

DİNLER TARİHİ

Prof. Dr.
Günay TUMER

Prof. Dr.
Abdurrahman KÜÇÜK

4. BASKI

DİNLER TARİHİ

**Prof. Dr.
Günay TÜMER**

**Prof. Dr.
Abdurrahman KÜÇÜK**

Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş

II. Baskı

ANKARA - 1993

ISBN : 975 – 422 – 022 – 0

OCAK YAYINLARI
Hacıbayram Caddesi
Ulus – ANKARA

İrtibat Bürosu : Necatibey Cad. 18/22
Tel : 230 13 69 Sıhhiye/ANKARA

Baskı ve Dizgi : MİNPA Mat. Tİc. Ltd.Şti.
Tel : 309 15 09

ÖNSÖZ

Bu kitap, çoğunluğu günümüzde yaşayan bazı dinleri tanııtma gayesiyle yazılmıştır. Bunun için şimdi varlığını sürdüren bir dinin geçmişteki köklerine kısa bir temas dışında, bir istisnasıyla (Eski Türk İnançları), tarihî dinlere yer verilmemiştir. İlk iki bölümde din, dinler tarihi, din bilimleri hakkında genel bilgi verildikten sonra dinlere geçilmiştir. Son kısımlarda 'sinkretik dinî hareketlere, misyonerlik faaliyetlerine ve karşılaştırmalara yer verilmiştir.

Dinleri bölümlere ayırmak gerçekten zordur. Buddizm ile Yahudilik, tespit edilen şemaya yerleştirilirken bu sıkıntı iyice hissedilir. Buddizm, İslâm ve Hristiyanlık gibi evrensel bir dindir; fakat sınıflamada onlar gibi ilâhî menşeli dinlere dahil edilmemektedir. Yahudilik ise ilâhî dindir, ancak evrensel sayılmamaktadır. Biz, İmam-Hatip Meslek Liseleri için yazdığımız "Dinler Tarihi" kitabındaki şemayı, Buddizm'i ayrı bir bölüm yapma dışında, bu kitabımızda da muhafaza ettik. Ancak bu, daha sonra yazacaklarımızda da aynı şemayı devam ettireceğimiz anlamına gelmez. Burada ideal bir bölümlenmenin coğrafî ağırlıklı olarak, ilkel kabîle dinlerini ilk maddeye almak suretiyle, Hint dinleri, Uzakdoğu Dinleri, Önasya (veya Ortadoğu) Dinleri şeklinde yapılabileceğine işaret etmek isteriz. Ancak bu bölümlerede İran'dan Hindistan'a kendi cemaati ile göç etmiş olan Parsîlik göze batacaktır. Bununla beraber başka çare de yoktur. Söylenenler yaşayan dinlere göredir. Tarihî dinler için içine girerse yine çözüm, coğrafî yoldan hareket edilerek bulunabilecektir.

Bibliyografya, yazar soyadının alfabetik sırasına göre, her bölümün sonunda verilmiştir. Az dipnot verilerek metin çalışmasıyla konu edinilen dinlerin tanıtılması düşünülmüştür. Dipnotlar bölüm sonlarına konulmuştur. Bilgiler objektif olarak sunulmakla beraber yeryer bazı değerlendirmelerden de kaçınılmamıştır. En sonda yer verilen günümüzde yaşayan dinlerin bazı noktalardan karşılaştırılması,

Karşılaştırmalı Dinler Tarihi yönünden malzemenin bir ölçüde sunulması kadar, bunların kısa bir değerlendirilmesini de içine almaktadır.

Kitabımızda ele alınan dinlerin mezheplerine temas edilmişse de bu hususta fazla ayrıntıya inilmemiştir.

Eksikler mutlaka vardır. Yazarlar; bu eksiklikleri telâfi etmek üzere ayrıca dipnotlu üç ciltlik geniş bir Dinler Tarihi yazacaklarını hatırlatır, bu kitabın ikinci basımını da gerçekleştiren Bahattin ERGEZER'e ve emeği geçenlerin cümlesine teşekkür ederler.

Prof. Dr. Günay TÜMER-Prof.Dr.Abdurrahman KÜÇÜK

I

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

I. BÖLÜM DİNLER TARİHİNE GİRİŞ.....	1
A- DİN VE TARİH KELİMELERİNİN İNCELENMESİ.....	1
1. Din.....	1
a. Dinin Lûgat ve terim Anlamı.....	1
a.a. İslam'da.....	1
ab. Diğer Dinlerde.....	4
b. Dinin Tarifi.....	5
ba. Dinler Tarihi Araştırmacılarına Göre.....	5
bb. Islâm Bilginlerine Göre.....	7
2. Tarih.....	9
B- DİNLER TARİHİNİN TARIFI.....	10
C- DİNLER TARİHİNİN KONUSU.....	10
D- DİNLER TARİHİNİN METODU.....	11
E- DİNLER TARİHİNİN DİĞER BİLİM DALLARIYLA İLGİSİ.....	12
F- DİNLER TARİHİNİN ÖNEMLİ, LÜZÜMU VE GELİŞMESİ.....	15
1. Dinler Tarihinin Önemi ve Lüzûmu.....	15
2. Dinler Tarihinin Gelişmesi.....	17
a. Islâm Âleminde Dinler Tarihi Çalışmaları.....	18
b. Batı'da Dinler Tarihi Çalışmaları.....	19
c. Ülkemizde Dinler Tarihi Çalışmaları.....	20
BİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	22
BİRİNCİ BÖLÜMÜN BIBLİYOGRAFYASI.....	22
 II. BÖLÜM DİNİN KAYNAĞI	
A- DİNİN KAYNAĞI HAKKINDA DEĞİŞİK GÖRÜŞLER.....	27
B- DİNİN KAYNAĞINA İSLÂMIN BAKIŞI.....	35
C- DİN DUYGUSUNUN KAYNAĞI.....	38
D- İNSAN İÇİN DİNİN LÜZUMU.....	39
E- MONOTEİZM.....	42
İKİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	44
İKİNCİ BÖLÜMÜN BIBLİYOGRAFYASI.....	45

III. BÖLÜM	İLKEL KABİLE DİNLERİ	47
A-	İLKEL KABİLE DİNLERİYLE İLGİLİ KAVRAMLAR	47
1.	Mana	47
2.	Yüce Tanrı	48
3.	Tabu	49
4.	Totem	50
5.	Şaman	50
6.	Büyü	51
7.	Efsane	51
8.	Âyin	52
B-	YAŞAYAN İLKEL KABİLE DİNLERİNİN ÖZELLİKLERİ	52
C-	YAŞAYAN İLKEL KABİLE DİNLERİNDEN ÖRNEKLER	53
1.	Dinka Dini	53
2.	Ainu Dini	53
3.	Maori Dini	54
4.	Ga Dini	54
5.	Nambalar Dini	54
ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN	BİBLİYOGRAFYASI	56
IV. BÖLÜM	MİLLÎ DİNLER	57
A-	KONFÜÇYÜŞÇÜLÜK	57
1.	Konfüçyüs'ün Hayatı	59
2.	Konfüçyüsçülükte Kutsal Metinler	61
3.	Konfüçyüsçülükte Tanrı İnancı	62
4.	Konfüçyüsçülükte Ahlâkî Prensipler	63
B-	TAOİZM	67
1.	Lao-Tzu'nun Hayatı	67
2.	Taoizmin Prensipleri	68
3.	Lao-Tzu'dan sonra Taoizm	72
C-	ŞİNTOİZM	74
1.	Tanrı Anlayışı	74
2.	Kutsal Yazıları	75
3.	Ayin ve İbadet	76

D-ESKİ TÜRK İNANÇLARI.....	78
1. Dîni İnançlar.....	80
2. Dîni Törenler.....	82
3. Kam.....	83
4. Eski Türklerde Ahlâk.....	84
E-HİNDUİZM.....	85
1. Kutsal Kitaplar.....	86
2. Kast Sistemi.....	88
3. Dîni Kavramlar.....	89
a. Tanrı Kavramı.....	89
b. Hulûl.....	89
c. Karma.....	90
d. Tenasuh.....	91
e. Yoga.....	92
4. Dîni Ayin, İbadet ve Gelenekler.....	92
F-CAYNİZM.....	95
1. Mahavira'nın Hayatı.....	96
2. Tanrı Anlayışı, Mezhepleri ve Kutsal Kitapları.....	97
3. Ahlâkî Prensipler, Kurtuluş ve Hidayet Doktrini.....	98
4. Ayin ve İbadet.....	99
G-SİHİZM.....	100
1. Nanak'ın Hayatı.....	100
2. Sihizm'in Doğuşu.....	102
3. Nanak'dan Sonraki Durum.....	102
4. Sihlerin İnanç, Ayin ve İbadetleri.....	106
H-ZERDÜŞTİLİK.....	107
1. Zerdüş'tün Hayatı.....	107
2. Gatha'lar-Avesta.....	108
3. Zerdüş'tün Getirdiği Dîni Prensipler.....	108
4. Zerdüş'ten Sonraki Dîni Hayat ve Mecusîlik.....	110
5. Parsîlik ve Günümüzdeki Ateş Kültü.....	112
DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	115
DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN BIBLİYOGRAFYASI.....	117

V. BÖLÜM BUDDİZİM.....	129
A- Budda'nın Hayatı.....	130
B- Budda'nın Telkinleri, Buddizmin Prensipleri.....	133
C- Budda, İlk Buddistler ve Konsiller.....	135
D- Hindistan'da Mahayana'nın Doğması.....	139
E- Mahayana'nın Hindistan'daki Kolları.....	141
F- Hindistan Dışında Buddizm.....	142
G- Çin Buddizmi.....	143
H- Burma Buddizmi.....	146
I- Seylan Buddizmi.....	148
K- Tayland Buddizmi.....	149
L- Japon Buddizmi.....	150
M- Buddizm'de Sekiz Dilimli Yol.....	155
N- Buddizm'de Kutsal Metinler.....	157
O- Buddizm'de İnanç Esasları.....	158
Ö- Buddizm'de İnançla İlgili Kavramlar.....	161
a Tanrı Kavramı.....	161
b. Karma ve Tenasüh.....	162
c. Nirvana.....	164
d. Metteya.....	165
P- Buddizm'de İbadet, Mâbed ve Ahlâk.....	166
BEŞİNCİ BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI.....	172
 VI. BÖLÜM İLÂHÎ DİNLER.....	 175
A- YAHUDİLİK.....	176
1. Genel Bilgi.....	177
a. Yahudî, İbrânî ve İsrail Terimleri.....	177
b. Tevrat'a Göre Yahudiliğin Tarihçesi.....	179
c. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Yahudilik.....	184
2. Hz. Musa ve On Emir.....	187
a. Tevrat'a Göre Hz. Musa.....	187
b. On Emir.....	189
c. Kur'ân'a Göre Hz. Musa.....	190

3. Tevrat ve Zebur.....	192
a. Tevrat.....	193
b. Zebur.....	198
c. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Tevrat ve Zebur.....	199
ca. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Tevrat.....	199
cb. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Zebur.....	200
d. Talmut.....	201
e. Yahudi Kutsal Kitabında Tahrif Belirtileri ve Çelişkileri.....	202
4. Yahudi Mezhepleri.....	204
a. Hristiyanlık Öncesi Yahudi Mezhepleri.....	204
aa. Hasidîler.....	204
ab. Ferisîler...	204
ac. Sadukîler.....	205
ad. Essenîler (Isiyim).....	206
ae. Zealotlar.....	209
b. Ortaçağ/İslâm Sonrası Yahudi Mezhepleri.....	210
ba. Rabbanî Yahudilik.....	210
bb. Karaîlik.....	210
bc. İseviyye.....	212
bd. Yudgâniyye ve Sazkaniyye.....	212
c. Çağdaş Yahudi Mezhepleri.....	212
ca. Ortodoks Yahudilik.....	213
cb. Reformist Yahudilik.....	214
cc. Muhafazakâr Yahudilik.....	215
cd. Yeniden Yapılanmacı Yahudilik.....	216
d. Yahudi Dinine Uymakla Birlikte Yahudiler Tarafından Yahudi Kabul Edilmeyen Samirîler (Şamronim).....	217
5. Yahudilikte İnanc, İbadet, Dinî Gelenek ve Bayramlar.....	219
a. İnanc.....	219
b. İbadet.....	225
c. Dinî Gelenek ve Bayramlar (Roş ha Şana, Yom Kippur, Pesah, Şavuot, Sukkot, Simhat Ha Tora, Purim, Hanukka)....	228

B- HIRİSTİYANLIK.....	232
1. Genel Bilgi.....	232
a. Incillere Göre Hıristiyanlık.....	233
b. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hıristiyanlık.....	236
c. Hıristiyanlığın Tarihçesi.....	239
2. Hz. İsa.....	241
a. Incillere Göre Hz. İsa.....	241
b. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. İsa.....	248
3. Teslis.....	251
a. Baba.....	253
b. Oğul.....	254
c. Kutsal Ruh.....	256
4. Inciller.....	256
a. Dört Incil.....	258
b. Yeni Ahitteki Çelişki ve Tutarsızlıklar.....	259
5. Kilise ve Ayinler.....	262
a. Kilise.....	262
b. İbadet ve Âyinler.....	264
ba. İbadet.....	264
bb. Âyinler.....	267
6. Temel Hıristiyan Mezhepleri.....	269
a. Katolik Mezhebi.....	270
b. Ortodoks Mezhebi.....	271
c. Protestan Mezhebi.....	272
d. Monofizit Kiliseler.....	274
da. Süryani Kilisesi.....	274
db. Ermeni Kilisesi.....	278
e. Diğer Bazı Hıristiyan Mezhep ve Grupları.....	282
ea. Ebiyonitler.....	285
eb. Maroniler.....	286
ec. Cizvitler.....	286
ed. Anglikan Kilisesi.....	287

ee. Luteran Kiliseler.....	288
ef. Reforme Edilmiş Kiliseler.....	288
eg. Presbiteryenler.....	289
eh. Baptistler.....	290
ei. Uniteryenler.....	290
ek. Kuveykırlar.....	292
el. Metodistler.....	293
em. Mormonlar.....	294
en. Adventistler.....	296
eo. Asopsiyonistler.....	297
ep. Pentekostalistler.....	297
C- İSLAM DİNİ.....	298
1. Genel Bilgi.....	298
a. İslâm'ın Doğuşu ve Doğduğu Çevredeki İnançlar.....	298
b. Din Olarak İslâm.....	304
2. İman ve İslâm.....	305
a. İman.....	305
b. İslâm.....	306
c. İman ve İslâm Arasındaki Münasebet.....	306
3. İmanın Esasları.....	307
a. Allah'a İman.....	307
b. Meleklerle İman.....	309
c. Kitaplara İman.....	310
d. Peygamberlere İman.....	311
e. Ahirete İman.....	313
i. Kaza ve Kadere İman.....	314
4. İslâm'ın Şartları (İbadet).....	315
a. Namaz.....	316
b. Oruç.....	317
c. Hac.....	317
d. Zekât.....	318

5. Islâm'da Ahlâk.....	318
6. Islâm'ın Özellikleri ve Diğer Dinlerden Üstünlükleri.....	319
a. Islâm ve Diğer Dinler.....	320
b. Islâm'ın Diğer Dinlerden Üstünlükleri.....	324
ALTINCI BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	326
ALTINCI BÖLÜMÜN BIBLİYOGRAFYASI.....	335

VII. BÖLÜM BAZI SİNKRETİST VE YENİ DİNİ

HAREKETLER.....	345
A- YEHOVA ŞAHİTLERİ.....	345
1. Yehova Şahitleri Kimdir.....	345
2. Mesîhî Hareketler.....	346
3. Yehova Şahitliğinin Tarihçesi.....	348
4. Yehova Şahitlerinin İnançları.....	349
B- MOONCULUK.....	351
1. Hareketin Ortaya Çıkışı ve Faaliyetleri.....	351
2. Moonculuğun Görüş ve Düşünceleri.....	353
3. Günümüzde Mooncular ve Türkiye.....	354
C- BÂBİLİK VE BAHÂİLİK.....	356
1. BÂBİLİK.....	356
2. BÂHÂİLİK.....	358
a. Bahâiliğin Çıkışı ve Gelişmesi.....	358
b. Bahâiliğin Temel Prensipleri.....	360
ba. İman Esasları.....	360
bb. Amelî Esaslar.....	361
bc. Dünya Görüşleri.....	363
c. Günümüzde Bahâilik.....	364
D- KADİYÂNİK (AHMEDÎLİK).....	365
1. Doğuşu ve Gelişmesi.....	365
2. Gulam Ahmed'in İddiaları ve Kadıyanîlerin Bazı Görüşleri.....	368
3. Bugünkü Durum.....	370

E- YIKICI CEREBANLARA KARŞI TEDBİRLER.....	372
YEDİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	377
YEDİNCİ BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI.....	378

VIII. BÖLÜM MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE	
GÜNÜMÜZDE DİYALOG ÇALIŞMALARI.....	381
A- MİSYONERLİK FAALİYETLERİ.....	381
1. Misyon-Misyoner.....	381
2. Misyonerlerin Gâyesi.....	382
3. Misyonerliğin Tarihçesi.....	384
4. Misyonerliğin Çalışma Metodları.....	389
a. Dinî Teşkilatlar Kurma ve Yayın Yapma.....	389
b. Okul ve Çeşitli Tesisler Açma, Yardım Yapma.....	390
c. Maskeli Teşkilâtlar Kurma.....	390
5. Misyonerlerin Yetiştirilmesi.....	394
B- GÜNÜMÜZDE DİYALOG ÇALIŞMALARI	
(HİRİSTİYAN MÜSLÜMAN DİYALOĞUNA	
GENEL BİR BAKIŞ).....	396
1. Misyonerlikten Diyaloga Geçiş.....	396
2. Bir Diyalog Kurumu Olarak Hıristiyan Olmayanlar	
Sekreteryasının Ortaya Çıkışı.....	397
3. Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası'nın Diyalog	
Faaliyetleri.....	398
4. Diğer Diyalog Kurumları ve Faaliyetleri.....	405
5. Hıristiyanların Müslümanlara Yönelik Diyalog	
Çağrılarından Duyulan Endişeler.....	407
6. Gerçek Anlamda Bir Diyalogda Aranması Düşünülen	
Prensipier.....	416
SEKİZİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	418
SEKİZİNCİ BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI.....	422

IX. BÖLÜM KARŞILAŞTIRMALAR.....	425
A- GÜNÜMÜZDE YAŞAYAN DİNLER	
ARASINDA, İNANÇLA İLGİLİ BAZI	
NOKTALARDA KISA BİR KARŞILAŞTIRMA.....	425
a. Din Adları.....	426
b. Din Kurucusu-Peygamber.....	427
c. Dinlerin İnanç Sistemleri.....	429
d. Dinlerde Tanrı.....	430
e. Dinlerde Kutsal Kitap-Metin.....	432
f. Dinlerde Âhiret Anlayışı.....	435
g. Dinler Arasında İslâm ve Farkları.....	440
B-DİNLERDE İBADET VE MABED KONUSUNDA	
BİR KARŞILAŞTIRMA.....	442
1. DİNLERDE İBADET.....	445
a. Namaz, Dua.....	445
aa. Yahudilikte İbâdet (Âyin, Dua).....	446
ab. Hristiyanlıkta Âyin (Namaz, Dua).....	448
ac. Hinduizmde İbâdet (Dua).....	450
ad. Buddizmde İbâdet (Dua).....	451
ae. Caynizmde İbâdet.....	452
af. Sihizmde İbâdet.....	452
ag. Şintoizmde ibâdet (Dua).....	452
ah. İslamdaki Namazın Diğer Dinlerdekilere Göre	
Değerlendirilmesi.....	453
b. Oruç.....	454
ba. Yahudilikte oruç.....	454
bb. Hristiyanlıkta Oruç.....	456
bc. Hinduizmde Oruç.....	457
bd. Caynizmde Oruç.....	457
be. İslâmda Oruç ve Diğer Dinlerdekilerle	
Bir Mukayese.....	458

c. Zekat.....	459
d. Hac.....	460
da. Yahudilikte Hac.....	461
db. Hıristiyanlıkta Hac.....	462
dc. Hinduizmde Hac.....	463
dd. Buddizmde Hac.....	463
de. Caynizmde Hac.....	464
df. İslâmda Hac ve Değerlendirme.....	464
2. DİNLERDE MABED.....	465
a. İslâm'da Mabet (Mescit, cami).....	466
b. Yahudilikde Mabet.....	468
c. Hıristiyanlıkta Mabet.....	469
d. Hinduizmde Mabet.....	469
e. Buddizmde Mabet.....	470
f. Caynizmde Mabet.....	470
g. Sihizmde Mabet.....	470
h. Şintoizmde Mabet.....	470
DOKUZUNCU BÖLÜMÜN DİPNOTLARI.....	471
GENEL HATLARI İLE YAŞAYAN DİNLER HAKKINDA	
ŞEMATİK BİLGİ.....	473

I. BÖLÜM

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

A. DİN VE TARİH KELİMELERİNİN İNCELENMESİ

1. Din

Din; insanla beraber varolmuş, insanla beraber varolmakta ve öyle görünüyor ki insanla beraber varolacak bir kurumdur. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, dinî inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamaktadır. Tarihî devrelerde olduğu kadar tarih öncesinde de insanoğlunun bazı inançlara sahip olarak yaşadığı, yapılan ilmî araştırmalardan anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan, toplumu ayakta tutan temel esasların başta gelenlerinden birinin din olduğu açıklık kazanmaktadır. Öte yandan felsefe, hukuk, ahlâk gibi bir kısım insan ilimlerinin kaynağının din olduğu kabul edilmektedir. Hattâ Viktor Kuzin (Victor Cousin), bu hususa, "Her şey, din etrafında, din için, dinle teşkil olundu" diyerek daha genişlik kazandırmaktadır.

İnsanlık tarihinde çok önemli bir yeri bulunan "din"in kelime ve terim anlamlarının verilmesi, bu kavramın anlaşılmasına yardım edecektir.

a. Dinin Lügat ve Terim Anlamı

Dinin lügat ve terim anlamını İslâm ve diğer dinlerdeki şekliyle ele alacağız.

aa. İslâm'da

Arap dilindeki "din" kelimesinin kökü ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bu kelimenin Arâmî-İbranî bir kökten geldiği, Orta İran'dan alındığı, Öz Arapça olduğu tartışılmakta, fakat kesin bir sonuca ulaşılamamaktadır.

"Dâne-yedînu-dînen ve diyâneten" şeklinde lügatlarda yer alan

ve çoğulu "edyân" olan bu kelime, şu anlamlara gelmektedir: Cezâ, mükâfat, hüküm, hesap, itaat, boyuneğme, ibâdet, âdet, hâl, şeriat, kanun, yol, mezhep, millet vb.

Bununla beraber borçlanma, ödünç alma anlamındaki "deyn" kelimesi de (*) "dâne-yedînu" kökünden gelmektedir.

Arap Dilinde bu kökten gelen kelimelerin ifade ettiği çeşitli anlamları aşağıdaki şekilde gruplandırıp, misallendirebiliriz:

1. Ceza, mükâfat, hüküm, hesap: Bir Arap atasözünde "Kemâ tedînu tûdânu" (Ettiğini bulursun; ne yaparsan onu görürsün) denilmektedir. Burada din kelimesi ceza, mükâfat, karşılık anlamında kullanılmaktadır. Fâtîha Sûresindeki "Mâlikî yevmi'd-Dîn" (din gününün sahibi) Âyetinde de "din" kelimesi ceza, hesap anlamındadır.

2. İtaat, tâat, teslimiyet, hizmet, ibadet: Araplar arasında itâat, boyun eğme anlamında "Dintehum fedânu" (Onlara üstün geldin, onlar da itaat ettiler); hizmet anlamında "Dinte'r recule" (Adama hizmet ettin) denilir. Bakara Suresinin 132. Âyetinde "İnnallâhestafâ leku mu'd-Dine" de (Allah sizin için din seçti) "din" kelimesi şeriat, tâat, boyun eğme, ibadet anlamlarında kullanılmıştır.

3. Üstün gelme, hâkimiyet, zelil kılma, zorlama: Arap Dilinde "Dâne'n nâs" (İnsanları itâate zorladı), "Dinte'l kavme" (Kavmi zelil kıldın, köle edindin) gibi misallerde "din"; itaate zorlama, zelil kılma anlamlarında kullanılmıştır. Nahl Sûresinin 52. Âyetinde "Ve lehû mâfi's-Semâvâti ve'l-ardı ve lehu'd-dînu vâsiben"de (Göklerdekilerin ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır. Din, daima onundur) "din" kelimesi hâkimiyet, itâat anlamındadır.

Ayrıca Arapça'da hâkim, kakhâr, idare eden, hesaba çeken, cezalandıran anlamında "deyyân" kelimesi de kullanılır (Lügatlarda bu kelimenin Allah'ın ismi olduğu da kaydedilmektedir). Hz. Peygamber'e bir

(*) Bkz. Bakara 282; Nisa 11-12: (Ey inananlar ! Birbirinize belirli bir süre için, borçlandığınızda; onu hemen yazınız).

defasında "Yâ seyyidin nâsi ve deyyâne'l-Arab" (Ey insanların efendisi ve arab'ın hâkimi) şeklinde hitap edilmiştir.

4. Âdet, yol, kanun, şeriat, millet, mezhep: Araplar; "Mâzâle zâlike dînî ve deydenî " (Benim, âdetim budur) demekle, din kelimesini "âdet" anlamında kullanmış oluyorlar. Bir Hâdiste "İnnehu Aleyhis-selâm kâne alâ dîni kavmihi" (Resûlullah kavminin âdeti üzerinde idi) denilmektedir. Bu hadîsin "dîni kavmihi" ibaresinde geçen din kelimesiyle Hz. İbrahim'den (A.S.) kalan tevhid, hac, nikâh, miras gibi hususlar yanında, Peygamberin (S.A.S.) kavminin cömertlik, yiğitlik gibi iyi âdetleri ifade edildiği belirtilmektedir.

Yusuf Sûresinin 76. Âyetinde "Mâ kâne liye'huze ehâhu fi dîni'l meliki" cümlesinde. (Kralın dinine göre kardeşini yanında alıkoyması mümkün değildi) "din" kelimesi şeriat, kanun anlamındadır. En'am Sûresinin 161. Âyetinde, "İnnenî hedânî rabbî ilâ sırâtın mustakîmin dînen kıyamen millete İbrahîme hanîfen"de (Bana gelince, Rabbim, beni doğru bir yola iletti. Doğru dine, dosdoğru bir tevhidçi olan İbrahim'in milletine), "millet" din anlamında kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de "din" kelimesinin geldiği kök ile ilgili kelimeler, yüzü aşkın Âyette, yukarıda verilen dört grup anlamı ifade ettikleri gibi, yer yer bu dört grup anlamın tamamını içinde bulunduran bir nizamı da belirtir. Bu nizamı belirtmek ve diğer din kelimelerinden ayırmak üzere Kur'ân'da "dînu'l-hak" (hak din) (1), "Dinen kıyemen", dînen kayyimen" (dosdoğru din) (2), "dînullah" (Allah'ın dini) (3) gibi deyimler kullanılır. Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm'de "din" kelimesi, iki tarafı hedef alan anlamları içinde bulundurur. Bu iki taraftan biri, Allah'a nisbetle, hâkim olma, itaatı altına alma, hesaba çekme, cezalandırma; öteki de kula nisbetle, boyun eğme, itaat etme, teslim olmadır. Bu iki taraf arasındaki münasebeti düzenleyen kanun, nizam, yol, dindir.

Kur'ân-ı Kerîm'de din terimi ile yüksek bir otoriteye boyun eğme, o otoritenin emir ve yasaklarına uyma; bu emir ve yasaklara uygun yaşadığı takdirde mükâfat, aksi takdirde ceza göreceğine inanma şeklindeki bir hayat nizamının kastedildiği anlaşılmaktadır (4).

ab. Diğer Dinlerde:

Her toplumda "din" kavramını ifade etmek üzere ayrı bir kelime kullanılmaktadır.

Din kelimesi tarihî derinlik içinde Avesta'da "daena"; Pehlevî dilinde (Eski Farsça'da) "den", sonraki Farsça'da "din" gibi kelimelerle ifade edilmekte; yol, mezhep, âyin, üslûp, tarz gibi anlamlara gelmektedir. Bugün din kavramı, sadece "din" kelimesi ile karşılanmaktadır.

İbranice'de önceleri ibadet, kurban ve dua işlerini nitelendirmek üzere kullanılan "abodath elohim" deyimini, aynı zamanda "din" kavramını da ifade etmekte idi. Din kavramını belirtmek üzere, arasına psikolojik terimler olan "yir'ah" (korku, haşyet), "emanath" (iman) gibi kelimeler kullanılmıştır. Ancak Kutsal Kitap sonrası literatüründe "dath" kelimesi din için umûmî terim olmuştur. Bu kelimenin Farsça "dâd"dan alındığı, Ezra ve Ester kitaplarında hüküm, emir, kanun anlamında kullanıldığı ileri sürülmektedir.

Eski Yunanca'da din, korku ile karışık saygı anlamına gelen "thrioheya" kelimesiyle ifade edilmekte idi (bu kelime, örf, âdet anlamına gelir).

Sözlüklerde, Türkçe'de kullanılan "din" kelimesinin Arapça'dan geldiği kaydedilmektedir. İslâm'dan önce Türklérin, din kavramını ifade etmek üzere, çeşitli dönemlerde, "drm", "darm", "nom", "den" gibi kelimeler kullandıkları kaynaklarda yer almaktadır. Bunlardan "drm", "darm" din, akide anlamında Sanskritçe "dharma"dan (Pali dilinde dhamma); "nom", din, inanç, kanun anlamında, Soğdca'dan geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak tarihî devreleri içinde Türk boyları ve devletlerinde din kavramını ifade etmek üzere hangi kelimelerin kullanıldığını belirlemek güçtür. Bununla beraber Uygur Türkleri arasında din ve mezhebi ifade etmek üzere "din" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Arapça'daki "din" kelimesinin kaynağı olarak Orta İran gösterilmektedir. Kısacası Arapça, eski İran ve eski Türkçe'deki din kelimesinin esas kaynağı konusunda kesin bir sonuca ulaşamamıştır.

Batı âlemi, felsefî, ilmî bazı husûslarda, Rönesans'tan sonra eski Yunan'dan etkilenmesine rağmen, "din" deyimini eski Yunan'dan da, Hıristiyanlığın içinden çıktığı Yahudilikten de almamış, eski putperest Roma'dan almıştır. Latince'de din deyimini için büyük saygı, itina, titizlik gösterilen, ta'zim edilen şey anlamında "religio" kelimesi kullanılmakta idi. Bu kelimenin bir şeyi vazife edinmek, tekrar tekrar okumak, yapmak, ihmal etmemek, anlamına gelen ve uluhiyete karşı vazifesini titizlikle yerine getirmeyi ifade eden "re-legere" den veya bağlamak anlamına gelen ve insanla Tanrı arasındaki bağı ifade eden "re-ligare" den çıktığı ileri sürülmüştür. Öte yandan şimdi Batı dillerinde kullanılan "religion" kelimesinde, belirtilen her iki anlamın bulunduğu da savunulmuştur.

Hinduizm'in kutsal dili olan Sanskritçe'de din anlamında "dhr" kökünden gelen "dharma" kelimesi kullanılır. Kelime, Sanskritçe'den gelişmiş, Buddizmin kutsal dili olan, Pali dilinde doktrin anlamında "dhamma" şeklindedir. Bu kelime, din, hakikat, kanun, yol görev nizam, doğruluk, fazilet gibi anlamları da içinde bulundurur. Dharma, insanların nasıl davranacaklarını tespit eden "Disiplin'i" belirtir. Bunda, dinî ve ahlâkî düzen sözkonusu olduğu kadar Kozmik düzen de sözkonusudur. Bu terim, Hinduizm'de olduğu kadar, Buddizm ve Cay-nizm'de de "Ebedî Kanun"u ifade etmek için kullanılır.

b. Dinin Tarifi

Aşağıda Dinler Tarihi araştırmacılarının üzerinde tartıştıkları din tarifleri ele alınacak ve daha sonra İslâm'daki din tarifine yer verilecektir.

ba. Dinler Tarihi Araştırmacılarına Göre:

Dinin yüzlerce tarifi vardır. Din tarifleri, bir kitap dolduracak kadar çoktur. Çeşitli bilim dallarından bilginler, kendilerine göre bir din tarifi yapmışlardır. Bu tariflerin hiçbirisi üzerinde bir birlik sağlanamamıştır. Din, çok çeşitli yönleri olan bir olgudur. Bu sebeple her bilgin, tarifini, onun bir yönüne ağırlık vererek yapmıştır. Böylece çok çeşitli tarifler ortaya çıkmıştır. Aşağıda bu tariflerden birkaç tanesi misal olarak verilecektir:

"Din, insanın kutsal saydığı şeylerle olan ilişkisidir."

Rudolf Otto

"Din, ruhî varlıklara inançtır."

E.B. Taylör (Tylor)

"Din, insanın sonsuzu kavramasını sağlayan, akıl ve mantığa tabi olmayan zihnî bir meleke veya yeteneğidir."

Maks (Max) Müller

"Din, mutlak itaat duygusundan ibarettir."

Şlayirmäher (Schleiermacher)

"Din, melekelerimizin serbest olarak kullanılmasını engelleyen yasaklar bütünüdür."

Salmon Reynah (S. Reinach)

"Din, bir inançlar, davranışlar ve sosyal hayatın muayyen şartlarına göre oluşturulmuş kurumlar sistemidir"

W. Tilok (Witold Tyloch)

"Din, dua, kurban ve inançla kendini gösteren bir arzudur."

Föyerbah (Feuerbach)

"Din, en yüksek içtimâî değerlerin şuurudur."

Edvird S. Amis (Adward S. Ames)

"Din, daima hayat sahibi bir Tanrı'ya, yani bir İlahî Şuur ve İrade'nin kâinatı yönettiğine ve insanlıkla alâkalı ahlâkî münasebetleri elinde tuttuğuna inanıştır."

Ceymis Martinö (J. Martineau)

"Din, bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan âyin ve inançlar sistemidir."

E. Durkheim

Bu tariflerde din; kutsal kavramı, inanç, zihnî meleke, mutlak itaat duygusu, arzu, içtimâî değerler şuuru ve Tanrı fikri gibi hususlara ağırlık verilerek açıklanmak istenmiştir. Bu şekilde bir yönüne ağırlık verilerek yapılan tarifler, herkesin üzerinde birleştiği bir tarif olmamaktadır. Bu tariflerdeki ayrılık; bir yandan din probleminin çetrefilliğinden; öte yandan, bu tarifleri ortaya atan kimselerin subjektif görüş, duygu ve sahip oldukları dünya görüşleriyle, yaşadıkları ortamın umûmî havasından kaynaklanmaktadır. Dinin gerçeğe yakın bir tarifi, yani bütün dinleri içine alacak bir tarifi ancak din teriminin sınırları belirlendikten sonra yapılabilir. Bundan dolayı Din Bilimleri açısından bir şeyi "din" yapan hususlar şöyle sıralanmaktadır: 1. İnsanüstü yüce varlıklara inanç (Tanrı-tanrılar, melekler, cinler vb.), 2. Kutsal olanla olmayanı belirleyen hususlar, 3. İbadet, dinî âyin ve törenler, 4. İlâhî bir kaynağa dayandırılan kutsal kitaplar-metinler, şifahî gelenekler, ahlâkî kanunnameler, 5. Tabiatüstü, insanüstü kutsal varlıklarla ilgili dinî duygular (korku, sır, güven, günahkârlık, tapınma, bağlılık, tevbe vb.), 6. İnsanüstü ile irtibat (vahiy, ilham, peygamber, dua, niyaz vb.), 7. Bir âlem ve insan görüşü, hayat ve ölüm ötesi inancı, 8. Hayat nizamı, 9. Cemaat, 10. Orjinal bir muhteva taşıması, taklit olmaması, 11. Siyasî gayelerle veya çıkar hesaplarıyla kurulmuş olmaması, saf ve temiz bir yapıya sahip bulunması...

Yukarıdaki hususları özetleyecek olursak, genellikle bir dinde şu elemanlar yeralır: Tanrı kavramı, inanç, ibadet, ahlâk, kutsal kitap, vahiy-ilham, peygamber-kurucu ve cemaat. Bu elemanları gözönünde tutarak Dinler Tarihi açısından dinî şöyle tarif edebiliriz: "Din, bir cemaatin sahip olduğu, kutsal kitap, peygamber veya kurucu, Tanrı kavramını da genellikle içinde bulunduran, inanç sistemi ve bu sisteme bağlı olarak yaptığı ibadet, yerine getirmeye çalıştığı ahlâkî kurallar bütünüdür."

bb. islâm Bilginlerine Göre:

İslâm bilginleri, dinin çeşitli tariflerini yapmışlarsa da bu tariflerin birbirine çok yakın olduğu dikkati çekmektedir. Bunlardan birkaç misal

vereceğiz.

Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), "Ta'rîfât" başlıklı eserinde dini şöyle tarif eder: "Din, akıl sahiplerini Peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilâhî bir kanundur" (5).

Bu tarife biraz daha açıklık getiren bir başka tarif de şu şekildedir: "Din, akıl sahibi insanları, kendi irade ve arzularıyla bizzat onlar için hayırlı olan şeylere sevk eden ilâhî bir kanundur. Yani o , Yüce Allah'ın, zâtî hayra, ebedî saadete ulaşmak üzere kullarına vaz'ettiği hükümlerdir" (6).

Ayrı bir din tarifi de şöyledir: "Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle halde salâha, âhirette felâha sevkeder" (7) (Tahanevî).

Bu son tarif, dindar kimsenin dünya ve ahirette mesut olacağını anlatmak istemektedir. Yukarıda verilen bu üç tarif, aşağı yukarı, aynı muhtevayı içinde bulundurmaktadır. Bu tariflerin ışığında, İslam'a göre din; akıl sahibi şuurlu insanları, kendi irade ve arzularıyla hayırlı olan şeylere sevkeden ilâhî bir kanundur. Din, peygamberlerin vahiy ve ilhâma dayanarak tebliğ ettikleri şeylerin bütünüdür. Din, insanların kemâle erişmek üzere takip edebilecekleri en doğru yoldur. Dini ancak Allah koyar. Hiçbir insan, hattâ peygamberler bile ilâhî dini meydana getiremez. Peygamberlerin görevi sadece tebliğdir (8). Din, ancak insanlar içindir. Dinden onlar fayda göreceklerdir. Çünkü din, akli başında olan insanlara iyi ve kötüyü öğretecek; onları iradeleriyle iyi şeyleri yapmaya, kötülüklerden kaçınmaya yöneltecektir.

Gazzâlî de "din" i kul ile rabbi arasındaki muamele olarak tarif eder (9).

Asrımızdaki İslâm bilginlerince de dinin tarifi yapılmıştır. Bunlardan biri şöyledir: "Din, iman ve amel mevzuu olarak akıl ve ihtiyara tek-lif olunacak hak ve hayır kanunlarının hey'et-i mecmuasıdır ki millet ve şariat dahi tabir edilir." (10).

2. Tarih.

Tarih, Arapça bir kelime olmakla beraber, ortak Sami "v-r-h" kökünden gelmektedir. Buna göre tarih, "ay"ın tarifi demektir. Bu terim, bir taraftan, "bir hadisenin, tarihî olayın vadesinin tayin ve tesbitini" diğer taraftan da, "bu olayın oluş anını, zaman devresini, kronolojisini" ifade etmektedir. Dolayısıyla bir olayın gününü, ayını ve yılını bildirmek de "tarih" kelimesi ile ifade edilmektedir.

Kelime anlamı dışında "tarih", bir ilim dalının da adıdır. Buna göre tarih; toplumları, milletleri etkileyen olayları zaman ve yer göstererek anlatan; bu olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini gösteren bir bilim dalıdır. Geçmişî gerçekte olduğu gibi anlatmaya çalışan bu bilim dalı, insanların yaşayış ve medeniyetlerini de konu edinir. Bunun yanında tarih, millî şuurun ve millî duygunun ana mayası; millî birliğin de temel harcıdır.

Bir bilim dalı olarak tarihi nitelendiren çeşitli tarifler vardır. G. Monod, tarihi "İnsan eylem ve düşüncelerinin birbirini takip etmesi, gelişmesi ve bir zincir oluşturması bakımından ortaya çıkan olaylar bütünü" şeklinde tarif eder. E. Beruhaym (Beruheim) ise tarihi oldukça uzun bir anlatım içinde tarif eder: "Tarih İlimi, insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri gelişmeleri-bunların içtimâî bir bünyenin fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları eylemlerinde, bu içtimâî hayatta söz konusu ayrı durumlardaki rol ve önemlerini tayin ve tesbit eden psiko-fizik etkenlerin meydana getirdiği sebep sonuç ilişkileri çerçevesinde-sonuçları itibariyle inceler ve nitelendirir."

Hiç bir bilim dalı yoktur ki tek başına bir gelişme göstermiş olsun. Her bilim dalının diğerleri ile çeşitli yönlerden ilişkisi vardır. Tarihin arkeoloji, coğrafya, sosyoloji, felsefe, hukuk, iktisat vb. bilim dallarıyla ilişkileri vardır. Tarihin felsefe ile ilişkisinden, tarih felsefesi doğduğu gibi, felsefenin de bir tarihi vardır (Felsefe Tarihi). Hukuk, tıp, iktisat vb. alanların tarihi söz konusu olduğu gibi (Hukuk Tarihi, Tıp Tarihi, iktisat Tarihi), dinin, dinlerin de bir tarihi vardır. Bir bilim dalı olarak bu alan, Dinler Tarihi şeklinde adlandırılmıştır.

B. DİNLER TARİHİNİN TARİFİ:

Dinler Tarihi, dinleri yer ve zaman göstererek inceler. Bu incelemeleri yaparken zaman zaman karşılaştırmalara da yer verir. Bazı bilginler dinleri tarihî seyirleri içinde oldukları gibi anlatmayı uygun bulurken, bazıları da karşılaştırma yapmayı gerekli görürler. Her iki görüşün savunucuları da Dinler Tarihinin tarifinde bu hususları gözönünde bulundurur. Bundan dolayı Dinler Tarihinin tarifi, tarihî ve karşılaştırmalı incelemelere göre iki şekilde yapılabilir.

Tarihî incelemelere göre Dinler tarihi; tarih ve filoloji metodlarını kullanarak dinleri doğuş ve gelişmesinden inanç, ibadet, ahlâk vb. konularına kadar, tarihî seyir içinde inceleyen bir disiplindir. Karşılaştırmalı incelemelere göre Dinler Tarihi; dinlerin diğer dinlerle olan münasebetlerini benzer, farklı ve ortak hususlarını karşılaştırmalı olarak ele alan bir bilim dalıdır.

"Dinler Tarihi" deyiimi, çoğul kullanılışıyla ("dinler" şeklinde) her dinin ayrı tarihî bir vakıa olarak ele alınması keyfiyetini ifade eder. "Din Tarihi" tarihî devamlılığı içinde, "din"in mahiyeti ve hakikatını incelemek anlamına gelir. Dinler Tarihi, bazı bilginler tarafından titizlikle Din Mukayesesi ve Din Fenomenolojisinden ayrı tutulur. Bununla beraber pratikte tarihî bir dinin bu zikredilen iki disipline bir ölçüde başvurulmaksızın incelenmesi zordur. Dinler Tarihi, büyük önemi bulunan bir bilim dalıdır. Çünkü herhangi bir dinin tarihî verileri, bir değerlendirmeye girişilmeden önce, uygun bir şekilde belirlenmeli ve araştırılmalıdır. Bu da ancak Dinler Tarihi yardımıyla mümkün olur.

C. DİNLER TARİHİNİN KONUSU

Dinler Tarihinin konusu, tarih sahnesinde görülmüş bütün dinlerdir. Günümüzde yaşamakta olan dinler bulunduğu gibi, bugün mensubu kalmamış dinler de vardır.

Her iki din çeşidi de Dinler Tarihinin konusudur. Dinler Tarihi, hak, bâtıl ayrımı gözetmeksizin, hem ilâhî dinleri, hem de diğerlerini inceler. Tek tek dinlerin prensiplerini, onların çıkış ve gelişmelerini konu edinir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Dinler Tarihi, bugüne kadar gelmiş veya gelmemiş olsun, insanlık âlemindeki bütün dinleri inceler, icabında karşılaştırır.

Dinler, çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Ancak bütün bilgilerce kabul edilen bir din tarifi olmadığı gibi, kesin bir sınıflandırma da yoktur.

Yoakim Vah (Joachim Wach), dinleri "kurucusu olan dinler", "geleneksel dinler"; Güstav Menşing (Gustave Mensching) ise "millî dinler", "evrensel dinler" şeklinde ikiye ayırır. A. Şimmel (Annemarie Schimmel) de dinleri; "ilkel kabile dinleri", "millî dinler", "evrensel dinler" diye üçe ayırır (11). Dinlerle ilgili bir başka tasnif de şöyle yapılmaktadır:

1. Sakramental (dinî âyin ve törene dayanan) din,
2. Profetik (Peygambere dayanan) din,
3. Mistik (tasavvufî) din.

Ayrıca dinler, "ensâbî" ve "eşkâlî" olarak da; çıkış yerlerini esas alan coğrafi durumlarına göre de sınıflandırılmaktadır. Bunların dışında da çeşitli tasnifler yapılmıştır. (*)

İslâm bilgileri, dinleri "hak dinler", "bâtıl dinler" veya vahye dayanan ilâhî dinler, vahye dayanmayan tabîî dinler diye ikiye ayırır. İbn Hızım (Ö.456/1064) ve Şehristânî (Ö.548/1183) gibi Müslüman Dinler Tarihçileri, hak dinler karşılığında "mîlel", bâtıl dinler karşılığında ise "nihal" deyimini kullanmışlardır (12).

D. DİNLER TARİHİNİN METODU

Her bilim dalının kendine mahsus bir metodu vardır. Dinler Tarihinin tarih, sosyoloji ve filolojinin metotlarından da faydalanmakla beraber, kendine has bir "nitelendirici" (deskriptif) metodu vardır. Din Felsefesi hariç, diğer din bilimleriyle paylaştığı bu "nitelendirici" metodu ile Dinler Tarihi, herhangi bir dinin savunmasını üzerine alan teoloji

(*) Dinlerin çeşitli şekilde tasnifleri için ayrıca bkz. M. Şemseddin (Günaltay), Tarih-i Edyan, İstanbul 1338 (1922), 26-36

(ilâhiyat), Kelâm vb. gibi bilim dallarından ayrılır. Bu bilim dalı, dinleri, oldukları gibi ele alır. Dolayısıyla Dinler Tarihi alanında çalışan bilginler, aslında bir dine mensup olsalar da, olmasalar da, ilmî araştırmalarda tarafsız davranmak zorundadır. Çünkü genelde Din Bilimleri, kural koyucu (normatif) değildir; değer yargılarıyla uğraşmaz, olayları, olduğu gibi, ayrıntılarıyla tanıtmak ve nitelendirmek ister.

Dinler Tarihi'nde, nitelendirici metot yanında, karşılaştırma metodu da başvurulur. Dinlerde çeşitli fenomenler bulunur. Bu fenomenlerin belirlenmesi, fenomenolojik metoda bağlıdır. Fenomenolojik metodla belirlenen "fenomen"ler, karşılaştırma metodu ile karşılaştırılabilir.

E. DİNLER TARİHİNİN DİĞER BİLİM DALLARIYLA İLGİSİ

Modern bilginler, bilimleri sınıflandırırken, din ile ilgili bilim dallarını bir anabölüm altında bir araya getirmişlerdir.

Daha sonra "Din Bilimleri" başlığı altında toplanacak bu bilim dalları; Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve bazı bilgilere göre Din Felsefesinden oluşur.

Orta Çağlarda Kilise tek otorite idi. Kilise, Hristiyanlık dışındaki dinlerle ilgilenilmesine izin vermiyordu. Sömürgecilik sonucu Batı, temasa geldiği toplumların, ilkel kabîlelerin dinlerini incelemeye başlamış, Kiliseye karşı gerçekleştirilen reform sayesinde serbest araştırma imkânları doğmuştur. Böylece evrimcilik cereyanı moda haline gelmiş, bu etkilerle dinin kaynağı hakkında tezler ileri sürülmüş ve tartışmalar başlamıştı. Dinin kaynağı konusundaki bu tartışmalar, ileride üzerinde durulacağı gibi, evrimcilik ve diğer tezlerin ilk heyecanının geçmesi ve karşı tezlerin ortaya atılmasıyla, dinin ilmî ve tenkidî bir şekilde incelenmesinin gerektiğini ortaya koymuştur. Bu ilmî ve tenkidî araştırmaları yürütebilmek için üniversitelerin bünyesinde Dinler Tarihi kürsüleri, araştırma enstitüleri kurulmuş; bu, yukarıda adı verilen diğer bilim dalları için de tekrarlanmıştır. Bu bilim dallarında zamanla yapılan çalışmalar gelişmiş ve din probleminin çeşitli vechelerini aydınlatmaya dayanan bu bilim dallarının arasındaki yakınlık göz önünde tutularak, bunlar Din Bilimleri başlığı ile bir çatı altında toplanmıştır.

Dinler Tarihi ile aynı Din Bilimleri çatısı altında bulunan diğer bilim dalları üzerinde de kısaca durmakta fayda vardır.

Din Fenomenolojisi: Fenomen, görünen şeydir. Fenomenoloji, görünen şeyin sistematik olarak tartışılmasıdır. Dinin görünen, dışa ak-seden yönlerini sistematik olarak inceleyen bilim dalı da Din Fenome-nolojisidir. Din Fenomenolojisi, tarihî gelişmesini dikkate almaksızın, dinî olguları, görünen yönleriyle konu edinir. Çeşitli dinlerin ibadet ve âyinlerini, kutsal yer, zaman, eşya ve şahsiyetlerini inceler, ortak nokta-ları bulmaya çalışır. Bununla beraber dinde görünmeyen şeyler de bu-lunmaktadır. Bunlar da bir zemine yerleşip kendilerini hissettirdiklerin-de, tezahürleri ortaya çıktığında inceleme konusu olmaktadır.

Din Fenomenolojisi, dinî duygunun ve bu duygunun tezahürlerinin hemen hemen bütün dünyada birbirine benzediğine işaret eder; bütün dinlerin aslının ve gayesinin bir olduğunu isbat et-meye çalışır. bunun yanında, dinî rumuzlarda gizli olan manayı ortaya çıkarmaya ve mecazî sözlerin kutsal anlamını çözmeye uğraşır.

Din Fenomenolojisi, materyelini Dinler Tarihi'nden alır. Ancak o, bu materyelini tarihî olmaktan ziyade sistematik bir açıdan değerlendirir. Böylece dinî prensipleri, dinî fenomen ve gelişmeleri karşılaştırır. Din Fenomenolojisi, diğer din bilimleriyle bazı noktalarda birleşmesine rağmen, bir bilim dalı olarak, ayrıldığı yönler de vardır.

Din Sosyolojisi: Din-toplum münasebetlerini, bu münasebetlerden doğan olayları ve dinî grupları inceler. Dolayısıyla bu bilim dalı, sosyal dinî kurumları, dinin devlet, millet, aileye karşı tutumu-nu, din alanında meydana gelen sosyolojik olayları, çeşitli dinî cemaat-lerin toplumla olan münasebetlerini konu edinir. O halde Din Sosyoloji-sinin konusu, toplumun ana şekilleri ve dinin dış belirtileri ile sosyolojik süreçler, bunların yapı ve kanunlarıdır. Diğer bir anlatımla bu bilim dalı, tarih boyunca özel ve müşahedeye dayanan din ve toplum araştırmalarını; dinin sosyal hayattaki tezahürlerini konu edinir.

Din Sosyolojisi, bir yandan toplum, öte yandan din bilimlerine dayanır; bu iki ayak üzerinde köprü kurmaya çalışır.

Din Sosyolojisi, dinin teorik, pratik ve sosyolojik anlatımlarını inceleyen Din Psikolojisi ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi ile konusunu paylaşır. Tabii ve dinden doğan grupları incelerken, Din Bilimlerinin genel verilerinden ve toplum bilimlerinden yararlanır. Yine dinî gruplardan olan cemaat, mezhep, tarikat ve gizli cemiyetler de Din Sosyolojisi'nin konuları arasındadır.

Din Psikolojisi: Bu bilim dalı, modern psikolojiye paralel olarak gelişmiş ve onun bir dalı haline gelmiştir. Din Psikolojisi her şeyden önce, insana ait dinî hayatın çeşitli yönlerini psikolojik açıdan inceler. Yani Din Psikolojisi dinin psikolojik yönünü, ferdin dinî tecrübesini ve tecrübenin çeşitli tezâhürlerini açıklamaya çalışır. Dolayısıyla o, dinin insan ruhundaki temel özelliklerini, davranışlara etkilerini konu edinir. Ruh-beden ilişkisi ile çevre-kültür etkilerinin bütünlüğü içinde ele alınan dinî inanç, fertlerin iç dünyasında çeşitli gelişmeler gösterir. Bu sebeple, Din Psikolojisi, dinî yetenekten başlayarak insan tiplerini dikkatlice inceleyip özel tipolojiler tesbit eder; büyük dinî şahsiyetlerin iç hayatlarını ele alarak onların ruhî halleriyle uğraşır. Öte yandan kişinin dinî duygu, düşünce ve yaşayışını konu edinir. Fertte din duygusunun nasıl doğup geliştiğini, ihtida ve inkâr olaylarını, dinden doğan ruhî gerginlikleri ve şüpheleri inceler.

Din Psikolojisi, genel psikolojinin bütün metodlarından faydalanarak kendi alanına giren konuları inceler. Bu bilim dalı, dindarlığın fert ruhundaki gelişim seyrinin araştırılmasında genel psikolojideki temel prensiplerden, verilerden hareket eder, anketlerden, testlerden, gözlemlerden faydalanır.

Din Felsefesi: Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi gibi konusu "din" olan Din Felsefesi, "din"i felsefî açıdan inceler. Bu inceleme sırasında aklî ve tarafsız bir yol tutar. Bu bilim dalı, Tanrı inancına felsefî bir temel bulmaya çalışır. Dolayısıyla Din Felsefesi alanında çalışanların gayesi, dinin hak veya batıl olduğu meselesiyle uğraşmak değil, dinî hükümlerin mantığını ortaya koymaktır. Bu gaye ile onlar, en başta Allah'ın varlığı ile ilgili delillerin tenkit ve tahlilini yapar, bunların ne

ölçüde tutarlı ve başarılı oldukları üzerinde durur.

Din Felsefesi'ni diğer din bilimlerinden ayıran, ondaki hüküm verme özelliğidir. Diğer din bilimleri, nitelendirici metoda dayanarak dinî meseleleri açıklamaya çalışırken; Din Felsefesi, onların vardıkları sonuçlardan geniş ölçüde yararlanır ve bu sonuçların ışığı altında bir takım hükümlere ulaşır. Hattâ Din Felsefesi, dini konu edinen bilim dallarının vardıkları sonuçları ve bu sonuçlara varmak için onların kullandıkları metodları hakkında da hüküm verir.

Din Felsefesi, dinin mâhiyetini, insanın dinî hakîkatlarla alâkasını konu edinir. Bu bilim dalının ele aldığı konuların başında Allah'ın varlığı, sıfatları, Allah-âlem ilişkisi, yaratma, âlemin gayesi, yeniden dirilme, peygamberlik ve vahiy gibi geniş ölçüde metafizik bir karakter taşıyan meseleler yer alır. Ayrıca ilim-iman, ilim-din, din-kültür (din-sanat, din-siyaset, din-dil edebiyat), dinî tecrübe, dinî şuur vb. gibi hususlar da bu bilim dalının uğraştığı meseleler arasındadır.

Dinler Tarihinin bu belirtilenler ile yakın ilgisi dışında, destek aldığı birtakım bilim dalları daha vardır. Bunların başında tarih gelir. Tarih, yer ve zaman göstererek geçmişteki olayları ele alan bir bilim dalı olması itibarıyla, gerek geçmişteki dinler ve gerekse yaşayan dinlerin tarihî gelişmesi bakımından Dinler Tarihine malzeme verir.

Dinî metinlerin değerlendirilmesi dile bağlıdır. Bu bakımdan, Dinler Tarihinin destek aldığı diğer bir bilim dalı da Filolojidir. Ayrıca Mitoloji, Etnoloji, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Folklor ve benzeri bilim dallarından da Dinler Tarihi araştırmalarında faydalanılır.

F. DİNLER TARİHİNİN ÖNEMİ, LÜZUMU VE GELİŞMESİ

1. Dinler Tarihinin Önemi ve Lüzumu

Günümüzde, çeşitli sebeplerle diğer dinleri öğrenmek, bir aydın için kaçınılmaz bir vazife haline gelmiştir. Çünkü onun genel kültürü içinde, Dinler Tarihi kültürüne de ihtiyacı vardır.

Dinler Tarihi, çeşitli dinleri en doğru biçimde öğreten bir bilim

dalıdır. Dinler Tarihi sayesinde, din olgusu karşılaştırılmalı olarak daha iyi anlaşılabilir.

Günümüzde insanlar ve toplumlar, bir yandan birbiriyle yakın ticârî, iktisâdî, siyâsî, kültürel, askerî, dinî münasebetler içindedir. Bu münasebetlerin sağlıklı bir şekilde yürümesi, dinî inançların bilinmesi ve ona göre davranılmasına bağlıdır. Öte yandan basın-yayın, seyahat, sportif faaliyetler vb. vasıtalarla insanların birbirleri hakkında bilgi edinme yol ve imkânları artmıştır. Bütün bunlar sonucunda diğer inançlar ve hattâ geçmişteki insanların inançları da merak konusu olmuştur. Bunun yanında dinlerarası rekabet, misyoner faaliyetleri, insanları hem kendi dinlerini, hem de diğer dinleri daha iyi öğrenmeye itmiştir. Şurası bir gerçektir ki, bir dini savunmak, diğer dinleri iyi bilmeye bağlıdır. Aksi takdirde başarıya ulaşmak mümkün değildir. Bundan dolayıdır ki Şehristanî, "el Milâl ve'n-Nihâl" adlı eserini, "okuyanlara ibret, bundan ibret alanlara da bir ışık olsun diye bir özette topladım" demektedir (*).

Nedvî, özet olarak, bunun önemini şöyle belirtmektedir: "Mukayeseli çalışmaya olan ihtiyaç büyüktür. Çünkü Müslüman, mukayese yapmadıkça, İslâm'ın ve bu ebedî ve kâmil din kanalıyla Allah'ın kendisine verdiği nimetin değerini bilemez. Müslüman, İslâm'ın ibadet ve inanç esaslarını diğer dindkilerle mukayese etmedikçe, İslâm'a olan şükür ve övgüyü hakıyla takdir edemez". Nedvî, ayrıca Hz. Ömer'in "İslâm'ın içinde büyüüp de Cahiliye Dönemi'ni bilmeyen bir kimse İslâm'ı merhale merhale bozabilir" dediğinin rivayet edildiğini de kaydetmektedir (13)

Kanunî'nin, Süleymaniye Camii Vakfiyesi'nde, Süleymaniye Camii imamında aranacak vasıflar arasına, "İslâm'ın yüce gerçeğini ortaya koyabilmesi için mukayeseli dinler ve dinler tarihini bilecektir" şartını da koyduğu belirtilmektedir (14). Bu, dört asır önce bile Dinler Tarihi'nin öneminin kavrandığının delilidir. Bunun için bütün dinleri olduğu gibi vermeye çalışan Dinler Tarihi'nin ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'nin önemi ve lüzumu ortadadır.

(*) Şehristanî, el Milâl ve'n-Nihâl, Beyrut 1975, I/11

Dinler Tarihi alanında ilk ve önemli çalışmaları yapanların Müslüman bilginler olduğunu görmekteyiz. Çünkü onlar bu konuda Kur'ân-ı Kerim'i örnek almışlardır. Kur'an-ı Kerim'de diğer dinler hakkında bilgi verilmektedir. Müslümanların, Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen diğer dinlerle ilgili bilgileri hakkıyla anlayıp değerlendirmeleri de yine ancak Dinler Tarihi sayesinde mümkün olabilir.

Müslümanların diğer dinlerle ilgilenme sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. İslâm'ın yayılması sonucu Müslümanların hâkimiyetleri altında bulundurdıkları veya komşu oldukları toplulukların inançlarını öğrenme ihtiyacının doğması,

2. İslâm'ı diğer din ve inanç sahibi milletler arasında yayabilmek için onların sahip oldukları dinlerin öğrenilmesi ve İslâm'ın üstünlüklerinin ortaya konulabilmesi,

3. Müslüman olanlar arasında eski inançlarını devam ettirenlerin bulunması sebebiyle bu inançların kaynaklarının İslâm öncesine dayandığının gösterilebilmesi,

4. Diğer din ve mezheplerin İslâm inanç esaslarını bozmak yolundaki faaliyetleri karşısında İslâm'ın savunulabilmesi, diğer din ve inançların yanlış ve eksik noktalarının ortaya konulabilmesi,

5. Kur'ân'ın kendisinden öncekileri tasdik etmesi, her kavme uyarıcı gönderildiğini ve onların "İslâm çizgisi" üzerinde bulunduklarını bildirmesi şeklindeki bilgilerin izah edilebilmesi ve değerlendirilebilmesi,

6. İslâmî müsamahanın gösterilebilmesi ve anlatılabilmesi,

7. Kur'an-ı Kerim'in, diğer ilâhî kutsal kitaplarda Hz. Muhammed'in geleceğinin yazılı olduğunu haber vermesi dolayısıyla, hem bunun tetkiki ve hem de bu hususa diğer din mensuplarının dikkatinin çekilmesi.

2. Dinler Tarihinin Gelişmesi

İnsanlar başkalarının inançlarını merak eder, araştırıp öğrenmek

ister. Bu bilgiyi ilk defa eski Yunan ve Roma yazarlarında görüyoruz. Bunlardan Herodot (M.Ö.V. Yüzyıı), araştırma yaptığı milletlerin dinleri hakkında bilgi vermiştir. Bu merak Ortaçağ Avrupasında da vardı. Ancak diğer dinlerden söz eden yazarlar, Hristiyanlar kapılmasını diye o dinleri kötüleme yolunu tercih ediyorlardı. Bu ölçüsüz gidişe son veren Müslüman yazarlar olmuştur. Böylece dünyadaki çeşitli dinler hakkında bilgi verilmiş ve bu bilgiler, bugün için de malzeme teşkil etmiştir.

Günümüzdeki modern Dinler Tarihi çalışmalarının başlangıcı bir buçuk yüz yıla yakın bir süreye dayanmaktadır. Aslında bu devreyi İslâm Âlemi ve Batı'daki bazı çalışmalar hazırlamıştır. Bu çalışmaların gelişmesi özet olarak şöyledir:

a. İslâm Âleminde Dinler Tarihi Çalışmaları

İslâm Âlemindeki Dinler Tarihi ile ilgili çalışmalar açıklanmadan önce bu konuda ilk kaynağın Kur'ân-ı Kerîm olduğu belirtilmelidir. Çünkü Kur'an'da "Ehl-i Kitap" deyimini kullanılmakta, Yahudilik, Hristiyanlık üzerinde durulmakta, Hanîflik, Sabîlik, Mecusîlik ve Putpe-restlikten de bahsedilmektedir.

Hicrî ilk yüzyılda dinî tartışmaları ihtivâ eden "makale"ler (daha sonraları "makâlât"), ikinci yüzyıldan itibaren de diğer dinlerle ilgili "red-diye" ler yazılmıştır. Takip eden yüzyıllarda fırka-mezheplerle beraber diğer dinlerden de bahseden "el-fırak" (fırkalar), "er-redd", "ed-diyânât" (dinler) ve "el-milel" (milletler) tarzında eserler ortaya çıkmıştır. Bunlar, sonunda, "el-Milel ve'n-Nihal" şekline dönüşmüştür. Milel, hak dinler; nihâl (dinler-mezhepler), bâtıl dinler karşılığında kullanılmıştır.

İslâm Âlemi'nde Dinler Tarihi ile ilgili olarak yazılmış çok sayıda eser vardır. Bunlardan birkaç örnek verelim: "el-Fırak" tarzında el-Bağdâdî'nin (Ebu Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ö. 429/1038) "el-Fark Beyne'l-Fırak" "el-Milel ve'n Nihal" tarzında el-Bakillânî'nin (Kadı Ebu Bekir, Ö.403/1012) "El-Milel Ve'n-Nihal"ı, İbn Hazım'ın (Ebû Muhammed Ali b.Hazm. Ö.456/1064) "Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel Ve'l-Ehvâi Ve'n Nihal"ı; el-Esferâinî'nin (Ebu'l Muzaffer, Ö.471/1078) "el-Milel

Ve'n-Nihal"i ve Şehristânî'nin (Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî Ö.548/1183) "el-Milel Ve'n-Nihal" adlı eserleri, içinde çeşitli dinlere yer veren önemli kaynaklardır. "ed-Diyânât" tarzında Hasan b. Musâ en-Nevbahtî'nin (Ö. 298/910) "el-Ârâu ve'd-Diyânât"; "el-edyân" tarzında Ebu'l-Maâlî Muhammed b. Ubeydullâh'ın (Ö. 485/1092) "Beyânu'l-Edyân"ı İslâm Âlemindeki genel anlamda ilk Dinler Tarihi çalışmaları sayılabilir. "er-Redd" tarzında yazılmış çok sayıda eser vardır. Bunlara Gazâlî'nin (Ö.505/1111) "er-Reddül-Cemîl" i misal olarak verilebilir. Bütün bu çalışmalar yanında yalnız İslâm öncesi Arap müşrikliğini konu edinen İbn Kelbî'nin (Ö.204 ? 206/819-821) "Kitâbu-l-Esnâm" ı zikre değer bir çalışmadır.

İslâm Âlemi'nde Karşılaştırmalı Dinler Tarihi alanında da kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bunların en başta geleni el-Bîrûnî'nin (el-Beyrûnî) (Ebur-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, Ö.440/1048 sonrası, muhtemelen 453/1061) "el-Âsârul-Bâkiye" ve "Kitâbu't-Tahkik mâ li'l-Hind" adlı eserleridir.

Bunların yanında İbn Nedîm'in (Ö.380/990) "Fihrist'i; Muhammed b.el Huzeyl'in (Ö. 226/840) "Kitâbu'l-Mecûs ve "Kitâbu's Saneviyye" si; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed es-Serahsî'nin (Ö.286/899) "Risâle fî Vasfı Mezâhibi's-Sâbiîn'i; Ebû Zeyd el-Belhî'nin (Ö.300/941) "Kitâbu Şerâyi'l-Edyân"ı; Abdullah b. Mukaffâ'nın (Ö.142/759) eski İran dinleriyle ilgili tercümeleri vardır. Ayrıca Arapça yazılmış çok sayıda Dinler Tarihi ile ilgili eserlere rastlanmaktadır (*).

b. Batıda Dinler Tarihi Çalışmaları

Batı'da modern anlamda Dinler Tarihi çalışmaları Maks (Max) Müller (1823-1900) ile başlamıştır. Maks Müller, 1856'da "Karşılaştırmalı Mitoloji" ve 1870'de yayınlanan "Dinlerin Esası ve Gelişmesine Ait Ders Notları" adlı eserleri ile diğer dinleri inceleme yolunu açmış ve büyük ilgi görmüştür. İngiltere'de yerleşmiş, Oxford Üniversitesinde Dinler Tarihi

(*) Bunların dışında da İslâm Dünyası'nda bazı çalışmalar ve bu sahaya ilgilenenler olmuştur. Bunlardan bazıları için bkz. M. Şemseddin, Tarih-i Eryan, 13-18

dersleri vermiş olan Alman asıllı Maks (Max) Müller, "Doğu'nun Kutsal Kitapları Tercüme Serisi"ni başlatmış, ilk defa "Din Bilimleri" deyimini kullanmıştır. O ve takipçileri, dinlerin ilmî incelenişinde filolojiyi anahtar kabul etmiş ve dinin özüne ancak dil araştırmaları yoluyla gidilebileceğini ileri sürmüşlerdir.

Daha sonraki yıllarda Hollanda'da C.P. Tiyel (Tiele) ve Şantopi dö la Sosi (Chantepie de la Saussaye), bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır. Böylece zamanla Paris, Brüksel, Roma gibi merkezlerde Dinler Tarihi, üniversite ders programları içinde yer almıştır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Dinler Tarihi alanında yapılan çalışmalar zamanla gelişmiştir. Günümüze kadar gerek doğrudan doğruya bu alanda ve gerekse karşılaştırmalı veya fenomenolojik alanda yapılan çalışmalar dikkati çekmektedir. Bu devrede, çeşitli ülkelerde zikredilen alanlarda bir hayli bilgin yetişmiştir. Bunlar arasında R. Pettazzoni, M. Elyad (Eliade), Van der Löv (Leeuw) başta olmak üzere, R. Otto, G. Menşing (Mensching), J. Vah (Wach), F. Hayler (Heiler), G. Dumezil, E.G. Parrinder, S.G.F. Brandın (Brandon), Erik F. Şarp (Eric F. Sharpe), Ninian Smart, M. Kitagawa, R.C. Zaeher, Ugo Bianchi, W. Cantwell Smith, Ake V. Strom, Hans J. Schoeps ve Michael Pye'yi sayabiliriz. Batı'da Dinler Tarihi ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi çok ilgi görmüş; çeşitli üniversitelerde kürsüler kurulmuş ve ilmî dergiler çıkarılmaya başlanmıştır.

c. Ülkemizde Dinler Tarihi Çalışmaları

İslâm Âlemi ve Batı'daki Dinler Tarihi çalışmalarından yararlanarak Osmanlı İmparatorluğunun son devresinde bu alanda bazı çalışmalar yapılmıştır. Aslında İslâm Âleminde yerleşmiş "Milel-Nihal" ve "Kasas-ı Enbiyâ" tarzındaki eserlerin tercüme geleneği XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Sonunda yenileştirme hareketleri çerçevesinde kurulan Dârülfünûn Edebiyat Fakültesinin 1874 yılı ders programında, Tarih-i Umumî ve Din-i Esâtîrî'l Evvelin dersi bulunmaktadır.

II. Meşrutiyetten sonra 1911'de "Ulûm-ı Şer'iyye dersleri arasında 6 saat "Târih-i Dîn-i İslâm" ve "Târih-i Edyân" dersleri birlikte program-

da yer almıştır. 1914'de "Ulûm-i Şer'iyye Şubesi"nin Medresetu'l Mûtehasşisîn'e dönüştürülmesinden sonra "Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe Şu'besi"nin ders programında da "Târîh-i Edyân" vardır. 1918'de Medresetu'l-Mûtehasşisîn Medrese-i Süleymâniyye'ye çevirildiğinde "Hikmet ve Kelâm Şu'besi"nde yine bu ad altında Dinler Tarihi okutulmuştur.

Tevhîd-i Tedrisat Kanunu çıkınca, Medrese-i Süleymâniyye İlâhiyat Fakültesi adını almıştır. Bu ilk İlâhiyat Fakültesinin ders programında "Türk Târîh-i Dînîsi" ve Târîh-i Edyân" bulunmaktadır. 1933'de İlâhiyat Fakültesinin kapatılmasından sonra kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsünde, "Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi", "Umumi Dinler Tarihi" dersleri vardır. 1936'da bu Enstitü de kapatılmıştır. 1949'da Ankara İlahiyat Fakültesi, daha sonra İmam-Hatip Okulları, Yüksek İslâm Enstitüleri ve Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi açılmıştır. Günümüzde Yüksek İslâm Enstitüleri de İlâhiyat Fakültesine çevrilmiştir. Halen, açılmasına karar verilenler dışında, Türkiye'de dokuz İlâhiyat Fakültesi vardır. Bütün bu belirtilen orta ve yüksek dereceli eğitim kurumlarında "Dinler Tarihi" dersi yer almaktadır.

Dinler Tarihi alanında ülkemizde yayınlanmış belli başlı eserler ve yazarları şunlardır:

1. Şemseddin Sami, Esâtîr (1878).
2. Ahmet Mithat Efendi, Târîh-i edyân (1911).
3. Mahmud Es'ad b. Emîn Seydişehrî, Târîh-i Edyan (1912-1915)
4. Es'ad, Târîh-i Edyân, İstanbul (1911-1912).
5. M. Şemseddin (Günaltay), Târîh-i Edyân (1922).
6. H. Ömer Budda, Dinler Tarihi (1935).
7. Ömer Rıza Doğrul, Yeryüzünde Dinler Tarihi, İstanbul (1947).
8. Annamari Şimel (Annemarie Schimmel), Dinler Tarihine Giriş, Ankara (1955).
9. Mehmet Taplamacioğlu, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi (1966).

10. Hüseyin G. Yurdaydın-Mehmet Dağ, Dinler Tarihi (1978).
11. Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, (1983).

BİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

1. Bkz. Fetih 28; Saff 9; Tevbe 29-33
2. Bkz. En'am 161; Rum 43; Tevbe 36; Yusuf 40
3. Bkz. Nur 2; Nasr 2
4. Bu konuda bkz. Tevbe 29, 33; Gâfir 26; Â-i İmrân 19, 85; Enfâl 39; Nasr 1-3
5. Seyyid Şerif Cürcânî, Ta'rifât, İstanbul H. 1253, 72
6. Abdusselâm el-Eknî, Cevheretü't-Tevhid Şerhi
7. Muhammed Ali el-Fârûkî et-Tahânevî, Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn, Kahire 1963, II/305
8. Bkz. H. Akseki, İslâm, İstanbul 1943, 1-16
9. Gazâlî, İhyâu Ulûmî'd-Din, Mısır 1967, IV/531
10. Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 1/90
11. Bkz. J. Wach, Sociology of Religion, Chicago 1951, 130; Paris 1951, 130; G. Mensching, Sociologie Religieuse, Paris 1951, 10-21; A. Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 3
12. Bkz. İbn Hazm, "Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel Ve'l-Ehvâi Ve'n-Nihal" ve Şehrîstânî, "el-Milel ve'n-Nihal"
13. Ebu'l Hasen Ali El-Hasenî en-Nedvî, el-Erkânü'l-Erbeâ, Beyrut 1968, 8

14. Bkz. Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği, Ankara 1981, 194.
(Biz, Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından hazırlanmış "Süleymaniye Vakfiyesi" Ankara 1962 isimli eserde Dinler Tarihi ile ilgili şartları bulamadık).

I. BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

- A. Hamdi Akseki, İslam, İstanbul 1943, 1-16
- Mehmet Aydın, Din Felsefesi, İzmir 1987, 1-14 vd.
Ugo Bianchi, The History of Religion, Leiden, 1975, 1-27, 36, 62, 66 vd.;
- Seyyid Şerif Cürcâni, Ta'rifat, İstanbul 1253, 72
A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970 (Bkz. Religionsgeschichte, Comparative Religion, Phenomenology of Religion, Philosophy of Religion, Sociology of Religion Psychology of Religion mad.)
D.B. Mc Donald, "Din", İslam ansiklopedisi, ist. 1963., II/590-591
Dictionnaire des Religions, Bas. Dir. Paul Paupard, France 1983, 1421-1435, 1552
- Henry Dumery, Phenomenologie et Religions, Paris 1962, 4-6, 77-78.
Mircea Eliade, La Nostalgie des Religions, Editions Gallimard 1971, 17-77 (İng. The Quest-History and Meaning in Religion, Chicago 1969, 12-37.) Bu eser, Mehmet Aydın tarafından "Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu" başlığıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1990 yılında Kültür Bakanlığı yayınları arasında çıkmıştır.
Encyclopedia of Religion and Ethics, neşr. J. Hastings, New York 1951
- Robert S. Ellwood, Words of the Worlds Religions, New Jersey 1977, 4-19
- Gazalî, İhyâü Ulumi'd Din, Mısır 1967, IV/531

- M. Şemseddin (Günaltay), Tarih-i Edyan, İstanbul 1338, 3-13, 26-39
- The History of Religions, neşr. M. Eliade-M. Kitagawa, Chicago 1973.
- Historie des Religions, Editions Gallimard 1971, I/3-59
- İbn Manzur, Lisānu'l Arab, Beyrut 1958, XIII/169-171
- Râgıp el-İsfehâni, Müfredat, Kahire H. 318, II/26-27.
- Toshiko Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman Ateş, Ankara 1975, 187-217.
- Ahmet Mithad, Tarih-i Edyan, İstanbul 1911, 2-13
- Ebu'l Alâ el-Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Terim, Ter. O. C. İnci-İ. Kaya, İstanbul 1982, 109-122.
- Ebu'l Hasen Ali el-Haseni en-Nedvî, el Erkânu'l-Erbea, Beyrut 1968, 8.
- G. Mensching, Sociologie Religieuse, Paris 1951, 10-21.
- Michael Pye, Comparative Religion, London 1975, 220-251.
- Salamon Reinach, Histoire Generale des Religions, Paris 1976, 1-5
- Helmer Ringgren-Ake V. Ström, Religions of Mankind, Çev. N.L. Jensen, London 1966, XVII.
- Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1983, 13-18
- Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 3-7
- Ninian Smart, The Phenomenon of Religions, Gr. Britain 1978
- H. Joachim Schoeps, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, Çev. R-Clara Winston, London 1967, 3-5, 48
- Eric J. Sharpe, 50 Key Words-Comparative Religions, Gr. Britain 1971, 52-54

- Mahmud Es'ad b. Emin Seydişehir, Tarih-i Edyân, İstanbul 1911-1914, 3-12
- Ebu'l Feth Muhammed b. Abdulkerim es-Şehrîstânî, el-Milel Ve'n Nihal, Kahire 1975
- Muhammed Ali El-Faruki et-Tahanevi, Istılahatu'l Fünun, Kahire 1963, II/305.
 - Marguerite-Marie Thiollier, Dictionnaire des Religions, Belgique 1982, 312-313.
- Hikmet Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi" A.Ü. İlahiyat Fak. Der. Ankara 1961, VIII/109-124.
- Zeki Velidi Togan, Tarihte Usul, İstanbul, 1969, 6-23
 - Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", A.Ü. İlahiyat Fak. Der. Ankara 1986. XXVIII/213-267.
- The Universal Jewish Encyclopedia, New York, 1948, IX/125 vd.
- G. Van Der Leeuw, La Religion dans son Essence et ses Manifestations (Phenomenologie de la Religions), Ter, Jacques Marty, Paris 1970, 654-79.
 - J. Wach, Sociology of Religion, Chicago 1951, 130.
 - Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul 1/90

II. BÖLÜM

A. DİNİN KAYNAĞI HAKKINDA DEĞİŞİK GÖRÜŞLER:

Dinin nasıl başladığını, Kutsal Kitapların verdiği bilgiler dışında, ortaya koyacak bir belge yoktur ve ilmî yollarla bilebilmek de mümkün değildir. Bilinebilen, nerede insan varsa orada dinin olduğudur. Tarih boyunca ve insanların en eski kültürlerinin karanlık zaman diliminde din, insan hayatının her tarafına yayılmış ve onun ayrılmaz bir vasfı olmuştur. Bundan dolayı insan hayatı ve insanlık tarihini anlamak dini anlamakla bir tutulmuştur. Din Bilimi, geçmişte de, günümüzde de dinsiz bir topluma rastlamamıştır. Fert plânında dinsiz kimselerin bulunmuş olması bu kuralı değiştirememiştir. Bunun için din, insanla beraber var olmuş ve insanla beraber de varlığını sürdürecektir bir "kurum" olarak görülmektedir.

Toplum hayatının vazgeçilmez ana unsuru haline gelmiş olan dinin kaynağı meselesi, bilim adamlarını meşgul etmiştir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Darwin'in evrim nazariyesinden etkilenecek dinin kaynağı hakkında da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Darwin'in "Türlerin Kaynağı" başlıklı eseriyle 1859'da başlayan materyalist ve pozitivist propaganda, Ogüst Komt (Auguste Comte) ve L. Buhner (Ludwig Buchner) ile doruk noktaya ulaşmıştır.

Dinin kaynağı hakkında kutsal kitapların verdiği bilgilerin dışında bir bilgi yoktur. Kutsal kitaplar, dinin kaynağını ilk insana ve dolayısıyla onu yaratan Allah'a bağlamaktadır. Aydınlanma Devri filozofları da çeşitli dinlerin bir ilk dinden oluştuğunu ve din duygusunun insanda tabii olarak bulunduğunu savunmuştur.

Antropolog Edvard Börnet Taylör (Edward Būrnette Tylor), 1871'de yayınladığı "Primitive Culture" (İlkel Kültür) başlıklı kitabıyla, dinin başlangıcının "Animizm"e dayandığı nazariyesini ortaya atmıştır.

Bu nazariyesinde, dinin kaynağının Animizm olduğunu, Atalara Tapınma, Fetişizm ve Büyü gibi inançların ondan doğduğunu ileri sürmüştür. Onun Animizm Nazariyesine göre uyku, rüya ve nefes alma gibi durumlarda bedeni yöneten ve ölüm ile ondan ayrılan manevî, hayat verici bir cevher vardır. Bu cevher ilk insan tarafından hareket eden, canlılık gösteren ırmak, Güneş, Ay, ağaç gibi varlıklarda da var kabul edilmiştir. Böylece insan; onlara korkusu, saygısı, ihtiyacı ölçüsünde tapınmaya başlamıştır. Önce bedenden ayrı bir ruh fikrine ulaşan insan, sonra çevresindeki hayvan ve maddelere, daha sonra da tabii olaylara bu düşünüşünü uygulamıştır. Buradan çoktanrıcılık (Politeizm) doğmuştur. Bir çok tanrının kuvvetinin bir tek tanrıya verilmesiyle de tektanrıcılık (monoteizm) meydana gelmiştir.

Animizmin politeizmin kaynağı olduğunu kabul etmekle beraber, animizmden önce bir ilk safhanın bulunduğunu kabul eden diğer bir evrim nazariyesi "animatizm" adını alır. Animatizm, bir taraftan maddelerin husûsî bir kuvvete sahip olduğuna, diğer taraftan ruhlara inanılmasıdır. Bu terim, bütün tabiatın canlı olarak kabul edildiğini ifade eder. Bu nazariyeye göre ilkel insan, ayrı ayrı varlıklara şahsiyet kazandırmadan önce, bütün âleme yayılan tek bir hayat veren "güç" düşünmüş olmalıdır. Böyle bir kavram, "mana" fikri ile desteklenmiş görünmektedir. Taylir'in öğrencisi olan R.R. Marett'in, 1909'da, yayınladığı "Dinin Başlangıcı" adlı kitabında, ilk defa açıklanan bu nazariyesinde, dinin kaynağının, şahsiyeti bulunmayan umûmî dinamik güçte aranması tavsiye edilmektedir. Bu güç için bilginler mana deyimini kullanmaktadır.

İngiliz Filozofu H. Spensir (Herbert Spencer), ilkel kabîle dinlerinin kaynağının korku sonucu "atalara tapınma" olduğunu ileri sürer. H. Spensir, sosyolojik delillere dayanarak, hayat korkusunun dinlerdeki üstün yerine işaret eder. Bu korkunun atalara ibadeti, atalara ibadetin de diğer bütün ibadet şekillerini geliştirdiğini ve tanrıların sivrilene veya kahraman olan atalardan seçildiğini savunur; her dinde atalara saygının yer aldığını göstermeye çalışır. İskoç W.R. Simit (Smith) ve S. Reynah (Reinach) gibi bilginler, evrimi totemcilikten başlatırlar. Aslında

psikolog olan Z. Fröyd'ün (Freud) dinin kaynağı ile ilgili bir nazariyesi vardır. Fröyd, "Totem ve Tabu" adlı kitabında totemciliği psikoanalitik açıdan ele alır. Totemcilik, klan üyelerinin kendilerinin "totem" denilen bir hayvan veya bitkiden geldiklerini sanıp onu kutsal kabul etmeleridir.

Totemci görüşe göre, bütün insanlar, bir noktada, bu merhale-den geçmişlerdir. Çeşitli kabileler, kendilerini belli bir hayvan veya bitki (totem) ile kan bağı içinde akraba telâkki ederlerdi. Totem'e tapınılır ve özel âyinlerle, belirli zamanlarda yenilirdi. Böylece, zamanla ilâhî varlıklara tapınma ve kurban gelişti. Bu nazariyeden şimdi tamamen vazgeçilmiştir. Artık Totemcilik, herhangi bir hayvan veya bitkinin tüketiminin iktisâdî bir sebeple yasaklanması sonucu dinî bir görüntü kazanmış olması şeklinde açıklanmaktadır.

J.G. Freyzir (Frazer), 1890'da "Altın Dal" başlıklı kitabında ve bütün eserlerinde, insanın varlık güçlerine karşı ilk tepkisini hatalı bir düşünüş tarzına dayanan "büyü" hareketleriyle onları kontrol altına almaya çalışmak olduğu üzerinde durur. Bu nazariye, insanın, büyü vasıtaları etkisiz kalınca, dine döndüğünü ileri sürer. Büyü, bir şahsiyeti olan güçlerle değil, bir şahsiyeti bulunmayan güçlerle ilgilidir. İnsan, ilmî teknolojinin yokluğunda tabiattaki bu güçleri kontrol altına alıp onlardan faydalanmayı ummuş ve büyü, aslında dinin değil, ilmin öncüsü olmuştur.

Sosyolog olan E.Durkaym (Durkheim), 1912'de yazdığı "Dinî Hayatın İbtidâî Şekilleri" adlı eserinde, dinin kaynağını sosyolojik bir temele bağlar. Bu nazariyeye göre, dinin temel fikri, "kutsal"dır ve o da içtimaî yaptırıma dayanır. Kutsal, toplumun kutsal kabul ettiği'dir. Böylece o, toplumun kutsal kabul ettiği şey olarak aslında kendine tapındığını ifade etmektedir. Yine inananların güvendiği bir manevî güç vardır, o da toplumdur.

Maks (Max) Müler'e (1823-1900) göre dinin kaynağı, tabiat olaylarının insana verdiği korkudur. Bu görüşe "Naturizm" denir. Naturizm, fizikî çevrede rastlanan kuvvet ve varlıkların kişileştirilmesi ve tanrılaştırılması demektir. Bu görüşü, bir sistem haline getiren M. Müller,

Hinduizm'in kutsal kitabı Vedalara dayanmıştır. Vedalar'daki tanrı isimlerinin tabiat olayları ile yakın ilgisi bulunduğunu ileri sürmüştür; "Agni'nin ateş, "Dyaus'un gök anlamına geldiğini, bu kelimedenden Fransızca "Dieu" (Lat. Deus), İspanyolca "Dios" kelimelerinin çıktığını belirtmiştir. Müller, hemen bütün dinlerde tanrı adları, başta ateş olmak üzere, tabiat olaylarını ifade ve temsil ettiğini; tabiat kuvvetlerine tabiat üstü değerler verme meylini uyandırdığını ve dil yanılgıları sayesinde dinlerdeki bütün kutsal tasavvur ve inançların meydana geldiğini ileri sürmüştür. M. Müller, bilhassa "Güneş tapınması" üzerinde durmuş; fakat gökyüzü, dağlar, taşlar, ağaçlar ve genel olarak tabîi nesnelerle ilgili tapınmalardan da söz etmiştir. Ona göre, ilk insan için tabiat; büyük bir korku ve hayret sebebi, eşsiz bir mucize ve sonsuz bir harika idi. M. Müller, dinî düşünceye ilk hız veren şeyi, bu hayret, korku ve saygıda aramak gerektiğini, dinin kaynağının tabiatçılık olduğunu; bunun daha sonra "atalara tapınma"ya yol açtığını, böylelikle diğer safların ortaya çıktığını savunmuştur.

Bütün bunların yanında dinin kaynağını Yüce Tanrı inancına bağlayan bir tez geliştirilmiştir. Bu teze göre, insanoğlunun en eski inancı, tek Tanrı inancıdır. Taylör'ün animizm nazariyesine ilk ciddi itiraz, "Dinin Oluşumu" başlıklı kitabı ile, 1898'de öğrencisi Endriyuv Lang'dan (Andrew Lang) geldi. Lang, son araştırmalarda elde edilen bilgilere göre Güneydoğu Avustralya ilkel kabilelerinde animizme rastlamadığını, fakat insanların ahlâkî âdâba uyup uymadığını denetleyen ve gökte bulunan bir Yüce Tanrı kavramına her yerde rastlandığını açıkladı. Böylece Lang, dinin ilk şeklinin monoteizm (tektanrıcılık) olduğunu savundu. Lang'dan sonra benzer bir görüş Avusturyalı Cizvit papazı Wilhelm Şmit (Schmidt) tarafından savunuldu. Şmit, bütün ilkel kabilelerde bir Yüce Varlık inancının bulunduğu delillerini ortaya koymayı gaye edindi. Onun 1912-1955 yılları arasında yayınlanan "Tanrı Kavramının Kaynağı" adlı eseri bu tezin öncüsü oldu. Onun başkanlığını yaptığı Viyana Etnoloji ekolü, ilkel kabile inançları arasında tesbit edilen Yüce Varlığın merhametli, şefkatli, lütuf sahibi olarak tasavvur edildiği ve gökte varlığını sürdürdüğü sonucuna ulaştı.

Bu araştırmalar sonunda önce bir tektanrıcılık devresi bulunduğu; sapmaların, çoktanrıcılık vb. durumların ondan sonra ortaya çıktığı görüşü ağırlık kazandı. Nathan Söderblom da, "Tanrı İnancının Kaynağı" adıyla 1914'de yayınlanan kitabında, bu konuya ağırlık verdi. Yüce Varlığın yaratıcı bir tanrı, kabilenin ve içtimâî kurumlarının kurucusu olduğu üzerinde önemle durdu. Daha sonra Pettazoni, G. Widengren, M. Eliade vb. bilginler bu tezi destekleyici ve geliştirici mahiyette çalışmalar yaptılar.

Bir kısım nazariyelerin ortaya atılmasına sebep olan Darwin'in evrim nazariyesi ise, önce pek ilgi çekmeşine rağmen, zamanla çok tenkitlere uğradı. C. Darwin (1809-1882), "Türlerin Kaynağı" adlı kitabıyla dikkatleri üzerine çekmişti.

Aslında evrimle ilgili olarak XVIII. Yüzyıldan beri bazı nazariyeler ileri sürölmüştür. Darwinin dedesinin de aralarında bulunduğu bazı evrimciler, canlıların çevreden etkilenip bazı özellikler kazandıklarını ve bu özellikleri irsiyetle sonrakilere intikal ettirdiklerini, evrim konusu olan bazı organların ihtiyaçlar sonucu geliştiği, ya da köreldiğini iddia etmekte idiler. Bir hekim ailesinden gelen Darwin, tıp tahsiline başladığı halde bitirememiş, babasının papaz olmasını istemesi üzerine "İsa'nın Koleji-ne devam edip diploma almıştır. Seyahatleri sırasında incelediğı hayvan türleri, etkilendiğı kimseler ve bu arada T.R. Malthus'un fikirleri, onun evrimle ilgili olarak ileri süreceğı canlılar âlemindeki hayat mücadelesi sonucu "tabii ayıklama"nın kuvvetlileri yerinde bırakıp, zayıfları ortadan kaldırması iddiasının temelini hazırlamıştır. Ancak o, A.R. Valleys (Wallace) ona bir mektupla, mevcut türlerin basit hayat şekillerinin evrimi sonucu ortaya çıktığını telkin etmesi üzerine, 1859'da, bu konudaki fikirlerini açıkladığı eserini yayınlamıştır. Darwin'in yaşadığı asrın umûmî havasına pek uygun düşen, daha doğrusu o ortamın doğurduğu evrim nazariyesi, bir anda, büyük bir taraftar kitlesi toplamıştır.

Batı'da ilmi çevreler, aydınlar, dine, kiliseye düşmanlık duyanlar, dinî duyguları zayıflatmaktan siyasî, içtimâî, iktisadî sonuçlar çıkarmak

isteyenlerin herbiri, ayrı bir ümit, gaye ve planla bu nazariyenin tutunmasını, üstelik onun resmî, ilmî bir "dogma" olmasını sağlamaya çalıştılar. XIX. Yüzyılın sonları ve XX. Yüzyılın başlarında yapılan araştırma ve incilemeler, keşifler, buluşlar hep evrimin lehine geliştirilmek istenmiştir. Evrimcilerin iddiasına göre insanın, hayatın, canlı varlıkların, tabiatın sırları çözülmüyordu. Bu durum, dinin sorumluluk ve yaptırımlarından bunalanları heyecanlandırıyor ve derin bir nefes almalarını sağlıyordu. Fakat bu nazariyeyi tereddütle karşılayanlar ve karşı fikirde olanlar da vardı. Böylece evrim nazariyesi sadece biyolojinin konusu olarak kalmamış, bütün bilim dallarına sıçratılmış; evrim, bazı bilim adamlarının bir "dogma"sı haline gelmişti.

Darwin, canlıların tesadüflerle varlık kazandıklarını, bugünkü hallerine tabii ayıklama ile geldiklerini ileri sürüyordu. Bundan bir buçuk yüzyıl önce, hayatı oluşturan en küçük yapı taşı, hücrenin sırrı çözüldüğünde gayeye ulaşılacağı düşünülüyordu. Fakat, bugün dahi, bütün modern imkânlarla rağmen, hücrenin karmaşık yapısı konusunda son söz söylenememiştir. Belki hücrenin bu hayret verici yapısı Darwin zamanında bilinseydi, o nazariyesini ortaya atmaz, işi tesadüfle izah etmeye kalkmazdı.

Evrime; hayatın suda bir tek hücrenin tesadüfen oluşmasıyla başladığını, zamanla dalgaların karaya taşınması sonucu yeryüzünde çeşitli değişmelerle bir çok canlı türünün geliştiğini ve böylece günümüzdeki canlıların birbirinden evrimleşme ile meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Hücrenin karmaşık yapısına dikkati çeken evrime karşı olan düşünürler; evrimcilerin cansız kimyevî maddelerin ilk hayat sahibi, yaşayan, sonra da üreyen tek hücreliye, basit bir hücreden oluşan organizmaya nasıl dönüştüğünü; öte yandan hayatın hayat sahibi olmayan maddî varlıklardan nasıl oluşabileceği sorusunu sormakta ve bu sorulara evrimcilerden cevap alamamaktadırlar. Bu durumda hayat, hayat sahibinden, yani yaratıcı bir Tanrı'dan gelebilir. Ne tesadüf, ne tabiat, ne madde, ne de kendiliğinden oluşma yaratıcıdır. Ayrıca

bugün, insan, elindeki bu kadar imkanlara rağmen, cansız maddelerden bir hücre, basit bir canlı varlık, maymundan insan yapamamaktadır. Evrimciler, ilmî verilerden çok, hayâlî iddialara önem vermekte ve açıklayamadıkları olayları tesadüflere havale etmektedirler. Halbuki kainatta hiçbir şey tesâdüfî değildir. Her şeyin bir "oluş kanunu" vardır. Evrimciler, yaratıcı bir Tanrı'yı kabul edemediklerinden, herşeyi tesadüflerle izah etmeye çalışmışlardır. Halbuki, üzerinde 1'den 10'a kadar rakamlar yazılı on kâğıdı bir torba içinden rakam sırasına göre çekebilme, milyarda bir ihtimaldir. Bu ve benzeri misalleri çoğaltmak mümkündür.

Darwin, insanın maymundan geldiğini açıkça söylememiş, fakat insanın akılla seçkinleşmiş bir hayvan olduğunu ileri sürmüştür. Onun düşüncelerini daha ileri götüren Darwinciler, insanın maymunun akrabası olduğunu, milyonlarca senelik bir evrimden sonra bugünkü duruma geldiğini, çok eski bir tarihte insana benzeyen gelişmiş maymunlarla insanın ilkel tipinin ortak oldukları bir kökten ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, ortak halka, maymun gibi ağaçta yaşarken, dallardan aşağıya inmiş, toprak üzerinde yaşamaya başlamış, böylece zamanla değişikliğe uğramıştır. Darwincilerin insanın menşei konusundaki nazariyelerine karşı çıkanlar, maymunla insan arasındaki geçiş şekillerinin hiç bir zaman mevcut olmadığını savunmuşlardır.

Evrimecilerin iddiasının aksine, benzerlikle akrabalığın aynı şeyler olmadığı anlaşılmıştır. Evrimciler, geçiş türlerinde eski organların kaybolması üzerinde dururken, yenilerinin nasıl meydana geldiğini açıklayamamıştır. Evrimcilerin kendilerini desteklediğini ileri sürdükleri "Pitdown insanı"nın fosilinin şempanze çenesi ile birleştirilmiş insan kafatası olduğu anlaşılmıştır. Şimdiki insan tipinde iskeletlerin bulunduğu kütle tabakalarının daha aşağısındakilerde başka fosillere rastlanmamıştır. Bunun, hayatın birdenbire başladığını ve çeşitli canlıların doğrudan doğruya ortaya çıktıklarını gösterdiği savunulmuştur. Ayrıca maymundan zaman içinde insan olması lâzım gelirken, bu güne kadar böyle bir olay olmamıştır. (Topraktan yaratılan insan yine toprak olmaktadır. Yapılan deney ve incelemeler, hiç birşeyin tesadüfî olmadığını,

herşeyin ilâhî irade dahilinde gerçekleştiğini göstermektedir.)

Sayırsız canlının ortaya çıkışını "tesâdüf"e bağlayan evrimciler, bugün mevcut olan türlerin taksimini tabîî ayıklama ile izah etmektedirler. Hayat savaşında kuvvetliler hayatta kalıp özelliklerini irsiyet ve üreme yoluyla sürdürmüş, zayıfların türleri ortadan kalkmıştır. Evrimcilerin bu nazariyeleri de çok tenkitlere uğramış ve zaman onların yanıldığını isbatlamıştır. Çünkü mamut, dinazor gibi dev yapılı hayvanların nesli tükenirken, sayıları milyarlarla sayılamayacak kadar çok zayıf canlılar varlıklarını sürdürebilmiştir.

Öyle görünüyor ki evrim felsefesinin asıl gayesi, kâinatın varlığını bir yaratıcıya ihtiyaç kalmaksızın açıklayabilmektir. Bu, materyalist felsefenin bir "can kurtaran simidi"dir. Çünkü bu nazariyeyle, tesadüfen yaratılmış, başıboş bir kâinat modeli ortaya konulmakta; insan da bu kâinat modeli içerisinde gayesiz ve endişesiz olarak bulunmakta; gününü gün edip, dünyayı bir imtihan yeri değil, zevk ve sefa yeri olarak düşünmektedir. Böylece insanın bütün yaratıkların en şerefli ve üstünü kılındığı, en güzel biçimde yaratıldığı hikmeti ortadan kaldırılmakta; insan, bir hayvan mesabesine indirilmektedir.

Darwincilik, bu ve benzeri tenkitlere uğradığı gibi, evrimin dine uygulanması sonucu ortaya atılan dinin animizm, totemcilik, büyü, atalara tapınma, tabiatçılıktan geliştiği şeklindeki tezler de çok tenkitlerle karşılaşmıştır. Maymunun insana bazı hususlarda benzemesi gibi, bu anılan tezlerdeki bazı noktalar da dine benzer; fakat din değildir; din, daha değişik bir olgudur. Animizm, atalara tapınma, totemcilik ve tabiatçılık; insanda, hayvanda, bitkide, cansız şeylerde ve tabiat güçlerinde, görünmeyen, fakat kendini, varlığını belli eden bir kuvvet aramak demektir. İlkel kabilelerde çeşitli şekillerde ifade edilen bir Yüce Tanrı inancının oldukça yaygın olduğunu görüyoruz. Bu Yüce Varlığın görünmemesinden, insanoğlunun onu çeşitli şeylerde aramış olması mümkündür. Öte yandan totemcilik, dinden daha çok bir bitki veya hayvan neslinin korunmasını hedef alan sosyal bir olgudur. Büyü ise, ilmin gelişmediği yerlerde ve devrelerde tabiata hâkim olmak isteğini aksettiren bir teknik olarak göze çarpmaktadır.

B-DİNİN KAYNAĞINA İSLÂM'IN BAKIŞI

İslâma göre insanlığın ilk dini, tevhid dinidir. Dinin kurucusu, Yüce Allah'dır. Allah, kâinatı, insanı yaratmış, kitaplar ve peygamberler göndermiştir. İnsanlar, bir erkek ve bir de diğiden yaratılmıştır. Hz. Âdem'e her şeyin ismi öğretilmiş ve kendisi ilk peygamber olarak görevlendirilmiştir. Hz. Âdem, Allah'dan aldığı vahiy ve ilham ile kendi devrindekileri irşat etmiştir. Sonra insanlar tevhid esaslarını unutup, Allah'tan başka şeylere, tabiat kuvvetlerine, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapınmaya ve bunları Allah'a ortak koşmaya yöneldikçe; Allah da elçiler gönderip onları "hak dine", hak yola davet etmiştir. Hak din, Allah'ın gönderdiği elçiler ve kitaplar yoluyla akıl ve irade sahibi insanlara bildirilmiştir. Bunun için sapmalar ondan sonra olmuş, çok tanrıcılık tektanrıcılıktan sonra gelişmiştir.

Yüce Allah, insana kendisini bulması, gerçeği anlaması için akıl, emrettiği yolda yürümesi için irade, yanıldığında yolunu düzeltmesi için ömür vermiş ve insanı yeryüzünün halîfesi kılmıştır. Allah, bununla da kalmamış; insana gerçekleri ve vazifelerini öğretmek üzere zaman zaman elçiler ve kitaplar da göndermiştir. Bazılarına kitap da verilen bu elçiler, dünyanın her tarafındaki insanlara uyarı ve irşat vazifelerini yerine getirmişlerdir.

İslâm, evrimcilerin anlattığı şekilde insanların ve dinlerin evrimini kabul etmez. Kur'ân-ı Kerîm Yüce Allah'ın, insanı en güzel biçimde (1) ve inanma ihtiyacı içinde (2) yaratmış olduğunu bildirmektedir. İnsan, en güzel biçimde ve fıtratında Allah'ı arama duygusu içinde yaratılmış olmasına rağmen, başıboş bırakılmamış, "Uyarıcı"larla desteklenmiştir. Bu konuda, Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle denilmektedir: "Biz, seni müjdecî ve uyarıcı olarak gerçekte gönderdik. Geçmiş her millet içinde de mutlaka bir uyarıcı bulunagelmıştır" (3). Bu "uyarıcı"nın vazifesi, "Andolsun ki her ümmete Allah'a kulluk edin, azdırıclardan kaçının diyen bir elçi göndermişizdir" (4) şeklinde açıklanmaktadır. Bu konuya daha açıklık

kazandıran bir başka Âyetin anlamı da şöyledir: "Biz elçi göndermedikçe azap etmeyiz" (5). Yine Ra'd Sûresi'nde "Her milletin bir yol göstereni vardır" (6) denilmektedir.

Zikri geçen elçilerden bazılarının adları Kur'ân-Kerîm'de verilmekte ise de, aslında elçilerin sayısı bunlarla sınırlı değildir. Bu, Nîsa Sûresi'nde şu şekilde açıklanmaktadır: "Peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir hüccetleri olmaması için, gönderilen müjdecî ve uyarıcı peygamberlerden bir kısmını daha önce sana anlatmış, bir kısmını da anlatmamıştık". Bu ve benzeri bazı âyetlerden Hz. muhammed'e kıssası bildirilen peygamberler yanında bildirilmeyenlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir hadiste 124.000. peygamber gönderildiğinden bahsedilmektedir (7).

Peygamberler; yollarını değiştirdiklerinde, insanları yeniden hak dine çağıran elçilerdir. Kitaplar, peygamberlerden sonra, onların getirdikleri hükümlerin devamını sağlamıştır. Ancak belirli peygamberlerin kitapları vardır. Diğerleri onlara tâbi olmuşlardır. Kitaplardaki hükümler iyi korunmayıp değiştikçe, bir sonraki kitap öncekini düzelterip tamamlamış, yenilemiştir. İnsanlar çoğalıp toplumlar geliştikçe, dinin hükümlerinde de durum ve ihtiyaca göre gelişmeler olmuştur. Kitaplar, önce "suhuf" (sahifeler: tabletler, levhalar, papirüsten sayfeler) halinde iken sonra kitap haline dönüşmüş ve Kur'ân-ı Kerîm ile son şeklini almıştır. Ancak bu suhuf'tan kitaba, basit ahkâmdan mütekâmil ahkâma doğru gelişme devam ederken tevhîd ve imanla ilgili öz değişmemiştir. Çünkü vahyin kaynağı Yüce Allah'tır, peygamberler de aynı esasları tebliğ etmişlerdir (8). Görüldüğü gibi, İslâm'a göre, dinin kaynağı ilâhîdir. Bir ibtidâî durumdan (totemizm, animizm, naturizm gibi) çok tanrıcılığa, oradan da tektanrıcılığa geçiş değil, kendi içinde bir tekâmül söz konusudur. İlk insandan bu yana, Allah'ın bütün elçileri aynı tevhid esasını tebliğ etmişlerdir. Bu tebliğ anlaşılсын ve tatbik edilsin diye her peygamber kendi kavminin dili ile gönderilmiştir (9).

İslâm, diğer dinler arasında, adını kendi kutsal kitabından alan yegâne dindir (10). Kur'ân-ı Kerîm'de Allah, "Bugün size dininizi ikmâl

ettim, üzerinize olan nimetimi tamamladım ve din olarak İslâm'a razı oldum" (Maide 3) demek ve İslâm'dan başka bir din güdeninkinin kabul edilmeyeceğini (Bkz. Âl-i İmran, 85) bildirmektedir. Dolayısıyla İslâm'la din müessesesi ikmâl edilmiş, Allah'ın yarattığı insanlara olan nimeti tamamlanmıştır.

Hız. Muhammed, Allah'ın elçisi ve son peygamberidir (11). Bir Âyet-i Kerîm'de Hız. İsa'nın şöyle dediğı bildirilmektedir: "Ey İsrailoğulları! Doğrusu ben, benden önce gelmiş olan Tevrat'ı doğrulayan, benden sonra gelecek ve adı Ahmed olacak bir peygamberi müjdeleyen Allah'ın size gönderilmiş bir peygamberiyim" (Saff 6). Bu âyet ve diğer bazı âyetlerden (12) peygamberlerin aynı esasları tebliğ, vahyedilen kitapların kendinden öncekini tasdik ve te'kit ettiğı, daha sonra gelecek olanları müjdelediğı ve peygamberler zincirinin son halkası Hız. Muhammed (S.A.S.), kitapların sonuncusu, Kur'ân-ı Kerîm olduğı anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hristiyanlar ve Yahudiler "Ehl-i Kitap" kabul edilmektedir. Bu dinlerin de asıl, orijinal yapıları itibarıyla hak din ve ana "İslâm çizgisi" üzerinde olduğı açıklanmaktadır (13)

Bütün bunlardan, İslâm inancına göre, dinin kaynağının vahiy ve nübüvvet olduğı anlaşılmaktadır. Vahiy ve nübüvvet, tarihen sabittir. Ancak vahiy ve nübüvvet olmasaydı, insan aklının dini bulup bulamayacağı konusunda çeşitli görüşler vardır. Mu'tezile'ye göre akıl, dini esasları kesin olarak anlayabilir. Eş'arîye göre akıl, ilâhî hitabı anlamak için bir vasıta; bundan dolayı vahiy ve nübüvvet olmaksızın dini idrak edemez. Dolayısıyla peygamber gönderilmedikçe Allah'ın varlığını ve birliğini bilmek insanlara vacib değildir. Mâturîdî'ye göre ise, vahiy ve nübüvvet olmasa bile, insanların akıllarıyla Allah'ın varlığını, birliğini bulmaları icap ederdi. Hanefî bilginlerin çoğunluğuna göre akıl, Allah'ın varlığını ve O'nun kemâl sıfatlarını idrak edebilir. Bu da, akıl yürütme ve müşahade ile mümkündür. Bundan dolayı insan, mükelleftir. Dinî hükümleri anlamak ise ilâhî hitaba bağlıdır.

Dinin akla uygun ve insan fıtratında mevcut olduğunu bütün İslâm mezhepleri kabul eder. Tartışmalı konu, mükellef olmada akıl ve fıtratın, vahiy ve nübüvvet olmaksızın, tek başına yetip yetmediğidir.

C. DİN DUYGUSUNUN KAYNAĞI

Din duygusu, fıtrîdir. Din bilimleri alanında yapılan araştırmalar, din duygusunun fıtrî olduğu gerçeğini doğrulamaktadır. Max (Maks) Müller, yaptığı titiz ve ince araştırmalar sonucu, din duygusunun insan tabiatında fıtrî bir keyfiyet olduğunu açıklığa kavuşturmuştur. Benjamin Constant, "Din, insan tarihine en fazla hâkim olmuş bir âmildir. Dinî hayat, tabiatımızın ezeli bir niteliği ve ondan ayrılmayan bir keyfiyettir" demiştir. Din duygusunu⁹, korku, ümit veya herhangi bir vesile ile sonradan kazanılmış birşey gibi görmek yanlıştır. Çünkü bu duygu, fıtrî bir olgudur.

İnsan, yaratılışından bugüne kadar, her zaman ve her yerde, yüce, kudretli ve ulu bir varlığa sığınma ve yardım dileme ihtiyacını duymuştur. Bu ihtiyaç, ondaki din duygusunun fıtrî olduğunun delilidir.

İnsan, diğer varlıklar arasında en seçkin bir varlıktır. Yüce Allah, onu yeryüzünün halifesi kılmıştır (14). Dağların, göklerin yüklenemediği emaneti, vazifeyi o yüklenmiştir (15). Bu ağır yüke katlanabilmesi için Yüce Allah onu çeşitli istidat ve kabiliyetlerle donatmıştır. Din duygusu da bunlar arasındadır. Rum Sûresinin 30. Âyetinde Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Sen, yüzünü bir hanif olarak, dine, Allah'ın fıtratına çevir ki O, insanları bunun (fıtrat) üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez".

Aynı konu ile ilgili Ebu Hureyre'den (R.A) rivayet edilen bir Hadîs-i Şerif de şöyledir: "Her doğan, İslâm fıtratı üzere doğar. Sonra anası, babası Yahudi ise onu Yahudi, Nasrânî (Hristiyan) ise Nasrânî, Mecûsî ise Mecûsî yaparlar" (16). Bu Hadîste din duygusunun fıtrîliği; tertemiz, masum yaratılmış bir insanın, aile ve çevresinin etkisiyle onların sahip olduğu dini kabul ettiği belirtilmektedir. Ayrıca bu Hadîs ile, Hristiyanlıktaki insanın doğuştan günahkâr olarak aslî suç ile doğmasının aksine, insanın günahsız doğduğu ve aldığı eğitim ve terbiyeye göre şekillendiği ortaya konulmaktadır.

D. İNSAN İÇİN DİNİN LÜZUMU

Din, insanla beraber varolmuş, insanla beraber varlığını sürdürmekte ve insanla beraber varolacaktır. Tarihin hangi devresine bakılırsa bakılsın, dinsiz insan bulunsa da, dinsiz bir toplum görülmemektedir. Nerede bir toplum varsa, orada bir de din vardır. İnsanlık tarihinde, insanın önemli sayılabilecek daha başka nitelikleri bulunsa da, din, onun en bariz niteliği olmuştur. İnsanlık tarihinin her döneminde din, canlılığını korumuş ve insan hayatının ayrılmaz bir vasfı olma karakterini sürdürmüştür. İnsan, her zaman kendisinin insanüstü bağları bulunduğunu, ihtiyaçları için kendini aşan bir kudrete yönelmesi gerektiğini düşünmüştür. Çünkü insan, meleklerle hayvan arasında bir yaratılışa sahiptir. Bu iki cinsin birbirine zıt tabiat çizgileri, insanda sanatkârâne bir şekilde birleşmiştir. İnsanın bu şekilde yaratılması, aday seçildiği makama ulaşması içindir. Bu makam; "Allah'ın halifesi" olması, emanetin merkezinde bulunması, emirleri yerine getirip nehiylerden kaçınması ve "kul" olduğunun şuuruna varmasıdır.

İnsanın veya toplumun dinden kopması mümkün değildir. O, hem tarihin her yerinde, hem de hayatınızın her köşesinde kendini gösteren bir olgudur. İnsanlara güç veren, toplumu düzenleyen, fazilet ve iyiliğe yönelten, yalnızlığı, sıkıntıları gideren, güven duygusu aşılayan, sadece insanlara mahsus bir dost, bir arkadaş olan dindir.

İnsan maddî tarafı yanında manevî tarafı da olan bir varlıktır. Maddî yönü itibariyle, biyolojik ihtiyaçlarını karşılamaya, manevî dünyası (tarafı) itibariyle de beslenmeye, desteklenmeye ihtiyacı vardır. Onun bu ihtiyaçlarını karşılayan, manevî olguların en başta geleni dindir. Belli bir kültüre ulaşarak tarihte yer alan bütün milletlerin manevî dünyaları bir dinî inançla şekillenmiştir.

Din olgusu, fitrî (doğuştan gelen) bir özellik olarak, insanın kendi öz varlığı hakkındaki şuur ile birlikte ortaya çıkar ve bu şuur ile birlikte gelişir. İnsanın karşılaştığı temel mes'ele, insanın kendisini ve âlemi kimin yarattığını araştırması, böylece kendi varlığını aşan düşüncelere varmasıdır. Bu düşünceyle müşahhasdan mücerrede geçen insan,

önce kendisinde çevresindeki varlıklardan daha üstün bir öz, manevî varlık sezdiği gibi, kendisi ve çevresindeki varlıkların, tabiatın fevkinde bir Yüce Varlık'ın, Allah'ın mevcudiyeti şuuruna da içten bir zorunluluk ve sezgi ile varır. Böylece her şeyi var eden bir yaratıcının bulunduğu kâil olup O'na bağlanır. İnsanın yüce bir kudrete gönülden bağlı olması, onu kuvvetlendirir. Dua, niyaz, Allah'a sığınma insanı yüceltir. Allah sevgisi ve bu sevgiden kaynaklanan korku insanı pişirir, hamlığını giderir; kuvvetli bir irade ve sağlam bir karakter kazandırır. Böyle kimselerin içinde yer aldığı toplumlarda fazilet yarışı başlar.

Din, fertleri mukaddes duygu ve alışkanlıklarda birleştiren, toplumları yükselten ve geliştiren bir kurumdur. Din, insanlara yön veren, kanun ve nizamların kavuşmadığı yerlerde de onları iyi ve faydalı şeyleri yapmaya yönelten bir hayat nizamıdır. Çünkü din, anarşinin, haksızlığın, âdaletsizliğin, kötülüğün düşmanıdır. Din, toplum düzenini korumayı gâye edinir. Tarihte iktisadî, maddî bakımdan güçsüz toplumların yaşadığı görülmüştür; fakat dinî duyguları zayıflamış, manen çökmüş toplumların varlıklarını devam ettirebildiği pek görülmemiştir. Dinin zayıflaması, arkasından ahlâkî ve hukukî suçları çağırır. Çünkü din olmayınca ahlâk için hiçbir yaptırım gücü kalmaz. Helal-haram anlayışı kalkınca toplumun düzeni sarsılır; insanları, insan gruplarını hiçbir şey tutamaz olur; anarşi ortaya çıkar ve böylece çeşitli sıkıntılar başlar. Halbuki her yerde kendini kontrol eden bir Yaradan'ın varlığına inanan insan, daima iyi olanı yapıp kötü olandan kaçmaya gayret eder. Din olmayınca hayatın tadı kalmaz, ahlâk için de bir müeyyide bulunmaz.

Din, ahlâk için de bir kaynaktır. Dinden kaynaklanmayan ahlâk, bekleneni vermez. Mehmet Akif Ersoy bu hususu şöyle dile getiriyor: "Ne ırfandır veren ahlâka yükseklik, ne vicdandır. Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır"

Yalnızlık, çaresizlik, korku, keder, hastalık, musibet ve felâketler karşısında insanın yegâne teselli kaynağı dindir. İnsanın ölüm karşısındaki tutumunda en önemli rol, dine düşmektedir. Ahiret inancı,

sadece ceza, mükâfat olarak değil, aynı zamanda, insanın içindeki ebed duygusuna cevap vermek bakımından da önem taşımaktadır. İnsan, ölümden değil, yok olmaktan korkar. İslâm'da insan, ölümle yok olmamakta, başka bir dünyada hayatına devam etmektedir. Bu hayatın dışında bir başka dünya inancı, insanı yarınki hayata alıştıırır. Suçlardan arınıp ebedî bir kurtuluşa ulaşma, huzura, cennet gibi büyük bir nimete kavuşma, Allah'ın rızasını elde etme ideali, insanda ümit ve arzu doğurur, dünyanın ızdırap ve sıkıntılarına karşı durmayı sağlar.

İnsan, yapısı itibariyle de dine muhtaçtır. Çünkü insan, ruh ve bedenden ibarettir. İnsan için bedenî ihtiyaçları karşılamak nasıl yaşamının bir gereği ise, manevî varlığının devamı da ruhî ihtiyaçlarının karşılanmasına bağlıdır. Fert için en önemli manevî destek, iyilik ve fazilet kaynağı olan dindir.

Din, ruhların yağmurudur. Milletler için lüzumludur. Çünkü onun yağmuru milletlerin ruhunun gıdasıdır. Ümitsizlikten uzak, ümitle dolu olan hayatın geleneğine, nefretsiz bir geleceğe, hoşnutluğa ve sukûnete götüren, kuşkuları ve hurafeleri gideren de "din"dir.

Bütün bunlara rağmen, din ve ahlâka lüzum olmadığını ileri sürüp, dini ilerlemeye mani gören, ilim ve fennin din yerine kaim olmasını isteyen; dinin tabîî ve sosyal yetersizliklerin bir yansıması ve insanları uyuşturan bir afyon olduğunu savunan, dolayısıyla beşeriyetin dinsizleşmek suretiyle ilerleyeceğini iddia edenler de bulunmuştur ve bulunmaktadır. Bu düşüncede olanlar, kaldırmak istedikleri din yerine başka şeyleri koymaya çalışmışlardır. Ancak zamanla, insanların bu fikir sahiplerine tapar hale gelmeleri, dinsizliği din haline getirmeleri, insanın "birşeye" inanmak zorunda olduğunu göstermektedir. Toplumlari dinsizleştirmek için okullar açıp, baskı ile dini ortadan kaldırmak, dinsizliği hâkim kılmak isteyen rejimlerde bile insanlardaki inanma, tapınma duygusunun söndürülememesi; baskıdan kaçıp ormanlarda, kuytu yerlerde ibadet eden ve âyin yapan insanlara rastlanması da inanmanın fitri ihtiyaç olduğunun delilidir. Yine II. Dünya

Harbi'nde, Marksist Blok'ta şeflerin kiliselere koşması, milletin ve papazların mabetlerde dua etmelerine izin verilmiş olması ve bu Blok'ta, 70 yıldır dine baskı uygulanmasına rağmen, dine yönelme duygusunun giderilememiş olduğunun gözlenmesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Sonuç olarak, dinsiz bir toplum yaşayamaz. Dini kaldırmakla toplumları ileri götüreceğini iddia edenlerin fikirlerinin din yerine geçirilmek istenmesi, dinsiz, inançsız bir toplumun yaşayamayacağını doğrulamaktadır.

E. MONOTEİZM

Politeizm çoktanrıcılık demek olduğu gibi, monoteizm de tektanrıcılık anlamına gelmektedir (mono: tek; teizm: tanrıcılık). Daha önce görüldüğü gibi, dinin kaynağı konusunda, Batı'da diğer tezlere karşı monoteizmi savunanlar da olmuştur. Onlara göre yeryüzündeki diğer dinler, tektanrı bir dinin bozulmuş şeklidir. Onlar, bu görüşlerini ispatlamak için ilkel kabileler üzerinde yoğun bir araştırmaya girişmişlerdir. Bu araştırmaların sonucu da onları desteklemiştir. Öte yandan tarihî devrelerdeki milletlerin kalıntılarından tarih öncesi insanlarıyla ilgili buluntulara kadar yapılan araştırmalar da onların görüşlerini kuvvetlendirmiştir.

Bugün Dinler Tarihi alanında yapılan araştırmalar, geçmişin dinlerinde de, günümüzün dinlerinde de tektanrı inancı bulunduğunu ortaya koymuştur. Eski Mısır'da (M.Ö. XIV. Yüzyılda) IV. Amenofis, "Aton" adlı bir tek tanrı inancı getirmiştir. Eski Yunan'da tektanrı inancını kabul eden filozofların bulunduğu bilinmektedir. Babil Kralı Buhtunnasır'ın tektanrıcılığa yakın bir görüşü olmuştur. Sümerler'de Tanrı'nın insanı balçıktan yaratıp ona can verdiği görüşü yanında, "mana" inancına sahip toplumlarda "tektanrı" inancının bulunduğu belirtilmektedir. İslâm'dan önce Türklerde bir tektanrı (Gök Tengri) inancı vardır. Zerdüşt, Eski İran'a, tektanrı inancını getirmiştir. Çinlilerde tarihî gelişmesi içinde Şang-ti, Tien, Tao şeklinde adlandırılan bir "Yüce Tanrı" inancı varolagelmıştır. Hindistan'da çoktanrılı ve üçlemeli bir yapı

içinde bile bir "tektanrı" inancı vardır (Hind Kutsal kitabı Vedalar'da "Tanrı tektir" denilmektedir). Hristiyanlıkta üçleme (Baba-Oğul, Kutsal Ruh), günümüzde, bir tanrının üç ayrı tezahürü olarak izah edilmeye çalışılmaktadır. Yahudi dininde de bugünün tektanrı inancı vardır. İslâm'dan önce Arap Yarımadasında bir tek tanrıya inanan Hz. İbrahim'in (A.S) getirdiği Hanîf Dini'ne uyan insanlar yaşamaktaydı.

Bütün dinler arasında tevhid inancını en saf şekliyle muhafaza eden, İslâm Dini olmuştur. İslâm'daki tektanrı inancını hem aydın, hem halk rahatlıkla anlayabilir. Çünkü İslâm'da Allah, birdir, doğmamış, doğurmamıştır; eşi, benzeri ve ortağı yoktur. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Herşey onunla kâîmdir. Kendine mahsus sıfatları ve Esmâ-i Hüsnâ'sı vardır. Tanrı ile insan, Yaradan'la yaratık arasındaki mesafe muhafaza edilmiş; ne insan tanrılaştırılmış, ne de Tanrı insanlaştırılmıştır.

Yahudi Dinindeki tek tanrı, millileştirilip Yahudilere hasredilmiş ve insanî sıfatlarla nitelendirilmiştir. Hristiyanlıktaki üçleme (teslis), tek tanrı şeklinde yorumlanmış, Hz. İsa (A.S.) tanrılaştırılmış, Tanrı da insanî niteliklerle nitelendirilmiştir.

Bütün dinlerde dikkati çeken husus; İslâm'daki gibi saf bir tek tanrı anlayışını koruyamamış olmakla beraber, tektanrı inancından da vazgeçilememiş olmasıdır. Hemen her dinde ayrıntılar farklı olsa da, özde bir "tektanrı" telakkisi vardır. Zaten İslâm, ilk peygamberlerden sonuncusuna kadar, bütün peygamberlerin tektanrı, Allah inancını tebliğ ettiklerini açıklamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM DİPNOTLARI

1. Tîn Sûresi 4

2. Rum Sûresi 30

3. Fâtır Sûresi 24

4. Nahl Sûresi 36

5. İsrâ Sûresi 15

6. Ra'd Sûresi 7

7. Nisâ Suresi 164-165. Peygamberlerin sayısı konusunda çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan en yaygın olanı 124.000 peygamber geldiğini açıklayan hadistir. Ahmed b. Hanbel'in "Müsned"inde Ebû Umâme'den rivayet edilen bu hadis şöyledir: "Enbiyânın sayısı 124.000'dir. Bunların içinden 315'i resul'dur".

8. "Nuh'a, ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyub'a, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettiğimiz gibi, sana da vahyettik" (Nisa 163). Ayrıca bkz. Bakara 136.

9. "Kendilerine apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi kavminin dili ile gönderdik" (İbrahim suresi, Ayet 4)

10. "Allah katında din, İslâm'dır" (Al-i İmrân 19)

11. Bkz. Ahzab 40

12. Bkz. Mâide 46-48

13. Hz. Musa, kavmine şöyle demişti. "Ey kavmim, eğer siz gerçekten Allah'a iman ettiyseniz. O'na ihlas ile teslim olmuş Müslümanlarsanız, artık ancak O'na güvenin, dayanın" (Yunus 84). "Havariler de Hz. İsa'ya şöyle demişlerdi: "Biz Allah'ın yardımcısıyız. Allah'a inandık. O'na teslim olduğumuza şahit ol (Al-i İmrân 52). (Ehl-i Kitaptan bir grup, Kur'ân-ı Kerîm işittikleri zaman) "Buna inandık. Şüphesiz ki bu, Rabbimizden gelen bir hakıdır. Hakikat biz, daha önceden müslüman olmuş kimseleriz" (Kasas 53).

14. Bkz. Bakara 30

15. Bkz. Ahzâb 72; Haşr 21

16. Bkz. Buhârî, Cenâiz, Bab 92; Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, IV/

II. BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

- A. Adnan Adıvar, Tarih Boyunca İlim ve Din, İstanbul 1969, 29-44, 392-444
- A. Hamdi Akseki, İslâm, Ankara 1943
- Şemşeddin Akbulut, Darwin ve Evrim Teorisi, İstanbul 1980
- Ugo Bianchi, The History of Religion, Leiden 1975, 61 vd.
- Dictionnaire des Religions, "Histoire Compare'e des Religions", "Religion", France 1983
- Emile Durkheim, Dinî Hayatın İptidai Şekilleri, Çev. H. Cahit, İstanbul 1923, I-II (I/55-94 vd. y)
- Mircea Eliade, Traite' d' Histoire des Religions, Paris 1975, 15-41
- Mircea Eliade, La Nostalgie des Religions, Editions Gallimard 1971, 79-107 (İng. The Quest... Chicago 1969, 37-54)
- Sigmund Freud, Totem ve Tabu, Çev. Niyazi Berkes, İstanbul 1971, 5-29
- Duane T. Gish, Fosiller ve Evrim, Çev. Âdem Tatlı, İstanbul 1984
- M. Şemseddin (Günaltay), Tarih-i Edyan, İstanbul 1338, 22-26-36-60
- Ali Gürbüz, Darwin ve Tekâmül Nazariyesi, İstanbul, 1980
- Namık Kemal, Renan Müdafaanâmesi, Haz. Abdurrahman Küçük, İstanbul 1988
- Jean Holm, The Study of Religions, London 1977, 67 vd.
- David Hume, Din Üstüne, çev. Mete Tunçay, Ankara 1979, 7-45
- Salomon Reinach, Histoire Generale des Religions, Paris 1976, I/37
- Eric J. Sharpe, Corparative Religions, London 1975, 47-72

III. BÖLÜM

İLKEİ KABİLE DİNLERİ

İlkel kabîleler, günümüzde yaşamakta olan veya yakın zamanlara kadar yaşamış bulunan; gelişmiş bir hayat tarzına ulaşamamış, geçimlerini avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla sağlayan küçük topluluklara denir. Günümüzde Afrika, Avustralya, Pasifik Okyanusu, Cava, Brezilya gibi yerlerde yaşamaktadırlar.

Batı'da, uzun zaman ilkel kabîle mensupları barbar, vahşi, putperest olarak nitelendirilmiş; onların insan sayılıp sayılmayacağı tartışma konusu olmuştur. Kilise önce onların insan olmadıklarını savunurken, 1512'de Papa II. Paul, Amerika yerlilerinin de Âdem'den geldiğini ilan etmiştir.

Önceleri bunlar, "ilkel" (primitif) kelimesi ile ifade edilirken, etnolojinin gelişmesiyle, onlar için "yazısız halklar" veya "tabiat halkları" gibi daha yumuşak deyimler kullanılmaya başlanmıştır. Biz, çağın seviyesine göre onların yaşayış tarzını gözönünde tutarak, "ilkel kabîle" deyimini kullanıyoruz. Bugün yeryüzünde yerleşik hayata geçmiş ilkel kabîleler vardır. Bunlardan bazıları başka inançları benimsemiş olmakla beraber, eski inanç, adet ve geleneklerinden de tam olarak kopamamışlardır. Bugün ilkel kabîle mensupları dünya nüfusunun % 5'ini oluşturmaktadır. Bu kabîlelerin sahip oldukları inanış şeklini ifade etmek üzere "ilkel kabîle dinleri" deyimini kullanılmaktadır. Aşağıda bu dinlerle ilgili ortak kavramlar, özellikler ve örnekler verilecektir.

A. İLKEİ KABİLE DİNLERİ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

İlkel kabîle dinlerinde çeşitli kavramlar vardır. Bu kavramlar, her kabîlede değişik kelimelerle ifade edilse de, özde aynıdır. Bu ortak kavramlardan en yaygın olanları aşağıda kısaca açıklanacaktır.

1. Mana: Malenezyalılar, tabiat üstü, görünmeyen gücü ifade

için "mana" kelimesini kullanmışlardır. Diğer kabilelerde başka kelimelerle ifade edilse de aynı kavram mevcuttur. Dinler Tarihinde; ilkel kabîlelerde güçlü, etkili veya toplum yönünden önemli şeyler (hayvanlar, bitkiler, taşlar vb.) ve kişilerde (kabile reisi, sihirbaz hekim) bulunduğu kabul edilen gizli kuvveti ifade etmek için "mana" deyimini kullanılmıştır. İlkel kabile mensupları, kendilerinin görünmez kuvvetlerle kuşatıldığına inanırlar.

Malenezzyaca bir kelime olan "mana" gizli bir gücün, saklı bir enerji kaynağının eş anlamlısı olarak kullanılır. Bu kelime, bir şeye veya bir insana mahsus, tabiat üstü kudret, fevkalâde bir kuvveti ifade eder. Bu terimi ilk defa 1878'de İngiliz bilgini Kodrington (Codrington) Malenezyalılar hakkındaki eserinde kullanmıştır. Kodrington "mana" adı verilen evrensel bir kuvvetin her şeyde mevcut olduğunu; hem büyük, hem şahsî ruhlara inancın kaynağını teşkil ettiğini ileri sürmüştür. İlkel kabîle mensuplarına göre şekli acaip olan bir taşın veya çok başarılı bir savaşçının "mana"ları vardır. Aynı şekilde vücudun muayyen halleri, doğum ve ölüm gibi olaylar veya bir sihir sözü, bir kutsal ilahi mana ile doludur.

İlkel kabîle dinlerinde her mahlûkun bir mana'sı vardır; onlara göre bazı insanlar, bazı cinler bile, hemcinslerinden fazla mana'ya sahiptir. Mana ile dolu olan herşey, kıymetlidir. İlkel insanlar kendilerinin çok büyük sayıda görünmez kuvvetler tarafından kuşatıldıklarını tasavvur ederler.

Mana'ya sahip bulunduğu inanılan ve taşıyanlara güç verdiği kabul edilen değişik taşlar, zincirler, muskalar, maskotlar ve kaba tasvirlerle "fetiş" denilir. Fetiş'in kelime mânâsı "yapılmış"tır. Muskalar, tılsımlar, uğur getirdiği veya uğursuzluğu giderdiği kabul edilen şeylerin Fetişizm'den kaldığı ileri sürülmektedir. Fetiş kelimesini, ilk defa, 1760'da yayımlanan "Fetiş Tanrılar Kültü" adlı eserinde dö Bros (Charles de Brosses-1709-1777) kullanmıştır.

2. Yüce Tanrı: Bütün ilkel kabilelerde yaratıcı bir tanrı, Yüce bir varlık inancı vardır. Ancak tasavvur şekilleri farklıdır. Bu Yüce Tanrı,

hükmeder veya daha aşağı derecede bulunan ruh ve tanrıları yönetir. O, tabiat kuvvetlerini idare eder, yükseklerde durur; izah edilemez; insarları ve herşeyi yaratır. Bu Yüce Tanrı veya yüksek Ruh, göğün tâ yükseklerinden dünyaya hükmeden bir Yüce Varlıktır. O'na, dinî hayatta, ön planda yer verilmiştir. Aşağı ruhlar ve tanrılar, daha yakın ve samimî görülür. Yüce Tanrı'ya ancak büyük felaketlerde dua edilir.

F.W. Şimit (Father Wilhelm Schmidt); yaptığı araştırmalar sonucu, önce bir Yüce Tanrı inancı, tektanrıcılık devresi bulunduğunu, sonra animizm, fetişizm, çoktanrıcılık gibi sapmaların olduğunu savunarak, dinin kaynağını başka şekilde açıklayan görüş sahiplerine karşı mücadele etmiştir. Şimit, arkadaşları ile işbirliği yaparak araştırmalara girişmiş ve önemli sonuçlar elde etmiştir. Bu araştırmalar sonucu; hemen hemen bütün ilkel topluluklarda şu veya bu şekilde bir Yüce Tanrı kavramının bulunduğu belirlenmiştir. Ölümünden sonra arkadaşları, bu çalışmaları devam ettirmişlerdir. Şimit Ekolü (Viyana Tarihî-Kültürel Ekolü) diye bilinen bu grup, dinleri belli bir dinin bozulmuş veya değiştirilmiş şekilleri olarak görmüş ve dinin Yüce Tanrı tarafından vaz'edildiğini Yüce Tanrının var olduğunu savunmuştur. Bu görüşün aksine görüş ileri sürenler olmuşsa da, yapılan araştırmalar, Şimit Ekolünün haklılığını ortaya koymuş; dinin fitrî olduğunu göstermiştir.

3. Tabu: Tabu, Polinezyaca bir kelimedir ve haram anlamına gelmektedir. Bir şeyin tabiatüstü ve tehlikeli kudretini belirtir.

Bir Polinezya deyimi olan tabu, mana gücü bakımından tutulması tehlikeli yasakların dokunulmazlığını ifade eder. Mana inancının tabii bir sonucu olarak mana'ya sahip olduğuna inanılan kimse, yer ve nesneler kutsal, dolayısıyla tabu kabul edilir. Kabîle reisleri, sihirbaz hekimler, mana güçlerinden dolayı kutsaldır ve dolayısıyla tabu'dur. Öte yandan murdar sayılan insan (meselâ âdet gören kadın) ve maddeler de tabu olarak kabul edilir. Yeni doğmuş çocuk, cenaze ve kanlı bir şey de tabu sayılır.

Tabu'nun, sârî bir hastalık gibi, başka şeylere geçtiği kabul edilir. Tabu sayılan şeye yaklaşmak için uzun hazırlık âyinleri gerekir. Totem-

ler tabu'dur. Yahudi Kutsal Kitabında Ahit Sandığını taşıyan öküzlerin tökezlemesi sonucu Uzza adlı birisinin, düşmemesi için, sandığı tuttuğu ve orada hemen öldüğü yazılıdır. Bazı yazarlar, tutulması, yaklaşılmaması yasak sayıldığı için, Yahudilerdeki Ahit Sandığını da tabu olarak görür.

4. Totem: Totem, kelime olarak, alâmet, işaret anlamına gelir. Deyim olarak totem, genellikle ilkel kabîle mensuplarının kendilerine akrabaları hayvan, bitki veya cansız şeylere verilen addır. Totem, kabîlenin büyük atası olarak kabul edilir. Aynı toteme bağlı kimseler kendi aralarında evlenmezler. Totem, yenilmez. O, tabu kabul edilir. Ona dokunulamaz. Toplumlarda en ilkel şekli olan klanın inanç ve teşkilâtına, bu totem anlayışından dolayı, "totemizm" denilmiştir. Dinlerin totemizm'den çıktığını savunanlar da vardır. Onlara göre, "totem" yerine tanrıyı koyunca, yeni dinler için bir açıklama şekli bulunabilmektedir.

İlkel kabîlelerde tabu ile kabîle reisleri, totem inancı ile de özelliği olan bir hayvan veya bitkinin türünün korunması hedef alınmış olabilir. Totemizm aslında dinî olmaktan daha çok içtimaî ve iktisadî bir olgudur.

5. Şaman: Kelimenin aslı hakkında çeşitli görüşler vardır. Bir kısım araştırmacılar, bu kelimenin Tunguzca "saman"dan geldiğini ileri sürerken, bir kısmı da "ruhlarla desteklenmiş adam" anlamına gelen Sanskritçe "sramana"dan (Pali dilinde samana) veya "kendinden geçmiş kimse" anlamında Sibiryâ menşeli bir kelimeden türediğini ileri sürmektedirler.

İlkel kabîlelerde dinî âyin ve törenlerle meşgul olan rahipler ve sihirbaz hekimler vardır. Bunlardan başka, çoğu zaman kendinden geçerek ruhlar âlemine aracılık yapmaya yetenekli sayılan kimseler de bulunur. Bunlara "şaman" adı verilir.

İlkel kabîle insanına göre şaman, mana'ya sahiptir, ruhlara hâkim olabilir. Şamanın sihirli olduğu kabul edilen bir davulu vardır. Davulun üzerinde gök ve yerin resmi bulunur. Şaman, bazı afsunlarla ruhları bu davula girmeye zorlar. Bu arada vecde gelmek için bazı

danslar yapar. Onun kendinden geçtikten sonra cennetleri ve cehennemleri dolaştığı kabul edilir. O, orada, ata ruhlarından bazı bilgiler alır. Asyalılar arasında şamanın yüksek itibarını sağlayan, bu alışılmamış bilgilerdir. Bu mevkii kazanabilmek için şaman, bazı bedenî egzersizler yapar; yeme ve içmesini en aza indirir.

Şaman kelimesinden Şamanizm türetilmiştir. Yanlış olarak Türklerin eski dinî inançlarına Şamanizm denilmiştir. Türklerin Şamanizm diye bir dinleri olmamıştır. Türkler'de "şaman" kelimesi de yoktur (Kam vardır). Şamanizm ne kendine özgü bir din, ne de büyü'nün bir şeklidir. Her iki alanı da ilgilendiren yanları bulunan çeşitli din ve dünya görüşlerini birleştiren bir inanç ve bir tekniktir. Bir teknik olarak şamanizm; değişik ve farklı şekillerde Kuzey ve Orta Asya'da, Eskimoların yaşadığı yerlerde, Orta Afrika ve Kuzey Amerika'daki ilkel kabilelerde görülür. Bazı araştırmacılar, Sibiry'a'da görülen şamanizm'i psikopatolojik belirtiler olarak açıklamaktadırlar.

6. Büyü: Büyü, tabiatüstü güçlerin yardımı sağlanarak belirli bir gayeye ulaşmak veya bir durumu gerçekleştirebilmek için uygulanan işlem ve eylemdir. Büyü, belli bir teknik ile belli kaideleri gerektiren ve büyücüler tarafından uygulanan pratik bir sanattır. Büyü, tabiatüstü güçleri zorlayıcı bir yapı taşır; eşyayı bir gayeye ulaşmak için kullanmak ister. Bir cemaati yoktur. Birkaç ortak nokta dışında, dinin karşısındadır (Büyü, olumlu veya olumsuz yönde kullanılabilir). Din ile büyü, farklı şeylerdir. İnsan, dinde Tanrı'ya kulluk eder; büyüde insanüstü gücü kendi gayesine yöneltmeye çalışır. Dinin özü, alçak gönüllülük ve güvendir. Büyününki ise kendini yükseltmeye cür'ettir. Dinde bir cemaat vardır. Büyüde ise müşteriler vardır. Gayeye ulaşıncı, müşteriler dağılır.

Din ile büyü, bütün bunlara rağmen, ilkel kabile insanları arasında birlikte yaşar. Buna karşılık medenî toplumlarda büyü bilime dönüşmüş; simya, kimya; astroloji, astronomi olmuştur.

7. Efsane: Bu kelimeyi ifade etmek üzere Batı'dan dilimize aktarılan "mit" kelimesi Yunanca "mîthos" dan (hikâye, masal

anlamında) gelir. Tanrıların, kahramanların, kâinatın oluşumunun hikâyeleridir. Mitoloji ise, bütün efsaneleri içine alan ve onları belli bir tarzda inceleyen bir disiplindir.

İlkel kabîle insanların dünyâ ve kendilerini tasavvurdan ibaret bir çok efsaneleri vardır. Bunlar, dünyanın nasıl meydana geldiğini ele alan yaratılmış masallarından günlük dinî âyin ve törenleri anlatan hikâyelere kadar uzanır.

Efsaneler, çoğu zaman, açıklayıcı bir karaktere sahiptir ve şu konulara cevap bulmaya çalışır: 1. Tanrıların nereden geldikleri (teogoni), 2. Kâinatın yaratılışı ve kâinattaki tabiî olayların oluşumu (kozmozogoni), 3. insanların nereden geldikleri (antropogoni), 4. İnsanın ve dünyanın geleceği (eskatoloji). Efsaneler; bunlardan başka, ilk günahı, ilk ölümü, tufan hadisesini, tanrıların insanları nasıl cezalandırdığını; diğer yandan, avcılığın ve hayvancılığın başlangıcını, ateşin elde edilmesini, ilk ailenin, âdetlerin ve içtimaî kurumların ortaya çıkışını konu edinir. Dinî dünya görüşlerini yansıtan efsaneler, kutsal sayılır; şiirli bir dille, yalnız belli zamanlarda, belli kişiler tarafından anlatılır.

8. Ayin: Bir dinin pratiğiyle ilgili kurallar ve törenler birliğidir. Âyin kavramı, dinî ve ahlâkî kurallarla ilgilidir.

İlkel kabîlelerde din, tapınma, büyü, ergenlik ve geçiş dönemleriyle ilgili geleneksel törenler yapılır. Bu törenlerde danslara da yer verilir. İlkel kabîle mensupları, danslar yoluyla ruhî durumlarını bedenî hareketlerle açığa vururlar. Bu danslar, din ve büyü ile ilgilidir. Savaş, av, totem, bolluk, ölüm, ergenlik âyinlerinin danslarında genellikle maskeler takılır. Âyinlerde belirli kurallara uyma mecburiyeti vardır. Âyinler genellikle kapalı bir düzen içinde işler.

B- YAŞAYAN İLKEİ DİNLERİNİN ÖZELLİKLERİ

a. İlkel kabîle dinleri bir kabîleye mahsustur; genellikle o kabîlenin adıyla anılır (Meselâ Ga, Maori, Aynu, Dinka, Nuer...dinleri gibi).

b. Bu dinler mahallî bir özelliğe sahiptir. Bu dinlerden evrensel bir din gelişmemiştir.

c. Bu dinlerin kutsal bir kitabı ve yazılı bir kaynakları yoktur.

d. İlkel kabîle dinlerinde genellikle bir Yüce Tanrı inancı göze çarpar. Her kabîle onu kendi diliyle ve kendisine mahsus bir şekilde adlandırır. Bu Yüce Varlığın nitelikleri, diğer tanrı ve ruhlardan farklıdır.

e. İlkel kabîlelerde fert, dinin tabii üyesidir. Ayrı din seçme şansı yoktur.

f. İlkel kabîlelerde kutsal olanla olmayan birbirinden ayrılmıştır. Mana'ya sahip olan kutsaldır ve tabu'dur.

g. İlkel kabîle mensupları büyüye ve büyücüye çok ilgi gösterir.

h. İlkel kabîle dinlerinde din kurucusu söz konusu değildir.

i. İlkel kabîle dinlerinde ruhun çeşitli şekillerde yaşadığına inanılmakta, fakat ahiretle ilgili telâkkilerinde açıklık görülmektedir.

C. YAŞAYAN İLCEL KABİLE DİNLERİNDEN ÖRNEKLER

Bugün dünya nüfusunun %5'ini oluşturan ilkel kabîle dinlerine mensup insanlar, genellikle, dört kıtada bulunmaktadır. Bu kabîlelerden, büyük gruplar halinde yaşayanlar olduğu gibi, bir kaç yüz kişiyi geçmeyenler de vardır. İlkel kabîle dinleri genellikle kabilenin adıyla anılır: Dinka Dini, Maori Dini, Aynu Dini, Ga Dini, Pigme Dini gibi.

1. Dinka Dini: Dinkalar, Güney Sudan'da yaşayan bir gruptur. Dinkalar, "cok" (kuvvet) dedikleri insanüstü kuvvetlerin varlığına inanırlar. Bu kuvvetlere bazen "Nhialik" de (Göktekiler) derler. Onlara dua eder, hediyeler sunarlar. Onların kendileriyle yakından ilgilendiğine inanırlar. Ancak Dinkalar, Nhialik'i yukarıda zikredilen insanüstü kuvvetlerin en büyüğü için şahsî ad olarak da kullanırlar. Onu yaratıcı olarak görür, kendilerine hayat, kuvvet ve sağlık verdiğine, yağmur yağdırdığına inanır; ona dua ederler. Dualar, devamlı tekrarladıkları cümleler halindedir.

2. Ainu Dini: Ainular, Japonya'nın kuzeyindeki adalarda yaşarlar. Ainular, göğün en yüksek tabakasında bulunduğunu kabul ettikleri "Kando-koro Kamui" dedikleri bir Yüce Tanrı'ya inanırlar. Çok

uzakta kabul ettikleri bu Yüce Varlıktan başka çok sayıda tanrı ve ruh-lara saygı gösterirler. Bu ruhların bazısının iyi, bazısının da kötü olduğunu kabul ederler. Bunun sonucu, fetiş kullanma, fal, cin çıkarma, büyü, atalara tapınma bu dinin nitelikleri arasında göze çarpmaktadır. Ainular, âhirete ve Yüce Tanrı önünde muhâkemeye inanırlar.

3. Maori Dini: Güney Pasifik Okyanusu adalarında yaşayan Polinezyalılardan bir grup, Maoriler diye adlandırılır.

Maoriler, Yüce Tanrılarına "Io" derler. Io'nun, herşeyden önce var ve her şeyin kaynağı olduğuna, yerde ve gökte yaşayan her şeyin en içinde bulunduğu inanırlar. Io, bütün tanrıların en büyüğüdür. Onun adını ancak rahipler söyleyebilirler. Maorilerin ibâdeti, rahiplerin onlara öğrettiği ilâhi tarzındaki özel dualardan ibarettir. Hep beraber bu duaları okurlar.

4. Ga Dini: Ga'lar, Gana'nın başkenti yakınlarında yaşarlar. Ga'lar, tabiata ve insan işlerine etkili çok sayıda ruh ve kuvvet bulunduğuna inanırlar; ancak bunlara tapınmazlar. Onlar, "Naa Nyonmo" dedikleri çok güçlü bir varlığa inanırlar. O, gökte yaşar. Her şeyi yaratan odur. Ancak onun kutsal yeri ve rahipleri yoktur. Ga'ların başka tanrıları da vardır. Onlar için hazırlanmış kutsal yerleri ve görevli rahipleri bulunmaktadır.

5. Namba'lar Dini: Güneybatı Pasifik'te Malekula adasında ilkel kabîle hayatı yaşayan bir grub, kabîle erkeklerinin avret yerini örtmek için kullandıkları püsküle "namba" denildiğinden, Namba'lar diye adlandırılmıştır. İngilizler bu ismin başına Türkçe "büyük", "küçük" anlamına gelen kelimeler, sonuna da çoğul eki olan "s" harfini eklemişlerdir. Böylece kabîle Büyük ve Küçük Nambalar olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlar, "tabiatüstü güçlere" inanmaktadır. Bunların en üstünde, herşeyin yaratıcısı ve yönlendiricisi "Tana" adı verilen bir Yüce kudrete inanılmaktadır. Bunun yanında "iyi ve kötü ruhlar"ın her zaman kişilerin çevresinde bulunduğu ve her davranışı kontrol ettiği kabul edilmektedir.

Hastalık, belâ ve ölümlerin sebebi "kötü ruhlar"dır. Kişinin hastalanması; vücuduna "kötü ruhun" girmesiyle, kabîle törenlerine uymamakla veya kabîle reisine saygısızlıkla izah edilmektedir. Ölüm, kötü ruhların en ağır cezası olarak değerlendirilmektedir. Ölüm törenleri sıradan insanlar ve kabîle reislerine göre farklılık göstermektedir. Cena-ze 100 gün dışarıda bekletilmekte ve iskelet gömülmektedir. Reislerin iskeleti gömülmeden bırakılmaktadır. Ölümden sonra 100 gün süreyle yas tutulmaktadır.

Nambalar'da "tabu"lar vardır. Yakınlar "tabu"dur ve mahremiyet esası bulunmaktadır. Zina yasaktır ve zina işleyene çeşitli cezalar verilmektedir. Bu ceza, evli ve bekârlık durumuna göre artıp eksilmektedir.

Sünnet olmak esastır. Çocuklar 10-12 yaşlarından sonra kabîle reisinin izniyle, topluca sünnet edilmektedir. Erkek çocuk, ancak sünnet olduktan sonra "namba örtüsü" takabilmekte, köyodasına girebilmekte ve kabîledeki rütbe alabilme basamaklarına tırmanabilme haklarına sahip olabilmektedir.

Kendilerine has dinî törenleri, dansları ve "kurban" usûlleri bulunmaktadır.

III. BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

- David A. Brown, A Guide to Religions, London 1975, 14-50
- Dictionnaire des Religions, France 1983
 - Mircea Eliade, From Primitives to Zen, London 1967, 3-18
 - Mircea Eliade, Traite d'Histoire des Religions, Paris 1975, 38-41 (İng. Patterns in Comparative Religion, Gr. Britain 1976, 30-32)
 - Robert S. Ellwood, Words of the World's Religions, New Jersey 1977
 - Bronislaw Malinowski, Magic, Science and Religion, Gr. Britain 1974, 69-143
 - Sedat Veyis Örnek, Etnoloji Sözlüğü, Ankara 1970
- Dr. Nadir Paksoy, "Güneybatı Pasifik'te, Büyük Nambasların Arasında Kabilede Yaşam: Tabular, Yasaklar, İnanışlar, Âdetler", Cumhuriyet Gazetesi (İlavesi), 13.1.1985
- W. Radlof, Sibirya'dan (Seçmeler), Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1976
 - Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1965, 45-78
 - Marguerite-Marie Thiollier, Dictionnaire des Religions, Belgique 1982

IV. BÖLÜM

MİLLÎ DİNLER

Dinler Tarihi açısından dinlerin ilkel kabîle dinleri, millî dinler ve evrensel dinler tarzında üçe ayrılabilceğini; İslâm bilginlerinin de dinleri "bâtıl dinler" ve "ilâhî dinler" diye tasnif ettiklerini belirtmiştik. Bir önceki bölümde ilkel kâbîle dinleri hakkında bilgi verildi. Bu bölümde millî dinler anlatılacaktır. Ancak Buddizm ne millî, ne de ilâhî bir dindir. Bunun için Buddizm'e ayrı bir bölüm ayırdık. Bununla da evrensel hüviyete sahip ilâhî dinlere bir geçiş sağlamış olduk.

Millî dinler, bir topluluk veya millete ait dinlerdir. Millî dinlerde ortaklaşa bir kurtuluş ve mutluluğa ulaşma söz konusudur. Toplumun bütün fertleri, bu ortaklaşa kurtuluş ve mutluluğu paylaşır. Aynı zamanda bu husus, toplumun bütün üyelerini birbirine bağlayan bir bağ vazifesi görür. Fert, kurbanlara ve kutsal törenlere katılmakla kendi millî tanrılarıyla temas kuracağına inanır. Geçmişte de millî dinler vardı, günümüzde yaşayanları da vardır.

Bazen millî bir dinin hâkim olduğu çevreden evrensel bir dinin çıktığı (Hinduizm'in hâkim olduğu Hindistan'dan Buddizm'in çıktığı gibi), bazen de evrensel bir yapıya sahip dinin millîleştirildiği görülür (Yahudi dini gibi).

Millî dinlerden bazıları örnek olarak aşağıda anlatılacaktır. Bu örnekler dünyanın değişik bölgelerinden seçilmiştir.

A. KONFÜÇYÜŞÇÜLÜK

Çin'de, şimdi, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm hariç olmak üzere, resmî niteliğe sahip üç din vardır. Çinlilerin San Kiao (Üç din) dedikleri bu dinler; Konfüçyanizm (Konfüçyüslük), Taoizm ve Buddizm'dir. Konfüçyanizm ve Taoizm, yerli ve millî; Buddizm, dışardan gelme ve evrensel niteliklidir.

Çin'de bu zikredilen dinlerden önce atalara saygı, gök ve tabiat tanrılarına tapınma, gelecekte haber verme, kutsal varlıklara kurban ve "Sang-ti" diye adlandırılan bir Yüce Varlık inancı vardı. Çin halkı dinî geleneğinde atalar kültü çok önemli idi. Çin'de her devrin dinî özelliği; atalara gösterilen bağlılık ve saygıdır. Bazı ilkel kabilelerde atalara tapınma önemli ise de, Çin dininde kendini gösteren akrabalık ve aileye bağlılık hissi kadar değildir. Bir Çin atasözünde şöyle denilir: "Her şeyin kökü göklerde dir. İnsanın kökü ise atalarındadır." Çinli, "Göğün Oğlu" sayılan imparator ve ailenin reisi olan babaya itaat ve saygı geleneğine sahiptir. Çinliler, insanın evlenmeden veya geride bir oğul bırakmadan ölmesini büyük günah ve elemli bir azap sayar. Ata ruhlarına ibadeti devam ettirecek bir oğul yoksa, ölü, felaket getiren acayip bir mahluk şeklinde, çok uğursuz bir hayat sürmeye mecburdur.

Her aile, ata ruhlarını özel koruyucu olarak görür ve evin güneybatı köşesinde onlar için bir yer ayırırdı. Her evde, üzerinde ataların adları özel tarzda yazılmış levhalar bulunurdu. Aile reisi, evin ana salonunda veya atalar için ayrılmış olan yerdeki bu levhaların önünde onlara yiyecek, tutsu vb. sunardı. Nişan, evlenme gibi önemli işler de burada yapılırdı. Bütün ailenin önünde yapılan bu törende baba, üç tutsu çubuğu yakar, levhaların önüne gelir (bu levhalar, üç-dört nesil korunup, atalara ait tapınağa bırakılır); tutsu çubuklarını alına kadar kaldırıp buhurdanlığa koyar, ya üç kere diz çökerek dokuz vuruş yapar, ya da üçkere baş eğdi. Bazen atalar çağılır, onlara önemli konular haber verilip yardım istenirdi.

Şimdiki atalar kültü; levhalar, cenaze töreni ve mezar etrafında odaklaşır. Cenaze törenlerine çok önem verilir. Mezarlar, ilkbaharda süpürölür ve oralara hediyeler sunulur (hediye sonbaharda tekrarlanır). Mezarlar, bereket versin diye tarlalarda yapılır.

Çinli'leri atalara saygı konusu kadar birleştiren ikinci bir husus, "Yin" ve "Yang" prensipleridir. Bu prensipler, üç Çin dinî geleneğinde de bulunur. Yin, olumsuz; Yang ise olumlu durumu ifade eder. Yer ile gök arasında meydana gelen her olayın bu iki prensibin işbirliği yap-

masından meydana geldiği kabul edilir. Yin ve Yang prensiplerini Çinli kötü-iyi, karanlık-aydınlık, soğuk-sıcak, dişi-erkek, yer-gök gibi örneklerle uygular.

Yer ve göğü temsil eden dişi Yin ile erkek Yang prensiplerinin her ikisi de âlem düzeni için gereklidir. Onların uyum kaynağı ve böylece âlemdeki bütün düzenlerin dayanağı "tao"dur. Tao, doğruluk, yol, tabii dünya nizamı, dünyanın değiştirilemez kanunlara göre gidişi demektir. Tao deyimi, hem Konfüçyüs'ün, hem de Laotzu'nun fikir sisteminin temeli olmuştur. Ancak Konfüçyüs, kendisinin irtibatlı bulunduğunu açıkladığı Yüce Varlığı ifade için Şangti (Şhangdi-Changti: Yukarıdaki Hükümdar) ile eş anlamlı "Tien"i tercih etmiştir. Tien, Göğün Rabbi, göğün kendisi demektir. Çin geleneğinde Gök önemli bir yer tutmaktadır.

Konfüçyüs tarafından kurulan Konfüçyüsçülük; Çin'de, âlimlerin, ediplerin, bürokratların, prenslerin ve imparatorluk ailesinin dini olarak kabul edilmiştir. Bu din, Vu-ti (M.Ö. 140-87) zamanından başlayarak 1912 yılına kadar devlet dini olarak tanınmıştır. İmparator, başrahip sıfatıyla, bu ahlâkî-siyasî kültü, gelenekleri, dinî tören ve âdetleri devam ettirmiştir. M.S. I. Yüzyıl'da Buddizm'in Çin'e girmesi ve Taoizm'in M.S. II. Yüzyılda gelişmesi sonucu, bu ülkede, ilk defa ferdî din seçimi sözkonusu olmuştur. Son yediyüz sene içinde Çin'de resmî niteliğe sahip "Üç din" (San Kiao), geniş ölçüde bir "halk dini" de oluşturmaktadır. Burada, bunlardan Konfüçyüsçülük ve Taoizm üzerinde durulacaktır. Çin Buddizm'ine ayrıca bir yer ayrılmayacak ve Buddizm Bölümü'nde temas edilecektir.

1. Konfüçyüs'ün Hayatı (M.Ö. 551-479):

Konfüçyüs kelimesi, Üstad K'ung anlamında K'ung Fu Tzu'nun Latincesidir. Çinlilerde bu ad, K'ung Ch'iu (Chung Ni) şeklindedir. Konfüçyüs, Çin'in büyük bilginlerinden, filozoflarından biri ve Konfüçyüsçülüğün kurucusudur. Yin Krallık ailesinden kabul edilirse de ataları ve ailesi hakkındaki bilgiler, sonraki kaynaklara ait olup, güvenilir bulunmamaktadır.

Konfüçyüs, Çin'de şimdiki Şan-tung'un bir bölümü olan Lu eyaletindeki Tsou'da dünyaya geldi ve üç yaşında babasını kaybetti. Hayatının ilk yılları yoksulluk içinde geçmesine rağmen, öğrenmeye merakı dolayısıyla iyi bir eğitim gördü. 19 yaşında evlendi ve iki çocuğu oldu. Yirmi yaşında iken öğrenci yetiştirmeye başladı. Metodu, eskilerin hikmetini yorumlamak idi. Şöhreti yayıldı, taraftarlar kazandı. Lu'da pek önemli sayılmayacak memuriyetlerde bulundu. Ancak o, eski hakimlerin faziletlerine dayanan bir yolla insanlara barış ve refah getirebileceğini düşündüğü siyasî bir sistem geliştirdi. Bu sistemin temelinde, bütün insanların saadeti için, insanın fıtraten iyi olduğuna itimat ve örnek olmanın önemi yatmaktaydı.

Bu sistemine kulak verecek ve nasihatlerini dinleyecek bir hükümdar bulmak için kendi eyaletini terketti. Çin İmparatorluğu sınırları içinde, bir bölgeden diğerine, kendini anlayacak yöneticiler aradı. Siyasî entrikalara alışmış idareciler ona ilgi göstermedi. Onun mizacı da siyasî ortama uygun değildi. İstedigine ulaşamamış olarak geri döndüğünde artık ihtiyarlamıştı. Hayatının son beş yılını meşhur eserlerini yazmak, öğrenci yetiştirmek ve doktrinini öğretmekle geçirdi. Onun en önemli eseri Konfüçyüsçülük oldu. Millî bir dinin kurucusu olmanın dışında, teşkilatçı olarak da saygı gördü. Ch'iu fu'da, bilge kişi olarak öldü. Ölümünden sonra şöhreti her tarafa yayıldı. Mezarı, bir ziyaret (hac) yeri oldu. Adına tapınaklar yapıldı. 1912'ye kadar Çin İmparatorları yılda iki defa, ilkbahar ve sonbaharda, ona hediyeler sundu.

Konfüçyüs, kendi hayatını şu şekilde özetlemektedir: "15 yaşında kendimi öğrenmeye verdim. 30 yaşında irademe sahip olabildim. 40 yaşında şüphelerimden kurtuldum. 50 yaşında Gök'ün emrini öğrendim. 60 yaşında seziş yoluyla herşeyi kavradım. 70 yaşında doğru olan şeylere zarar vermeden, kalbimin bütün isteklerini yerine getirebildim."^(x)

(x) Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, Çev.: Muhaddere Nabi Özerdim, Ankara 1974, 4; Vlarimir Grigorieff, Religions du Monde Entier, Belgique 1989, 335.

Hayatı boyunca Çin'in "kadîm"liğini ortaya koymaya ve kültürünü ihya etmeye çalışan Konfüçyüs, kendini, "ben, eskileri seven ve onların bilgilerini elde etmek için bütün gayreti gösteren bir kimseyim" şeklinde vasıflandırmıştır.

2. Konfüçyüsçülükte Kutsal Metinler:

Konfüçyüs, bütün eski Çin metinlerini gözden geçirdi. Gayesi yönetimle ilgili bilgileri toplamak, sosyal hayat ve törenlerle ilgili hususları bir araya getirmek, yaşayan ahlâk ve geleneklerin devamını sağlamak; böylece atalar kültürüne dayalı Çin medeniyetini ortaya koymaktı:

Böylece Konfüçyüs ve öğrencileri, daha önceki Çin filozof ve müşitlerinin yazılarını derlediler ve yorumladılar. Konfüçyüs'e büyük bir bağlılık gösteren ve ondan edebiyat, tarih, felsefe-ahlâk öğrenen öğrencileri, ölümünden sonra onun sözlerini de topladılar.

Konfüçyüsçülüğün kutsal kitaplarını oluşturan iki koleksiyon vardı. Bunlar; "Beş Klasik" (Wou King) ve "Dört Kitap"tır (Se Chou).

Beş Klasik: 1. Değişiklikler Kitabı (Yi King): Mistik ve Metafizik olayları, 2. Tarih Kitabı (Şu King): Dökümanları, tarihî bilgileri ve geçmişe ait önemli vesikaları, 3. Şiirler Kitabı (Şi King): 305 muhtelif şarkıyı, 4. Törenler Kitabı (Li King): Âyin ve merasimlerle ilgili hatıraları (Ahlâk ve adâb), 5. İlkbahar ve Sonbahar Vekayinameleri (Kun Kiyu): İlkbahar ve Sonbaharla ilgili olarak günün gününe yazılmış olayları ihtiva eder^(x)

Dört Kitap: XI. Yüzyılda Sung Hanedanı sırasında biraraya getirildi. Bu koleksiyon, yönetici sınıfın eğitiminin temelini oluşturdu. Yöneticiler, memur alınması için yapılan imtihanlarda bu kitaplardan faydalanırlardı. Bu dört kitap şunlardır: 1. Konfüçyüs'ün Konuşmaları (Lun Yü), 2. Mensiyus'un Sözleri (Mong-tse), 3. Orta Yol Doktrini (Tchöng Yong), 4. Büyük Bilgi (Ta-Hio).

^(x) M. Şemseddin, bu kitapların muhtevası hakkında bilgi vermektedir. Bkz. M. Şemseddin (Günaltay), Tarih-i Eryan, 247-248

3. Konfüçyüsçülükde Tanrı İnancı:

Konfüçyüs'ün öğrettiklerinin Çin'in millî dini olması uzun bir gelişmenin neticesidir. Konfüçyüs, kendine "din kurucusu" ünvanını vermemiştir. Buna rağmen, onun dörtrini kendinden sonra bir din olarak kabul edilmiştir. Onun ana gayesi, ülkenin karışık olan siyasî durumunu düzeltmek için, eski törenleri yeniden ihya etmek olmuştur. O, asırlardan beri hüküm süren millî dinin geleneklerini yeniden canlandırmıştır.

Konfüçyüsçülük, Konfüçyüs'e dayandırılan, Çin'e ait inanış ve âyinler birliğidir. Çin'in dinî tarihinde, ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, büyük tanrı olarak Gök Tanrı bulunur. Bu, "Tien" ile ifade edilir. Bu gök tanrı "Tien", yukarıdaki tanrı, göğün efendisidir. Onun aşağısında, görünmeyen varlıklar dünyası; hava cinleri, perileri; bulut, su, dağ cinleri ve ata ruhları bulunur.

Konfüçyüs, insanlar arasındaki ilişkilerin önemi yanında hayat, ölüm, şeref hepsinin gökten geldiğini ifade etmiştir. Şang-ti diye adlandırılan Yüce Varlığa inanışı onda da devam etmiştir. Ancak o, bu yüce Varlığı ifade için daha önce kullanılan "Tien" deyimini tercih etmiştir. Ona göre "Tien", o zaman anlaşıldığı üzere, gökte oturan, kötü hükümdarları cezalandıran, yeni hanedanlar kuran ve iyileri mükafatlandıran atalara verilen bir ad değildir. Tien; yüce varlık, tabiat düzeninin idarecisi; her şeyin üstündeki varlık, yaratıcı kudret idi. Bu konudaki diğer terim, Tao'dur. Tao, insanın yürüyeceği doğru yol, yani ahlâk prensibidir. Konfüçyüs, bu terimi de kullanmıştır. Konfüçyüs, "sabâh Tao'yu zikreden kimse, akşama rahat ölür" demiştir. Konfüçyüs, kendisini koruduğu ve görevlendirdiğine inandığı azametli bir yüce varlığa inanmakta idi. Ona göre yüce hükümdar olan Tanrı, hürmet ve ibadet edilmesi gereken bir varlıktır. Kâinatın düzenini kuran O'dur.

Konfüçyüsçülüğün belirli bir inanç sistemi, bir dinî teşkilatı yoktur; fakat kurucusu, Tanrı kavramı ve kutsal metinleri vardır. Konfüçyüsçülük'te Tanrı, düşgün insanları korumak için hükümdarlar,

"Tanrı Yolu"nda yardımcı olsunlar ve ülkenin her yanında huzuru sağlasınlar diye öğretmenler göndermektedir. O, uludur, yücedir, yerdeki insanlara hükmedicidir ve kötü olanlar çoğalınca da hükmü amansızdır. Ölmek ve dirilmek, şeref ve zenginlik, Tanrı'nın takdirindedir. Tanrı, herşeyi açıkça görür ve bütün işlerde insanlarla beraberdir^(*).

4. Konfüçyüsçülük'te Ahlâkî Prensipler

Konfüçyüsçülük, dinden daha çok bir ahlâk ve hikmet yolu olarak gösterilir. Konfüçyüs'ün ahlâk sistemi, cemiyet ve millet içindir. Gâyesi, milleti siyasî bir terbiye ile saadete kavuşturmaktır.

Konfüçyüs, dinî faaliyet olarak, Çin'in eski dinî tasavvurlarını ihyaya çalışmıştır. Üzerinde münakaşa etmekten kaçınmasına rağmen, "öbür dünya"nın varlığını inkâr etmemiştir. O, yapılan günahların cezasız kalmayacağını, öbür dünyadan daha çok bu dünyada görüleceğini; kötülük yapanın hatasını ödeyerek affedilmesini istemesi gerektiğini belirtmiştir. Dua, ibadet bir vazifedir; fakat devamlı değildir. Bu, dinî mânada, oruç tutulup temiz olduktan sonra ifâ edilen kurbandan ibarettir.

Konfüçyüs ahlâkının ana temeli, "Büyük Bilgi"de kendini, ev halkını, milletini yönlendirme, barışı sağlamanın yolunu bulma şeklinde açıklanır. Konfüçyüs, "Konuşmalar" da (*), dünyada beş şeyi, herşeye uygulayabilmek yeteneğine "mükemmel erdem" demektedir. Bu erdemler; ağır başlılık, cömertlik, samimiyet, doğruluk ve nezakettir. Bunları da şöyle açıklamaktadır: "Ağır başlı isen, saygısızlık görmezsin. Cömert isen, herşeyi elde edersin. Samimî isen halk sana güvenir. Doğru isen çok şeyi başarırısın. Nazik isen başkalarını hizmetinde kullanabilirsin". O, üstün insanı, "Düşkünlere yardım eder, zenginlerin servetini artırmaz" olarak tarif etmektedir. Üstün insanla küçük insan arasındaki farkı da şöyle belirtir; "Büyük ve üstün insan erdemi, küçük insan ise rahatını düşünür. Üstün insan kanunlar üzerinde kafasını

(*) Bkz. Robert Ernest Hume, İlham Hazinesi, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1968, s. 7,8,20,26,56

çalıştırır, küçük insan ise kendi faydasını aramaya bakar. Büyük ve üstün insan yalnız doğruluğu, küçük insan ise yalnız faydayı düşünür". Sadakati ve samimiyeti birinci planda tutmayı ve ağırbaşlı olmayan bir bilgene saygı göstermemeyi tenbih ediyor. Kendisi için şöyle söylemektedir: "Yaşlı olanlara rahatlığı sağlamak, arkadaşlara samimiyetle, gençlere de nezaketle davranmak isterim"

Kendisinden tavsiye isteyen bir idareciye "doğruluktan ayrılma, yanlışlarını düzelt" demiştir. Doğru olan birşeyi görmek ve bunu yapmama cesaretsizliktir. İnsanlar doğruluk için dünyaya gelmişlerdir. Bir insan doğru yoldan ayrılıp iyi bir hayat sürerse, ölümden kurtuluşu sadece bir şans eseridir.

Konfüçyüse göre bir kimse dış güzellikten ziyade iyi ahlâka değer verirse, ailesine hizmette en büyük gayreti gösterirse, efendisine bütün hayatında bağlı kalabilirse, arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde samimî ise, o insan için birşey bilmiyor denilse bile, o insan bilgilidir. Kendini bilgiye verenler, üstün ve büyük insandır. Büyük ve üstün insanlar, davranışlarında düşünceli ve dikkatli olmaya, yüz ifadelerinde şamimiyete, sözlerinde nezâket ve şerefliiğe önem verirler. Onlar akrabalarına, anne ve babalarına iyi muamele eder, halkını faziletle yükseltirler. "Eğer 'büyük ve üstün insan' törenleri severse, halk saygısızlık etmeye cesaret edemez. Eğer o doğruluğu severse halk ona uyruk olmaktan çekinmez. Eğer o sadakati severse halk samimî olur. İşte bunları elde edince memleketin her tarafından halk, çocuklarını arkalarında taşıyarak ona gelecektir".

Konfüçyüsçülük'te iyilik, doğruluk, edeplilik, akıllılık ve güvenilebilirlik beş temel fazilettir. Bu, başarı şartına bağlı değildir. Çünkü Konfüçyüs, "Başarı her zaman faziletin varlığına delil olmaz. Hikmet ve fazilet, başarı elde edilse de, edilmese de, herşeye rağmen, iyilikte devam ve ısrardır" demektedir. Konfüçyüs'ün telkini, dört konu etrafında döner: 1. Kültür, 2. İş Yönetimi, 3. Üste karşı dürüst davranma, 4. Verilen sözde durma.

(*) Bu kısımdaki bilgilerin çoğu için bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, Çev.: M. Nabi Özerdim, Ankara 1974.

Konfüçyüsçülük'te beş temel insanî ilişki vardır: 1. Amir ile Memur, 2. Anababa ile Çocuklar, 3. Karı ile Koca, 4. Kardeşler, 5. Arkadaş ve dostlar arasındaki ilişki ve saygı. Bu beş temel, bütün hayatın en önemli ilişkilerini içinde bulundurur. İnsanın rahat bir hayat sürebilmesi için hayatın her safhasında orta yolu tutması, aşırılıktan kaçınması, iyiliğe iyilik, kötülüğe karşı da adâlet göstermesi gerekir. Konfüçyüs israfa karşı ve ekonomik olmaktan yanadır. Gösterişi sevmez, hayırseverliği ve adaleti iki mühim meziyet olarak görür. Onun "Yi" dediği adalet, belli bir vaziyette yapılması mecburi olan harekettir. Bu değişmez bir emirdir. Fertler, toplulukta birtakım şeyleri yalnız o şeyler için yapmak zorundadır. Çünkü o şeyler ahlâk icabı yapılmalıdır; ahlâktan başka şeyler için yapılırsa adâlet tecelli etmez. Adâletin gerçekleşmesini menfaat önler. Konfüçyüs, adâlet ve menfaat konusunu şöyle hükme bağlar. "Yüksek insan, adâleti; alçaklar da menfaat anlar".

Amirin riayet etmesi gereken ilk esaslar; yönettiklerinin güveni ve onların sevgisini kazanmasıdır. Eğer insanlar, korku ve dehşetle itaate zorlanırsa; yönetenle yönetilen arasındaki bağ kopar, işler zorlaşır, ahlâk sarsılır ve nefislerde fesat meydana gelir.

Konfüçyüsçülük'te genç, anâ ve babasına sâdık ve diğer büyüklerine saygı göstermelidir. Onlara sevgi ve bağlılık, itaatsizlik etmemekle olmaktadır. Kişinin babasının yolundan gitmesi; ancak ona bağlı olmasıyla mümkündür. Eski Çin Atalar Kültü'nde oğulun bilgeliği ne olursa olsun babasından önce sunulanları yiyemez, sofraya uzanmaz.

Karı ve koca, kardeşler, arkadaş ve dostlar arasındaki ilişkiler de belirli kurallara bağlanmıştır: Evin erkeği, ailesi hayatta iken onu bırakıp uzak diyarlara gitmemelidir. Aileye hizmet ederken onlara tenkitte nazik olunmalı, onlara terbiye icaplarına göre hizmet edilmeli, aile sıkıntıya düştüğünde de genç çocuklar aileye yardımcı olmalıdır. Büyük ve üstün insan kendini esas olan şeye verir, bu esas şey meydana gelince prensipler gelişir, anaya babaya sadakat ve kardeşlik sevgisi de

kendini gösterir. "Kendine uygun olmayan kimselerle arkadaşlık etme" Konfüçyüs'ün tavsiyelerindendir. Bu arkadaşlığı da faydalı ve zararlı olmak üzere iki gruba ayırmaktadır: "Dürüst, samimi ve anlayışlı bir arkadaş faydalıdır. İki yüzlü, kurnaz ve çok konuşan bir arkadaş zararlıdır."

Konfüçyüs'ün ahlâk anlayışı devlet yönetiminde de geçerlidir. Ona göre memleketini erdemi ile yöneten bir kimse kutup yıldızına benzer. Memleketi yönetmek, halkı doğru yola götürmek demektir. Eğer halk doğru yola yöneltirse kimse doğru davranmamaya cesaret edemez. Memleketine hizmetten kaçınan kimseye akıllı denilemez.

Konfüçyüs'e "Bir ülkeyi idare etmeye çağrılıydınız ilk iş olarak ne yapardınız?" diye sorduklarında şöyle cevap vermiştir: "Önce dili düzeltirdim. Dil düzgün olmazsa, kelimeler düşünmeyi iyi anlatamazlar. Düşünceler iyi anlatılmazsa, yapılması gereken şeyler iyi yapılamaz. Gereken yapılamazsa, ahlâk ve kültür bozulur. Ahlâk ve kültür bozulursa, adalet yolunu şaşırır. Adalet yanlış yola saparsa, halk güçsüzlük ve sarhoşluk içine düşer. Ne yapacağını, işin nereye varacağını bilemez. Bu sebeple söylenilen sözü doğru söylemeli. Hiçbirşey bunlardan dolayı dil kadar mühim değildir" (*).

Konfüçyüs'e göre hükümeti iyi bir şekilde yönetmek için iktidarda olan kimsenin beş üstün şeye değer vermesi ve dört kötü şeyden kaçınması gerekir. Beş üstün şey; aşırı derecede harcama yapmadan faydalı olmak, halkına pişmanlık getirmeyecek görevler vermek, aç gözlülük etmeden istediği şeyi almak, gururlu olmadan itibar kazanmak, korkunç olmadan yüce olmaktır. Dört kötü şey ise; halkı öğretmeden ölüme sürüklemek, buna "zulüm" denir. Onları haberdar etmeden ani olarak iş yüklemek, buna "baskı" denir. Acele olmayan buyruklar çıkârp, sonra bunların hemen uygulanmasını istemek. Buna "gaddarlık" denir. Genel olarak insanlara birşey verirken veya mükafatlandırırken hasis davranmak. Buna "yersiz davranış" denir.

Konfüçyüsçülük'te ana-baba saygısı; evlat sevgisi önemli bir yer tutar. Bu da insanın yakınlarına karşı borcundan kaynaklanır. Toplum-

da âhenk aranır, âhengin temeli, ailedir. Ailede ana-baba sevgisi faziletlerin başında gelir.

Konfüçyüsçülüğün ahlâkî tarafı, diğer yönlerinden daha ağırlık taşımaktadır. Bu sistem; hükümdar için bir idare sanatı, soylular için siyasî bir ahlâk, halk için bir geleneğe bağlılıktır.

Konfüçyüsçülük, aileye ait faziletleri, disiplini, içtimaî düzeni, kardeşlik sevgisini ve halkın eğitimini içinde bulundurur. Bunun için de Konfüçyüs'ün ahlâkî sisteminde şu dört fazilet yeralmaktadır: İnsanlık, adâlet, davranış, bilgi.

B. TAOİZM

Çin millî dinlerinden biri de Taoizm'dir. Taoizm'i Lao-tzu (Lao-tse) kurmuştur. Bu din, "Tao" kavramı üzerinde kurulmuştur. Büyücüleri, rahip ve rahibeleri ve dinî şefleri vardır. Kendilerine has âyinleri; bu âyinlerin eski bir geleneği vardır. İlkbahar bayramında ateş yakılır. Taoist rahipler, yarıçıplak durumda, ateşe piring ve tuz atıp, yalınayak koşarak üzerinden geçerler.

Ölülerin, yaşayanları rahatsız etmeksizin, mezarda güven içinde rahat ettiğine inanılır. Mezarların seçilmesinde bazı kuralları vardır. Ölüye zarar gelmemesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlere sıkı sıkıya bağlılık yüzünden, uzun zaman, mezarların bulunduğu alanda araştırma yapılmasına izin verilmemiştir.

1. Lao-tzu'nun Hayatı (Lao-tse, doğumu M.Ö. 604 veya 570)

Bir Çin filozofu ve Taoizm'in kurucusu Lao-tzu'nun hayatı hakkında fazla birşey bilinmemektedir. Onun, hemen hemen efsanevî olan hayatı, M.Ö. 100 yılına doğru Sseu-ma Tsi'en tarafından yazılmış,

(*) Faruk K. Timurtas, "Bozulan Türkçemiz", 2 Şubat 1979, Tercüman Gazetesi, sf. 2.

Çin'in bir tarihi olan, "Che Ki" ile tanınmıştır. Lao-tzu'nun Honan'da doğduğu sanılmaktadır. Asıl adı, Li Tan'dır. Lao-tzu, ona verilmiş lakaptır ve ihtiyar bilgin anlamına gelmektedir. Çok yaşadığı söylenir. Çu sarayında arşiv memurluğu yapmıştır. Konfüçyüs ile aynı yüzyıl içinde yaşamıştır. İkisinin bir vesileyle karşılaşması, çok önemli bir olay sayılmıştır. Bu karşılaşma zamanında Lao-tzu çok yaşlı, Konfüçyüs ise genç bir bilgindir.

Çu Hanedanının yıkılmaya yüz tuttuğunu gören Lao-tzu, hükümet merkezini terkederek batıya doğru gitmiş, Honan geçidine geldiğinde buranın muhafızı ve öğrencisi, Tsi, ondan mesleği hakkında birşey yazmasını istemiş; o da, "Tao te King"i yazmıştır. "Tao", yaratıcı prensip; "te", insan fazileti; "king" de kitaptır. Bu kitap, bugüne kadar, bütün Taoist düşüncelerin kaynağı olmakta ve "tao"nun ne olduğunu açıklamaktadır. Anlaşılması oldukça zor olan bu kitap; Çin'in büyük klasikleri arasına konulmuştur. Çok sayıda ilim adamı, Tao te King'i batı dillerine çevirmeye çalışmış, fakat pek başarılı olamamıştır. Kitabın adı bile tam olarak tercüme edilememiştir. Her mütercim, kitabın ismine çeşitli anlamlar vermiştir. Bu küçük kitabın sırrının, en eski mistisizmin bir numunesi olmasından ileri geldiği kabul edilmektedir. Lao-tzu, bu eserinde, mistik tabir ve tasavvurlara anadilinde ilk defa bir şekil vermeye çalışmıştır. Bunun için, seçtiği tabirler, gösterdiği remizler açık ve belli değildir.

Lao-tzu'nun 80 yaşını geçtiği bilinmekte ise de, ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Lao-tzu'dan hemen sonraki Taoizmin tarihi de karanlıktır. Taoizmin daha sonraki gelişmesi, Lao-tzu'dan sonra gelen ve Taoizm hakkında bilgiler veren yazarlar sayesinde kısmen öğrenilebilmektedir.

2. Taoizmin Prensipleri (x)

Lao-tzu'nun doktrininin temeli, mistik bir panteizm'dir. Taoist ahlâk zühde dayanır. Tao, dünyayı yöneten sebeptir; insan olu bilmelidir.

Tao, âlemden önceki yaratıcı prensiptir. O;görülemez, işitilemez

ve kavranılamaz. O, ezeli ve ebedidir; kendiliğinden vardır; herşeyde hazır ve nazırdır. O, hiçbir tasvire sığmaz. Herşeyin temeli O'dur. O yokluk değildir. Tabiat ve evrenin var olması O'nun sayesinde. O, herşeyin arkasında ve altındadır. Herşeyi yaratan ve besleyen de O'dur. Bundan dolayı Tao, bazen "Ana" diye de adlandırılır. Çünkü herşey O'ndan gelir. Tao'dan bir doğar, birden iki, Yin ve Yang; iki'den üç, Yin, Yang ve nefes; üç'ten yaratılmış evren. Tao, göğün ve yerin kaynağı, yaratıcı ve aynı zamanda yaşatıcı prensiptir. Herşeyi yaratan Tao'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Başka güçlerle rekâbet etmez. Dolayısıyla insanlar da hıstan uzaklaşırlarsa, iyi bir hayata sahip olurlar.

Lao-tzu, insanların kanunları dünyadan örnek alarak yaptıklarını, dünyanın gökten, göğün de Tao'dan aldığını, Tao'ya sahip olan bir memleketin uzun zaman var olacağını ve dünyanın "Tao" vasıtasıyla yönetilmesi durumunda şeytanların kutsallık kazanamayacağını belirtmiştir. Lao-tzu'ya göre "göksel Tao" mücadele etmez, fakat iyi bir yolda daima zafer kazanır; konuşmaz, fakat cevap alır; çağırılmaz fakat getirir, sâkindir ve planları gayet mükemmeldir.

Lao-tzu, bilginlerin Tao'yu anlama ve kavrama durumlarını şöyle açıklamaktadır: Yüksek bilginler, Tao'yu işittikleri zaman hareket ederler ve ona doğru giderler; orta dereceli bilginler, Tao'yu duydukları zaman ne yaptıklarını bilmezler; aşağı derecedeki bilginler Tao'yu işittiklerinde kahkahalarla gülerler. Üstün ve mükemmel bir insan ise, sadece herşeyin ruhu kendisinde olan Tao'yu izler.

Taoizm'de "Tao" ile beraber bir de "Te" kavramı vardır. Tao'nun erdemi veya onun gizli gücü olarak bütün varlıklarda bulunan "Te", "Tao"nun tabiattaki herşeyi değiştiren gücünün kendisidir. "Tao" kaybolduktan sonra "Te" onun ayrılmaz vasfı olur, akı karayı bilir, muhafaza eder ve dünyanın şeklini vücuda getirir. Dünyanın şekli vücuda geldikten sonra ölümsüz "Te", onu hatadan korur ve yükseltir.

(*) Taoizm'in Prensipleri başlığı altında verilen bilgilerde temel kaynak; Lao-tzu, Taoizm, Çev. Mukaddere N. Özerdim, Ankara 1978 adlı eser olmuştur.

Bütün varlıkları Tao meydana getirir; "Te" ise onları besler, büyütür, madde olarak şekil verir, kuvvetini tamamlar. Bundan dolayı bütün varlıklar Tao'yu yükseltir ve Te'ye değer verir.

Lao-tzu, öğretilerinde, ahlâkî değerler üzerinde de durmuştur. Lao-tzu'ya göre insan ancak manevî faziletleriyle insandır. Örnek insan iyi, merhametli, sadık, dürüst ve mütevazî olmalıdır. Onun bu vasıfları elde etmek için tavsiye ettiği yol menfîdir: İnsan, Tao'ya benzemeye çalışsın; iş yapması, iş yapmaması; çalışması çalışmaması gibi olsun. Vu vey (Wou wei: hiçbir şey yapmamak, sukûnet) prensibi, Taoizm'in ülküsüdür. İnsan, dünya nizamına uyarak yaşamalı, gayret sarfetmek-sizin Tao'nun kanunlarına tabî olmalıdır. Böyle bir sukûnet içinde yaşarken, dünyanın tabîi nizamını muhafaza etmek suretiyle, mesut bir hayat sürebilir. Hükümdar bile, böyle yapmakla, devletini en iyi bir şekilde idare eder. Çünkü memlekette ne kadar fazla şey yasak edilirse, millet o kadar fakir olur. İnsanlara karşı alınan tedbirler ne kadar ustalıkla hazırlanırsa, onların arasından, o kadar inanılmaz hileler ortaya çıkar. Ne kadar çok kanun ve emirler bildirilirse, o kadar eşkiya ve hırsız zuhur eder.

Lao-tzu, "Düşüneceğin şey daima iyi ve derin olmalıdır; birşey verirken iyi ve lütufkâr olmalısın. Birşey söylediğin zaman dürüst ve sadık olmalısın. Dürüst olursan memleketi iyi yönetirsin, bir iş yapmak istersen doğru ve kabiliyetli olmalısın" tavsiyesinde bulunuyor.

Lao-tzu, dünyadaki insanların güzel olan şeyleri güzel olarak bildiğinde, çirkin olan şeyleri de tanıyacağını; iyi olan şeyleri bildiğinde, fena olan şeyleri de bileceğini; böylece iyileri yayıp, fenalıklardan kaçınacağını, başkasını kandırmaya çalışmayacağını söylemektedir.

Lao-tzu, prensip olarak, kibir ve gururu yermektedir. Yalnız kendisi için çalışan insanların yükselemeyeceğini, kendisiyle övünenlerin bir iş göremeyeceğini, çok yüksekte konuşan insanların bunu uzun zaman devam ettiremeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca o, ihtirasının esiri olan insanların büyük bir yanılgı içinde olduğuna ve hiçbir zaman başarılı olamayacağına da dikkat çekmektedir.

Lao-tzu, savaşa karşıdır. Bunun için o, savaş aletlerini iyi görmez ve bunları yüksek insanların kullanamayacağını söyler. Yüksek insanların barış ve huzura değer vereceğini açıklar. O, savaşa karşı olmakla beraber, devletin ferde fazla karışmasını istemez.

Taoizm'e göre bu ahlâkî prensipler; sadece fertler için değil, milletlerarası münasebetler için de geçerlidir. Saygı ve itaatle herşeyin ele geçirileceği; sevgi ile düşmanların bile yenilebileceği; kadının itiraz etmeksizin itaat etmesiyle kocasını idaresi altına alabileceği savunulmaktadır. Lao-tzu'nun felsefesi; "iyilere karşı iyilik gösteriyorum; iyi olmayanlara karşı yine iyilik gösteriyorum. Bu suretle hepsi iyi olur" şeklindedir.

Taoizm'de devlete müspet vazifeler düşmez. Harp tenkit edilir. Maddî ilerleme küçümsenir. Pekçok memuriyet ve müessese lüzumsuz görülür. Tao'nun devleti sessiz ve kendi kendine yürümelidir. Belirli bir ideal, müspet bir hedef olmamalı; bir sükûnet ve hareketsizlik durumu takip edilerek, Tao'yu tanımaya gayret edilmelidir.

Lao-tzu, insanın kendine hakimiyetinin nefsini bilmekten geçtiğini, iç dünyanın araştırmasının çok konuşmaktan daha iyi olduğunu; başkalarını bilen zeki, kendini bilen akıllı, başkalarına karşı zafer kazananların kuvvetli, kendi nefsinin karşı zafer kazananın ise kudretli bulunduğunu belirtmektedir.

Lao-tzu, birşeyi bilmeyen insanın en olgun insan olduğunu, bilinmeyen bir şeyi de biliyor görünmenin hastalık olduğunu söylemektedir. Lao-tzu'ya göre şu üç şeyi insanın değerlendirdiği hazinesidir: Birincisi, nezaket ve sevgi; ikincisi, ekonomi; üçüncüsü, alçak gönüllülüktür. Nezaket bir insanı yüceltir ve saygılı yapabilir. Ekonomi bir kimseye özgürlük kazandırır. Alçak gönüllülük ise bir kimseyi yetenekli yapabilir. Halbuki insanlar; nezaketi bırakarak küstah, ekonomik olmayı terk ederek bağımlı, alçak gönüllülüğü terk ederek de yeteneksiz olurlar.

Lao-tzu'ya göre insanlar, doğuşlarında zayıf ve yumuşaktır; öldükleri zaman kuvvetli olur ve asıllarına dönerler. Esasa dönüş sükûnet, sükûnete de mukadderat denir. Mukadderata gidişe ölümsüzlük, ölümsüzlüğü bilenlere de akıllıdır denir.

Taoizm'de, ilâhî kaynaklı dinlerdekine benzer, iyilik ve kötülük, alçak gönüllülük ve kanaatkâr olma gibi ahlâkî prensipler bulunmaktadır. Ancak, ölüm ve ölüm sonrasında bahsedilmesine rağmen, Cennet ve Cehennem kavramı ve konusunda pek açıklık yoktur. Bununla beraber ruhun ölümsüzlüğü ve dünyada iyi bir hayat sürenlerin Tao'yla beraber olacağı gibi anlayışlara rastlanmaktadır.

3. Lao-tzu'dan Sonra Taoizm

Lao-tzu'dan sonra Taoizm adını alan inanç sistemi, çeşitli din ve kültürlerin de etkisinde kalarak şekillenmiştir. Değişik ekoller oluşmuş ve farklı mezhepler doğmuştur.

Taoizm'den kaynaklanan ekoller şunlardır:

1. Mistik Ekol: Temsilcileri Chuang-Tzu ve Lieh-Tzu'dur (M.Ö.IV. Yüzyıl). Her iki filozof da bu ekole ait kitaplar yazmıştır. Chuang-Tzu Lao-Tzu'nun mesleğini yükseltmiş ve güzelleştirmiştir. O da, Tao gibi genel bir tabiat kanununa inanmakta ve herşeyin mistik bir duyguyla, meditasyon yoluyla anlaşılabilirliğini savunmaktadır. Chuang-Tzu şöyle demektedir: "Biz bu kanunu keşfedemeyiz, aklımız buna ermez. Onu ancak duygularımızla anlarız, bunun için kendimizi diğer şeylerden ayırmalı ve kalbimizi boşaltmalıyız".

Lieh-Tzu'nun ekolü ise, Taoizm'in popüler bir şeklidir. O, kainatın sonsuz bir kanuna göre hareket ettiğini kabul etmektedir. Ona göre insanlar kendini bu kuvvete uydurur, hiçbir iş yapmaz ve ruhunu kuvvetlendirmeye devam ederse daha çok yaşayabilir.

2. Ferdîyetçi Ekol: Temsilcisi Yang Tzu'dur (M.Ö.IV Yüzyıl). Taoizm'den gelmekle beraber ona hem yakın, hem de ondan uzaktır. Aşırı bir kaderciliği savunur. Bu ekole göre herşey kadere bağlıdır ve herşeyi yöneten kaderdir. Felsefesinde Tao olmayan bu ekol sadece ferdin refah ve saadetini düşünmüş; cemiyetin idaresine ait prensipler değil, kendi kendini düzeltmek için kaideler getirmiştir.

3. Legalist Ekol: Bu ekolün temsilcisi Han-Fei-Tzu (olan.M.Ö. 230), Li-Ssu, Shang-Tzu'dur. Bu ekolün görüşleri M.Ö. III. Yüzyılda

Çin'de tatbik edilmiştir. Bu ekole göre; dünyada herşey, yıldızların yolları gibi, muayyen kanunlara göre hareket etmektedir. Bundan dolayı bu ekol, devletin halkı kendi haline bırakmamasını ve kanunlara tâbi kılmasını savunmaktadır.

4. Sımyacı Ekol: Chiang Tao Lin (M.S. 34), bu ekolün savunucusudur. Bu ekol, dinî veya felsefî olmaktan daha çok, sihirbazlıkla ilgisi olan bir ekoldür. Sihir ve büyü büyük bir yer tutmaktadır. Büyücülükle ilgilendirilen bugünkü Taoizm bu ekole bağlanmaktadır.

M.Ö. 221'de Çin İmparatoru'nun Taoizmi kendine ebedî hayat sağlayacak bir din olarak kabul ettiği ileri sürülmektedir. Daha sonra Taoizm, Buddizm ve diğer mahallî inançların tesirinde kalmıştır. Buddizm Çin'e geldiği zaman Taoistler, Çin'e gelen bu dinde kendi fikirlerine benzeyen bazı hususlar bulmuşlardır. Taoizm'e ait olan bazı Tanrılar, Buddizm'in tesiri ile şekillerini değiştirmiştir. Buddizm en büyük tesirini Taoizm'deki rahip cemaatinin gelişmesinde göstermiştir. Çünkü Lao-tzu'nun fikirlerinde, bu gibi cemaatlere ait tek söz bulunmamaktadır.

Lao-tzu, ilk planda, sadece ferdin kurtuluşunu hedef alan sözler söylemiştir. M.S. I. Yüzyılda Çin'de bir Taoist teşkilât ortaya çıkmıştır. Bu teşkilâtın Papa gibi bir dinî şefi vardır. O, siyasî bir kuvvete de sahiptir. Bu dinin büyüycüleri, rahip ve rahibeleri vardır.

Buddizm ve diğer mahallî inançların etkileri sonucu, XII. Yüzyılda "Gerçeği Geliştirme" adı altında bir yenileştirme hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareket, rahiplerin evlerini terketmesi, et yememesi gibi sert kurallar getirmiştir.

Çin'de 1949'daki siyasî harekete kadar iki büyük Taoist mezhep varlığını sürdürmüştür. "Tao'nun Yayılan Birliği" ve "Tao'nun Toplantı Salonu" şeklinde adlandırılan bu iki mezhebe göre Tao, insanın bir bölümünü oluşturdğu evrensel bir enerji idi. İnsan, bu enerjiye boyun eğerek sağlık, zenginlik, çok çocuk ve huzurlu bir hayat elde edebilir. Bu mezheplerin mensupları, Tao ile bağ kurabilmek için büyü, afsun ve tılsım'a başvurmaktadır. Çeşitli dinlerden tasvirler alıp tazim ve saygı gösterilmiştir. 1957'de Pekin'de "Çin Taoistler Birliği" kurulmuştur.

C. ŞİNTOİZM

"Şinto" tanrılarının yolu demektir. Çin dilinde "Şin" veya "Şen": tabiat ruhu, tanrı; "to" ("tao"): yol anlamına gelir. Japonca'da "Kami no miçi" şeklinde ifade edelin Şinto, Japonların yerli dinî inançlarını karşılar. Japonlar, VI. yüzyılda, Buddizm Japonya'ya geldikten sonra, eski dinî inançlarını Buddizm'den ayırabilmek için "Şinto" deyimini kullanmışlardır. Şintoizm de bu deyimden türemiştir.

Şintoizm; millî, iptidaî, politeist, diğer dinlere tepki göstermeyen ve resmî inanç sistemine sahip olmayan bir dindir. Bir kurucusu yoktur. Herhangi bir tarihî olaydan da kaynaklanmamaktadır. Bu dinde tabiat güçlerine ve ruhlara tapınma göze çarpmaktadır. Her şeyde ruh görülmektedir. Bu dinin iki hususiyeti vardır: 1. Tipik bir millî dindir. 2. Tabiata perestiş bu dinde önemli bir rol oynamaktadır.

Japonya'ya Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Buddizm'in etkileri ile atalara tapınma, ahlâk, fal, kehanet, büyü, züht geldi. M.Ö. VI. Yüzyılda başkentini kurmuş Japonya'da Yamato Hanedanı, Amaterasu'nun nesli olarak hükmetmeye başlamış ve bu imparatora tapınma, bir kült oluşturmuştur. 1868'lerde bir millî uyanış devresi başlamış ve Şintoizm de bunu körüklemiştir. İmparator kültü, bir devlet siyaseti haline gelmiş ve devleti Şinto'nun desteğine bağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Şintoizm çok toleranssız olmuştur. Japonya'nın 1945'deki mağlubiyetinden sonra, Şinto'nun devleti kontrol durumu ortadan kalkmıştır. İmparator, kendisinin tanrı olmadığını ve artık tanrılarının zürriyeti olarak kendisine tapınılamayacağını açıklamak zorunda kalmıştır.

1. Tanrı Anlayışı

Şintoizm'de ruh veya tanrıyı, kutsal, acayip, sırlı, korkulan, güçlü, insan kavrayışının üstündeki varlıkları ifade etmek üzere "kami" kelimesi (üstün, yüksek anlamında) kullanılır. Ruhun ölümden sonra yaşadığına ve ataların nesilleri koruduğuna inanılır. Ölen herkes "kami" olur. Ancak her kami tanrı olmayabilir. Japonlar göremedikleri kamilerin tanrı evinde olduğuna inanırlar. Şintoizm'de ruh ve tanrılarının sayısı konusunda veri-

len rakamlar oldukça kabarıktır. Sekiz milyon tanrı bulunduğuna inanılır. Bunların en büyüğü Güneş Tanrıçası Amaterasu'dur. Amaterasu'nun tanrılık sembolü ayna ve merkezî kült yeri Ise'dir. Ateş tanrısı "Atago" önemli tanrılarında olup tehlikelidir. Gök ülkesini güneş tanrıçası Amaterasu yönetir. Şintoistler, Amaterasu'nun bulunduğu en büyük kült yeri olan Ise'deki bu yeri ziyaret edip, Amaterasu'nun doğuşunu izleyerek "hacı" olurlar.

Şintoistler Amaterasu'dan başka ay, deniz ve fırtına, ateş tanrısından gıda, ev, ocak, mutfak, belirli yerler, yollar, çeşitli mesleklerin tanrılarına kadar çok sayıda tanrının içinde yer aldığı bir panteona sahiptirler. Bu panteona, Amaterasu'nun neslinden geldiğine inanılan İmparator da dahildir. Büyük devlet adamlarından, kumandanlardan da tanrılaştırılanlar vardır. Saygıdeğer insanlardan ölmüş bulunanların ve bu arada atalarının ruhları "kami" kabul edilir.

Şintoizm'de tanrılar panteonunun zirvesinde bulunan Güneş Tanrıçası Amaterasu, sadece Gök ülkesi'ni temsil eder. Dünyanın idaresi ise, bir tanrılar meclisinin elinde bulunur. Ay Tanrısı Tsukiyomi'nin rolünü kısmen fırtına ve deniz tanrısı Susanowa almıştır. Ateş Tanrısı Atago'dur. Eski zamanların gıda tanrısı Inari, bugün "Prinç Adam" olmuştur. Onun kutsal hayvanı tilkidir. Bunun için mabedlerde tilki beslenir veya tilki heykelleri bulundurulur.

Şintoistler; dünyanın gök, yer ve yeraltı olmak üzere üç tabakadan ibaret olduğuna; herüç tabakada da tanrıların oturduğuna; yeraltı dünyasında ise ölülerin ve devlerin bulunduğuna inanırlar.

Tanrılar, muhtelif resimlerle temsil edilmişlerdir. Ancak onların bu resimlerden daha kıymetli birer timsalleri de vardır. Bu timsaller, halka gösterilmeyip mabetlerin gizli bölümlerinde saklanır. İki kutu içinde muhafaza edilen bu timsaller; bir ayna, bir kılıç veya başka sembolik bir maddedir.

2. Kutsal Yazıları

Şintoistlerin Tevrat, İncil ve Kur'ân gibi bir kutsal kitapları yoktur;

fakat Kojiki ve Nihongi denilen kutsal vekâyinameleri vardır. Çin yazısının kabulünden önce kendilerine has bir yazıları olmayan Japonlar'ın daha önceki dönemlere ait olayları sözlü olarak rivayet edilmiştir. İlk olarak 712'de, İmparatorun emriyle, Kojiki yazılmıştır. Bu kitapta tanrıların kaynağı, insanların başlangıcı, imparator ailesinin ve devletin ilâhî kaynağı gibi konular yer almaktadır. Nihongi ise, 720'de yazılmış olup, Kojiki'nin yorumudur. Tanrıların sayısı Kojiki'de 800.000, Nihongi'de ise 80.000'dir. IX. ve X. Yüzyıllarda tespit edilen din ve devlet kültürüyle ilgili mecmualar ise, 1927 yılında, 50 kitap halinde neşredilmiştir. "Engishiki", bunların en önemlilerindendir.

3. Âyın ve İbadet

Şintoizm, bilinen anlamda put kullanmaz. Tanrılara, tapınaklarda, onları sembolendiren nesneler (Mitama-Şiro) vasıtasıyla tapınılır. Şenliklerde tanrılar gökten çağırılır; bu nesneler onların vücudu veya hulûlü sayılır. Amaterasu'nun sembolü sekiz köşeli ayna, Susano-wa'nın kılıcıdır.

İbadet, tapınakta veya evde yapılır. Japonya'da yüzbin tapınak bulunur. Bunların en önemlisi, İse'de Amaterasu adına yapılmış olanıdır. Tapınaklarda genellikle ayna, kılıç, mücevherli taç ve Amaterasu'nun heykeli bulunur. Bu ayna, kılıç ve mücevherli taçın Amaterasu tarafından torunu ilk Japon İmparatoruna verildiğine inanılır. Tapınaklarda ancak rahibin girebileceği kutsal bir hücre ile yanında ibadet edenlere ayrılmış dua salonu yer alır. Buraya "miya" veya "cinca" denilir.

İbadet, dua ve kurbanlardan (özellikle yemek kurbanlarından) ibarettir. Eskiden hayvan kurban edilmesine rağmen, bugün hayvan kurbanı pek yoktur. Ayrıca kendi arzularıyla, insan kurbanı varken, şimdi rastlanılmamaktadır. İmparator Meiji'nin kabre konulduğu gün, General Nogi ve karısı "harakiri" (karnına bıçak saplayarak kendini öldürmek) ile kendilerini kurban etmişlerdir. Her insan duasında kendi isteklerini ifade edebilirse de, ibadetin gerçek merkezi, rahiplerin resmî dualarıdır. Eskiden asil ailelere mensup kadınlar da rahibe vazifesi

görürlerdı (Evlenen kadınlar mabet görevinden çekilir). Duaların konu-ları farklıdır. Bunlar; hastalık, kuraklık, deprem gibi konularda olabilir. Dua, en basit şekilde yüz yıkanıp eller birbirine vurulduktan sonra zihnen edilir. Mabetlerdeki dualar da aynı şekilde zihnen yapılabilirdiği gibi yüksek sesle de yapılabilir. En ağır ibadet soğuk su ile yıkandıktan sonra, ıslak elbise giyip, mabedin etrafında yüz defa dönmektir. İlahlara kesilen kurbanlar, takdimeler genellikle şunlardır: İpek kumaş, renkli kağıtlar, kılınçlar, yaylar, oklar, kalkanlar, geyik boynuzları, ayı postları, tuz, balık, sebzeler, pirinç rakısı, beygir, horoz, domuz, yaban domuzudur. Önceleri insan kurbanına da rastlanmakta iken, bugün artık görülmemektedir.

Kamilere tapınma; dua okumak, pirinç ve pirinç şarabı sunmakla (kurban olarak) yapılır. Tapınağa girecek olan, ağzını suyla çalkalamış ve özel tören temizliğini yapmış olması gerekir. Bazı özel durumlarda bir nevî gusûl de yapılır. Temiz olmamak en büyük günâhtır. Diğer ahlâkî günahlar bunun yanında hiç sayılır. Özel tören temizliğini yaptıktan sonra tapınağa giren, dua salonu önünde eğilip sunacağını sunar, el çırparak tanrının dikkatini çeker ve duaya başlar. Büyük bayramlardan (Matcuri) önce, bir veya üç gün "oruç" tutulmaktadır.

Tapınak işlerini rahipler idare eder. Rahipler, özel okul ve fakültelerden yetişir. Rütbelerine göre rahipler yukarıdan aşağıya doğru sıralanır. İmparator, birinci derecede rahiptir ve rahip kıyafetiyle tasvir edilir. Rahipler evlenebilir. İbadet sırasında beyaz bir şapka, beyaz bir cübbe giyer ve bir baston taşırlar. Tapınağa, özel tören temizliği yapılarak girilir.

Şintoist olan kişi aynı zamanda başka dinlere de mensup olabilir. Bir Japon Sanat Tarihçisi, Ortadoğulu misafirlerine, "Şinto doğdum, Buddist olarak öleceğim, bu arada Hristiyanlık dahil bütün öteki dinlerin öğretilerine tümüyle açığım, benimkisi böyle bir yol, sizinkisi nasıl bilmek isterdim" diyerek anlayışını ortaya koymuştur. Bu anlayış şöyle formüle ediliyor: "Biz, Şintoist doğar, Buddist ölürüz" Bütün bunlara rağmen, hangi dinden olursa olsun bir Japon'un asıl yolu "Japon-

luk"tur. Japon dilinde dil ve milliyet eş anlamda kullanılmaktadır. Japon halkı, belli bir dinden daha çok, gelenesel halk inançlarının etkisi altındadır. Ata'ya tapınmada amaç çile birliğinin devam etmesidir. Ruhun ölümden sonra yaşadığına inanılsa da, iyi ve kötü amellerin karşılığının görüleceği inancına rastlanmaz. Ataların nesillerini koruduğuna inanılmaktadır. Bundan dolayı ölen herkes "kami" olmaktadır.

Evlenmeler, görevli rahibin huzurunda, Şinto tapınaklarına bitişik evlenme salonlarında yapılır. Çocuklar 3, 5, 6 yaşlarında kutsal yere alınır ve bu sırada onlara en güzel Japon kıyafetleri giydirilir. Cenaze işlerini ise Buddhist rahipler yerine getirir. Yaslı aile, mahallî Buddhist tapınağını ziyaret eder.

İbadetler, evlerde tanrı rafı (kami-dana) yönünde yapılır. Önce el ve yüz yıkanır, ağız çalkalanır. İki defa eller birbirine çırpılıp, diz üstü çökülerek, başı önünde dua edilir.

Şintoizm'de neyin ne zaman ve nasıl yapılacağı kurallara bağlanmıştır. Bağlayıcı olan bu kurallara "töre" denilmektedir. Törelere vazgeçilmez emirler, uyulması gereken görevler kabul edilmekte ve Japon kültürünün nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktadır.

Dinî ve millî bayramları takvime bağlanmıştır. En büyük bayram Tanrı'yı çağırmak, tanrının önünde-hizmetinde bulunmak anlamındaki Matcuri'dir. Genellikle bu bayramdan önce üç gün "oruç" tutulmaktadır. Dinî temizlik (Oh-harehe), mahsulu koruma (Toshikgoi) ve hasat için Tanrı'ya teşekkür (Kanna-niiname) gibi bayramlar da bulunmaktadır.

D. ESKİ TÜRK İNANÇLARI

İslâm'ı kabul etmeden önce Türkler, çeşitli din ve kültürlerle çevrili bir bölgede yerleşmişlerdir. Bundan dolayı Türkler'in Buddizm, Zerdüştilik, Hristiyanlık, Maniheizm, Yahudilik gibi dinlerle temasları olmuştur. Türkler, bunlardan bazılarını din olarak kabul etmiş olmalarına rağmen, hiçbirini sahip oldukları inanç ve gelenekleriyle bağdaştıramamışlardır. Bu dinler, bilhassa Buddizm, Türkler'in yüzyıllardan beri yaşadıkları hayata, sahip oldukları inanç, örf ve

âdetlere aykırı görülmüştür. Bunun için Türklerin çoğunluğu, bu dinleri benimsememiş ve hiçbirinde devamlı olarak karar kılmamıştır. Çünkü bu dinler, onların karakterlerine uygun değildi ve onları pasifleştiriyordu. Hattâ Göktürk Hakanı Bilge Kağan'ın Buddist tapınağı yaptırma isteğine veziri Tonyukuk, bunun Türklerin kendi dinlerine aykırı olduğunu, bu dini benimsemenin Türkleri pasifleştirip felâketlerine sebep olacağını savunarak karşı çıkmıştır. Tonyukuk, bu itirazında, tek Tanrı inancını ve töreyi savunmuş, böylelikle yabancı kültür ve inanca karşı çıkmıştır. Ancak savaş ile barış, madde ile ruh, bu dünya ile öbür dünya, fert ile toplum arasında denge kuran İslâm ile karşılaştıklarında durum değişmiş ve Türkler, kendi ruh ve karakterlerine çok uygun buldukları İslâm'la, artık bir daha ayrılmamak üzere, topluca bütünleşmiş ve ona hizmeti en büyük görev saymışlardır.

Türler'in İslâm'ı bu derece gönülden benimsemelerinde dikkati çeken en önemli nokta; onların daha önce tektanrılı bir inancı devam ettirmeleri ve eski dinleri ile İslâm arasında büyük benzerliklerin olmasıdır. Çünkü Türkler, çok eski çağlardan beri "Gök Tanrı", "Tek Tanrı" inancını devam ettirmişler ve bu inanışlar onların hayatlarında etkili olmuştur (1). Nitekim Mengü Han'ın, din adamlarını huzurunda münakaşaya çağırdığında onlara, "Biz sadece tek bir Tanrı'nın varlığına, onun sayesinde yaşadığımıza ve onun emriyle öldüğümüze inanıyoruz" demesi Moğollar'da da tek Tanrı inancının yaşadığının bir delilidir. Yine bütün Türk ve Moğol boyları arasında "Gök Tanrı" inancının bulunduğunu ve bu "Yüce Tanrı" inancını diğer milletlere göre en iyi onların muhafaza ettirdiğini belirten M. Eliade (2), Mengü Han'ın Fransa Kralına gönderdiği bir mektupta iman formülünü şöyle belirttiğini kaydetmektedir: "Ebedî Tanrı'nın emri şudur: Gökte ancak sadece bir Tanrı var ve yeryüzünde de sadece bir efendi, Tanrı'nın oğlu Cengiz Han olacaktır". Zaten Orhun kitabelerinde bir tek Tanrı'nın varlığı, ona gösterilen hürmet ve onun iradesiyle işlerin olduğu inancı dikkati çekmektedir. Bu tektanrılı inanış ile İslâm'dan önce Araplar'daki Hanîflik arasında benzerlik bulunmaktadır. Oğuz Han, tek bir Tanrı'ya iman etmedikçe hiçbir kadını zevce edinmemiş; putperestliğe karşı

açtığı mücadelede babasını bile affetmeyip onu tahtından indirmiş ve tek Tanrı inancını hâkim kılmıştır (Bu, Hz. İbrahim'in babası Âzer'le olan durumuyla karşılaştırılmalıdır) (3).

Bugün eski türk inançlarını devam ettiren Altay'larda ufak bir kitle vardır. Gagauzlar (Hristiyan) ve Kârailer (Yahudi dinine bağlı) dışında yeryüzünde yaşayan ana Türk kitlesi Müslümandır. İslâm dışındaki dinlere mensup bu adları verilen iki Türk topluluğunun mensuplarının sayısı da birkaç yüzbin ile ifade edilmektedir.

1. Dinî İnançlar

Kaynaklarda, Orta Asya ve Kuzey Asya'da devlet kurmuş olan Türk Boylarının hemen hepsinde tek Tanrı (Gök Tanrı) inancının bulunduğu belirtilmektedir. Hunlar, Gök Türkler ve Uygurlar gibi Türk devletlerinde dinî sistemin merkezinde Gök Tanrı inancı yer almaktadır. Gök Tanrı, tektir; ezelî ve ebedîdir, herşeyin yaratıcısıdır; öldürücüdür; kâinatın efendisidir. O, görülemez ve sonsuzdur. İnsanların ne kadar yaşayacağını tayin eden O'dur. O'na kurbanlar sunulur.

Türk lehçelerinde "Gök Tanrı"; "Tengri", "Tangara", "Tingir" şeklinde ifade edilmiştir. Altay Tatarları ve Yakutlarda, Çin Denizinden Baltık Denizine kadar uzayan Türkler'in akrabalarının hemen hepsinde, "Yaratıcı Tanrı" olarak Tengri'ye rastlamaktadır. Tengri, M.Ö. II. Yüzyılda, Hunlar'da "Semavî büyük Tanrı" sıfatıyla meşhurdur ve ululanmaktadır. Tengri veya Tanrı kelimesi, İslâm'ı kabul etmiş Türk topluluklarında Allah kelimesi yanında, aynı anlamı ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Gök Türk Kitabelerinde Gök Tanrı'ya minnet ve şükran duyguları ifade edilmektedir. Hakanları tahta çıkaran ve Türkleri felaketten koruyup zaferle ulaştıranın O olduğuna inanılmaktadır. Bu metinlerde Tanrı adı tekbaşına, başka tanrılarla karıştırılmadan, söylenmektedir.

Eski Türkçe'de "tengri" kelimesi,gözle görünen gök (sema) ve yüce Tanrı'yı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Gök Tanrı deyimindeki Gök, Tanrı kelimesi için sıfattır ve yüce, ulu anlamını verir. İslâm'ı kabul

ettikten sonra Türkler, gök kelimesini sema, Tanrı kelimesini Allah lafzını karşılamak üzere de kullanmışlardır. Ancak hem Allah, hem de tanrı kelimeleri beraber kullanılagelmiştir. Türk kültüründe bu iki kelime, hiçbir zaman, karşı karşıya getirilmemiş, yanyana yaşatılmıştır (4).

Eski Türkler'de Gök Tanrı, millî bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Onun yüce sıfatları vardır. O, hayat veren, yaratan, öldüren, iradesine göre hükmeden, yardım eden, cezalandıran, insanlara bilgi veren, yol gösteren bir yüce varlıktır. Türkler, hiçbir zaman Tanrı'yı insanî sıfatlarla sıfatlandırmamışlardır. Türkler, bu tek Tanrı (Gök Tanrı) inanışlarını Müslüman oluncaya kadar devam ettirmişlerdir. Seçkin tarihçimiz rahmetli Bahaeddin Ögel, Türkler'deki bu "Tektanrı", "Gök Tanrı" inancının Çinlilerde derin etkileri olduğunu ve onların Tanrı'yı ifade etmek üzere kullandıkları "Tien" kelimesini Türkler'den aldıklarını belirtmektedir (5). Ayrıca Türkler, iyi ve kötü ruhların varlığına inanıp ata ruhlarına saygı ve bağlılık göstermişlerdir.

Eski Türkler, içinde hareketli bir hayat geçirdikleri tabiatı Tanrı'nın bir yaratığı kabul etmiş ve kutsal saymışlardır. Yer-Su (Yer-Sub); yeryüzünde yaşayan iyi ruhların bütünü, sonsuz bir varlık ve güzellik kaynağıdır. Bunlar Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal hediyelerdir. Bu Yer-Su deyiimiyle ifade edilmiş olan kutsallık, büyük imparatorluklar devrinde, giderek bir yurt inancı haline gelmiştir. Gök Türk Kitâbeleri'nde kutsal Yer-Su şeklinde ifade edilen bu kavramla hem koruyucu ruhlar, hem de vatan kasdedilmiştir.

Eski Türkler'de dağ, ağaç, orman, mağara, su (pınar, ırmak, göl) ve kayanın kutsallığına inanmak, onların Yer-Su inançlarının bir bölümünü oluşturmaktadır.

Türkler, atalara saygı ve bağlılığı Çinlilerle; ateşi kutsal saymayı İranlı'larla paylaşmakta idi. Ateşe bakıp kâhinlik yapıldı. Öte yandan ateşin herşeyi temizlediğine, kötü ruhları kovduğuna inanılırdı. Ailede ocak kutsaldı. Bu kutsallık, atalara saygı ile ilgiliydi. Ağaç ve orman da kutsaldı. Ancak kayın ağacının ayrı bir yeri vardı. Kamlar, bu ağaç olmaksızın âyin yapamazlardı. Dağlar arasında Altaylar, Ötüken ve Tanrı Dağları özel bir yere sahipti.

Eski Türkler'de âhiret inancı da vardı. İnsanın ölümlü olduğuna, Tanrı'nın tayin ettiği vâde yetince ölmek üzere doğduğuna ve sadece Tanrı'nın ölümsüz bulunduğu inanılmaktaydı. Öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına, iyilik ve kötülöklere dair hesap verileceğine, mahşer gününe, hesapların görölmesi için mahkeme kurulacağına, ruhların ebedîliğine inanılıyordu.

Eski Türkçe'de ruh, can anlamında "tin" kelimesi kullanılıyordu. Bu, aynı zamanda "nefes" demektir. Ölümü, nefesin kesilmesi, ruhun bedenden bir kuş gibi uçup gitmesi olarak görüyorlardı. Bunun için bazen "öldü" yerine "uçtu" diyorlardı. Ölülerin kefenlenerek gömölme geleneğı vardı. Ruhlari öbür dünyaya göçen ataları için at, sığır ve davadan kurban keserlerdi. "Ölü aşı" denilen ziyafetler yapıldı.

İslâm'dan önce Türklerde, insan düşmanı, gizli bir kuvvet şeklinde tasavvur edilen bir "kader" inancı da vardı. Bunun yanında mukaddes kabul edilen dağlara, yılın belirli zamanlarında, ziyaret yapılır, kurbanlar sunulurdu. (Mesela Gök Türkler her sene beşinci ayın 10-20. günleri içinde "Altın Dağ"a çıkıp Tanrı'ya ibadet etmek suretiyle "hac"ederlerdi) (6).

Kısacası, Türkler'de İslâm'dan önce tek Tanrı, âhiret, cennet cehennem, melek, şeytan, ruh, ruhun ölmezliğı, kurban ve haşır gibi inançlar, gelenekler vardı. Bütün bu gibi inançları ve daha sonra belirtilecek ahlâkî nitelikleri gözönünde bulundurulacak olursa Türklerin niçin topluca ve kolayca Müslüman oldukları anlaşılmış olur.

2. Dinî Törenler

Türkler'in muntazam günlük ibadetleri ve ibadethâneleri olduğuna dair açık bilgilere sahip değiliz. Ancak Çin kaynakları "Fuyun-se" diye adlandırdıkları bir tapınak veya ibadethânenin Türkler'de mevcut olduğunu bildirmektedir.

Gök Türklerin müşterek âyin ve bayramlarında, mukaddes yerlerde dua ettikleri, kurbanlar sundukları; sefere çıkarken bir mabede gidip zafer duası yaptıkları ve ondan sonra da orduları harekete geçirdikleri

bilinmektedir. Türklerin bazı müşterek âyin ve merasimler dışında, iste-nildiği veya ihtiyaç duyulduğu zaman, baş açıp, yüzü ve elleri göğe kaldırıp Tanrı'ya dua ettikleri; bunun yanında yüzlerini Şarka çevirip üç defa diz çökerek ebedî bir Tanrı'ya tapındıkları da belirtilmektedir (7).

Eski Türkler'in dinî âyin ve törenleri, belirli zamanlarda veya tesadüfî olaylar dolayısıyla yapılanlar şeklinde iki bölüme ayrılabilir.

Bunlardan ilkinde, ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılanlar girer. Eski Türk İmparatorlukları devrinde bu âyinler devletin resmî dinî bayramları idi. Meselâ ilkbaharda yapılan âyinde kam (şaman), bir yer belirlerdi. Ortaya kayın ağacı dikilmiş çadır kurulurdu. Tabiatın yeniden dirilmesi dolayısıyla yapılan âyinde at kurban edilirdi. Âyin sırasında kam, göklere çıkmayı temsil eder, özel ilâhîler söylerdi. Kurban etiyle ziyafet verilirdi. Kam, ruhları ve ataları çağırırdı. Sihirli davulunu çalarak göğe yükselip inmeyi temsil ederdi. Âyin üç gün sürerdi.

İkinci gruba giren âyinler ise kötü ruhlara karşı veya adak hayvanını başıboş bırakma, yağmur yağdırma gibi olaylar dolayısıyla yapıldı (Başıboş bırakılan hayvana, ıdık-ıduk denir. Iduk; "saliverilen, gönderilen", yani Tanrı için saliverilen, "mübarek-makaddes" anlamındadır. Yapılan bir adak karşılığı, yünü kırılmayan, sütü sağılmayan, yük vurulmayan, başıboş bırakılan hayvan Iduk'tur). Eski Türkler'de ölen için duyulan acı, çeşitli şekillerde bazı âyin ve törenlerle ifade edilirdi. Saçlarını keserler, ölen kahramanlar için yüzlerini bıçakla yaralayıp, kanlı gözyaşları dökerlerdi. Buna "yug" töreni denirdi. Cena-ze törenleri, büyük halk kitlelerinin, ordunun ve yabancı temsilcilerin bir geçidi şeklini alırdı. Türk hakanlarının cenaze töreni, uluslararası bir hüviyet taşırdı. Törende ağlayıcılar tutulur, yas törenleri yapıldı. Genelde ölenler için at yarışları yapılır ve "ölü aş" denilen ziyafetler verilirdi. At, sığır ve koyundan kurbanlar da sunulurdu. Ölüler gömülüdü.

3. Kam

Eski Türkler'de âyin ve törenleri yürütüp ruhlarla teması olduğuna inanılan kimselere "kam" (Moğollarda baksı) denilirdi. Kam, Tunguzca "şaman" kelimesiyle eş anlamlıdır. Şaman kelimesine daya-

narak Türklerin eski dini, "Şamanizm" şeklinde nitelendirilmişse de bu yanlıştır (Değerli ilim adamı, Türkiye'de ilk Dinler Tarihi profesörü, ilk defa Türk dininin Gök Tanrı-Tektanrı dini olduğunu savunan merhum Hikmet Tanyu, şaman kelimesinin Türklerle yabancı olduğunu, Türklerin şamanizm diye bir dinleri olmadığını, bu adlandırmanın yanlışlığını ortaya koymuştur. Bkz. H. Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1978, 10-12; "Şamanlık veya Şamanizm", Türk Ansiklopedisi, XXX/203-205). Çünkü şaman, dinde sadece bir elemandır. Öte yandan hiçbir dinde din adamına dayanarak o dine ad verilmemektedir. (Hristiyanlığa Papaz Dini; Yahudiliğe Haham Dini denilemeyeceği gibi). Ayrıca Çarlık Rusyası devrinde Türk boylarından bir grup, Rus Çarına giderek, dinlerinin şamanlık olmadığını belirtmiş; batılı müsteşrik ve misyonerlerin bu nitelendirmelerine itiraz etmişlerdir.

Kaşgarlı Mahmut, "kam" kelimesini Arapça "kâhin" kelimesiyle karşılamıştır. Kam, aynı zamanda hekim ve sihirbazdır. Onun tanrılarla insanlar arasında aracılık yapan yetenekli, seçkin kimse olduğuna inanılırdı. Büyük tanrılara ve kötü ruhlara ancak kam âyin yapabiliirdi.

Kam, tanrılar tarafından tayin edildiğine, ruhları emrinde bulundurduğuna, tabiatdaki bazı sırları bildiğine inanılan geniş hayallli, mistik ve şair tabiatlı kimsedir. Vecd halinde iken ruhunun göklere yükseldiğine veya yer altına indiğine, kamlı kudretinin onun başı üzerine gelip ebekuşağı şekline girerek başını, vücudunu doldurduğuna inanılırdı. Bunun için kamın davulunda ebekuşağı resmi bulunurdu.

Kam mesleği soydan gelirdi, öğrenmekle elde edilemezdi. Hiç kimse kam olmak istemezdi. Ancak bir kimse, ata ruhunun zorlamasıyla kam olmaya mecbur kalırdı. Kam adayı, yaşlı, tecrübeli bir kamın yanında eğitilirdi. Kamlar, çoğunlukla erkeklerden, nadiren de kadınlardan olurdu. Kamın âyin için cübbesi, davulu ve külâhı bulunurdu.

4. Eski Türklerde Ahlâk

Eski Türkler, ahlâkî bakımdan da yüksek meziyetlere sahipti. On-

larda özde, sözde, işte doğruluk temel hususiyet idi. Cinayet, zina, yalan yere yemin, aldatma, riya, yerme, kovuculuk, kibir gibi davranışlardan çekinir ve bunları kötü görürlerdi. Hırsızlık, zina, öldürme, yalan yere yemin gibi bazı suçları işleyenlere ölüm cezası verilirdi. Türklerde nefse hâkimiyet önemlidir. Zina yasaktır ve hattâ Türkler'e çok yabancıdır. Zina yapana şiddetli ceza verir, onun vücudunu ikiye bölerlerdi; bazı yerlerde de yakarlardı. Homoseksüellik de, Türkler arasında çok büyük bir günah sayılmaktaydı. Adam öldürme ve savaştan kaçmanın cezası da çok büyüktü.

Eski Türkler yaltaklanma ve yaldızlı sözlerden, yapmacık hareketlerden hoşlanmaz, arkadaşlarına kötülük etmezlerdi. Hileli yollarla başkalarının mallarını ele geçirmek istemez, böyle davranışları hoş karşılamazlardı. Devletin en küçük birimi olan aile, mukaddesti. Karı ve koca, birbirlerine ihanetten çekinirlerdi. Sınıf farkı gözetilmezdi.

Vatan sevgisi, topraklarına bağlılık, ülkesini savunma, yiğitlik, mücadele, askerlik yine onlara ait meziyetler arasında sayılabilir. Türkler azimli, gayretli, hareketli, çalışkan; beklemeye, durgunluğa tahammülü olmayan, ateşli, hareketli, anlayışlı kimselerdi (8). Türkler, te'vîlî ve aşırı övgülü şiirleri sevmezlerdi.

Bütün bu anlatılanların İslâm'ın beğendiği ve telkin ettiği davranışlar olduğu gözönünde bulundurulursa, Türkler'in niçin bir zorlama olmadan kendi istekleriyle ve topluca İslâm Diniyle şereflendikleri daha kolay anlaşılmış olur.

E. HİNDUİZM

Hinduizm, Hint yarımadasında yaşamakta olan halkın çoğunluğunun dinî inanç ve geleneklerini ifade eden bir kelimedir. Bu kelime, Indus nehrinin etrafında oturan anlamına gelen Farsça bir kelimeden faydalanılarak Batılılarca bu bölge halkının dinini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Hindular ise kendi dinlerini "Sanatana Dharma" (ezelî-ebedî din) diye adlandırırlar.

En geç M.Ö. 1500 yıllarında (bu tarihin M.Ö.2500-M.Ö.1500 arasında, muhtemelen M.Ö.2000'ler olduğu sanılmaktadır), Doğu Ana-

dolu steplerinden kopup gelen Arîler Hindistan'ı istilâ ettiler. Onların dinî inanç ve gelenekleriyle yerli koyu renkli halkınki birbirine karıştı. Yüzyıllar boyunca bir gelişme çizgisi takip eden bu karışımdan Hinduizm ortaya çıktı.

Bu gelişmeyi ana çizgileriyle beş devreye ayırmak mümkündür: 1. Vedalar devri (Tah. M.Ö.2000 veya 1500-800), 2. Upanişadlar devri (M.Ö. 800-500/400), 3. Klasik devre (M.Ö. 500/400-M.S.500), 4. Orta Çağdaki İlâhiyat, felsefe gelişmeleri devresi (Vêdanta), 5. Modern devre.

Hinduizm, millî bir dindir. Dünya nüfusunun aşağı yukarı %12'si bu dine mensuptur. Hinduizm'in bir kurucusu, bir âmentüsü (inanç sistemi)yoktur; fakat çok hacimli bir kutsal kitap koleksiyonu vardır.

1. Kutsal Kitaplar

Hinduizm'in kutsal kitaplarının dili Sanskritçe'dir. Bu kitap koleksiyonunun en başında Veda'lar yer alır. Veda, kelime olarak "ilâhî bilgi" anlamına gelir. Hindistan'ın en eski kutsal metinleri olan Veda'lar dörde ayrılır: 1. Rigveda, 2. Sâmaveda, 3. Yajurveda, 4. Atharvaveda.

Rigveda, Tanrıları ta'zim için yazılmış 1017 ilâhîden ibarettir. Her ilâhî, 10 civarında "âyet"ten oluşmaktadır. Bu ilâhiler on kitaba (Mandala) ayrılmıştır. Bunların en uzununu birinci ve onuncusudur. En uzun olanlarında 191; en kısa olanında 43 ilâhî bulunmaktadır. Rigveda'nın ayrı bir edebî vezni bulunduğundan yüksek sesle okunur. Veda'ların en önemlisi ve en eskisidir. Bu veda, şükür ve dilek, takdis ve beddua tarzındaki duaları ihtiva etmektedir.

Sâmaveda, Melodiler vedasıdır. Bu vedanın metni üç form halindedir. İlki Rigveda'dan alınan "âyet"lerden, ikincisi çeşitli konulardaki "âyet"lerden ve üçüncüsü rahiplerin okuduğu melodili ilâhîlerden ibarettir. Kurban esnasında rahipler tarafından okunur.

Yajurveda, kurbanla ilgili formüllerin vedasıdır. Siyah Yajurveda ve Beyaz Yajurveda olmak üzere iki kısımdır. Bazı kısımları nesir şeklinde, bazı kısımları ise manzum olarak yazılmıştır; kurbanla ilgili

sözleri ve duaları ihtiva eder. Bu ilâhîler kurban esnasında alçak sesle mırıldanarak söylenir.

Atharvaveda, dördüncü vedadır. Kozmik (âlemle ilgili), mistik parçalardan ve büyüyle ilgili dualardan ibarettir. Brahmanlar, bu metinleri hayatın çeşitli durumlarında okumak mecburiyetindedir. Diğer veda'lardan sonraki devirlerde yazılmıştır. Bu veda 730 ilâhîlik bir koleksiyondur. Halk inanışları, hekimlik, büyücülük gibi konularda da bilgiler ihtiva etmektedir.

Veda'larda ilâhîler, niyazlar, dualar, yaşayış kaideleri, tılsım, büyü vb. konular yer alır. Veda'ların "rişi" denilen tabiatüstü güçlerle teması geldiği kabul edilen hakîm kimselere vahyedildiğine inanılır. Aslında Hinduizmin kutsal metinleri sadece Veda'lardan ibaret olmayıp geniş bir koleksiyonu ihtiva eder. Bu koleksiyonu ikiye ayırmak mümkündür: 1. "Şruti" (vahye dayananlar), 2. "Smriti" (destan şeklinde olanlar). Veda'lar (M.Ö. 600 yıllarında Samhitalar'ın içinde toplanıncaya kadar sözlü olarak nakledilmiştir.

Veda'lar ve bu kutsal metinlerin tamamlayıcısı mahiyetinde bulunan Brahmanalar, Upanişadlar ve Aranyakalar "Şruti"ye (vahye dayanan anlamında); Mahabharata ve Ramayana destanları, Manu Kanunnamesi Puranalar "Smriti"ye girer.

Veda'lardan sonra, Hint ilâhiyat ve felsefesinde Upanişadların önemli bir yeri vardır. Upanişadlar; Tanrı, âlem, ruh, ölüm ötesi, hayatın tekâmülü ve kaderi gibi konuları ele alır. Geleneğe göre yüzden fazla Upanişad mevcuttur. Ancak bunlardan sadece elli tanesi, Moğol Hükümdarı Şah Cihan'ın himayesinde Farsça'ya tercüme edilmiştir. Upanişadlar, XIX. Yüzyılın başında Farsça'dan Latince'ye çevrilmiştir. Upanişadlarda telkin edilen bilgiler, kısa açıklamalar tarzında, (sutralar halinde) bir şerhi Badarayan tarafında "Brahmasutra" adı altında hazırlanmıştır. Bu şerhte âlemin başlangıcı, Brahma, kâinatın geleceği konusunda bilgiler vardır.

Mahabharata destanı, 240 000 cümleden oluşur. Dünyanın en uzun destanıdır. Pandava'lara karşı Kaurva'ların savaşı konu edilir. Hintlilerin efsanevî kahramanlık menkabelerini ihtiva eder.

Bu destanın bir bölümü "Bhagavad -Gita" başlığını taşır. Gita, Krişna'nın şarkısı demektir. (Krişna, Tanrı Vişnu'nun hulül ettiğine inanılan efsanevî kraldır). Gita'da Arjuna ile Krişna'nın diyalogu anlatılır ve Tanrı'yı bulma yolu olarak "yoga" üzerinde durulur.

Önemli destanlardan biri de Ramayana'dır. Ramayana'nın Rişi Valmiki tarafından yazıldığı ileri sürülmektedir. Bunun M.Ö. IX. Yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir. Bu destan, Tanrı Vişnu'nun avatarası olan Rama'nın hayat hikayesidir. 24000 beyitten oluşmaktadır. Tulsidas tarafından şerhi yapılmıştır.

2. Kast Sistemi.

Hint toplumu çeşitli sınıflara ayrılır. Buna kast sistemi denir. Kast, "aynı işle meşgul olan; atadan miras kalan hakları, vazifeleri ve âdetleriyle birbirine sınıksız bağlanan şahıslar grubu"dur. Kast seçilmez, ancak onun içinde dünyaya gelinir. Bu sistem dört sınıftan oluşur: 1) Brahmanlar (rahipler, din adamları), 2) Kşatriya (hükümdar sulâlesi ve savaşılar), 3) Vaisya (tüccar, esnaf ve çiftçi), 4) Sudra (işçiler). Ayrıca kast sistemine girmeyen, kast dışı kabul edilen gruplar da vardır. Bunlara "dokunulmazlar" denir. Kast yapısı Hint inançlarına dayanır. Bu inançlara göre kastlar, yaratıcı tanrı Brahma'nın insan şeklinde tasavvur edilen vücudunun çeşitli yerlerinden yaratılmıştır. Bundan dolayı toplum hayatında görülen farklar, bu yaratılış olayına dayandırılır. Buna göre Brahmanlar, Brahma'nın ağızından, Kşatriyalar kollarından, Vaisyalar midesinden, Sudralar da ayaklarından yaratılmıştır.

Brahmanlar, kast sisteminde en önemli ve üstün yeri ellerinde tutarlar. Brahman kelimesi, Sanskritçe'de Brahma'ya vakf olunmuş kimse anlamına gelir. Brahmanların görevi, kutsal kurban âyinlerini yönetmektir. Brahmanlar, kutsal bilgilerin (Veda'ların) muhafızıdır. Dinî âyinleri icra, onların irsi hakkıdır.

Aynı kasta mensup olanlar ancak kendi aralarında evlenebilir, aynı sofrada yemek yiyebilir. Meslekler de kastlara göre ayrılmıştır. İlk üç kasta dahil olanlar daha itibarlıdır. Sudra kastından olanlar, diğer kasttakilere hizmet ederler. Her kastın kendine mahsus nişan ve

düğün merasimleri; yeme içme, giyim ve meslek kuralları vardır. Kast sistemine karşı gelinmez. Kast sistemine karşı gelmek, karşı gelenin kasttan çıkarılmasına sebep olur. Bu da o kimsenin varlığının sona ermesi demektir.

3. Dinî Kavramlar.

a. Tanrı Kavramı: Hinduizm, tanrı kavramındaki değişik ifadeleri yadırgamaz. Her insan ve toplum, kendi şahsiyetine ve geleneğine uygun bir şekilde Tanrı'ya yönelebilir. Hinduizme göre, her dinî gelenek Tanrı'yı kendine göre açıklar. Kimi onu kahredici bir kudret, kimi de kutsal bir sevginin kaynağı olarak görür. Fakat hepsi aynı sonuca ulaşır. Hinduizm, peygamberli dinlerin vahiylerine de, Tanrı'nın kendini gösterdiği diğer dinî şekillere de karşı çıkmaz. Hindistan'da çok sayıda tanrı ve tanrıça heykelleri göze çarpar. Hintli, bunu Tanrı'nın çeşitli şekillerde görünüşü olarak telâkki eder.

Hindu tanrılar panteonunda bir üçleme dikkat çeker. Bu üçleme içinde Brahma, yaratıcı; Vişnu, koruyucu; Şiva ise yok edici tanrıdır. Bazı devrelerde ve bazı yerlerde Vişnu veya Şiva'nın ön plâna çıktığı olmuştur. Meselâ Şiva'nın üstünlük kazandığı yerlerde halk onu, bütün hata ve kusurlardan uzak, âlemlerin Rabbi olarak görür. Âlemi o yıkacak ve yine o yenileyecektir.

Hinduizm'de çoktanrıcılık, üçleme, tanrı-âlem birliği (panteizm) bulunmakla beraber tektanrıcı inanış da vardır. Bir Rigveda cümlesi, "Tanrı birdir. Hakîmler onu çeşitli şekillerde adlandırırlar" şeklindedir. Bir Hint atasözü de şöyledir: "Kâinattaki bütün varlıkları sadece bir tanrı doldurur." Tasvirlerin ise ibadet için yardımcı semboller olarak görüldüğü ileri sürülmektedir.

b. Hulûl (avatara:enkarnasyon): Avatara (Avatar), Tanrı Vişnu'nun insan şeklinde cisimleşmesini ifade etmek üzere kullanılan Sanskritçe bir kelimedir ve "İnen" anlamına gelmektedir.

Hinduizm, Tanrı'nın tek tezahürü olduğu fikrine karşıdır. Hintliler, Tanrı'nın kendisini tarihin her devresinde çeşitli şahsiyetlere bürünerek

insanlara gösterdiğine inanırlar. Böylece Tanrı, kötülüğü yok edecek ve insanlara ihtiyaç duydukları vazifeleri ve kanunları bildirecektir. Peygamber konusunu da böyle açıklarlar. Ancak Hinduizme göre hiç bir peygamber veya dinin mesajı sonuncu değildir; bu iş, hulül yoluyla, sonsuza kadar devam edip gidecektir.

Hinduizm'de Vişnu'nun zaman zaman kurtarıcı tanrı sıfatıyla dünyaya indiğine ve zamanın icaplarına göre muhtelif şekillerde kendini gösterdiğine inanılır. Vişnu'nun çeşitli hulülleri (avatara) vardır. Bunlardan iki önemli "avatara"sı Rama ve Krişna'dır.

Hulül inancı, tanrılar veya yüksek ruhların beşer hey'etiyle ilâhî alâkasını ifade eder. Hulül, insan hey'eti içine ilâhî varlığın girmesiyle kötülüğü yok etmek, Gita'da denildiği gibi, Krişna'nın ağızından insanlara, onların ihtiyaç duydukları vazifelerini ve kanunlarını bildirmek için olur. Yine Gita'da şöyle bir cümle yer almaktadır: "Ben çeşitli devirlerde, çeşitli şekillerde görünürüm."

c. Karma: Karma, bir sebep-sonuç kanunudur. Dolayısıyla insan, geçmişte ne yapmışsa, gelecekte onu görecek. İnsanın geçmişi, bugün kendisiyle karşı karşıyadır. Bugünün meyveleri yarın alınacaktır. Buna göre her hareket, eninde sonunda meyvesini verecektir. İyiden iyi, kötüden kötü çıkacaktır.

Karma, fizikî âlemde olduğu gibi, ahlâkî ve zihnî âlemde de insanın takip etmesi gerekli bir kanun bulunduğunu ifade eder. Ahlâkî bir kâinat nizamı olan karma kanuna göre, bu hayatta işlenen ameller, canlının kaderine tesir eder ve onun tekrar vücut bulmasında rol oynar. Bunun neticesi olarak bütün canlılar, kendi durumlarını kendi amelleriyle kazanırlar. İyi bir canlının durumu kötüye gidiyorsa, daha önceki hayatında işlediği kötü amellerin; eğer iyiye doğru gidiyorsa daha önceki hayatında işlediği iyi amellerin karşılığıdır. Bu, daha önceki hayat şeklinin ceza ve mükâfat olarak kendini göstermesidir. İnsan, geçmişte ne ekmişse, gelecekte onu görecek.

Karma, her kararın doğru ve yanlış sonuç vermesini belirleyen şeydir. Her davranış, eninde sonunda meyvesini verecektir. Karma;

muzu zehirli bir meyve veren ağaçtan beklememeyi ifade eder. Karma, aynı zamanda, mükâfat beklemeksizin hareket etme anlamına da gelir. Böylece sonuç bekleme arzusu firenlenmiş olur. Bhagavad-Gita'da Rab Krişna, şöyle demektedir: "Siz, sadece vazifenizi yapmakla mükellefsiniz. Eğer bir semere hasıl olursa, onu bana bırakın."

Hinduizme göre, insan sonu olmayan bir tenasuh zinciri içerisinde gidip gelmektedir. Buna göre ölüm, bir korku vasıtası, bir yokluk değil, bir halden diğerine geçiştir. Onlara göre karma doktrini, insanın arzularını gerçek anlamda ölümsüzlüğe ulaştırır. Bunun için her Hintli, tekrar dünyaya gelişte, iyi amellerle gelecekteki hayatını garanti altına almaya gayret sarfeder. İşlediği günahlar sebebiyle bitki veya hayvan olarak dünyaya gelmekten çekinir. Onlara göre, içinde doğdukları kast bile işledikleri amellerin bir neticesidir.

d. Tenasuh (ruhgöçü: sanskritçesi samsara; batı dillerinde rein-karnasyon, transmigrasyon...).

Karma doktrinine bağlı olarak tenasuh, yani ruhun bir bedenden ötekine geçtiği inancı doğdu. Böylece ölümden sonra devamlı varolma, ruhun bedenden ayrı olduğu fikri gelişmiş oldu. Bu inanışa göre, ruh kendi derecesi içinde yüksek veya alçak olarak doğar. İnsan, yaptıklarına göre hayvan, bitki, insan veya tanrı şeklinde doğar (Buna göre insan, kendi kaderinin mimarıdır). Bu doğuş, bir sebep sonuç ilişkisi içinde gerçekleşir. Manevî ve ahlâkî karşılık, yani yapılanların sonucu ruhun tenasuhu ile mümkün olur. Sonraki hayatta mutlu olmak, doğru harekete bağlıdır. Her şahıs, işlerinden sorumludur. Ölümden korkmaya gerek yoktur. Devamlı yeniden doğuşlarla insan, arzularına ulaşır, devamlı bir tatmin elde eder. O, tanrı Brahma'da yaşar. Bu inanışın Hintliyi kuvvetli bir iyimserliğe ulaştırdığı ileri sürülmektedir.

Hint düşüncesinin temelini teşkil eden tenasuh inancı, Yunanlılarda, Fisagorcularda, Yeni Eflatuncularda, Eski Mısır'da, Maniheizm'de, Orfizim'de ve Gnostisizm'de rastlanan bir düşüncedir. Bazı Hıristiyan mezheplerinde ve İhvânûs-Safâ gibi fırkalarda da benzeri düşüncelere rastlanmaktadır. (Tenasuh inancına, ayrıca Harbiyye,

Cenâhiyye, Hâbitiyye ve Hadesiyye, Hadbiyye, Muammeriyye, Nusayriyye gibi itikadi mezheplerde, Bektaşilikte, Yahudi Dönmelerinde de rastlanır) (9).

e. *Yoga*: Sanskritçe, "bağlamak", "birleştirmek" anlamına gelen Yuj veya "Joug" kökünden gelmektedir. İnsanın enerjisini belli bir gayeye yönleltmeyi hedef alan bir disiplindir. Bir irade eğitimi yoludur. Egzersiz ve antrenman anlamına da gelmektedir. Gita'da insanları kurtuluşa ulaştıran yol olarak gösterilir.

Yoga, insanın hem bedenî, hem de zihnî ve manevî gücünü bir araya getiren egzersizdir. Yoga yapana yogi denir. Yogi, nefesine hakim olur ve zihnini bir noktada toplar. Böylece o, beden ile ruh, hareket ile zihin, his ile sezgi arasındaki ahengi sağlayarak ezeliye, kâinatın değişmez özüne ulaşmaya; tabiat üstü güçlerle temas kurmaya çalışır.

Bu yoga sistemi, IV yüzyılda, Patanjali'nin Yoga Sutrasi'nda açıklanmıştır. Buddist ve Caynistler tarafından uygulanmıştır. Daha sonra diğer grup ve kastlardan ayrı olarak gelişmiş; ayrı bir sistem halini almıştır.

4. Dinî Âyin, İbadet ve Gelenekler

Hinduizm'de ibadet her yerde yapılabilir. Tapınak vardır, fakat cemaatle ibadet yoktur; ibadet, ferdîdir. Öte yandan ibadetin belirli bir şekli yoktur. Onlara göre Tanrı, her yerdeki ibadeti görebilir. Dolayısıyla ibadet; her yerde, her zaman, her şekilde yapılabilir.

Bir Hintli kendisiyle tapındığı tanrı arasında zihnini odaklaştıracak bir vasıta arar. Bundan dolayı Hindistan'da çok sayıda tanrı tasviri bulunur. Ancak kişi hikmete ulaştığında artık bu vasıtalara ihtiyacı kalmayacağı kabul edilir.

Hintlilerde ortak bir ibadet sembolü, Om'dur. Om kelimesi, bir çeşit besmele gibi, yemekten, Veda'ları okumaya başlamadan, duadan, herhangi bir işten önce söylenir. Om; ilâhî kuvvetle dolu, kutsal sırlı bir kelime olarak kabul edilir. Uzun, özel bir tarzda nefes alarak

söylenir. Bu kelimenin harfleri, Brahma'yı veya Brahma-Vişnu-Şiva üçlemesini ifade eder.

Hintli, sabah şafaktan önce kalkar, evde veya nehir kıyısında yapabileceği sabah ibadetine hazırlanır; tanrısının adını zikreder, yıkanır. Gayatri İlâhisini okur. Sabah ibadetinde yüzünü doğuya dönerek oturur. Vücudunun etrafına su sepeler. Nefesini kontrol eder. Tanrısının putuna yakarır. Öğle ve akşam da bu yaptıklarını tekrarlar. Puta hediye sunar.

Evlerde, genellikle, tapınılan puta tahsis edilen bir oda veya köşe bulunur. Burada ya Vişnu'nun helezonu, ya da Şiva'nın düz bir sütuna benzeyen putu vardır. Put, kutsal kitap okunarak yağlanır. Onun önünde oturarak tefekküre dalınır. Tütsü çubukları yakılır. Kutsal oda ya da köşenin önüne ışıklar, çiçekler, yiyecekler konulur. Putlara su dökülür. Onlara taze meyve sunulur.

Diğer tanrılara, atalara, misafirlere, kutsal inek gibi hayvanlara, fakirlere yiyecek sunulur. İnekler, yer, gök ve hava âleminin anası olarak görülür. İnek ve öküzler, caddelerde, alış veriş ve iş yerlerinde serbestçe dolaşır. Yola yatarlarsa trafik ona göre düzenlenir. Onlar kesilmez, yenmez. Hindistan'ın bir çok eyaletinde inek kesimine izin verilmediği gibi, sığır eti hemen hemen hiç yenilmez. 1981'de Hindistan'ın batısında Kopargaoh şehrinde, Müslümanların dört kutsal ineği kestikleri yolunda söylentilerin çıkması üzerine büyük olaylar patlak vermiş, Müslüman mahalleleri ateşe verilmiş ve bölgede süresiz sokağa çıkma yasağı konulmuştur (10). Et yiyen veya vejeteryan (et yemeyen, bitkilerle beslenen) Hindular yanında, şehvet şenlikleri yapan, sıkı bir züht hayatı süren Hindular da vardır. Hindistan'da bitkilerle beslenenlerin sayısı 1/4 civarındadır. Bunun yanında, Müslüman olmayan Hindular arasında da domuz eti yememe alışkanlığı vardır.

Hinduizm'de tapınaklarda yapılan ibadet, evdekinin biraz gelişmiş şeklidir. Brahmanlar, gecenin son 8. saatinde kutsal metinler okuyarak taptıkları putu uyandırırılar. Boru çalınarak dışardakilere ibadetin başladığı bildirilir. Dışardakiler de yapılanları seyre gelebilirler. Put

yıkanır, yağlanır. Önünde ışıklar yakılır; ona çiçek, öğlen ve gece yemek sunulur. O, gündüz istirahat, gece giydirilip uykuya bırakılır.

Tapınaksız köy yoktur. Kasabaların ve şehirlerin büyük tapınakları vardır. Bu tapınaklar geniş duvarlarla çevrilidir ve yanlarında kutsal yıkanmaya elverişli havuzlar bulunur.

Tapınakların yıllık şenlikleri vardır. Bu şenliklerde putlar, arabalarla çekilerek ırmaklara götürülür, yıkanır. Ayrıca ilkbaharda, sonbaharda yeni yılda yapılan şenlikler de vardır.

Hinduizm'in bazı mezheplerinde, reislerine ulûhîyet atfedilerek ta'zimde bulunulur. Ölmüş kahramanlara ve azizlere de yardım için dua edilir. Köylüler, genellikle çevresine tesir ettiğine inandıkları mahallî köy ulûhîyetlerine kurban sunarlar. Cinlerin varlığına da inanılır ve onlardan korkulur.

Hindistanın dinî temayülüne göre insan, üç ayrı yoldan kurtuluşa gidebilir. Bunlardan birisi, ameller (yani kurbanlarla); diğeri, bilgi ve marifet (yani ilâhî hakikati tanımakla); üçüncüsü ise, insanın şahıs şeklinde tasavvur edilen bir tanrıyı severek kendini ona teslim etmesi vasıtasıyla kurtuluştur. Kurban, Hinduizmde çok önemli bir yer tutar. Veda'ların emrettiği dinî hayat kurbanlar etrafında toplanmıştır. Tanrılar bile kudretlerini ancak kurbanlar sayesinde gösterebilmektedir. Tanrıların takdim ettikleri kurbanlar yeryüzündekilere örnek olmuştur. İnsanları tanrılarla iyi münasebette bulunduran kurbanlardır. Tanrılara sunulan herşey kurbandır. Bunun yanında yaz ve kış gün dönümleri münasebetiyle kanlı kurbanlar da takdim edilmiştir. Ayrıca büyük hazırlık ve merasimleri gerektiren kurban, "Soma" kurbanıdır. Somanın hazırlıkları sırasında keçi, inek gibi hayvanlar kanlı kurban olarak takdim edilmektedir. Tanrıların öfkesini teskin etmek maksadıyla takdim edilen kurbanlar yanında, özel hediyeler de kurban olarak sunulmuştur. Eski zamanlarda evin sahibi, bazen de karısının yardımıyla, tanrılara kurbanlar takdim etmiştir. Fakat her kurban, gittikçe zorlaşan hazırlıkları gerektirmiştir; her merasimden önce ve sonra zühd ve riyâzet gerekli olmuştur. Zamanla kurbanları icrâ edebilmek ve kurban törenlerindeki

vazifeleri yerine getirmek, Veda'ları okumak için bir rahip sınıfı ortaya çıkmıştır. Bunlara brahman adı verilmiştir. Brahmanların işi, sadece kurban merasimlerini icra etmek değil, aynı zamanda sihir ve büyü yapmak, insan ve tanrıları idaresi altında tutmaktır.

Hindistan'ın ziyaret edilen yedi kutsal yeri vardır. Bunların en meşhuru Benares'tir. Bu kutsal yerlere yapılan ziyaretler ve "hac" seferleri, Hinduların hayatlarında önemli rol oynamaktadır. Hintliler, ölülerini yakar, küllerini Ganj nehrine dökerler. Bir yüzyıl öncesine kadar kadın, ölen kocasıyla birlikte yakılırken şimdi bu âdetten vazgeçilmiştir.

İbâdet, kutsal kitap, erkeklere ve kast sisteminin ilk üç sınıfına ait kabul edilirken, Gandi'den bu yana biraz değişme olmuşsa da; hâlâ ilk üç sınıf, omuzlarından bellerine kadar iplikten yapma, ayrı bir işaret taşırlar.

F. CAYNİZM

Hindistan, ırklar ve diller konusunda çeşitlilik gösteren bir ülke olması yanında, bugün yaşayan birçok dinin de çıkış yeridir. Aşağı yukarı dörtbin yıllık bir geçmişe sahip olduğu kabul edilen Veda'ları esas alan, ağırlık merkezini brahmanlar oluşturan ve kast sistemine dayanan Hinduizmden sonra, M.Ö. VI. Yüzyılda Buddizm ve Caynizm; M.S. XVI. Yüzyılda da Sihizm ortaya çıkmıştır. Hinduizmdeki kast sistemine ve brahman sınıfının otoritesine karşı bir tepki olarak doğan bu dinlerden Buddizm (ileride müstakil bir bölüm olarak incelenecektir), evrensel; Caynizm ve Sihizm, millî bir karaktere sahiptir. Bu son ikisi (Sihizmdeki bazı istisnalar hariç), Hindistan dışına çıkmamıştır. Bunlardan, burada, kısaca bahsedilecektir.

Hindistan'a mensup bir din olan Caynizm, bazı bilginlerce bir mezhep veya tarikat olarak görülmüştür. Caynistlerin sayıları 1,5-2 milyon civarındadır. Bu dinin kurucusu Mahavira (M.Ö. 599-527) olarak gösterilirse de, aslında Caynizm Parsva'ya (M.Ö. VIII. yüzyıl) kadar geri giden bir geçmişe sahiptir. Parsva'nın ortaya koyduğu doktrini Mahavira geliştirmiş ve sistemleştirmiştir. Batılı yazarlar Mahavira'yı önceleri bu

dinin kurucusu olarak gösterirlerken şimdi onu reformcu olarak nitelendirmektedirler.

1. Mahavira'nın Hayatı

Benares'te doğduğu kabul edilen Parsva'ya, "Parsvanatha" (muzaffer) adı verilmiştir. Parsva, dünya hayatını terk etmiş; her şeyi öğrenince vaaza başlamıştır. Yüz yaşında ölünceye kadar, aylarca perhiz yapmıştır. Parsva, Mahavira ve Budda'nın hayat hikâyeleri arasında büyük benzerlikler dikkati çekmektedir. Her üçü de kşatriya (prensler ve savaşılar) kastındandır.

Parsva'nın doktrini ve cemaati, Vesali'li bir prens, Vardhamana tarafından yenileştirilmiş ve geliştirilmiştir. Vardhamana, otuz yaşında evini, karısını ve çocuğunu terketmiş; rahiplik elbisesi giymiş ve rahiplik işareti olarak saçından beş perçem koparmıştır. Bir müddet sonra elbiselerini atarak çıplak dolaşmaya başlamıştır. Otuz ay murâkabe egzersizlerinden sonra o, onüç sene kendisini şiddetli riyâzete hasretmiş ve bir ağaç altında düşünceye dalmıştır. Ruh göçü (samsara) çemberinin özüne nüfuz edinceye kadar murâkabe ile dolu bir züht hayatı yaşamış ve nihayet ruh göçünden kurtuluş yolunu bulmuştur. Bundan dolayı Vardhamana'ya "büyük kahraman" anlamına Mahavira; "muzaffer" veya "insanî ihtiraslardan kurtulmuş" anlamında Cina denilmiştir.

Cina (Cayna), doktrinini asiller ve halk arasında yaymıştır. O, vaazlarını kutsal dil olan sanskritçe ve mahallî Magadhi lehçesinde yapmıştır. Etrafında çeşitli kastlardan insanlar toplamış ve büyük bir cemaat oluşturmuştur. Otuz sene kadar bu işi yürütmüş ve 72 yaşlarında (M.Ö. 527'de) Bihar'da ölmüştür. Tirtankara (geçit yapan, tekrar edip duran doğum çemberi selinden geçit bulan; yol gösteren) olarak Mahavira'ya ta'zim edilmiştir. Onun Nirvana'ya varışı, Caynist takvimin başlangıcı olmuştur. Caynizm kısa zamanda, önce Mahavira'nın memleketi olan Bihar-Orissa'da; daha sonra M.Ö. III. Yüzyılda, bir kıtlık sebebiyle, Hindistan'ın güney ve batısında yayılmıştır. Ancak bu yayılma, rahiplerin giyinmesi konusundaki tartışmayı ve arkasından da bölünmeyi beraberinde getirmiştir.

Vardhamana taraftarlarına "Caynist"denir. Bu kelime, Mahavira'ya atfedilen muzaffer anlamındaki Cina sıfatından türemiştir. Cina'nın doktrinine de "Caynizm" denilmiştir. Cina, Sanskritçe bir terimdir.

Mahavira'nın (Cina) çağı ve memleketiyle Budda'nınki aynıdır. Onların hayatları, inançları ve eserleri arasında benzerlikler vardır. Mahavira, Budda'dan önce doğmuş; fakat Budda'nın doktrinini va'zettiği dönemi görmüştür. Her ikisi de brahmanlara, onların âyin usûllerine düşmandır; umûmî ruh göçü teorisinden esinlenmektedir. Bu iki hareket, brahmanların otoritesine karşı bir mukavemet; çoktanrıcılığa, çok katı kast sistemine ve kanlı kurbanlara karşı bir reaksiyondur. Aralarındaki fark, Caynistlerin zühde daha büyük bir yer ayırmaları ve kendi nefislerine işkencede daha aşırı gitmeleridir. Halbuki Buddizm, bu konuda daha müsamahakârdır. Öte yandan Caynistler, heykeltraşlıkta, insanları tamamen çıplak göstermektedirler.

Caynizm, brahmanların etkisine ve bazı Hint düşünce sistemlerine karşı olarak ortaya çıkmasına rağmen, Hint düşüncesinin genel çerçevesini ve bazı mabet âyinlerinde brahmanların rolünü kabul eder. Ahimsa'yı (şiddete gitmeme, öldürmeme) prensip olarak alır; her türlü yarattığı öldürmeyi yasak eder. Bundan dolayı ziraatla uğraşmaz, iş hayatını tercih ederler. Beslenme rejimi, oldukça sıkıdır. Beslenmeleri için biraz meyve ve biraz sebze kâfidir. İyi bir Caynist içtiği suyu, aldığı havayı süzmek zorundadır. Bunun için de daima ağzında bir bez taşımak, küçük bir canlıyı öldürmemek için yürürken önünü süpmek mecburiyetindedir.

2. Tanrı Anlayışı, Mezhepleri ve Kutsal Kitapları.

Caynizm, ateist bir din olarak gösterilir. Bu ateizm tanrının varlığını, ruhun ebediliğini, kurbanın faydasını, kurtuluşun imkânını inkâr etmek anlamında değildir. Mahavira, Budda gibi, tanrı fikri üzerinde durmamış olsa bile, bazı Caynist mezheplerde tanrı inancının varolduğu anlaşılmaktadır. Tapınaklarında tanrı heykelleri bulunur. Fakat M.S. XV. Yüzyılda kurulan Sthanakavasi mezhebi, ilk Caynizmin tanrı tanımaz bir karaktere sahip olduğunu savunmaya, tapınaklardaki

heykelleri, resimleri reddetmeye başlamıştır.

M.Ö. III. Yüzyıldan itibaren rahipler arasında giyinme konusundaki tartışma, Caynistleri iki mezhebe ayırmıştır: 1) Digambara (hava giyinenler), Mahavira'ya uyarak tamamen çıplak gezerler. Daha sonra Müslümanlar onlara asgari bir elbise giymeyi kabul ettirmişlerdir. 2) Svetambara (beyaz giyinenler).

Bu iki mezhep arasında doktrin bakımından büyük farklılıklar yoktur. Yoga'yı uygulayanlar; Cina, Tirtankara ve "mükemmel azizler" in varlığına inanırlar. Tirtankaraların zamanın her devrinde 24 kadar olduğunu ve Mahavira'nın bunların sonuncusu bulunduğunu kabul ederler.

Mahavira'nın vaazları önce sözlü olarak rivayet edilmiştir. Daha sonra toplanan bir konsil, bu vaazların bir kısmını biraraya getirmeye muvaffak olmuşsa da, rivayetlerin büyük bir kısmının kaybolmasını önleyememiştir. Sözlü rivayetlerden kalanlar, Mahavira'nın ölümünden on asır sonra toplanan "Beyaz giyinenler" konsili tarafından "Agama"lar veya "Siddhanta" adlı kitapta bir araya getirilmiştir. Bu kitap "Ganipidaka" diye de adlandırılmaktadır. Bu kitapta, rahiplerin uyması gerekli kurallar, Caynizmin öğretileri ve efsaneleri yer almaktadır. Hava Giyinenler mezhebi, Beyaz Giyinenlerin bu kitabını apokrif (gayr-i sahih) sayar ve onu kabul etmezler. Onlar, Caynistlerin bütün kitaplarının Hint filozofu Şankara tarafından yok edildiğini iddia ederler. Kaybolan kitapların yerine, büyük üstadlarından dört kişilik bir grubun meydana getirdiği bir eseri koyarlar. Bu kitap Caynistlerin kâinat tasavvurlarını, felsefelerini, ahlâk ve ibâdet hakkındaki görüşlerini ihtivâ eder. Bu kitapların sayısız tefsirleri olmuştur. Bu iki mezhebin sahih kabul ettikleri kitaplardan başka, pek çok ilâhiyat, hikâyeye ve ahlâk kitapları da bulunmaktadır.

3. Ahlâkî Prensipler, Kurtuluş ve Hidâyet Doktrini

Caynist ahlâk prensibi, Mahavira'ya dayandırılan kutsal metinlerde yer almaktadır. Ahlâkî kurallar rahip olmayanlarda bile oldukça serttir. Bu kurallar şu beş esastan ibarettir: Öldürmemek, yalan

söylememek, hiçbir şekilde çalmamak, mümkün olduğu kadar cinsî münâsebetten kaçınmak, asgarî bir mal ile yetinmesini bilmek. Zühde götüren diğer hususlar ise, daha ziyade rahip ve rahibeler içindir. Bunların çoğunluğu manastırlarda yaşar.

Kendi inançlarını yayma çabası göstermeyen Caynistler, dürüstlüğe ve sade bir hayata çok dikkat ederler. Caynizmin gaye ve hedefi, ruhu doğumla ölüm arasında cereyan eden bağdan, karma'dan kurtarmak ve nirvana'ya ulaştırmaktır. Ancak bütün ruhlar bu hedefe ulaşamaz, doğumla ölüm çemberinde ebediyen döner durur. Bunun yanında özel kabiliyete sahip ruhlar, sayısız vücutların sonunda nirvana'nın sükûnetine girebilir. Bunu gerçekleştirebilmeleri için karma maddesinin ruha nüfûz etmesini önlemeleri; ruhtaki mevcut karma'yı imha etmeleri gerekir. Karma'ya karşı keñdini koruma, yukarıda bahsedilen beş yasağa uymakla olabilir. Bu beş yasağa uymak; sıkı bir disiplin, güçlüklerle sabır, nefsin öldürülmesi, tahsil ve murakebe ile sağlanır. Kısacası sıkı bir züht hayatına girenler, dünyayı tamamıyla terkedeabilen rahip ve rahibeler, ruh göçünden kurtulup nirvana'ya ulaşabileceklerini ümit edebilirler.

Caynistlere göre, bu dine uyanlar ölümsüz ve ebedidirler. Bu âlemin kurucusu yoktur. Âlem ebedidir ve yaratılmamıştır. Onun cennetleri ve cehennemleri vardır. Cennetler, tanrıların yeridir. Cehennemler, Tirtankaralar ve kurtuluşa ulaşmış hayat cevherlerinin bulunduğu âlemin en üst bölümüne göre çok aşağıdadırlar. Tekrar bu dünyaya gelme zahmetinden kurtulmuş olanlar, gökler âlemi üzerinde bir başka âlemde bulunurlar. Ortada, üstteki cennetler ile alttaki cehennemleri ayıran, insanlar, hayvanlar vb. varlıkların meskün oldukları bölge yeralır. Canlı varlıklar, sahip oldukları duygulara göre sınıflandırılır.

4. Âyın ve İbadet

Caynistler, güzel mabetler inşa etmişlerdir. Caynist cemaatin idaresi, rahip ve rahibelerin elindedir. Önceleri gezici zahitler olarak yaşayan rahipler, daha sonra manastırlara yerleşmişlerdir. Kutsal yazıları okuyarak, ruh ve bedenlerini terbiye ederek vakitlerini geçirirler.

Rahipler gibi halk da, günlük belirli ibâdetleri yerine getirir. İbâdet esnasında Tirtankaralarla ilgili ilâhiler söyler, tefekkür eder, tövbede bulunur, belirli hareketleri yerine getirir, hiçbir canlı varlığı incitmemeye gayret ederler. Bunun için nebatî gıdalarla beslenir, sarhoş edici içkiler kullanmazlar. Bütün hayvanların tedavi edildiği hastahaneler vardır. Dindar Caynistler, açlıktan ölmeye büyük önem verirler.

Semada pek çok tanrının bulunduğu; fakat onların da ruh göçüne mahkûm olduğuna, insanlara kurtuluş yolunda yardımları olamayacağına inanırlar. Bununla beraber Caynist mabetlerde bulunan heykeller takdis edilir. Önerinde ilâhiler söylenir. Onlara meyve ve sebzeler sunulur. Önerine lambalar ve tütsüler konur; putları yıkanır, yağlanır ve çiçeklerle süslenir. Tirtankaraların yaşadıkları kabul edilen yerler ziyaret edilir; dünyevî istekleri için onlara ve tanrılara duada bulunulur. Bazı Caynistler, Hindu tanrılarına bile dua ederler. Mabetlerindeki ibâdetler, rahipler tarafından değil, halk tarafından idare edilir. Brahmanlar ücretle Caynist mabetlerde çalıştırılır.

G. SİHİZM

1. Nanak'ın Hayatı

Sihizm, Hindistan'daki bazı gelişmeler sonucu XVI. Yüzyılda ortaya çıkmış, İslâm ve Hinduizm karışımı bir dinî harekettir. Kurucusu Nanak'dır (1469-1539). Günümüzde Hint dinî ve siyasî hayatında önemli bir yer tutan bu dinî hareketin 6-7 milyon mensubu vardır. Hindistan'a bağlı millî bir dinî hareket olmakla beraber, Sihizmin dünyanın çeşitli yerlerinde üyeleri bulunur. Orta Çağ boyunca Hindistan'ın dinî, siyasî ve içtimâî durumu Hindular arasında hoşnutsuzluklara yol açmıştı. Bu hoşnutsuzlar grubu, gayelerinin gerçekleşmesini, Hindistan'da eksik olmayan dinî reformatörlerden bekliyorlardı, reformcuların ortaya arttıkları fikirlere ilgi gösteriyorlardı. Yüzyıllardan beri devam eden "tektanrı" inancı yönündeki gelişmeler, İslâm'ın Hint yarımadasında görülmesiyle daha da hızlanmıştı. Hinduizmdaki Mutlak Varlık ve onun birliğinin politeizm içinde kaybolması karşısında, İslâm'ın Allah inancındaki açıklık ve berraklık Hintlileri cezbetmeye başlamıştı.

Bunun yanında, hak ve adâlet ölçüsüne dayanan, kast ayrımını reddeden, insanlararasıda eşitliği esas alan, takvâdan başka üstünlük tanımayan, sultan ile köle arasında fark görmeyen İslâm'ın cihanşümûl esprisi Hinduların gönüllerinde ihtilâl sebeb olmuştu. Bir kısmı bu dine bağlanırken, bir kısmı da kendi kültürlerinden kopamayarak Hinduizm ile İslâm'ı uzlaştırmaya çalışmışlardı. Bu konuda, XV. Yüzyılın ikinci yarısında, kendini kabul ettiren ilk büyük isim, Kabir/Kebir (M.S. 1435-1518) olmuştur. Kabir (Kebir), Hinduizmin bazı önemli kavram ve düşüncelerini muhafaza etmekle beraber "bir tek Tanrı" inancını yerleştirmeye çalışmıştı. Kabir'den sonra aslında Müslüman bir hükümdar olan Ekber (1542-1605), dinî olmaktan daha çok felsefî bir monoteizm içinde Hristiyanlık ve Yahudilik de dahil, Hindistan'da bulunan bütün dinleri uzlaştırmayı denemişti. Fakat bu denemelerin en ilgi çekicisi ve kalıcısı, Kebir'in açtığı yolda yürüyen, onu sistemleştirerek bugünkü "Sihizm"i ortaya çıkmasını sağlayan Nanak'ınki olmuştur.

Nanak, M.S. 1469 yılında, şimdi Nankana Sahib adını taşıyan, Lahor'un güneybatısına 60 km. mesafede bulunan, Talvandi Köyünde doğdu. Nanak'ın çocukluğu ve yetişkinlik çağı, bu köyde geçti. O, bu köyü terketmeden önce evlendi ve iki oğlu oldu. Fakir olmasına rağmen, yüksek sayılabilecek bir kasta mensup aileden Hindu bir çevrenin çocuğudur.

Nanak, henüz genç iken, Talvandi Köyünü (Nankana Sahib) terkedip Sultanpur şehrine gitti; orada Müslüman bir idarecinin hizmetine girdi ve senelerce bu görevini sürdürdü. Boş zamanlarda da ormana çekilip düşüncelere daldı. Rivayete göre, bu zahidâne gezilerin birinde, kendisine "Yaratıcı, korku ve düşmanlıktan beri, doğmamış, zâtı ile kâim, yüce bir Tanrı'nın bulunduğu" şeklinde va'zetme görevi verildi. Bunun üzerine Nanak, 1500 yılına doğru, vazifesini ve Sultanpur'u terkedip, bir tek ve gerçek olan "tanrı"sı hakkındaki düşüncelerini yaymaya çalıştı. Bu konudaki vaazlarıyla şöhrete kavuşan Nanak, kutsal yerleri ziyaret etti ve muhtelif din mensuplarıyla tartışmalara girdi. Bu sırada bir zengin tarafından şerefine Ravi Nehri kıyısında kurulan Karpur Köyüne yerleşti ve hayatının son on yılını burada geçirdi. Bu

köyde yeni inancını yaymaya başladı. 1539 yılında, 70 yaşında iken bu köyde öldü. Geride iki oğul ve çok sayıda Sih (şakirt) bıraktı.

2. Sihizmin Doğuşu

İslâm'ın Hindistan'a girmesinden sonra, İslâm ile Hinduizm arasında bir uzlaşma zemini arama çalışmaları başlamıştı. Nanak'ın bunların en dikkat çekicisidir. İslâmî fikirlerden istifade eden Nanak, önceleri, bir din kurma iddiasında bulunmamıştır. O, Hinduizm'in örf, âdet ve kültürünü tasfiye etmek; politeizmi, putçuluğu ve kast sistemini ortadan kaldırıp İslâm ile Hinduizm arasında orta bir yol bulmak istemiştir. Önce siyasî olarak başlayan bu hareket, daha sonra dinî bir vecheye kavuşmuştur. İslâm mutasavvıflarının etkisinde kalan Nanak, Kuzey Hindistan'da vaazlarda bulunmuş ve sinkretist (uzlaştırmacı) Sih hareketini ortaya çıkarmıştır. O, İslâm'ın bir tek Tanrı ve onun sıfatları gibi bazı hususlarını benimsemiştir. Ona göre Tanrı; tektir, ebedîdir, görünmez, sözle anlatılmaz, her yerde hazır ve nâzırdır. Bunun yanında o; hint felsefesinden gelen "Maya" ve "Nirvana" tasavvurlarını benimsemiş, tenâsuh fikrini kabul etmiş, fakat avatara'lara inanmayı reddetmiştir.

Tanrı'nın birliği, ibadette ilâhî adın tekrar tekrar zikredilmesi, çeşitli kastlardan insanların eşitliği, putlara tapınmanın kötülüğü, kardeşçe sevginin önemi ve rehber olarak "guru"ya ihtiyaç bulunduğu şeklinde özetlenen bu dinî anlayış Nanak tarafından herkese uygun bir şekilde sunulmuş ve hayat nizamı olarak sistemleştirilmiştir.

3. Nanak'tan Sonraki Durum

Nanak, ölmeden önce, en sadık tilmizlerinden Angad'ı Sihlerin "guru"sı (rehber, havârî) olarak kendine halef tayin etti. Nanak'ın ölümünden sonra, halefleri arasında Nanak'ın telkin ettiği tenâsuh inancı gereği, onun ruhunun sırasıyla kendini takip eden "guru"ya geçeceği fikri ortaya çıktı. Bunun için guruların hepsi, Nanak'ın yeni tezahürü olarak görüldü. İki yüzyıla yakın bir süre cemaat, bir seri guru tarafından idare edildi. Bu silsile, X. Guru Govind Singh'in 1708'de ölümüyle sona erdi.

Bu guruların tilmizleri, önce "Nanakpanthi"ler (Nanak taraftarları)olarak adlandırılmış ve bir müddet sonra "Sih" (Sanskritçe çırak veya tilmiz) adını almışlardır. Sahip oldukları sistem de Batılılarca Sihizm olarak adlandırılır gelmiştir (Kendileri "Gurmat" kelimesini kullanırlar).

Nanak'ın 1539'da ölümünden sonra yerine 2. guru olarak Angad geçti. Nanak'ın oğlu Sri Chand'a uyanlar Udasis cemaatini oluşturdu. Bunlar sakal, sarık gibi hususları yerine getirmemekle diğerlerinden ayrıldılarsa da yine Sih kaldı. 1552'ye kadar guruluğa devam eden Angad, Nanak'ın şiirlerini topladı. Pencap'ta kullanılan Gurmukhi kutsal metni Angad'a dayandırıldı. Sihler arasında birliği ve beraberliği sağlayan 3. guru Amar Das (Ö. 1574) oldu. O, kendisini ziyaret edenlerin şakirtlerle birlikte yemek yemesinde ısrar etti. Öte yandan doğum ve evlilik âdetlerinde Sihlerin kendilerine mahsus törenler yapmalarını sağladı. Ondan sonra damadı Ram Das (Ö. 1581), misyoner faaliyetleriyle taraftar kazanma yoluna giden 4. guru olarak kısa bir süre görev yaptı. Cemaat ve inanç bakımından en önemli gelişme Ram Das'ın en küçük oğlu 5. guru Arjun'un zamanında oldu. Arjun, Amritsar'da Altın Mabedi (Harimandir) yapım işini sona erdirdi. Bu mabedin yapımına Ekber Şah'ın verdiği arazi üzerinde Ram Das zamanında başlanmıştı. Yanında havuz bulunan bu mabed, Sihler için çok kutsal olup merkezî öneme sahiptir; ziyaret edilir. Yine Arjun zamanında Sihlerin kutsal kitabı olan Adi Granth biraraya getirilmiş; bu kitapta Sihlerin dinî inanç ve ahlâkî kuralları ortaya konulmuştur. Arjun etkili bir hitabete de sahipti. Ancak Ekber zamanındakinin aksine oğlu Cihangir devrinde Arjun, hükümdara isyan eden oğlu Hüsrev yanlısı olduğu gerekçesiyle, yakalandı ve cezalandırıldı. Hargobind (Ö. 1664) , babası Arjun'un 1606'da ölmesi üzerine 6. guru olarak Sihlerin başına geçti. Onun zamanında bu topluluk, Cihangir ve daha sonra oğlu Şah Cihan'a karşı askerî teşkilatlanma yoluna gitti. Ancak düzlük yerlerde onun askerî gücü Moğollarinkine denk değildi. Bu sebeple Himalaya eteklerindeki Kiratpur'a çekildi. O ve 7. guru Har Rai (Ö. 1661), kendilerine bağlı Sihlerden zaman zaman ayrı bulunmak zorunda kaldı. 8. guru Hari Kishen, amcası Tegh Bahadur'u (Ö. 1675) 9. guru olarak tayin edip öldü. T.

Bahadur, halktan büyük destek alarak, Pencab'da ayak diredi. Sonunda yakalandı ve Delhi'de cezalandırıldı. Onun oğlu Gobind, 10. ve sonuncu olarak, Sihleri askerî bakımdan güçlendirdi.

Gobind'in başlıca icraatı taraftarlarını "khalsa" denilen bir cemaat teşkilatı içinde sıkı sıkıya kaynaştırmasıdır. Khalsa'ya girenler Pahul denilen bir takdis merasiminden geçerler ve "k" ile başlayan şu beş esası yerine getirirler:1. Saç ve sakalların kesilmemesi (kesh), 2. Tarak takılması (kangha) ve sarıkle onların intizamının sağlanması, 3. Diz altında bağlanan kısa pantolon giyilmesi (kach), 4. Sağ bilek üzerine çelik bilezik takılması (karâ), 5. Kama taşınması (kırpan). Khalsa'ya pahul merasimiyle giren üyelere "Sih adabı" açıklanırdı ve onlar "singh" (aslan) olurlardı. Khalsa'ya kabul edilenler sıkı bir disipline alıştıırılırlardı. Onlar, alkollü içki kullanmaz, sigara içmez, İslâmî usulle kesilmiş et yemezlerdi. Gobind'le birlikte guru silsilesi sona erdi. O, kendisine uyanlara artık Granth'ı guru edinmelerini söylediği için, Sihler kutsal kitaplarını Guru Granth diye de adlandıırırlar. Arjun zamanında Kutsal Metin belirlenmiş olmasına rağmen Gobind, Arjun'un ve babası Tegh Bahadur'un ilâhilerini de içine alan genişletmeler yaparak metne son şekli verdi. Bugün Gobind'e nispet edilen dinî, felsefî vb. yazıları içinde bulunduran Dasam Granth denilen ayrı bir metnin bazı parçaları Sih ibadetinde ve diğer bazı vesilelerle kullanılırsa da bu Adi Granth'la bir tutulmaz. Adi Granth, çoğunluğu ilk, beşinci ve dokuzuncu guruya ait 6.000 ilâhiyi içinde bulundurur. Bunların 2.000'den fazlası Arjun'a aittir. İlk düzenlemede ağırlık Nanak'da idi. Sihlerin günlük ibadetlerinde merkezî öneme sahip sabah duası da Nanak'a ait idi. Adi Granth'da gurularinkiler dışında Ferid (XIII. Yüzyıl ?), Nam Devir (1270-1350), Kabir (Kebir) (tah. 1440-1518) gibi Hindu ve Müslüman kaynaklar, özellikle bhakta'lar ve sâfiler'den alma ilâhîler de bulunmaktadır.

Gobind'in tuttuğu yol bazı sosyal problemleri de beraberinde getirdi. Çünkü mahalli Sih önderlerinden birçoğu, Kşatriya ve Vaisya gibi üst kastlardan oldukları için, Hinduizm'le bütün bütün bağlarını koparmak istemiyorlardı. Böylece yeni cemaatte güç çoğunluğu çiftçilikle uğraşan Jatlara geçti. Bu Khalsa ile bağlantısını sürdürmekle beraber

yeni cemaatin beş temel alâmetini kabul etmeyenlerin durumu iki grup ortaya çıkardı: 1. Kesadhârîler (traş olmayan Sihler), 2. Sahajdhârîler (inancın bütün gereklerini yerine getirmek için vakit isteyenler). Dinî kökleri Sri Chand'a dayanan Udasis cemaati de bu ikinci grup içinde yer almaktaydı. Gurdvara denilen mabedlerin idaresi uzun süre bunların elinde kalmıştı.

Sih askerî hâkimiyeti, Ranjit Singh'in (1780-1830) zamanında, Pencap millî güçlerine dayanarak kurulmuşsa da bu Sih krallığı, Britanyalılarla iki harp sonunda yıkıldı ve ortadan kalktı (1849). Bununla beraber Ranjit Singh'in devrinde Sihlerin itibar kazanması sonucu, Khalsa'ya girmeseler de büyük sayıda Hindu kitlesi Sihlere katıldı. Bunlar, bir veya iki erkek çocuklarını Kesadhari olarak yetiştirdiler. Keşmir'de önceleri bunlar kuvvetli idiler.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Arya Samaj ve Hristiyan misyoner faaliyetleriyle mücadele gayesiyle ve Britanyalı işgalcilere karşı Si-hizm'in itibarını güçlendirmek için reform hareketleri başlatıldı. Khalsa'nın desteklediği okullardaki eğitim-öğretimi geliştirmek için düzenlenen Signh Sabha teşkilatı bunun örneğidir. Böyle faaliyetler Hinduizm'e geri dönüşü engellediği gibi, onlardan yeni katımlara da fırsat verdi. Udasis cemaatinin kontrolündeki mabetlerin bu yarı Hindu çevreden alınması, Akali Dal'ın 1920'lerde kurulması akabinde onların askerî politikaları sayesinde başarıldı. 1947'de Hindistan'ın bağımsızlığı üzerine Akaliler ve diğerleri Pencap'ta ayrı bir Sih eyaleti istediler. Sonunda Hint Devleti bunu kabul etti.

XX. Yüzyılda Sahajdhârî Sihleriyle ilgili kayda değer bir gelişme, Kesadhârîler arasında ayrı bir Khalsa hüviyeti oluşması sonucu, Hinduizm tarafından yutulmaya başlamalarıdır. Bu yüzden Gobind'in reformunun yerinde olup olmadığı gündeme gelmiştir. Gobind'e uyanlar, o khalsa'ya girenlere Singh (aslan) lakabını verdiği için Singhizm'i oluşturmuşlar ve böylece Sihizm ile Singhizm arasında bir ayrım yapılmaya başlanmıştı. Bununla beraber Sihizmin ilâhiyatı pek değişmedi; tek Tanrı ve tenasûh inançları devam etti.

4. Sihlerin İnanç, Ayin ve İbadetleri

Sihler, bir tek Tanrı'ya ve Adi-Granth adlı kutsal kitaba, bir kimse-nin fiillerinin gelecek hayattaki haline tesir edeceğine (karma) ve ruh göçüne (tenasuh) inanırlar.

Sihlerin ibadeti, basit ve sadedir. Dinî ve içtimaî faaliyetlerinin merkezi Amritsar'daki Altın Mabeddir (Harimandır). Altın Mabedin havu-zunda ibadet kasdıyla yıkanılırlar. Mabette sembol olarak Adi-Granth ve bir kılıç bulunur. Seremonileri (âyin ve ibadetleri) basit bir duadan, bir nevi abdest almaktan (yıkanmak) ve Amritsar'a "hac" için gitmekten ibarettir.

Dindar bir Sihin günlük ibadeti, üç dinî hüküm altında toplanmak-tadır: 1) Adi Granth'tan ve Guru Nanak'a ait pasajlardan ezber okun-ması, 2) Ailevî bir vecibe olarak her sabah toplanıp Adi-Granth'tan her-hangi bir yerin okunması, 3) Tapınağa (gurdwara) ibadet için gidilmesi.

Sihizmin inanç ve ibadet usullerinde mezhepler arasında bazı farklar vardır. Hindulardan tamamen ayrı, farklı bir cemaat teşkil eden Sihler, doğum ve evlenmelerde Hindu âyinlerine riâyet etmez, brah-man'a ihtiyaç duymaz ve Veda'lara başvurmazlar. Kast yapısına dikkat etmeden evlenirler. Evlenmelerde Adi-Granth'dan metinler okunur.

Sihler, Hindular gibi, ölülerini yakar, fakat geride kalan dul kadınlarını yakmazlar; dul kadın ve erkeklerin evlenmelerine izin verirler. İneğe saygı inancını devam ettirirler, fakat genelde et yemekle, Hindu-lardan ayrılırlar.

Sihler, sigara ve şarap içmezler (şimdi bu konuda oldukça müsamahakârdırlar). Traşlı ve traşsız olmak üzere de ikiye ayrılırlar. Nanak'a tabi olup Khalsa'ya dahil olmayanlar, saç ve sakallarını traş eder; Khalsa'ya dahil olanlar uzatırlar. Ölüm cezası, hemen hemen hiç uygulanmaz. Şahıslara karşı işlenen cinayetler, para ile karşılanır.

Sihler, talim ve terbiyeye önem verirler. Çocuklarını çocukluk çağından itibaren sıkıntılı, yorucu bir hayata alıştıırırlar. Onlar Hindis-tan'ın en iyi at binicileri ve askerleridir. Bundan dolayı bugün, Hindis-

tan'ın koruma ve güvenlik görevlilerinin çoğunluğunu Sihler oluşturur. Askerlik yanında ziraata da önem verirler. Fabrika sahibidirler, Hind'in meşhur iyi kalite yünlü kumaşlarını ve ateşli silahlarını bunlar imal ederler.

Bugün Hindistan'da 6,5 milyon kadar Sih vardır. Sayılarının azlığına rağmen askerlik, taşımacılık, siyaset, spor, eğitim ve ekonomi alanlarında söz sahibidirler. Hindularla, inanç ayrılığı yüzünden, aralarında zaman zaman tartışmalar olmaktadır.

H. ZERDÜŞTİLİK

Iran dinleri içerisinde, tek Tanrı inancına yer vermesi bakımından, en dikkat çekicisi Zerdüştilik'tir. Bu din, adını kurucusundan alır. Kurucusu Zerdüş'tür. Bu dine, dayandığı tek tanrı Ahura Mazdah'a nisbeten "Mazdeizm" de denilir.

1. Zerdüş'tün Hayatı

Zerdüş kelimesi (Zoroaster), Zarathustra'nın Yunanca karşılığıdır (Zarath: güzel, doğru; üstra: develer demektir. Güzel develere sahip olan anlamını ifade eder. Halk dilinde Zerdüş, yaşayan yıldız olarak nitelendirilir). Zerdüş'tün doğumu, M.Ö. 570 olarak tahmin edilmektedir. Zerdüş, Iran dinleri üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Tektanrılı bir inanç telkin ettiği için onu bir peygamber olarak kabul edenler bulundu gibi, ona bir hakîm veya şaman olarak bakanlar da vardır. Gatha'lar diye adlandırılan kutsal metinler ona dayandırılır.

Zerdüş, Yüce Tanrı olarak telkin ettiği Ahura Mazdah ile yakın irtibatı bulunduğunu ilân etti. Ona göre âlemde mücadele eden, iyilik ve Kötülük diye adlandırılan iki aslî ruh (ilkine "Spenta Mainyu", ikincisine "Angra Mainyu" denilir) var idi. Ahura Mazdah'ın bu iki ruhla alakasını bugün pek iyi bilemesek de o, iyilikle beraberdir. İnsanoğlu, bu iki ruh arasından birini seçmeye mecburdur ve bu seçimi onun kaderini etkileyecektir.

Zerdüş'tün ölümünden sonra insanlar, onun karşı çıktığı Mitra, Anahita gibi tanrılara tekrar tapınmaya başladılar.

2. Gathalar-Avesta

Zerdüşt'ten sonra yine çoktanrılı inançlar yayılmışsa da ona nisbet edilen kutsal Gatha'lar, İran'da etkisini sürdürmüştür.

Avesta, Eski İran'ın ve bugün Hindistan'da yaşayan İran asıllı Parsîlerin kutsal kitabıdır. Dili Pehlevî'dir (Eski Farsça). Avesta (hikmet, bilgi anlamında), üç bölümden oluşur:

1. Yasna: Dinî törenlerde okunan ilâhîler. Zerdüşt'ün Gathaları bu bölümdedir. Gatha'lar, Avesta'nın eski metinleri ve kısımlarıdır. Gathalar, Zerdüşt'ün sözleri sayılır ve hususî bir saygı görür. Pehlevî dilinde Gatah'nın her şiirine "Gas" denir. Gatahların tamamının 17 fasıl, 338 kıta, 896 mısra ve 5560 kelimededen ibaret olduğu belirtilir. Avesta'daki Gatahlar; Eşnud Gat, Uştud Gat, Spentmed Gat, Vonu Hişter Gat ve Vehişvet Gat olmak üzere beş tanedir.

2. Yaşt: Çeşitli tanrılara yöneltilen ilâhîler.

3. Videvdät: "Şeytanlara karşı kanun" diye de adlandırılır; şeytanlara karşı tılsımlar ve temizlenme kaideleri bu bölümde yer alır.

Avesta'nın büyük bir kısmının dili pek güç anlaşılır. Avesta, Şapur II (309-380) zamanında biraraya getirilmiştir.

3. Zerdüşt'ün Getirdiği Dinî Prensipler.

Zerdüşt, Eski İran'a tevhîd inancını getirmiştir. Onun getirdiği din, tektanrıya dayanmakta idi. Ondan önce İranlılar, bir kısım tanrılara tapınmakta ve rahiplerin hazırladığı uyuşturucu bir kutsal içkiyi içmekle uygulanan Haoma kültünü devam ettirmekte idiler (Haoma, bütün âlemî sıvı şekilde doldurduğuna inanılan hayat tanrısı idi).

Zerdüşt, daha sonraları Ormazd şekline dönüşmüş ve İslâm kaynaklarında da "Hürmüz" olarak yer almış Ahura Mazdah'a ibadeti telkin etti. Ahura Mazdah (Hakîm Rab anlamında), Daryus (tahminen M.Ö. 500'ler) ve takipçileri tarafından Batı Asya'ya getirilen ve birkaç yüzyıl içinde Turfan'dan Habeşistan'a, Indus nehrinden Ege Denizine kadar yayılan bir Yüce Tanrı idi. O, âlemin tanrısı idi. Âlemin gayesi; yalanın,

kötülüğün hakikat tarafından yenilmesidir. Âlemdeki maddî ve manevî nizamı yaratan, tabiat kanunlarını koyan, Ahura Mazdah'dır. Kötülüklerin kaynağı, Ehrimen'dir.

Ahura Mazdah önce manevî bir varlık olarak kabul edilirken sonraları, Zerdüş'ten önce olduğu gibi, onun nuru ateşin ihtiva ettiği yaratılmamış bir ışık olarak düşünöldü ve böylece ateş költü geliştii (Mecûsîlik). Ahura Mazdah'ın yanında altı baş melek bulunur. Bunlara Ameşa Spenta'lar (Kutsal Ölümsüzler) denilir. Bunlar; İyi Akıl, Adalet (veya Hakikat), İlâhî Irade Ülkesi, Tevazu (veya Dindarlık), Mükemmeliyet ve Ölümsüzlük şeklinde, Ahura Mazdah'ın sıfatları, çeşitli vecheleri ve fonksiyonları olarak telâkki edilir.

Zerdüş'te göre bir tarafta sağduyu, iyilik ve aydınlıktan oluşun "Aşa" (Âlem Nizâmı), öteki tarafta da suç, kötölük ve karanlığı içinde bulunduran "Drug" (yalan, anarşi, fesat) vardır. İnsanın iyilik tarafını seçmesi gerekir. İnsanın bu seçimi, öteki dünyada sonuç verecektir.

Zerdüş'tün ölümden sonraki muhakeme ile ilgili telkinleri vardır. Ahura Mazdah'a inananların ruhu, ölümden sonra dördüncü gün muhakeme edilir. O, önce Çinvat Köprüsünden geçecektir. Bu köprü, bu âlemden ötekine götürür. Dinsiz, bu köprüden geçemeyip cehenneme düşer. Dindar kimse ise geçer ve cennete ulaşır (ona altı Ameşa Spenta'ya sonradan katılan "İtaat" yol gösterir). Çinvat Köprüsünün ortası, kılıç yüzü gibi olur ve dinsiz cehenneme düşer; ancak iyi insanın ruhu geçerken geniş tarafı döner ve o da geçme imkânı bulur.

Zerdüş, gelecek bir âlemşümöl muhakemeden de bahsetti. Kendinden üç bin yıl sonra Ehrimen'in gücü zeval bulacak ve hakikat-adâlet ülkesi kurulacaktır. Böylece itaat ruhu zafere ulaşacaktır. Muhakeme, ateş ve erimiş maden ile olacaktır. Bütün bu işler, Saosyant denilen kurtarıcının doğmasıyla gerçekleşecektir. O, Kansava Gölünde yıkanan bir bakirenin, o gölde bulunan Zerdüş'tün tohumuyla gebe kalması sonucu doğacaktır. Böylece ölülerin dirilmesi başlayacaktır. İlk insan Gayomart'ın kemikleri hayat kazanacak, bütün ölüler tekrar vücutlarına kavuşacak ve bir yerde toplanacaktır. İyiler, kötüler

ayrılacak; iyiler cennete, kötüler cehenneme gidecektir. Üç gün kalınacak, sonra bütün yaratıklar ateş ırmağından geçecek, ateş kötülerini temizleyecek ve şeytanlarla bütünleşenler hariç, herkes Ahura Mazdah'ın ülkesine girecektir.

Zerdüş'ten önce, "deva" denilen ve Ehrimen'in avnesi olan şeytanlara, onları yatıştırmak üzere, kurban kesilirdi. Onların kurbanlardan çıkan buğu ile beslendiklerine inanılırdı. Böylece onlara ibadet edilmiş olurdu. Zerdüş'tün kurban kesimi ile mücadelesi bu sebebe dayanır. Zerdüş, sığır eti yemeyi de yasakladı (Hindistan'da da bu yasak vardır. İslâm ile Yahudilikte ise domuz eti yemek yasaklanmıştır).

Günah, insanı kötü güçlerin esiri kılar; fazilet iyiliğin nihâi galebesine yardım eder. Zerdüştilikte, doğru yaşama, ahlâkî emirlere uyma esastır. Ahlâkî emirler; iyi düşünce, iyi söz, iyi iş diye özetlenir. Fakirlerle, cömert davranma, yabancılara misafirperverlik, bütün lekelerden uzak kalma, toprağı sürme, sığırlara bakma, sıkıcı şeyleri imha da faziletli işlerden sayılır. Temiz hayvanları, özellikle köpekleri öldürme büyük günahdır. Zina, yasaktır. Bazı cinsî konular ve ölü bedenine temas, kirlenmeye yol açar; özel âyinler gerektirir.

4. Zerdüş'ten Sonraki Dinî Hayat ve Mecûsîlik.

Zerdüş, ölümden sonra ahlâkî emirlere göre ceza veya mükâfattan bahseden ilk dinî lider olarak nitelendirilir. Onun iyilik ve kötülük prensibi, insan iradesine dayanır. Böylece Ahura Mazdah'a tapınmayı, irade ve ameli esas alan Mazdeizm, insanın aktifliğine dayanan bir dindir.

Zerdüş'tün telkinleri gittikçe artarak İran kabileleri içinde yayılırken bu telkinler, diğer inanç şekillerinden etkilenip değiştiği kadar, onları etkileyip değiştiriyordu da. Bugün Eski İran dinî elemanlarının hangisinin Zerdüş öncesi veya sonrasına ait olduğu, hangisini Zerdüş'tün getirdiği konusunda büyük bir güçlük içindeyiz. Bununla beraber, Zerdüş sonrası İran'da önemli bir kült haline gelen ve İslâm kaynaklarında o bölgenin inançlarını ifade için kullanılan ateş kültünün (ateşperestlik) Zerdüş'ten önce de merkezî bir öneme sahip olduğunu biliyoruz. Bu kült, eski Ârilere dayanır.

Zerdüş'ten sonra rahipler, dinî temizlik idealini ateşle sembollendirdiler. Avesta'da bu rahipler, "ateş yakan" şeklinde nitelendirilirler. Sâsânîler devrinde hükümdarın sarayında millî birliğin sembolü olarak kutsal bir ateş geleneği vardı (11). Müslümanların İranlıları "ateşe tapıcılar" şeklinde nitelendirdiklerinde ateş kültü, İran dinî yapısının en göze çarpan özelliğini teşkil etmekteydi. Eski ateş tapınaklarının yıkıntılarının incelenişi sonucu, bir salon halindeki ateş hüccresinin gün ışığının sızmasından korunmuş bir şekilde yapılmış olduğu görülmüştür. Bu hücredeki kutsal ateşe insan eli değmezdi, nefesle kirlenilemezdi. Maşa ve kürekle ateşi besleyen rahipler, ellerine eîdiven giyer, ağızlarını örterler; günümüzdeki operatörlere benzer bir kıyafet taşırlardı. Kutsal hücredeki ateş, âyinle temizlenmiş odunlarla beslenir, bu hücreden evlere alınan ateş artık söndürülmezdi.

Zerdüş, Doğu İran'da yaşamıştı. Zerdüştilik (Mazdeizm), batıya doğru yayılırken Ragha (Tahran yakınında) bu dine merkez olmuştu. Ancak Zerdüş'ün telkinlerinden de uzaklaşmaya başlanmıştı. Kabîle dinlerine ait "Yazata'lar" da tanrı edinilmişti. Öte yandan zamanların sonunda Zerdüş'ün ikinci defa yeniden geleceği fikri ortaya atıldı. Onunla ilgili çeşitli efsaneler yayıldı. Ragha'da Zerdüştilik, bir Med rahip sınıfınca yürütülüyordu. Bunlara Mecûsî (Macî'ler) deniliyordu.

Mecûsîler, aslında Zervanist idiler. Zervan (Zurvan), zaman tanrısı olarak kabul ediliyordu. Mecûsîler, zaman ve âlemin devreleri konusunda oldukça zengin bilgilere sahiptiler. Böylece Mecûsîler, Zerdüştilik ile Zervanizm arasında bir sentez kurdular.

Ahamenidler (M.Ö. 550-331), Ahura Mazdah'a tapınmak, Zerdüş'te yer vermekle beraber, Eski İran tanrıları Mitra ile Anahita'ya da tapınıyorlar, kanlı kurban sunuyorlardı. Dolayısıyla Zerdüş'ün yasakladığı şeyleri yapıyorlardı.

Partlar (M.Ö. II. Yüzyıl-M.S. III. Yüzyıl), Zervanist idiler. Zervan (Zurvan), Ohrmazd (Ahura Mazda'nın Pehlevîcesi, İslâm kaynaklarında Hürmüz) ve Ehrimen'in (Zerdüş, Gatha'larda Angra Mainyu diyor) yaratıcısı olarak kabul ediliyordu. Bu devirde bir üçleme mevcuttu. Bu

üçlemeye Zervan, Ohrmazd ve Mitra (Mihir) girmekte idi. Ehrimen, bu üçlemenin karşısında yer alıyordu. Mitra, kurtarıcı olarak görülüyordu. Boğa kurbanı, kültte önemli bir yere sahipti (Partlar'da ayrıca Man-deizm ve Maniheizm şeklinde iki din daha vardı).

Sasâniler devrinde (226-650), çeşitli İran dinleri birbiriyle mücadele halinde idi. Zervanist Mecûsîlik, Maniheizm ve Mitraizm bu arada belirtilebilir. I. Behram, Maniheizm'i yasakladı. Sasanîlerin mahallî kabîlelerinde eski Fars geleneğini yürüten ateş kültü rahipleri "herbat"lara karşı Mecûsî geleneği rahipleri "mobat"lar üstünlük kazandılar. Kendilerine mahsus Zervanist gelenek içinde Zerdüştiliği yaşatan Mecûsîler olduğundan, bu din böylece Sasanî İmparatorluğunun devlet dini oldu (Erdeşir zamanında). Ancak bu, saf bir Zerdüştilik değil, Zervanizmin bir hayli elemanı ile karıştırılmış ve benliğini kaybetmiş bir bakiye idi. Şapur II zamanında "Avesta" yazdırıldı. Bununla beraber bu gelişmeler, Zerdüştiliği katı âyincilik ve şekilciliğe düşürüp yayılmasını durdurdu. Zervanizm; zaman, gök ve kaderin her şeyi kontrolü altında tuttuğu, insanın takdir edilen karşısında bütün bütün güçsüz olduğu telkiniyle İslâm dünyasında daha sonra görülecek Cebriye durumuna düştü.

Sasanî İmparatorluğu Müslümanlar tarafından ortadan kaldırılmakla beraber, Mecûsî geleneğinin Mobat'ları varlıklarını korudular. Hattâ XIX. Yüzyılda Pehlevî dilinde eski metinler düzenlendi. Ancak bu dinin mensupları gittikçe azaldı.

İran, Müslüman oldu; ancak eski İran geleneği de tamamen ortadan kalkmadı. Bu topraklarda ortaya çıkan İslâm mezheplerinde eski inançların izlerini bulmak mümkündür. Cebriyye'de (İran'da kalanlara "Ceber" denildiği hatırlanmalıdır), Şiî İmam ve Mehdî-yi Muntazar (Beklenen Mehdi) doktrinlerinde, derviş geleneklerinde bu görülebilir.

5. Parsîlik ve Günümüzdeki Ateş Kültü

Parsî, İranlı anlamına gelir. Özellikle Bombay'da oturan Kuzeybatı Hindistan'daki Zerdüşti topluluğuna bu ad verilir. Parsîler, 641'de Müslümanların İran'ı fethetmeleri sonucu, VIII. Yüzyıldan itibaren Hin-

distan'a göç eden İranlılardır. İran'da kalıp inançlarını devam ettirenler de olmuştur, bunlara "Ceber"ler (Geber'ler) denir. Parsîler, önce Kathiavar'daki Diu, sonra Gucarat'taki Sencen'e, daha sonra da şimdi kaldıkları diğer yerlerde ikamet ettiler. Onların kaldıkları önemli bir merkez Surat yakınındaki Nausari idi. Surat batılı tüccarlar için önem kazanınca Parsîler maddî refaha kavuştular. Daha sonra ticaret merkezi Bombay'a geçince onlardan çoğu buraya göç etti. XIX. yüzyılın ilk yarısında Britanya usulü öğrenim Bombay'a girdiğinde Parsîler hızla bu kültürü benimsediler. Böylece ticaret ve imalatla önemli bir durum kazandılar.

Hindistan'da yerleşen Parsîler, bir Hindu kastı gibi teşkilatlandılar. Onların büyük bir kısmı şimdi ileri gelen tüccarlar, endüstriciler ve bankerlerdir. Dolayısıyla Parsîler, Hindistan'a gelmelerinden bu yana ticaretle uğraşan bir topluluk olarak kendi inançlarını da büyük bir muhafazakârlıkla devam ettirmişlerdir. Gerçi Müslümanlar daha sonra Hindistan'ı da fethetmişlerdi; ancak Parsîler bu defa ne başka bir yere göç etmişler, ne de İran'a dönmüşlerdi. Onlar, XV. Yüzyılda İran'da kalan Ceber'lerle temas kurmuş, Pehlevî literatürünü getirebilmişlerdi. Böylece Şapur II zamanında tertiplenen Avesta, eski materyalle genişletilmiş oldu. Ancak bu, önce XVIII. Yüzyılda takvimden kaynaklanan bir mezhep ayrılığına yol açtı. Sonra XIX. yüzyıldaki reform hareketi kendini gösterdi. Yeni araştırma ve incelemeler sonucu, rahip zümresinin âyin tarzının Avesta'ya uygun olmadığı belirlenmesi üzerine bu yola gidilmişti. Bununla beraber bazı yorumlarla eski geleneği savunanlar da vardı. Reform, tedricî olarak tuttu. Cemaatte bir yandan dünyevîleşme, öte yandan da mecazî açıklama yollarıyla muhafazakârlığı sorgulayan teosofik eğilimler ağırlık kazandı.

Şimdiki Parsîlik, kuvvetli monoteist karakterlidir. Merkezi âyine dayanan tanrı sembolü ateştir. Kültün tapınakları vardır. Bu tapınaklara Parsî olmayanlar alınmaz. Günde beş defa ateşin temizliğini korumak için temizleme âyinleri yapılır. Bu âyinler, rahiplerin nezaretinde yürütülür. Âyinlerde Avesta'dan ilâhîler, parçalar okunur. Sunu ve kurbanlara önem verilir. Ölüler, şehirden uzak "dakhma" denilen ölü kulelerine (sessizlik kuleleri) bırakılır. Bu kuleler, necis sayılır. Kuleler, 4-5

metre yüksekliğinde, silindirik yapılardır. Terasında çıplak ölüler sıra halinde yatırılmıştır. Yırtıcı kuşların, akbabaların etlerini gagalaması ve güneşin kemikleri kurutması sonucu bu kemikler, kulenin içinde depolanır. Böylece toprağın kirletilmediğine inanılır. Hindistan'daki Parsî toplulukları, bu dinî geleneği devam ettirirler. Onlar, oturulmayan, cin, şeytanın top oynadığı yerlere "sessizlik kulesi" derler. Halk, dakhmalar-dan korkar. Dakhmaların özel hizmetçileri vardır.

Parsilikte ayrıntılı takdime veya kurbanlar bir sistem içinde yürütülür. Eski İran dinî geleneğindeki Haoma veya benzeri Hint geleneğindeki Vedic Soma'dan rahiplerce ilk sıkımayla elde edilen acı bir bitkinin suyu olan ve yine "haoma" diye adlandırılan sıvının takdimesi gibi. Hayatını doğru sürdürme, ahlâk ve temizlik kurallarına bağlı kalma "aşa" diye adlandırılır (Vedik "rta" terimiyle eşanlamlı). Ahura Mazdah'ın Ameşa Spentaları denilen altı sıfatı (veya meleği) arasından biri Ardibeheşt şeklinde Tanrı'nın kozmik yaratıcı düzenini ifade eder ki aşâ da bu düzenle ilgilidir. Ahlâkî prensipler üç maddede özetlenebilir: 1. İyi düşünce (humata), 2. İyi söz (hukhta), 3. İyi iş (huvaršta). İyilik, yardıma önem verilmesi bu topluluğun öğretim ve sosyal refahını artırmıştır. Caynistler gibi Parsîler de kast sisteminin cemaat dışından evlenmeme gibi bazı özelliklerini benimsemişlerdir. Bununla beraber Avrupalı'larla evlenenler vardır. Parsîlerin az bir kısmı diğer dinlere dönmüşlerse de bu topluluk böylece varlığını devam ettirebilmiştir. Bugün sayıları Hindistan'da birkaç yüz bin kadardır.

1772'de Angueteil du Perron, bir Parsî Avesta nüshasını Fransa'ya getirerek, Avrupa'da eski İran kültür, din ve literatürüyle ilgili çalışmaları başlatmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

- (1) Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara 1978, I/57-61; B. Ögöl, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979, 311-312.
- 2) Bkz. Mircea Eliade, Traite d'Histoire des Religions, Paris-1975, III/ '65 ve Türkler'deki Gök Tanrı İnancı için ayrıca 62 66. sayfeler arası ve M. Eliade, Histoire des Croyances et des Idees Religieuses, Paris 1984 III/10-13.
- 3) Bkz. Oğuz Destanı, Haz. Zeki Velidî Togan, (İstanbul 1982 (2. Baskı).
- 4) Türkler, savaşlarda "Allah Allah" diye düşmanlarına hücum edip son nefeslerinde "Allah" diyerek göz kapamak, Allah lafzına Esmâ-i Hüsnâ içinde İsm-i Azam olarak hürmet gös-terip zikretmekle beraber, yeri geldikçe "Tanrı dostu", "Tanrı buy-ruğu", "Tanrı Misafiri" de demişlerdir. Mevlid'de "Birdir Al-lah, O'ndan artık Tanrı yok" denilir.

Kur'ân-ı Kerim'de Yüce Allah, kendisi için genellikle Allah, kendinden gayrı tapınma konusu edilmiş şeyler için "ilâh" keli-mesini kullanır. (Mesela; Lâ ilâhe illallah:Allah'tan başka Tanrı yoktur). Allah lafzı, İsm-i Azam'dır. Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ'sı vardır. Bununla beraber Allah'ın kendisi için "ilâh" kelimesini kullandığı da olmuştur : "ilâhuküm ilâhun vahidun ilâhınız bir tek ilâh'dır (tanrı)" (Bakara, 163; Nahl, 22 vd).

Allah kelimesinin çoğulu yoktur. İlâh kelimesinin çoğulu "âlihe"dir. Eğer sadece Allah kelimesi kullanılabilir, Tanrı (ilâh) kelimesini kullanmayalım denilirse bu, hem Kur'an'ın tarzına uy-maz, hem de bazı mahzurlar ortaya çıkarır. Mesela bir müterci-min çevirdiği romanın başlığı "Allah'lar Susamıştı" şeklindedir. Al-lah kelimesi çoğul olmadığından, burada Tanrı kelimesinin kulla-nılması gerekeceğinden mütercim hatalıdır. Ancak mütercimin yaptığı bu hata, Allah'ın da, Tanrı'nın da dili-mizdeki yerini göster-mesi bakımından düşündürücüdür. Dolayısıyla Allah için Tanrı kelimesini kullanmakta bir mahzur görmediklerinden atalarımız, her iki kelimeyi de kullanmışlar; onları yan-yana yürütmüşler, karşı karşıya getirmemişlerdi.

- (5) Bkz. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, I/61
- (6) İsmail Hami Danişmend, Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, Konya 1978 (2. baskı), 79-82.
- (7) Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 1979, I-II/112-113.
- (8) Bkz Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Menâkıb Cund el-Hilâfe ve Fezâil el-Etrâk, Çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, 76; İbni Fadlan Seyâhatnâmesi, Çev. Dr. Lütflî Doğan, İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Ankara 1954), I-II/59-80.
- (9) Yaşar Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, (Ankara 1965), 218; A. Yaşar Ocak, "Bektâşi Menâkıpnamelerinde Tena-suh", II. Milletlerarası Folklor Kongresi Bildirileri, (Ankara 1982), IV/397-408; A. Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, (Ankara 1955), 252.
- (10) Hindistan'da bazen camiye girmiş bir kutsal ineğin çıkarılması bile Müslümanlarla Hindular arasında büyük olaylara yolaçmaktadır. Hindistan'da 250 milyon kutsal inek olduğu belirtiliyor. Bu ineklerin kesilmesi haberi Hinduların kendi aralarında da Sihlerle de olaylara sebep olmaktadır. Hint yönetimi, yıllardır ineği asıl konumuna getirmek için uğraşüyor; fakat başarılı olamıyor. Ineği, Hintlilerin anası gibi görmeyi devam ettiren tarikatlar vardır.
- (11) Hz. Muhammed'in doğduğu gün, doğum mucizesi olarak, Kısra'nın Sarayında ondört sütun yıkılmış, Mecûsilerin o güne kadar sönmeyen kutsal ateşi sönmüş ve Sâvâ Gölü kurumuştur (Mevlânâ Şiblî, Asr-ı Saadet, Ter. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1977, I/125).

IV. BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

A. KONFUÇYÜŞÇÜLÜK

- David A. Brown, A Guide to Religions, London 1975, 89-93.
- A. Hilmi Ömer Budda, Dinler Tarihi, İstanbul 1935, 370-377,
- Wing-tsit Chan, "Religions of China", The Great Asian Religions, London 1969, 99-149.
- A. C. Graham, Confucianism, The Concise Encyclopedia of Living Faiths, neşr. R. C. Zachner, London 1971, 357-374.
- Guillaume H. Dunstheimer, "La Chine Depuis les Han", Histories des Religions, Editions Gallimard 1976, III/375-382, 398-400, 411-413.
- Mircea Eliade, Histories des Croyances et des Idées Religieuses
- Lewis Hodous, Confucianism, The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947.
- Konfüçyüs, Konuşmalar, Çev. Muhaddere Nabi Özerdim, Ankara 1963.
- Cheng te K'un, The Chinese, Our Religions, London 1975, 40-61.
- E. G. Parrinder, A Book of World Religions, London 1965, 35-38, 79, 126, 166.
- E. G. Parrinder, Asian Religions, London 1977.
- E.G. Parinder, The World's Living Religions, London 1974, 89-96.
- Ezra Pound, Konfüçyüs, Çev. A. Yücel, İstanbul 1981.
- H. Ringgen-Ake V. Ström, Religions of Mankind Today and Yesterday, Ed. J.C.G. Greig, tr. Niels L. Jensen, Gr. Britain

- 1966, 398-401.
- Saloman Reinach, Orpheus, Histoire Generale des Religions, Paris 1976, 1/217-220.
 - H. Joahim Schoeps, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, Çev. R.C. Winston, London 1967, 188-196
 - Ninian Smart, The Religions Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 194-206.
 - D. Howard Smith, Chinese Religions From 100 B.C. to the Present Day, U.S.A. 1971, IX-XIII, 12-13.
 - Lin Yutang, The Wisdom of China, London 1954.
 - Marguerite-Marie Thiollier, Dictionnaire des Religions, Belgique 1982, 85-87.
- F. Tomlin, Les Grands Philosophes de L'Orient, Paris 1952, 264-276.
- The Wisdom of Confucius, Çevr. Lin Yutang, New York 1938.

B. TAOİZM

- David A. Brown, A. Guide to Religions, London 1975, 98-103.
 - Wing-tsit Chan, Religions of China, The Great Asian Religions, London 1969, 150-162.
- A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 189-203-5, 601-602.
- W.A.C.H. Dobson, "The Religions of China", A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 90-105.
 - Guillaume H. Dunstheimer, "La Chine, depuis Les Han", Histoire des Religions, E. Gallimard 1976, III/388-392, 435-438.
- Werner Eichhorn, "Taoism", The Concise Encyclopedia of Living Faiths, London 1971, 374-393.

- Mircea Eliade, *Histoire des Croyances et des Idées Religieuses*, Paris 1981, III/30-46.
- Lewis Hodous, "Taoism", *The Great Religions of the Modern World*, New Jersey, 1947, 22-44.
- Lao-tzu, *Taoizm*, Çevr. Muhaddere Özerdim, Ankara 1963.
- E.G. Parrinder, *A. Book of World Religions*, London 1975, 82.
- E.G. Parrinder, *The World's Living Religions*, London 1974, 97-102.
- E.G. Parrinder, *Asian Religions*, London 1977, 97-101.
- H. Ringgren-Ake V. Ström, *Religions of Mankind*, Çev. J.C.G. Greig, Gr. Britain 1966, 396-398.
- H. Joachim Schoeps, *An intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind*, Çev. R.C. Winston, London 1967, 185-188.
- Ninian Smart, *The Religious Experience of Mankind*, Gr. Britain 1977, 211-220.
- Ninian Smart, *Background to the Long Search*, London 1977, 250-267.
- Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955, 16-19.
- D. Howard Smith, *Chinese Religions*, U.S.A. 1971, 69-112.
- F. Tomlin, *Les Grands Philosophes de L'Orient*, Paris 1952, 256-264.
- Lin Yutang, *The Wisdom of China*, London 1954, 23-65.

C. ŞINTOİZM

- G. Bownas, *Shinto*, *The Concise Encyclopedia of Living Faiths*, London 1971, 342-357.

- D.A. Brown, A Guide to Religions, 53-57.
- A Dictionary of Comparative Religions, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 575.
 - Histoire des Religions, E. Gallimard 1976, III/495-540.
- Daniel C. Holtem, Shintoism, The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947, 141-178.
- Bozkurt Güvenç, Japon Kültürü, Ankara 1983, 81-115.
 - Joseph M. Kitagawa, Religions of Japan, The Great Asian Religions, London 1969, 238-305.
- Joseph M. Kitagawa, The Religions of Japan, A. Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 247-282.
- H. John Lewis, "The Shintoists", Our Religions, London 1973, 62-69.
- A.A. Masduî, Yaşayan Dünya Dinleri, Çev. N. Sadak, İstanbul 1981, 164-168.
- E. G. Parrinder, Asian Religions, London 1977, 116-135.
- E.G. Parrinder, The World's Living Religions, London 1974, 111-124.
- E.G. Parrinder, A Book of World Religions, London 1965, 35, 81, 131, 168.
- Salomon Reinach, Orpheus, Paris 1976, I/221-223.
- H. Ringgren-Ake V. Ström, Religions of Mankind, Ed. J.C.G. Greig, tr. N.L. Jensen, Gr. Britain 1966, 408-419.
- Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1983, 180-184.
- Annamarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 23-24.

- H.J. Schoeps, An Intelligent Guide to the Religions of Mankind, Çev. R.C. Winston, London 1967, 199-203.
- Jean Swyngedouw, "Shinto", Dictionnaire des Religions, France 1983, 1576-1578.
- Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 252-258.
- Ninian Smart, Background to the Long Search, London 1977, 268-278.
- S.C. Woodwad, Shinto, The World's Religions, London 1965, 136-151.

D. ESKİ TÜRK İNANIŞLARI

- Ebu Osman Amr b. Bahr el Câhiz, Hilafet Ordularının Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, 61-93.
- Saadet Çağatay, "Türkçe Dinî Tabirler", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, 191-197.
- İsmail Hâmi Dânişmend, Tarihî Hakikatler, İstanbul 1979, II/ 504-507.
- İsmail Hâmi Dânişmend, Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, Konya 1978, 60-82, 257-269.
- Mircea Eliade, Histoire des Croyances et des Idées Religieuses, Paris 1984 III/9-30.
- Mircea Eliade, Traite d'Histoire des Religions, Paris 1975, 62-66.
- Mircea Eliade, Le Chammanisme et Les Techniques Archaiques de L'Extase, Paris 1951, 17-27, 141-165, 197-201.
- Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1986, 18-98.
- Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk

"Kültürüne Etkisi", Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, Ekim 1989, Sayı: 62, sahife: 199-213.

- Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976, 1-62 vd.
Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1972, 22-47, 72-90.
- Kaşgârlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk, Besim Atalay, Ankara 1939-1941, I-III.
- İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Ankara 1980.
- Şaban Kuzgun, İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik, Ankara 1985, 148-162.
- Abdurrahman Küçük, "İslâmiyetten Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı", Boğaziçi Dergisi, Nisan 1984, Sa. 22, sf. 28-31.
"İbn Fadlan Seyahatnâmesi", Çev. Lütfü Doğan, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1954, I-II/59-80.
Oğuz Destanı, Haz. A. Zeki Velidî Togan, İstanbul 1982, 17-31
- Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara 1978, I/55-71.
Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979, 302-317.
W. Radloff, Sibiryâ'dan Seçmeler, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, 212-240 vd.
- H. Ringgren-A. V. Ström, Religions of Mankind, London 1966, 240.
- Jean-Paul Roux, "La Religion des Turcs de l'Orkhon des VIIe et VIIIe siècles", Revue de l'Histoire des Religions, 1962, 1-24, 199-231.
- Ekrem Sarıkçioğlu, B.G. Dinler Tarihi, İstanbul 1983, 88-98.
- Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 14-15

- P.W. Schmidt, "Tukue'lerin Dini", Çev. Sadettin Buluç, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1966, XIV/63-80.
- Hikmet Tanyu, Türkler'in Dinî Tarihçesi, İstanbul 1978.
Hikmet Tanyu, Islâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1986.
Hikmet Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnanaçlar, Ankara 1987, 38-61 vd.
- Hikmet Tanyu, "Türklerde Ateşle İlgili İnanaçlar", İ. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1976, 129-142 vd.
- Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 1979, 107-14.
- Hakkı Dursun Yıldız, Islâmîyet ve Türkler, İstanbul 1980, 3-42 vd.

E. HİNDUİZM

- John Clark Archer, "Hinduism", "The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947, 44-90.
- A.C. Basham, "Hinduism", The Concise Encyclopedia of Living Faiths, Gr. Britain 1971, 217-255.
The Bhagavat Gita, Çev. Juan Mascaro, London 1970.
- Ahmet Çelebi, Mukarenatü'l Edyân, Kahire 1984, IV/23-80.
- A Dictionary of Comparative Religions, neşr. S.G. F.Brandon, London 1970, 330-333.
- Sir Charles Eliot, Hinduism and Budhism, New York 1971, I-III.
Anne Marie Esnoul, "L'Hindouisme", Histoire des Religions, E.G. 1970, I/995-1103.
Michel Delahoutre, "Hindouisme", Dictionnaire des Religions, France 1983, 705-708.

- Kürşat Demirci, Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar, İstanbul 1991.
- Mircea Eliade, Histoire des Croyances et des Idées Religieuses, Paris 1980, I/225-250, II/225-235.
- Norvin J. Hein, Hinduism, A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 106-156.
- Edward Washburn Hopkins, The Religions of India, New Delhi 1970,
- Edward Moor, Hindu Pantheon, Delhi 1968.
- S.A. Nigosian, World Religions, Gr. Britain 1975, 103-139.
Swami Nikhilananda, Ruhun Kurtuluşunda Hinduizm, Çev. Sedat Umran, İst. 1968.
- E.G. Parrinder, Asian Religions, London 1977, 31-62.
- Louis Renou, Hinduism, New York 1962.
- H. Ringgren-A.V. Ström, Religions of Mankind, Gr. Britain 1966, 334-335.
H.J. Schoeps, An Intelligent Guide to the Religions of Mankind, London 1967, 148-160.
- Elizabeth Seeger, Eastern Religions, New York 1973, 7-55.
- Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, Beyrut 1975, II/250-255.
Dharam Kumar Vohra, The Hindus, Our Religions, London 1973, 1-23.
- Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 81-130.
- F. Tomlin, Les Grands Philosophes de L'Orient, Paris 1952, 231-255.
- Upanişadlar, Der. Mehmet Ali Işın, İstanbul 1976.

Valmiki, Ramayana, Türk. Terc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975.

F. CAYNİZM

- A.L. Basham, Jainizm, The Concise Encyclopedia of Living Religions, Gr. Britain, 1971, 255-263.

- Colette Caillat, "Le Jainisme", Histoire des Religions, E. Gallimard 1970, I/1105-1144.

- A Dictionary of Comparative Religions, neşr. S.G.F. Brandon London, 1970, 336-7

Michel Delahoutre, "Jainisme", Dictionnaire des Religions, France 1983, 825-828.

- Sir Charles Eliot, Hinduism and Buddhism, New York 1971, I/ 105-129.

Kendall W. Folkert, "The Jainas", A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 231-247.

- S. Gopalan, Outlines of Jainism, New Delhi 1973.

- Edward W. Hopkins, The Religions of India, New Delhi 1970, 280-298.

- Sir Monier Monier-Villiams, Hinduism, London 1925, 221-224.

- E.G. Parrinder, The World's Living Religions, London 1974, 53-57.

E.G. Parrinder. A Book of World Religions, London 1965, 29.30

- E.G. Parrinder, Asian Religions, London 1977, 41-44.

- P.T. Raju, "Jainism", The Great Asian Religions, London 1969, 67-70.

H. Ringgren-A.V. Ström, Religions of Mankind, Gr. Britain 1966, 332-334.

- K.M. Sen, Hinduism, Gr. Britain 1976, 63 vd.
- Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, London 1977, 100-109.

G. SİHİZM

- A Dictionary of Comparative Religions, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 576-578.

Muhammed İkbâl, "Sikhs", Encyclopedie de L'Islâm, Paris 1934, VI/435-441.

- K.S. Duggul, Secular Perceptions in Sikh Faith, Delhi 1982.
- E.E. Kollet, A Short History of Religions, London 1948, 410 vd.
- Abdurrahman Küçük, "Sihizm", A.Ü. İlâhiyat Fak. Der. Ankara 1986, XXVIII/391-417.

W.H. McLeod, Guru Nanak And The Sikh Religion, Delhi 1978.

- Man's Religious Quest, neşr. Whitfield Foy, London 1978, 265-313.

A.A. Masdusi, Yaşayan Dünya Dinleri, Çev. M. Sadak, İst. 1981, 150-162.

- E.G. Parrinder, Asian Religions, London 1977, 51-55.
- E.G. Parrinder, A Book of World Religions, London 1965, 31.
- E.G. Parrinder, The World's Living Religions, London 1974, 57-62.

H. Ringgren-Ake V. Störm, Religions of Mankind, London 1966, 358.

Khushwant Singh, "The Sikhs", A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 223-231.

Ninian Smart, Background to the Long Search, London 1977,

225-227.

N. Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 177-179.

- Pamela Wylan, "The Sikhs", Our Religions, London 1973, 120-133.

H. ZERDÜŞTİLİK

A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 663.

Jacque Duchesne-Guillemin, "Mazdeisme", Dictionnaire des Religions, France 1983, 1068-1075.

- Mircea Eliade, Histoire des Croyances et des Idées Religieuses, Paris 1980, 1/316-347.

- R. Ghirshman, Iran, Gr. Britain, 1978, 314 vd.

E.E. Kellert, A. Short History of Religions, London 1948, 373-392.

- Man's Religious Quest, neşr. W. Foy, Gr. Britain 1978, 599-659.

- S.A. Nigosian, World Religions, Gr. Britain 1975, 173-191

Williard G. Oxtoby, The Ancient World, A. Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 62-66.

- E.G. Parrinder, A Book of World Religions, London 1965, 64-115.

- E.G. Parrinder, The World's Living Religions, London 1974, 62-68.

H. Ringgren-Ake V. Ström, Religions of Mankind, London 1966, 358.

- H.J. Schoeps, An intelligent Person's Guide to the Religions, London 1967, 76-89.
- Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 302-315.
- Ninian Smart, Background to the Long Search, London 1977, 222-225.
- Şehristanî, el-Milel ve'n Nihal, Beyrut 1975, I/233.
- I.J.S. Taraporewala, The Religion of Zarathustra, Tehran 1980.
- F. Tomlin, Les Grands Philosophes de l'Orient, Paris 1952, 131-150.
- R.C. Zaehner, The Teaching of Magi, London 1975.
- R.C. Zaehner, The Concise Encyclopedia of Living Faiths, Gr. Britain 1977, 200-217.
- Zerdüş'tün Gataları, ter. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1935

V. BÖLÜM

BUDDİZM

Buddizm, M.Ö. VI. Yüzyılda Hindistan'da Budda tarafından kurulmuş ve evrensel nitelik kazanmış bir dindir. Bu din, Hindistan'da doğmuş olmasına rağmen mensupları daha çok bu ülke dışında bulunan, günümüzde yaşayan büyük dinlerden ilk beşi içine girebilen bir özelliğe sahiptir. Şimdi mensuplarının sayısı 300-400 milyon civarında gösterilmektedir. Günümüzde en çok mensubu Hindistan, Çin, Mançurya, Moğolistan, Seylan, Tayland, Burma, Kamboçya, Laos, Doğu Bengal, Vietnam, Bhutan, Birmanya, Singapur, Malezya, Tayvan, Tibet, Kore, Japonya gibi Güney Asya ülkelerinde ve Uzak Doğu'da bulunmaktadır. Bazı batı ülkelerinde özellikle yeni bir Buddist mezhep olan Zen Buddizm ilgi görmüş ve taraftar kazanmıştır.

Buddizm adı batı ülkelerinde Budda'nın kurduğu din için kullanılmaktadır. Buddist Asya ülkelerinde bu din, Budda disiplini, dini anlamında "Budda-Sâsana" diye bilinmektedir. Buddizm'in bir kurucusu, kutsal kitabı, doktrini, yap-yapma telkinleri, bir cemaatı vardır. Bununla beraber onun bir din, mezhep, tarikat ya da felsefî bir ekol olup olmadığı tartışılmıştır.

Buddizm, Asya ve Ön Asya'ya doğru yayılırken, I. Yüzyılda Batı Türkistan'da, daha sonra Doğu Türkistan'da Türkler bu dinle tanışmıştır. Ancak içinde kutsal dilencilik, oturup bağdaş kurup tefekkür dalmak (meditasyon) bulunan bu din, onlara cazip gelmemiştir. Et yemeye, kurban kesmeye, ata binip kılıç kuşanmaya alışık, tabiatla haşır neşir olmuş Türkler; vejeteryan bir diyeteye dayanan Buddizme ısınamamışlardır. Onların daha sonra İslâm'ı büyük bir hevesle benimsemelerinde bu hususlar ve "cihat anlayışı" yanında, Buddizm'de göze çarpmayan, ancak hem eski Türkler'de, hem de İslâm'da bulunan kuvvetli tek Tanrı inancı rol oynamıştır.

Buddizm, Hz. Muhammed'in (S.A.S.) zamanındaki büyük dinlerden biriydi. Ancak ne Kur'ân'da, ne de Hadis kitaplarında bu konu ile doğrudan ilgili bir bilgi yoktur. Bununla beraber eski ve yeni bazı kay-

naklarda, Kur'ân'ın Tin Sûresi'nin 1. Âyetinde geçen incir'in (tîn) Budda'nın altında ilhama kavuştuğundan bahsedilen yabancı incir ağacını ifade ettiği ileri sürülmektedir. Budda'nın doğum yeri olan Kapilavastu şehrinin ise Zu'l-Kifl (Kif'li olan kimse, yani Arapça'da "p" harfi olmadığından, Kapila'lı) adındaki peygamberin isimlendirilmesine sebep olduğu da belirtilmektedir (1). Zu'l-Kifl hakkında Kur'ân, Hadis ve diğer İslâm kaynaklarında fazla bir bilgi yoktur. Sadece Kur'ân'da iki defa zikredilmektedir (2).

A. Budda'nın Hayatı (M.Ö. 563-483)

Buddizm, M.Ö.VI. Yüzyılda, Hinduizm'deki Brahman şekilciliğine, kast taassubuna karşı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu tepkiyi Caynizm, Ajivika hareketi de paylaşmıştır. Budda'nın babası Suddhodana, Himalaya eteklerinde şimdiki Nepal'in bulunduğu bölgede başkenti Kapilavastu olan küçük bir hükümdarlığın başında idi. Budda Kuzey Hindistan'da bulunan bu hükümdarlığın başkenti Kapilavastu yakınlarındaki Lumbini koruluğunda doğdu. Adı Siddhartha Gotama (Gotama aile lakabı) idi. Sakya kabilesine mensuptu. Bunun için ona Sakyamuni, yani "Sakya Kabilesinin Bilgesi, Sakyalıların Sessiz Zahidi" denildi. Budda, ona "ilhama kavuşmuş aydınlanmış, uyanmış" anlamında sonradan verilmiş bir lakaptır. Ona sonradan verilen bir lakap da "Tathagata" (hakikate ulaşan) idi. Asıl adı Siddhartha, gayesine ulaşan anlamına gelmekte idi.

Rivayete göre annesi Maya, Budda'nın doğumundan önce bir rüya görmüş ve ona bu rüyada doğacak olan oğlan çocuğunun ileride meşhur bir mürşid olacağı bildirilmiştir. Maya, Budda'nın karnına beyaz bir fil şeklinde girdiğini de görmüştür.

Annesi, zamanı gelince Budda'yı Kapilavastu'dan ailesinin

1. Bkz. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, 1/700-701.

2. Bkz. Sâd, 48; Enbiyâ, 85.

yanına giderken yolda Lumbini Koruluğunda doğurmuştur. Geleneğe göre Maya, bir kutsal incir ağacının dalından tutunmuş ve o arada onun sağından Budda dünyaya gelmiştir. Tanrılar, onu beyaz bir çamaşır içinde bulmuş ve ona banyo yaptırmışlardır. Ona, her arzusu-na, gayesine kavuşan anlamına gelen Siddhartha adı verilmiştir. Doğumundan bir müddet sonra Siddhartha'nın annesi ölmüş ve o, tey-zesi ve aynı zamanda da üvey annesi olan Mahaprajajati tarafından büyütülmüştür.

Siddhartha'nın babası, oğlunun geleceğini öğrenmek için, o za-manki âdete uyararak, falcılara başvurmuş ve onun ya kudretli bir hükümdar, ya da bir "budda" olacağını öğrenmiştir. Bunun üzerine kral, oğlunun budda olmasına engel olmak için çalışmış; onu saray zevkleri içine hapsedmiş, refah içinde geçen bir hayat ve iyi bir eğitim imkânı sağlamıştır. Siddhartha, evlenme çağına gelince, yakın akrabala-rından birinin güzel kızı Yaşodara ile evlenmiş ve Rahula (engel) adında bir oğlu olmuştur.

Siddhartha, sarayda mesut ve endişeden uzak bir hayat yaşıyordu. Fakat bir gün, babasının yasağına uymayarak saraydan dışarı çıktı; gerçek hayatın sarayda gördüğünden ibaret olmadığını anladı. Çünkü o, ilkgün bir ihtiyara, ertesi gün bir hastaya, üçüncü gün bir cenazeye ve dördüncü çıkışında da bir dilenci keşişe rastladı. Gördükleri onu sarstı; her şeyin boş olduğunu anladı ve dünya nimet-lerine sırt çevirdi. Bu düşünce, onu evini terketme kararına ulaştırdı. Yirmi dokuz yaşında iken, bir gece, ailesi uykuda bulunduğu bir sırada, bir ata binerek evi terketti. Bir ormana vardı. Ormanda, üzerindeki mücevherleri çıkarıp uşağına verdi ve onu at ile geri gönderdi. Saçlarını kökünden keserek suya attı. Oradan geçmekte olan bir gezginci rahip ile elbiselerini değiştirdi. Siddhartha, sarayı terkettikten sonra, eski âdetlere uyararak tanınmış hikmet ve murakabe üstatlarını aradı, onların nezareti altında zihnî gelişmeyi sağlayan yoga metodlarını öğrenerek manevî sukûn ve huzura ulaşmada ehliyet kazanmak istedi. Ancak o, insan, hayat ve hakikat hakkında kendisine telkin edilen programları beğenmedi. İçinde bulunduğu zahitler grubunu terkederek yalnız

başına ormana çekildi. Gotama ismini kullanarak, altı yıl, bir dêri bir kemik kalıncaya kadar en sert bir züht hayatı yaşamaya başladı. Fakat bu hayat da onu tatmin etmedi. Sonunda ondan da vazgeçti. Hikmete ve zihnî berraklığa ulaşmak veya bedenî, zihnî iğvalardan kurtulmak için riyâzet ve çile yolunun kâfi gelmediğini; bu yolun vücudu zayıflatmak ve zihni bulandırmaktan başka bir işe yaramadığını anladı. Çünkü o, önce saray hayatının zevk ve sefasını, daha sonra da nefse işkence yoluyla ikinci bir aşırılığı tattı. Böylece iki aşırılık arasında orta bir yol aramaya koyuldu. Bunun için yeniden yiyip içmeye başladı. Bu durumda onunla çilede bulunan beş zâhit, mücadeleden yılıp mağlûbiyeti kabul ettiğini düşünerek onu terkettiler. Gotama ise hakikat ve huzuru başka yollardan aramaya başladı.

Gotama, Uruvela yakınında Neranjara Nehri kıyısındaki yabâni bir incir ağacı (Bodhi Ağacı) altında oturup düşünceye daldı. Hayatın, ölümün, evrensel acı ve ızdırabın sırrını araştırmaya başladı. Sonunda (35 yaşlarında) 1 Temmuz dolunayında gayesine ulaştı, zihni aydınlandı ve "budda" oldu. Bu aydınlandığı yer, Buddistler için kutsal bir yer haline geldi (Bodhi Gaya).

Budda, bulmuş olduğu hakikatı yaymaya karar verdi. İlk vaazını Benares'deki Sarnath Geyik Parkında kendinden ayrılan beş zahide yaptı. Bu vaaz, "kanunun tekerliğini döndürmek" diye adlandırıldı. O, bu vaazında, kendisinin doğru yolu bulduğunu, "budda" olduğunu, onlara da bu yolu göstereceğini ve doktrinini (dhamma) öğreteceğini söyledi.

Budda, Kusinagara'daki (Patna'nın kuzeybatısına 160 km. mesafede küçük bir şehir) Uttar-pradeş'te 80 yaşında ölmeye kadar, hayatının son 40-50 yılını Hindistan'ın kuzeyinde ve ortasında vaazlarla geçirdi. Taraftarları oldu. Bunlar arasından "bhiksu"denilen dilenci rahiplerin meydana getirdiği "Sangha" diye adlandırılan teşkilat doğdu. Sangha, dünyanın en eski bekâr rahipler teşkilâtıdır. Sangha, Budda ve bulduğu gerçek, doktrin (dhamma) ile birlikte Buddizmin temel prensipleri arasında yer aldı. Budda, uzun zaman kadınların Sangha'ya

alınmasını reddetti; fakat halası ve karısının ısrarlı ricaları üzerine, kadınlar da teşkilâta dahil edildi, rahibe manastırları da ortaya çıktı. Daha sonraki devrelerde keşişler yanında evli olanlar da yer aldı.

B. Budda'nın Telkinleri-Buddizmin Prensipleri

Buddizm'de Budda'nın doktrinine Pali dilinde dhamma" denilir. Budda'nın dhamma'yı, yani ulaştığı hayat kanununu ilan ettiğinde verdiği ilk vaazının, kanunun tekerleğini döndürmek şeklinde açıkladığına işaret edilmmişti. Bunun için tekerlek Buddizmin sembolü olmuştur. Budda, saray hayatı ve çile gibi iki aşırılık arasındaki orta yolu telkin etmiştir. İki aşırılık ızdıraplı iken orta yolda bilgi, kurtuluş ve mutluluk vardır. Bu orta yol, kişiyi elem ve keder denizi olan bu dünyadan, bir kere daha dönmek üzere, kurtararak Nirvana'ya ulaştıracaktır. Kişi, ızdırap ve onun giderilmesi hakkındaki gerçekleri öğrenir, iyi bir Buddhist olarak yaşarsa Nirvana'ya ulaşır. Nirvana'ya ulaşmak için kötü huylara sahip benliği, arzu ve ihtirası yoketmek, hikmet olgunluğuna kavuşmak gerekir. Kişi ancak Nirvana'ya ulaşarak tenasuhtan kurtulabilir.

Aslında Buddizm, Caynizm, Ajivika hareketi, M.Ö. VI. yüzyıldaki katı brahman şekilciliğine, kast taassubuna karşı çıkışı da ifade etmekteydi. Bu sebeple Budda'nın doktrini brahmanlarca küfür olarak görüldü. Onlar, bu hükümlerini, Budda'nın doktrinine, bir yaratıcı tanrıya, brahman âyin ve görevlerine yer verilmemiş olmasına bağladılar. Buddizm, Hindistan'ın kuzeydoğusunda, Ganj nehrinin suladığı toprakların güneydoğusundaki Kosala (şimdiki Oudh) ve Magadha (şimdiki Bihar) krallıklarının içinde yer aldığı, brahman kültürünün merkezinden uzak, brahmanizmin tam giremediği bir coğrafi alanda doğdu. Dolayısıyla brahmanların Tanrı'yı insanî nitelikler içerisinde yaptığından pişmanlık duyan, aldatılabilen, zaafı bulunan, sihirden hoşlanan, insanlar tarafından acze düşürülebilen bir varlık şeklindeki açıklamaları karşısında Budda sessiz kalmıştır. Onun bu açıklamalara katılmadığı bellidir. Ancak Tanrıyı inkâr eden bir ifadesi de yoktur. Buddhistler'e göre bu kadar uzun müddet var olan âlemin nasıl yaratıldığı

insan bilgisinin, insanın bilme gücünün ötesindedir. İnsana düşen, mânevî ilerleme, ahlâkî kötülüklerden uzaklaşma, ızdırapların sebebi olan ihtiraslardan, tenasuh çemberinden kurtulmadır.

Buddizm'in ana telkini, insan ile hakikat arasında hayatın ızdıraplarla dolu olmasıdır. Dört kutsal temel gerçek, Budda'nın kurtuluş telkininin özünü oluşturur: 1) İnsan varlığının mahiyeti ızdırap, acı, kötülük, tatminsizliktir (dukkha). Doğum, hastalık, yaşlılık, ölüm vb. ızdıraptır. 2) Izdırapın sebebi arzu, ihtirastır. Bu da yeni "karma" ve sudûra, yeni tenasuh ve ölüme yolaçar. 3) Izdırap dindirilmelidir. Yoksa fani, süreksiz işler sürüp gidecektir. Bu sürekli tekrarlanan devrelerden kurtulmanın yolu "nirvana"dır (nibbana). 4) Hürriyete, yeni hayata, nirvana'ya ulaşabilmek ancak Budda'nın sekiz dilimli yolu ile mümkündür. Bu sekiz dilimli yol, ilk kutsal gerçeğin kavranılması, ikincisinin anlaşılması, üçüncüsünün de gerçekleşmesini sağlar. İlk üç kutsal gerçek, Budda'nın telkininin felsefî yönünü, dolayısıyla sadece aydınlara bakan yanını kapsar. Dördüncü kutsal gerçek ise Buddizm'in amelî ahlâkiyat yönünü, halka bakan, kısacası onu din yapan vechesini içinde bulundurur.

Budda, Vedalar'ın otoritesini ve Vedic kurban sistemini, kişinin kendine eziyet vermesini (yoga ve benzeri yollarla), ferdî ruhu, manastır düzeninde kast ayrımını reddetti; brahmanların ilgi duyduğu metafizik meselelerden kaçındı. Ancak genel Hint inançları olan karma-tenasuh, feragat yoluyla tenasuhtan kurtulmayı muhafaza etti.

Budda'nın doktrininin felsefî yönü kötümserdi. Çünkü o hayatın tabii olaylarını bir ızdırap olarak görüyor ve bundan kurtuluşu bütün arzu ve ihtiraslardan uzaklaşmaya bağlıyordu. Bu aslında Upanişadlar'da rastlanan hayat görüşünün geliştirilmiş bir şekli idi. Öte yandan Buddizm'in Hindistan'ın meşhur altı felsefe sisteminden biri olan Samkhya ile ortak bazı noktaları bulunduğundan bu sistemin Buddizm'den etkilendiği söylenebilir. Bu felsefî hususlar bir kenarda bırakılırsa, Buddizm'deki amelî ahlâk, insanlara, hayvanlara, bütün varlıklara sevgi ve şefkati ihtiva etmektedir. İşte bir din olarak Bud-

dizm'in Brahmanizme karşı orijinalliği burada yatmaktadır. Zira brahmanlar metafizik tartışmalar arasında işin bu yanını unutmuşlardı (sonradan "bhakti" hareketiyle, bu tamamlanmak istendi). Buddizm'in bir dünya dini haline gelmesinde bu hususun ve Budda'ya olan aşırı bağlılık sonucu Mahayana hareketinde zamanla, Buddizm'in yayıldığı çevrelerdeki temayüle göre, Budda bütün heykellerin kırılmasını emretmiş olmasına rağmen, heykelleri yapılıp ona tapınılmaya başlamasının rolü olmuştur. Dünyanın üç büyük evrensel dininden önce Buddizm, sonra da Hristiyanlık, yayılabilmek ve diğer insanlar tarafından kabul edilebilmek için, aslî prensiplerinden feragat etmek zorunda kalmıştır. Bu konuda tek istisna İslâm'dır. İslâm, yayılırken böyle bir fedâkarlıkta bulunmamış, aksine onun yayılması, prensiplerinin sıkı sıkıya korunması sayesinde olmuştur.

Buddizm'e felsefi-teolojik bir hareket, bir mezhep, bir tarikat olarak bakanlar bulunsa da, bu sistemde bütün bu hususları akla getirecek noktaların mevcudiyetiyle beraber, o bir kurucusu, kutsal kitabı, inanç esasları, ayrı cemaatı, mabetleri, kendine has özellikleriyle daha ziyade bir din olarak nitelendirilmektedir.

C. Budda, İlk Buddhistler ve Konsiller

Buddist literatüre göre Budda'dan önce 24 Budda daha gelmiştir. O, 25. Budda'dır. Ondan sonra da Metteyya (Maitreya) gelecektir. Budda Tusita cennetinde iken, zamanı gelince dünyaya geldiği gibi, Metteyya da öyle yapacaktır. Buddist kaynaklarda Budda'nın doğumundan öncesi, çocukluk ve gençlik yılları, sarayı terki, sonraki zühd hayatı, altında 7 hafta geçirdiği incir ağacı (Bo, Bodhi ağacı) ve daha sonrasıyla ilgili çok sayıda mitolojik legendler yer almaktadır. Budda, incir ağacı altındaki aydınlanmaya kadar bir "Bodhisatva"dır (Budda adayı). Onun ilk şakirtleri; beraber züht hayatına girdikleri, onun zühdi yaşayışı bırakmasıyla ondan ayrılan, kendilerine bulduğu gerçeği ilk va'zettığı, böylece Sangha'ya aldığı beş zahit ve incir ağacı altında ona yiyecek getirip onun doktrinini kabul eden iki tacirdir. Daha sonra başta toprak sahipleri, ticaret ehli, esnaf olmak üzere yığınla

insan, içinde az sayıda brahman da bulunarak, Buddist oldu.

Bunlardan bazıları Sangha'ya keşiş olarak kabul edildi. Budda, keşişleri doktrini va'zetmek üzere görevlendirdi. Onlar, bu görevi her yerde dolaşıp insanlara kendilerini tutma, basit ve sade bir yaşayış, alçak gönüllülük öğretmek yerine getireceklerdi. Bu keşişler arasında, ilk beş zahidden Assaji vasıtasıyla hakikatı öğrenen ve Budda tarafından Sangha'ya alınan Sariputta ve Moggallana da vardı (Bunlar Budda'dan önce öldüler). Yine ilk Sangha üyelerinden, Budda'nın ölümünde onun da katılabilmesi için cesedin yakılması tehir edilen ve ilk konsile başkanlık eden, Büyük Kasyapa ile aynı konsilde Vinaya metnini okuyan Upali önemli üyelerdendir. Ancak Budda'nın gözde şakirdi, yeğeni Ananda idi (Yahudi dininde Hz. Harun'un Hz. Musa'ya, Hristiyanlık'ta Yuhanna'nın Hz. İsa'ya, İslâm'da Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'e, karşı durumu gibi). Ananda, sağlığında Budda'ya büyük bir ihtimamla hizmet etmiş, onu yine diğer bir yeğeni olan Devadatta'nın zehirleme teşebbüsünden kurtarmış, kadınların da ayrıca Sangha'ya alınmaları konusunda üstadını ikna etmişti.

Budda, Kral Bimbisara'nın desteğini kazandı, Magadha krallığı sınırları içinde ve özellikle Rajagaha ve Sravasti etrafında, geleneksel olarak Kuzeybatı Hindistan'a, Pencap'a kadar uzandığı söylenen alanda 40 senenin üstünde dolaştı. Ona topraklar, yapılar bağışlandıysa da bir yere bağlı kalmadı. Bu bağışlar arasında bir kral çocuğu olan Jeta'nın yağmurlu mevsimlerde keşişlerin istirahat ve ikameti için yaptırdığı manastır (vihara) ve tahsis ettiği park en önemlisidir (Sravasti'de). Budda, hayatının sonuna kadar va'zetti, öğretti. Anlattıkları genellikle büyük bir şevk içinde kabul gördü. Zaman zaman ona muhalefet edenler de çıktı. Geleneğe göre 80 yaşını geçtiğinde artık öleceğini, böylece şakirtlerini ve görevini bırakacağını anlayan Budda, beraberinde Ananda ile Uttar-Pradesth'te Malla'lının ülkesinde bulunan Kushinagara'ya gitti. Orada bir sedir hazırlatıp başı kuzeye gelecek şekilde sağ yanı üzerine yattı, Ananda ve keşişlere son öğüt ve tenbihlerini verdi, son şakirdi Subhadra onun telkiniyle Buddist oldu.

Budda, oradaki beşyüz şakirdine, telkininde ve Sangha kural-
larında anlamadıkları bir şey olup olmadığını sordu. Sorusu üç defa tek-
rarlandı. Ananda, böyle birşey bulunmadığını bildirdi. Budda da orada
bulunan beşyüz kişinin nihâi kurtuluşunun garantili olduğunu açıkladı
ve onlara şöyle hitap etti: "Kardeşlerim, şimdi sizden ayrılacağım. Her
şey geçicidir. Kurtuluşunuza gayret ediniz" Budda, bu sözleri sonun-
da nihâi nirvana'ya kavuştu. Kasyapa'nın da beraberinde beşyüz
şakirtle gelmesi üzerine Budda'nın cesedi yakıldı, kemikleri ve kalıntılar
muhafaza edilip on parçaya ayrıldı. Orada bir stupa yapıldı, diğer
parçalar da birer stupa yapıp koruma altına alındı. Sonraki stupalara
bu on merkezden kalıntı verildi.

Budda'nın ölümünden hemen sonraki yağmurlu devrede Kasya-
pa, özellikle Ananda'nın vâkıf olduğu Budda'nın önemli konuşmaları ve
Sangha kurallarının tekrarlandığı Rajagaha (Magadha krallığının
başkenti) konsiline başkanlık etti. Bu konsile beşyüz rahip katıldı. Aşağı
yukarı bir yüzyıl sonra keşişler arasındaki fikir ayrılığı dolayısıyla Vesa-
li'de ikinci bir konsil toplandı. Bu konsile yedi yüz rahip katıldı. İhtilaf gi-
derildi. Kral Kalaşoka himayesinde gerçekleştirilen bu konsilde, ilkinde
olduğu gibi, sutta ve vinaya'nın yeni düzenlemesi yapıldı. Üçüncü kon-
sil, M.Ö. III. yüzyılda doktrinde çıkan bir ihtilaf üzerine, kendisi de bir
Buddist olan İmparator Aşoka (M.Ö. 273-236) zamanla toplandı. Bu
konsil, bin keşişin katılmasıyla Rajagaha'nın yerini almış yeni başkent
Pataliputta'da (Patna) gerçekleşti. Aşoka (Asoka), bu konsilde bir tarafı
tutmadı. O, daha ikinci konsil öncesi başlamış doktrindeki fikir ayrılığının
yeniden alevlenmesi üzerine, tebaası arasındaki ahengi sağlamak ve
mezhep kavgasını önlemek için böyle bir konsile destek verdi (Kons-
tantin'in Hristiyan tarihindeki yeri ile karşılaştırılabilir). Konsil sonunda
Sthavira denilen eskilerin geleneksel görüşü tercih edildi. Karşı grup
Sarvastivadin'ler, aşağı Ganj ovasının kuzeybatısından Madhura'ya
doğru çekildiler. Konsil sonrası o günün Hindistan'ındaki dört krallıktan
birisi olan Magadha'dan Buddizm Hindistan'a yavıldı.

Aşoka devrinde Magadha, tabii kaynakları, madenleri, tarım ve
milletlerarası ticaretiyle bir imparatorluk haline geldi. Aşoka Buddist ol-

madan önce topraklarını genişletmek için giriştiği savaşlardan birinde bu kanlı, katliamlı zaferlerden iğrenmeye, canlılara karşı acıma duymaya başladı. Eşlerinden birisinin telkiniyle Buddist olduktan sonra hayatını ülkeler yerine gönüller kazanmaya, düşmanla savaşma yerine nefsiyle savaşmaya adadı. O, zaten güney uę hariç hemen hemen bütün Hindistan'a hkmetmekteydi. Buddist düşünceleri, unutulmaması için, Hindistan'ın çeşitli yerlerinde taş ve kaya kitbelere yazdırttı.

Böyle güçlü bir imparatorun himayesine kavuşmak, Buddizm'e diğer din ve mezheplere göre bir devlet dini avantajı sağladı. Bununla beraber Aşoka onların mensuplarına da hoşgrl davrandı. Bu devirde Buddizm'in propagandası sadece bütün Hindistan'da değil, uzak yabancı ülkelere kadar genişlik kazandı. Bu faaliyetlerin ilk sonucu Seylan'ın Buddizm'e kazandırılması oldu. Aşoka, Seylan'a oğlu (veya kardeşi) Mahinda'yı göndermişti. Bunu Gandhara, Keşmir, Mysore ve zamanla batıya, n Asya, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika'ya gönderilen özel görevli keşişler takip etti. Türkistan'a Buddizm'in girmesi daha sonra bilinirken bunun Aşoka zamanında olduğunu ileri sürenler vardır. Kendilerininkini en güvenilir ve Budda'nın telkininin orjinal şekli olduğunu ileri süren Theravada Buddizminin (şimdi Seylan, Burma, Tayland ve Kamboçya'da) kutsal kitap metinlerinde Aşoka'nın adı geçmez. Bundan Pali dilindeki kutsal metinlerin (Ti-Pitaka) daha önce tamamlanıp tespit edildiğini çıkaranlar vardır. Öte yandan Aşoka zamanından kalma kaya kitbelerindeki bazı ifadelerden de bunun anlaşıldığı ileri sürülmektedir. Seylan'ın Buddist geleneği, o gün Magadha'da Pali dili konuşulduğu, dolayısıyla kutsal kitaplarındaki Budda'ya nisbet edilen cümlelerin bizzat onun sözleri olduğunu kabul eder. Ancak modern dil alışmaları Magadhi ile Pali arasında önemli farklılıklar bulunduğunu da ortaya koymuştur. Bu konudaki tartışmalar Theravada kutsal metinleri olan Tipitaka'nın dilinin Pali olup onun çeşitli parçalarının Hindistan'ın değişik bölgelerinden gelmesi dolayısıyla farklı mahallî dillerden kelime ve ifadelerin birleştiği, aradan yüzyıllar geçtikten sonra da bu şifahi nakillerin yazıya geçirildiğini göstermektedir.

D. Hindistan'da Mahayana'nın Doğması

Aşoka'dan sonra İmparatorluk küçük hükümdarlıklara bölündü. Aşoka'nın ölümünden 100 yılına kadarki 330 senelik devrede Buddizm Kuzey Hindistan'da yerini sağlamlaştırdı. Bu devrede önce Sung hanedanının hükümdarları Buddizm'e karşı çıkmışlarsa da M.Ö. 2. yüzyılda kuzeybatıda Greko-Hint hükümdarların himayesiyle Buddizm canlandı. Bu hükümdarlardan Menander (Milinda), M.Ö. 100'de, Buddist oldu. O sırada Buddizm Seylan'da her zaman devam edecek üstünlüğünü sağlamış ve Hindistan'dan Çin'e doğru yayılmaya başlamıştı. Hindistan'da ise öyle bölünmeler ortaya çıkmıştı ki gelenekçi Buddizm 18 mezhebe ayrılmıştı. Bu arada kendisine "Büyük Araba" (Mahayana) adını veren ayrı bir Buddist mezhep doğdu. Bu adla insanların kurtuluşundaki cihanşümul gayelerini ifade eden ve ne zaman doğduğu kesin bilinemeyen (tahminen M.Ö. 1. yüzyıl-M.S. 1. yüzyıl arası) bu mezhebin mensupları; gelenekçi eski muhafazakâr Kanada, içinde Theravadin, Sarvastivadin vb. 18 mezhebi bulunduran öncekilere "Hinayana" (küçük araba) adını verdiler.

Mahayanacılar, Hinayana mezheplerinin belirli, az, sınırlı bir alandaki kimselere kurtuluş yolu gösterdiklerini, kendilerinin Hinayanacılar kadar akıl, irfan, hikmete yer vermekle beraber onlardan daha fazla sevgi, şefkat üzerinde durduklarını açıkladılar. Bu yeni mezhebin bir diğer özelliği de "bodhisatva" (Budda adayı) kavramına getirdikleri yeni önem ve genişlik idi. Onlara göre bütün insanlar, hatta "nefs"e sahip olmayan varlıklar bile Budda olabilir, aydınlanmaya ulaşabilirdi. İnsan hayatının en büyük gaye ve ideali bu olmalıydı. Mahayanacıların bu açıklamaları zamanın aydın kitlesi arasında tartışmalara yol açtı. Böylece bu yeni mezhep mensupları Pali yerine Sanskrit dilini kullanmaya mecbur kaldılar. Ancak onların artık bir melez Sanskrit, Budist Sanskriti idi (Kutsal Kitapları Tri-pitaka). Mahayana'nın cihanşümul ideali, onun yayıldığı yerlerdeki yerli dinlerden inanç ve uygulamalar almasına yol açtı. İşte bu etkilenmelerin ilki Hindistan'ın kuzeybatısında ve kuzeyinde İskitler (M.Ö. 130'larda), daha sonra Yüecilerle geldi. Yüeciler, Kuşan Krallığını kurdular ve önce Pencab'ı, sonra Kuzey Hin-

distan'ı ele geçirdiler. Böylece Zerdüşti, Hiristiyan, Roma, Yunan etkileri Buddizm'e girdi. Aslında bu etkiler, Mahayana'nın doğmasına yolaçtığı da düşünülebilirse de, en azından Mahayana'yı yönlendirdi.

Dördüncü bir konsil, 120'lerde (128 veya 144) tahta çıkan Kuşan İmparatoru Kanişka zamanında toplandı. Aşoka gibi o da Buddizm'i kabul edip desteklemişti. Jalandhar'da (bazılarına göre Keşmir'de) toplanan bu konsili Theravadinler kabul etmezler. Halbuki Theravadin keşişlerin bu konsile katılmadığı yolunda kesin bir bilgi yoktur (Bütün Buddist mezhepleri ilk üç konsili kabul ederler. Sonraki konsiller ihtilafıdır). Mahayana'nın kopmasıyla Buddizm'in ikiye ayrılması 4. konsil sonrası olmuştur. Kanişka'nın adı Seylan dinî literatüründe geçmez. Artık Pali metinlerine dayanan eski tarz Buddizm 1. yüzyıl'ın itibaren Hindistan'da gözükmedi. Hinduizm'in etkisiyle Buddizm'i de etkileyen bhakti cereyanı sonucu Budda, brahmanların Vedanta sistemindeki müşahhas ulûhiyetin yerini alarak resmi, heykeli yapılan bir şahsiyete büründürüldü. Daha önceleri buna izin verilmemişti. Kanişka, üzerinde Budda'nın kabartmaları bulunan paralar bastırdı. Budda, eski brahman inançlarındaki Rama ve Krişna gibi, insan biçiminde dünyaya gelmiş bir tanrıya dönüştürüldü. Böylece Budda heykellerinin yapılmasına başlandı.

Mahayana Buddizminin yazılı metinleri Sânskritçe düzenlendi. Hem Mahayanacılar, hem de Hinayanacılar eski kutsal metinlerin (ne zaman düzenlendiği kesin olarak bilinemese de M.Ö. 1. yüzyıla kadar Seylan'da yazılı hale getirildiği anlaşıyor) mevsukiyetini kabul etmekteydiler. Ancak Hinayanacılar, Mahayanacıların kutsal metinlerini bunların eski gelenekte bilinmediğini ileri sürerek kabul etmiyorlardı. Mahayanacılar da buna kendi kutsal kitaplarındaki Nirvana'ya ulaştıracak doktrin yorumuyla ilgili açıklamaların Hinayanancının düzenleyenlerce anlaşılamadığı, bunların son derece yüksek gerçekler olduğu; öncekilerinkinin zihnen gelişmemiş kimseler için muvakkat hakikattan başka bir şey olmadığını söyleyerek cevap veriyorlardı (Tartışmanın tafsilatı için bkz. L. de la Vallee Poussin, "Mahayana", ERE, VIII, 335).

E. Mahayana'nın Hindistan'daki Kolları

I. yüzyıldan başlayarak Mahayana Buddizmi bir koldan Kuşan imparatorluğunun sınırları içinde kalmış Batı Türkistan'a, diğer koldan da Çin'e sızdı. Hindistan'da II. yüzyılda Buddist düşüncenin analitik prensiplerinin Mahayana içinde geliştirilmiş bir şekli olan Madhyamika ekolü ortaya çıktı. Bu ekolde Buddist mantık analizi en yüksek doruğuna ulaştı. Ekolün kurucuları Najarguna ve öğrencisi Aryadeva idi. 226'da Kuşan İmparatorluğu yerini küçük beyliklere bıraktı. Magadha, IV. yüzyılda önemli bir devlet oldu. Bu devrede Hinduizm yeniden canlanmaya başladı. Öte yandan şuuru gerçek bilmeyen Buddist Madhyamika ekolünün aşırı zihinciliğine karşı Asanga ve kardeşi Vasubandhu'nun başlattığı şuuru gerçek bilip onu temizleme ve aydınlatma yoluyla mânevî hakikatı doğrudan doğruya kavramaya dayanan Yogacara (Vijnanavada) ekolü aynı yüzyılda ortaya çıktı. Mahayana'nın Hindistan'da son gelişme merhalesi VIII. yüzyılda Mantrayana ve daha sonra Vajrayana ekolleriyle oldu.

Hinduizm, VIII. ve IX. yüzyıllarda Sankara (788-820) ve Kumarila gibi Buddistlerin çekindikleri iki büyük filozofun da etkisiyle atağa kalktı. Yogacara ekolünün önem verdiği meditasyon metot ve disiplinini daha ileri götüren Mantrayana; mantra, yani kutsal ilâhiler, semboller ve jestlerde odaklaşan gayri Buddist elemanlara yer vererek aydınlanmayı sağlama yolunu tuttu. Kısmen karşılaştığı kuvvetli muhalefet, kısmen de bozulmaya yüz tutması sonucu Buddizm gittikçe artan bir şekilde Hinduizm'e yaklaşmaya ve itibarını kaybetmeye başladı. 712'de Sind'in, Müslümanlarca alınışı bu gidişi hızlandırdı. İşte, bu sırada Mantrayana'nın bir kopyası idi. Bu sebeple XII. yüzyıldan itibaren ortadan kayboldu. Bengal'deki Pala hanedanı hükümdarları (800-1050) Buddizm'i korumuşken, onlardan sonraki Sena hükümdarları Hinduizm'i tuttular. Buddizm, 1200'de Magadha'nın Müslümanların eline geçişiyle Hindistan'dan silinmeye başladı.

Oudh'da 1220'de henüz ortadan kalkmamıştı. XVI. yüzyılda Bengal'de hâlâ az bir taraftarı vardı. Aynı yüzyıl ortalarında Orissa'dan Buddizm çekilmişti. Keşmir'de 1340'da bu dine son verilmişken Nepal'de o, Hinduizm'e yakınlaşarak bozulmuş bir şekilde günümüze kadar geldi.

F. Hindistan Dışında Buddizm

Mahayana; Çin'e Chen-yen, Japonya'ya Shingon adlarıyla intikal etti. O, günümüze kadar gelen şekliyle 9-11. yüzyıllar arasında Tibet'te idi. O sırada Buddizm misyoner keşişler vasıtasıyla Deken ve Hint yarımadasının batısında yayılmakta idi. Doğuda Aşoka zamanında Seylan'a gitmişti. Onun Bengal Körfezinden karşıya Burma'ya, Tayland'a girmesi milâdın ilk yüzyıllarında Mahayana şekliyle oldu. Sonra Seylan'dan gelen Theravada Buddizmi buralarda hakim oldu. Theravada Buddizmi Hinayana'nın 18 kolundan günümüze gelen tek eski Buddizm şeklidir. Seylan ve Tayland'dan Theravada Buddizmi, Kamboçya ve Laos'a yayılırken; Mahayana Buddizminin de Çin'den Vietnam'a girmesi 13-14. yüzyıllarda oldu. Bu ülkelerde ve diğerlerinde Buddizm tarihi, coğrafî, millî ve mahallî şartlara göre şekillendiği gibi iki önemli Buddist mezhep elemanlarının yer yer kaynaştığı da gözden kaçmamaktadır. Hindistan'da Buddizm'in Tantrik veya Vajrayana şekli Hindu bhakti ve Tantrik kültlerine yerini bıraktı; manastırlar ortadan kalktı, artık kuzeydoğudaki küçük bir topluluk dışında 13. yüzyıldan itibaren gözükmez oldu. Bununla beraber Seylan'ın % 60'ı; Burma, Tayland, Laos ve Kamboçya'nın % 90'ı hâlâ Buddisttir. Seylan'dan Pall diline dayanan Buddizm'le ilgili bilgiler XIX. yüzyılda Avrupa ve Amerika'ya geldi. Böylece başta İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Budda'nın hayatı ve doktrinine ilgi arttı. Bu ülkelerde doğudan gelme keşişler de bugün yaşamaktadırlar. Batıda keşiş olmayan Buddistler de artmaktadır. Bunlardan Sangha'ya alınanlar da vardır. Günümüzde Hindistan'da aydınlar arasında Hinduizm'den memnuniyetsizlik sonucu bu eski mirasa dönenler olduğu gibi, kast dışı kim-selerden Buddizm'e girmiş ayrı bir topluluk da vardır.

G. Çin Buddizmi

Çin, Tibet ve Japon Buddizminin herbirinin kendine mahsus özellikleri ve Hint Buddizminden farklı yanları vardır. Bununla beraber üçünde de en bariz ortak yan Mahayanist olmaktır. I. yüzyıldan itibaren merkezî Asya ipek yolu boyunca Çin'e kadar gelen Buddizm, Han Hanedanı'nın sonunda (tah. 220) dağınık yabancı gruplarına münhasır kalmıştı. Bununla beraber onun II. yüzyılın ortalarında saray çevrelerini etkilediği de kaydedilmiştir. Bu konuda Buddistlerin ilk yardımcıları Taoist bilginler oldu. Buddist fikirleri tercüme etmek için Taoist deyimler kullanıldı. Böylece iki din arasındaki benzerlikler ortaya çıktı. Han hanedanının yıkılması sonucu Kuzey Çin'i işgal eden Çinli olmayan halklara 300 senelik hakimiyetleri sırasında Mahayanacı keşişler siyasî, askerî işlerde danışmanlık yaptılar. Onlar sihirbazlıkta da büyük şöhret kazandılar. Buddist vaizler, özellikle Fo T'u-teng (ö. 349) hemen hemen bütün Kuzey Çin'i inançlarına döndürdüler.

O sırada meşhur bir tercüme ekolü Kumarajiva'nın (344-413) başkanlığında başkent Ch'ang-an'da çalışmakta idi. Böylece Çin bilginleri irşat ediliyordu. Fa Hsien adlı meşhur Çin seyyahı, 399'da, Hindistan'a gitmek ve oradaki ziyaret yerlerini görmek üzere Ch'ang-an'dan yola çıktı. Altı senelik yolculuktan sonra altı sene de Hindistan'da gezmek, çeşitli ekollerin kutsal kitaplarını toplamak ve kopya etmek için harcadı; 414'te dönüşünde Buddist kutsal kitaplarını tercümeye başladı; ayrıca meşhur seyahat hatıralarını kaleme aldı. IV. yüzyılda tahsilli ve zengin kimseler Sangha'yı himayeleri altına alıp tercüme masraflarını üstlendiler, manastır ve ma'betler kurdular, Buddizm'in beş ahlâk kaidesini benimsediler.

Güney Çin'de iki temayül gelişti: Zihni kontrol ihtirası bastırmayı esas edinen özde Hinayanist dhyana ekolü; nihâi hakikat meseleleriyle ilgilenen, Mahayana sutra'larına dayanan, Sangha ile aydınlar arasındaki irtibatı sağlayan Prajna ekolü. Bu devrede Tao An (312-385), Hui Yuan (344-416) ve Tao Sheng (360-434) gibi yetişkin şahsiyetlerin etkisiyle büyük manastırlar yapıldı, Vinaya kaideleri

tercüme edildi ve Mahayana'nın spekülâtif fikirleri yayıldı. Böyle büyük Çinli üstadların eserlerinden Sui ve T'ang hanedanlarının ayrı Mahayanist ekolleri içinde gelişen fikirleri öğrenebilmekteyiz. Konfüçyüsçü ve Taoist klasiklerle Mahayanist eserlerdeki fikir ve telkinler birleşince ortaya ayrı bir Çin buddist geleneği çıktı. İşte bu gelenek içinde T'ien T'ai, Temiz ülke (Cennet), Hua Yen ve Ch'an ekolleri gelişti.

Bunlardan T'ien T'ai, T'ang Hanedanı zamanında Chih K'ai (538-597) tarafından güneydoğu Çin'deki T'ienT'ai dağındaki meşhur manastırda ortaya atıldı. Chih, Hintli Najarguna'ya dayanmakta idi. O, bütünlük fikrine önem verdi. Bütün ve parçaları özdeş idi. Bütün âlem ve bütün Buddalar, bir kum tanesinde mevcut idiler. Mutlak Akıl, âlemi onun mükemmelliği içinde kucaklamakta idi. Özde ikisi aynı idi, ancak görevde farklı idiler. Bu ekolde dinin pratik ifadesi zihni bir yere toplama ve her şeyin içyüzünü kavrama yoluyla mânevî irfan ve hikmete bağlanmıştır. Ekol, sadece Çin'de değil, IV. yüzyılda Buddizm'e kapısını aralayan Kore'nin güneyinde de tutunmuş, IX. yüzyılın ilk yarısında da Japonya'ya "Tendai" adıyla geçmiştir.

Temiz Ülke (Ching T'u) ekolü, muhtemelen Çin'de en eski Mahayana topluluğudur. "Beyaz Lotus" adı altında Hui Yüan tarafından kurulduğu sanılan ekolün adı sonraki takipçilerinden bir grup tarafından şimdiki haline döndürülmüştür. Ekolün temel felsefesi zihni, kişiye sonsuz inayet, güç, fazilet verebilecek olan Budda ve bodisatva'lara döndürerek onların yardımını kazanmaktır. Ekolün dayandığı sutra'da aşkın (transendental) Budda için Amitabha (ezeli ışık) deyimi kullanılır. İşte kişi kurtuluşa ulaşmak için ona böyle bir cenneti verecek olan Amitabha Budda'ya (Japonya'da Amida) kendisini adar. Cennete hükmeden ezeli Budda'ya iki bodisatva (Budda olmaya bir merhale kalmış semavi varlıklar), Kuan-Yin ve Ta Shih Chih yardım eder. Bunlardan Kuan-Yin (ağlamayı işiten) adına Çin'de tapınaklar yapılarak kadın ve çocukları koruduğuna inanılan bu bodisatva'ya büyük alaka gösterildi. Onu Taoistlerin ana tanrıçalarından ayırmak imkansızdı. Bu temiz ülke ekolünü en iyi dile getiren Shan-tao (613-681) oldu.

Hua Yen ekolü, ilk iki ekol Hintli Najarguna'ya dayanırken, yerli Çin düşüncesini göstermesi bakımından önemli sayılan bir harekettir. Diğer Buddist ekoller (meselâ Ch'an) var olan da, olmayan da hayaldir derken bu ekol, hedefte cihanşümul ve bütün fenomenal tezahürlerin temeli olan sürekli sabit bir zihin telkin eder. Ekolün ilk üstadı Tu-shun (557-640), en iyi açıklayanı ise Fa-tsang'dır (643-712).

Ch'an ekolü, Çin zekâsının orjinal bir mahsulüdür. Ch'an Sanskritçe "dhyana"dan çıkmıştır ve ekol, Meditasyon Ekolü diye bilinmektedir. Ekolün gayesi, ikilik sözkonusu olmayan bir varlık halinde afâkî ve enfusînin üzerine çıkarak hakikatı birden kavramaktır. Ch'an, tek hakikatın felsefî veya dinî düşünce, meditasyon veya âyin, büyü uygulaması ile kavranılamayan Budda hikmeti olduğunu telkin etti. O öğrenilemez, kitaplardan veya mürşitlerden alınamazdı. Ch'an, düşünce ve mantikî idrakin durduğu anda ortaya çıkan bir mânevî aydınlanmayı esas edindi. Her şey Budda aklının bir tezahürü idi. Ch'an'ın Tibet Mahamudra'sıyla benzerlikleri vardı. Daha önce dhyana egzersizlerinden bahsedenler olsa da ekolün başlangıcı Bodhidharma'ya (470-543) dayandırılır. O, 520'de Çin'e geldiği kabul edilen Hintli bir keşiş idi. Ekole hizmet eden üstadlar arasında temel metni yazan Hui Neng (ö. 713) sonrasında meditasyon salonu bütün Ch'an manastırlarına girdi. Öte yandan keşiş olmayan bütün Buddist erkek ve kadınların evlerinde meditasyon yapmaları teşvik edildi. Ch'an ekolü Sung Hanedanının Yeni Konfüçyüsçü hareketini etkilediği gibi, Japon Zen'iyle bu ülkenin medeniyetinde unutulmayacak izler bıraktı.

Çin'de, 420'de, 1786 ma'bet ve 24.000 erkek ve kadın keşiş vardı. Buddizm'in gittikçe gelişen gücü, sarayı etkilemesi, keşiş hayatının Konfüçyüsçü aile ve ahlâk telakkilerini sarsan doktriner vec-hesi tenkitlerin çoğalmasına yol açtı ve arkasından şiddetle engellemeyi getirdi. Tang Hanedanı devresi (618-907) Buddizm'in Çin'de en olgunluğa ulaştığı yıllar da olsa ilk imparator Kao Tsu ile baskı başladı. Bununla beraber genelde bu hanedan Buddizm'e mültefit idi. Bu devrede Orta Asya ve Hindistan ile bağlantılar oluşturuldu. Çin'e birçok yabancı getirildi. Meşhur Çinli bilgin ve seyyah Hsüan Tsang (Chuang)

(tah. 596-664), Orta Asya yoluyla Hindistan'a gitmek üzere, 629'da yola çıktı. 645'de geri döndü. Hindistan'da 10 yıl boyunca seyahat etti ve geri döndüğünde getirdiği çoğu Yogacara ekolüne ait eserleri, imparatorun himayesinde, hayatının sonuna kadar tercüme etmeye çalıştı. IX. yüzyılda Çin Buddizmi zirvesine ulaştı. Manastır hayatının refahı, itibarı, ihtişamı arkasından fesat getirdi. İmparator Wu-Tsung 845'te görülmedik bir zulüm başlattı, 4000 ma'bede el konu veya tahrip edildi, 250.000 erkek veya kadın keşiş tekrar dünyevî hayata döndürüldü. Buddist sanat eserleri ve kitapları yakıldı. Tang Hanedanı zamanında 8-10 Buddist ekol parlamıştı; ancak Sung hanedanı zamanında Temiz ülke ve Ch'an ekolleri faaliyetlerini devam ettirebildiler.

Çin'de Moğol Yüan Hanedanı 1280-1368 tarihleri arasında hükmederken Tibet veya Lama Buddizmi önde gelen dindi. Mahayana'nın bir uzantısı olan Lamaizm, Moğolistan'da XVI. yüzyıla kadar sathi ölçüde, sonra siyasî otorite olarak, 1920'ye kadar hükmetmiş, daha sonra ise Sovyetler Birliği içindeki bir halk cumhuriyeti hüviyetiyle dine karşı kampanya sonucu rahipler başka mesleklere yönlendirilmiş, rahip sayısı 100.000'den 200'e indirilmiş, manastırlar devlet kontrolü altına girmiş, Buddizm'in etkisi süratle azalmıştır.

Çin'de son yedi yüzyılda, manastırlarda züht hayatı yaşayan keşişlerden ayrı Buddizm, içinde Buddist, Taoist elemanlar birbirine karışmış bir halk dini tarafından yutulmuştur. Aydınlar, halk kitlelerinin bu dini telakkilerine pek karışmadılar, ancak onları bir hurafe yığını olarak hakir gördüler. XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında özellikle T'ai Hsü (1890-1947) ile Çin Buddizmi bir zihni uyanış ve ahlâkî diriliş yaşadı. Fakat komünizm ve Mao tse Tsung ile o, yine bulutların arkasına girdi.

H. Burma Buddizmi

Burma Buddizmi Güneydoğu Asya'da, diğer yerlerde olduğu gibi, manastır hayatına girenler ve girmeyenlerden oluşmuş iki veche arzeder. Bu iki veche biri diğeri olmaksızın düşünülemeyecek bir ilişki

içindedir. Burma'da, Theravada dışında, az sayıda tecrit edilmiş Mahayana manastırları vardır. Mahayana'nın mensupları kuzeydeki dağlık bölge ve doğu Burma Shan eyaletlerinde yaşayan mahallî Gurka ve Rangoon'daki Çin topluluklarındandır.

Buddizm Burma'ya III. yüzyılda geldi. İlk Sarvastivada ve Mahayana, Sanskritçe'ye dayanan Buddizm vardı. Sonra Pali Buddizmi geldi. VII. yüzyıldan itibaren hem Theravada, hem de Sarvastivada mensuplarının bulunduğu Çinli seyyahların kayıtlarından anlaşılmaktadır. Mahayana Buddizminin Aşağı Burma'da VIII-IX yüzyıllarda bulunduğu görülmektedir. Özellikle Prome'deki bu tip Buddizm buraya Kuzeydoğu Hindistan'daki Bengal'den gelmiştir. Çok geçmeden bu Buddizm Hindistan'daki gelişmeyi takip ederek Tantrik yapıya ulaştı. Yukarı Burma'da XI. yüzyılda Tantrik Buddizmin bozulmuş bir şekli vardı. Mon'lar, Güneydoğu Burma'da yerleştiklerinde artık Burma krallığında merkezî nehir etrafında yaşayanlara günümüze kadar gelecek Theravada Buddizmini getirdiler.

Bu Theravada Buddizmi ile yerli mahallî inançların zaman içindeki karışımı Burma Buddizmini oluşturdu. Bu noktada Burma'nın diğer Theravada ülkeleri özellikle Seylan ile irtibatı oldu. XIX. yüzyıldaki Britanya istilâsı Burma'daki Sangha teşkilâtının geleneksel yapısına zarar verdi. Burma 1947'de istiklâlini kazanınca Sangha eski itibarını kazandı. 1956'da Budda'nın nirvana'ya kavuşmasının 2500. yıldönümü Rangoon dışında özel olarak halkın yardımlarıyla hazırlanmış bir mağara salonunda Tipitaka'nın bütün metninin okunması ve gözden geçirilmesiyle gerçekleştirilen bir Buddist konsiliyle kutlandı. 1961'de Rangoon Parlamentosunda, nüfusun % 20'sini oluşturan Buddist olmayan halktan bir ayırım ortaya çıkarmamak üzere Buddizmi resmî din kılan bir karar alındı. Bu karar 1962'de general Ne Win'in askeri hükümetince feshedilmişse de bu bağımsızlık devresinde Burma'da Buddizm himaye edilmiştir.

Burma'da manastırlar halkın moral ve eğitim işlerinde yardımcı olur. Krallar tarafından yaptırılan pagodalar (tapınak gibi kutsal yer) dik-

kat çekicidir. Birçok şehir ve kasabalarda keşiş olmayanlar da manastırlara bağlıdır. Halk tarafından hibe edilmiş altın yapraklarla kaplı Rangoon Shwe Dagon pagoda'sı Mandalay'dakiler gibi ziyaret yeridir. Şenlik günleri büyük insan kitleleri buralarda toplanır.

İ. Seylan Buddizmi

Seylan Buddizmi eski Buddizm'in önemli bir merkezidir. V. yüzyılda Pali dilinde yazılmış bir vekayinameye göre Budda Seylan'a üç defa gelmiştir. Bir defasında o Sumanakata tepesine çıkmış ve orada ayak izi kalmıştır. Burası şimdi "Adem zirvesi" diye bilinmektedir. Bu rivayetin tarihî bir dayanağı bulunmasa da bu yer, şimdi önemli ziyaret merkezlerinden birisidir.

Seylan'da halk, bu adanın Budda'nın telkinatının muhafızı olduğuna inanır. Aşoka zamanında Seylan kralı Buddizmi kabul edince başkent Anuradhapura'da bir "vihara" (manastır) açtırdı. Bu vihara'nın ilk sakinleri Aşoka'nın oğlu Mahinda ile beraber oraya gelen sangha üyesi keşişler (bhikku) oldu. Seylan'da uzun asırlar başta gelen mezhebin ilk müjdecileri bunlardı.

Hindistan'dan V. yüzyılda gelip bu Mahavihara cemaatının bir üyesi olan Buddhaghosa, Tripitaka üzerine yazılmış Sinhalese şerhlerini Pali dilinde yeniden kaleme aldı, ayrıca Buddist telkinatın geniş bir özetini yaptı. Bu iki eser Seylan Theravada geleneğinin gelişmesinde önemli katkıda bulundu. Seylan'a Buddizm'in gelişinden 1815'deki İngiliz işgaline kadarki devrede ülkeyi idare edenin Buddist olması istendi. Miladın ilk yüzyılında yaşamış bir kralın Mahavihara'ya değil, münferit keşişlere hediye vermesi Abhayagiri mezhebinin doğurdu.

Telkin ve manastır düzeninde farklı bir özelliğe sahip olmasa da bu yeni mezhep, dış etkilerin odağı oldu. Önceki Mahavihara'nın keşişleri, Theravada gelenekçiliğinin koruyucu bekçileri olarak, Abhayagiri doğmadan önce, Theravada kutsal metinleri olan Tipitaka'yı I. yüzyılda yazılı hale getirdi. Yeni mezhep, Abhayagiri mensupları, hem Theravada, hem de Mahayana telkinatını inceleyerek dışa açık bir yol

takip ettiler. Daha sonra bir üçüncü mezhep, Jetaana da bir önceki mezhebin yolunu tuttu.

Sonraki yüzyıllarda bu üç mezhep Seylan'daki sangha'nın temelini oluşturdu. Bu yüzyıllarda Güney Hindistan ve Hindu etkisi giderek arttı ve bu etki, 11-12 yüzyıllarda Vişnu, Şiva gibi Hint tanrılarına tapınaklar yapılmaya kadar vardı. Bununla beraber yine 11. yüzyıldaki millî uyanış sonucu Buddizm yeniden güç kazandı. Theravada gelenekçiliği altında mezhepler birleştirildi. Hint Buddhistlerinden sağlanan Budda'nın dişiyle ilgili Abhayagiri keşişleri nezaretinde başlamış kült bu devrede yeniden canlandırıldı. Buna diğer bir yâdigâr, Budda'nın sada-ka kâsesi de eklendi (şimdi bu kâse kayıptır). Portekizliler 16. yüzyılda başkenti alıp bu dişi ortadan kaldırdıklarını ileri sürmüşlerse de yerli halk onun taklit olduğuna, esas yadigarın hâlâ Kandy'de mevcut bulunduğu inanırlar.

Seylan'da halk keşişlerin yaşadığı vihara'ları kutsal ziyaret yeri olarak görürler. İlk vihara'lar, içinde bir yadigarın gömülü olduğu dagaba'lar (pagoda) ve bir de "bo ağacı"ndan oluşan bir bütündü. Şimdi Anuradhapura'daki bo ağacının Budda'nın altında ilhama kavuştuğu Gaya'daki ağaçdan kesildiği ve Mahinda'nın kızkardeşi tarafından Seylan'a getirildiği söylenir. 4. yüzyıldan bu yana Budda'nın heykellerinin bulunduğu yerler, dagaba ve bo ağaçlarıyla birlikte bugün de Seylan'daki vihara'ların değişmez özellikleri olmuştur. Ayrıca vihara'lara 12. yüzyıldan itibaren "devalaya" denilen Hint tanrılarının putları da girmiş, 15. yüzyıldan itibaren de onlar aynı yapıda, ayrı bir bölümde yer almıştır.

Sangha, Portekiz, Hollanda ve İngiliz istilâsı sırasında geri planda kalmışken 19. yüzyılın sonlarına doğru güç kazandı. Zamanla iki Buddhist üniversite (Vidyalankara, Vidyodaya) kuruldu. 1947'den bu yana Buddizm'in gelişmesiyle millî kalkınma atbaşı sürdürülmektedir.

K. Tayland Buddizmi

Tayland Buddizmi, Vietnam dışında diğer Güneydoğu Asya ülkelerindeki gibi Theravada mezhebindedir. Taylandlıların % 94'ü

Buddisttir. Tayland'da Buddizm'in tarihçesi 6. yüzyılda başlar. Merkezi aşağı Burma'da olan Mon krallığının bir bölümü olan Tayland'ın güneyinde önce Hinayana hakimdi. 8-13. yüzyıllar arası bölgede Mahayana önde gelen mezhepti. Kimerlerin ülkenin büyük bir kısmını ele geçirmesi sonucu 11-14. yüzyıllar arasında onların Hindu geleneği üstünlük kazandı. 14. yüzyılda Çinliler'le yakınlıkları bilinen Tayların millî tarihi başladı. Bu yüzyılda Seylan'a giden Siyamlı keşişler dönüşlerinde Tayland'da kaldılar ve oradaki yeni Buddist gelişmeleri yaydılar. Bu zamandan itibaren Tayland'da Theravada Buddizmi hakim oldu. Hane-dan ve başkent değişiklikleri, dışarıdan gelen işgaller akabinde 1851'de tahta çıkıp 17 sene hükmeden Mongkut, bir Buddist keşiş olarak modern Tayland'ın temellerini attı ve Buddizm'de reform sayılabilecek sangha teşkilatıyla ilgili yenilikler yaptı. Onun yaptıkları şimdiki Tay Buddizmi üzerinde derin izler bıraktı. Oğlu da babasının yolunda gitti. Modernleştirme çabaları yanında, Tipitaka'yı Tay nitelikleri içinde, fakat Avrupâî ciltler halinde bastırması dikkat çekicidir. 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana gittikçe artarak Tayland'ın şehir bölgelerinde batı etkisi kendisini göstermekteyse de şehir dışı bölgelerde Buddizm kültür, inanç ve geleneklerde ağırlığını belli etmektedir.

Vietnam, 939'a kadar 1000 yıllık bir süre Çin İmparatorluğunun bir eyaleti olarak kaldı. Bu sürede Çin'den her hususta, bu arada dinî bakımından da etkilendi. Bugün de Vietnam'da Buddizm, Taoizm bu etkilenme sonucu hâlâ ayaktadır.

L. Japon Buddizmi

Buddizm'in Çin yoluyla VI. yüzyılda ulaştığı Japonya, bu dinle ilgili gelişmeler bakımından önem taşır. Buddizm kozmoloji ve eskatolojisi, ayrıntılı mânevî disiplin ve yetiştirme sistemleri, teşkilâtli rahip teşekkülleriyle Japon halkının hayatında başlıca dinî güç haline geldi. Felsefî düşünceyi kamçıladi, sanat ve edebiyatı, öğrenimi, estetik duyguları etkiledi. Bu din, bir halk dini olarak bir yandan ölü ayinleri getirirken, diğer yandan dünyevî çıkarlar için büyüsel ve tabiatüstü yardım iddiasında da bulundu. Büyük Buddist Jodo ve Shingon mezhepleri

Japonya'da doğdu ve Amida Budda inancını kökleştirdi.

Bunlardan Jodo; Honen tarafından 1175'de kuruldu, Shinran (tah. 1173-1263) tarafından da geliştirildi. Çinlilerin "Temiz Ülke" (Ching T'u) ekolünün Japonca karşılığı olan Jodo'ya göre Budda ezeli nur, çok merhamet, hikmet, sevgi sahibi bir varlık olarak sunuldu ve bu mezhep, iman ve inayet ile kurtuluşu telkin ederek, Japonya'da Bud-dizm'in en popüler şekli haline geldi. Amida, Japon Buddizminde aşkın (transendental) Budda için kullanılan bir addır. Hindistan'daki Mahaya-na'da bu aşkın Budda, ezeli Hayat ve ezeli Nur olarak bilinir. Amida, kullarını saadet ülkesi cennete göndereceğine inanılır. Kurtuluş için en kolay yol olarak görülen, Jodo'nun Japonya'da birbirinden az farklı dört kolu vardır: Jodo (1970'lere doğru taraftarı 4 milyon kişi), Shinshu (13 milyon), Yuzunembutsu ve Ji (taraftarları fazla değil). Bunlardan halkın en çok tuttuğu Shinshu'yu (1173-1263) kurdu. O, manastır kisvelerini attı, evlenme ve aile hayatının kurtuluşa engel olmayacağını ileri sürdü.

Jodo'dan daha da önce, tahminen 806'da, Kobo Daishi (774-835) tarafından kurulan diğer bir Japon Buddhist mezhebi mistik ve uzlaştırmacı (sinkretist) yapılı Shingon'dur. Birçok dinlerin tanrı ve melek-leri Shingon'da (Çincesi "Chen Yen": doğru söz), vücudu bütün âlemi kuşatan Budda'nın tezahürleri olarak görülür. Bu mezhepte âlemin sırları görülebilir ve kavranılabilir şekilde takdim edilmeye ve sembollen-dirilmeye çalışılmıştır. Kobo Daishi (Kukai), Çin'de kendini yetiştirdi ve Japonya'da panteist ve mistik yapılı, Tantrik mezhebini telkin etti. Ona göre âlem, Budda'nın dışta tezahür etmiş şeklidir. Onun gerçek vücudu birbirini tamamlayan iki parçadan oluşmuştur: Zihnî, maddî. O, Hinduizm, Konfüçyüsçülük, Taoizm ve diğer Buddhist mezhepleri de içine alarak, din ve mezhepleri 10 gelişme derecesi içinde görür. Bu pi-ramitte en üstte Buddalığın bütün mukaddesliği gerçekleşmiş Shin-gon'un mistik panteizmi bulunur. Onun uzlaştırmacı tutumu Ryobu Şinto'nun ortaya çıkmasını sağladı. Böylece ortaçağ Japonyasında XII. yüzyılda başlayan ve XIII. yüzyılda en canlı devresini yaşayan Bud-dizm'den etkilenmiş Şinto kendini gösterdi. Birleşik Şinto-Buddist kutsal yerlerinde her iki dinin rahiplerinin birbiriyle kaynaştığı, Şinto kutsal yer-

lerinde Buddhist ayinlerin icra edildiği görüldü. Böylece Şinto felsefî bakışı ve ahlâkî muhtevası derinleşmekle beraber tek başına Şinto taraftarları bu gidişe şiddetle karşı çıktılar. Böylece Meiji devrinin başlarında bu kaynaşma bozuldu ve ondan sonra da doktrin ve tören olarak bir daha görülmeyi.

Kobo Daishi gibi Hei devrinin diğer meşhur şahsiyeti, Japon Buddhist ekolü Tendai'yi kuran Dengyo Daishi'dir (767-822). Çin'de T'ien T'ai idealist telkinatını öğrendikten sonra Dengyo Daishi (Saicho), Japonya'ya döndü ve Tendai'yi kurdu. Tendai, Japon Buddizminin birleştirici gücü oldu. Tendai'nin esası, bütün sırlar, faziletler ve hikmetin bir kimsenin kendi şuurunda Buddalığı gerçekleştirebilmesi için olduğuna dayanır. Dengyo Daishi, kurtuluş ve Buddalığı kazanmanın en genel gaye olduğunu açıkladı. O, Hiei Dağında (Kyoto yakınlarında), büyük bir Tendai merkezi olarak, asırlarca devam edecek bir manastır kurdu. Shingon ile birlikte Tendai, Japonya'da dinî inanç ve felsefî düşüncenin itici gücü oldu.

Çin'de 'Ch'an" diye bilinen, Japonya'da Zen adını alan Budizm'in bir şekli, Buddhist ekolleri içinde parladi ve sadece Japonya'da kalmayıp bütün dünyaya yayıldı. Bu çok önemli ve etkili mezhep, bir iç tecrübeyi geliştirme yoluyla hakikatin doğrudan ve mistik olarak kazanılmasına dayanır. Zen Buddizm, kutsal metinlere, söz ve kavramlara, onlara dayanan yorumlamalara değil, Buddizm'in esas öz ve ruhunu aksettirdiğini iddia ettiği kendi telkinatına önem verir. O, derûni mânevî aydınlanmayı gerçekleştirmeye çalışır. Bunun için, insanın cehaleti dolayısıyla gerçekleştiremediği Budda tabiatının fıtratının temel taşı olduğunu iddia ederek meditasyon veya murakabe uygulamalarını teşvik eder. Zen, en güzel sanat ve edebiyat eserlerinin ilhamını vererek Japon kültürünün üzerinde büyük ve derin bir etki bıraktı. Zen'in prensipleri "Judo" ve "Kendo" (Kılıç oyunu) askerî sanatlarına, çay törenlerine, çiçek tanzimi, çiçek bahçesi peyzajı çalışmalarına uygulandı. Zen manastırları sessizlik, düzen, temizlik ve titiz dinî disiplinleriyle dikkat çekicidir. Keşişlerin hayatı meditasyon, ibadet ve faal el işleriyle geçer. Züht uygulamaları için büyük bir teşvik söz konusu

değildir. Pratik işlerde ve meditasyonda kendini idrak ve Budda tabiatı eşit şekilde bulunur.

Zen Buddizmin Japonya'da birkaç kolu vardır. Bunlardan Soto, Çin'de Tung-shan(807-869) ve Ts'ao-shan (840-901) tarafından kuruldu. Başlıca felsefesi Mutlak ile nisbînin fenomenal bakımdan birliği idi. Eğitim, meditasyonda bağdaş kurup oturarak konsantre olmak, beş merhale sistemi (gerçek nefsi tanımaktan, mutlak gerçeğe tam birliğin gerçekleşmesine kadar) bu tarzın esaslarını oluştuyordu. Gerçek ırfa- na kavuşma sessiz aydınlanma ile gerçekleşeceğine inanılıyordu. Japonya'ya bu hareketi getiren Dogen (1200-1253), halka mâleden Kei- zan (1268-1325) oldu. Dogen, 23 yaşında Çin'e gitti, 1227'de aydınlanmayı kazanmış olarak Japonya'ya geri döndü. İlk müstakil Zen manastırı 1236'da onun önyak olmasıyla kuruldu. O, insan ve bütün şeylerin özünün Budda fıtratı olduğunu; bu fıtratın, ego'nun tasfiyesiyle, kötü arzuların giderilmesiyle ve kendine tam hakim olmakla gerçekleşeceğini telkin ederek bu manastırda keşiş olan, olmayan kim- seleri yeştiştirdi. O, meditasyonda bağdaş kurup oturma ve beli dik tutma tarzında "zazen" uygulamasını destekledi. Zazen tekniğinde zihin bütün alakalarından, arzu, fikir ve hükümlerinden arındırılmak yo- luyla nefes almanın düzenlenmesi, böylece "satori" denilen büyük haz ve sekînete ulaşma hedefi Zen meditasyon geleneğinin gayesidir. Sa- toride Budda adayı, kendi Budda fıtratını esas hikmet görerek zihnî bir ayrıma gitmeksizin, Budda zihninin şuuruna, saf şuur olarak, varmak ister. Bu tecrübe, zihnî veya duygusal olarak nitelendirilirse satori olmaz. Satori, tarif ve tasvirin ötesinde bir tecrübedir. Temelde o, insanın, bedenindeki şuursuz güçlerden hürriyetini kazanarak, mânevî bütünlüğe kavuşmasıdır. İşte Dogen, zazen'de Buddizm'in ana prensi- binin bulunduğu, Budda fıtratının böyle çiçekleneceğini savundu. Fel- sefî yönden onun monistik panteizmi; üstünlük, aşkınlığı bir kenara ite- rek, Mutlakla fenomenal âlemin denklenmesine dayanıyordu. Dogen, diğer Zen üstadlarının aksine, sutra'ların okunmasını Buddist kutsal nesnelere tazim gösterilmesini savundu. Öte yandan o, Zen üstadlarının şakirtlerine, zihni hürriyeti kazanmak ve "satori"yi bir anda

gerçekleştirmek için verdikleri egzersizleri (koan) ikinci dereceden buldu. O, Buddizm'in kollara ayrılmasına ve bu arada Soto'nun da bir mezhep olarak ortaya çıkmasına karşı idi. Bununla beraber Eiheiji Tapınağında (Echizen eyaletinde) Soto telkinleri günümüze kadar sürüp geldi.

Zen mezhebinin diğer bir kolu da Rinzai'dir. Bu mezhep Çin Budistlerinden Lin Chi veya I-hsüan (ö. 867) tarafından kuruldu ve Eisai (1141-1215) tarafından da Japonya'ya sokuldu. Rinzai, Soto'dan ani aydınlanma kazanmada alışılmışın dışında vasıta kullanmasıyla ayrılır. Bu farklılıklar; vurma ve haykırma, anlaşılmasız söz ve paradokslar kullanmak, şakirtlere egzersiz vermek gibi şeyler idi. Eisai (Zenko Kokushi), iki defa Çin'e gitti, orada Lin-Chi mezhebinde aydınlanmaya ulaştı. Japonya'da ilk Rinzai tapınağını 1191'de kurdu. Zen geleneğini Kamakura'ya soktu. Dinî hamiyet ve millî ideali birleştiren, yorumlar yaptı. Zen meditasyonunu açıkladı ve Zen'in müstakil bir ekol olarak bilinmesini, tanınmasını sağladı. Çayı Japonya'ya ilk getiren o olmasa da, Japon çay kültürünün babası olarak telakki edildi. Rinzai tapınakları kültür ve sanat merkezleri oldu. Rinzai'yi yenileştiren büyük Zen üstadı Hakuin (1685-1768), Dogen gibi bir üne sahip oldu. O, 24 yaşında aydınlanmaya ulaşmıştı. 1716'da artık Tokugawa devrinde en güçlü Buddhist merkez olarak Shoinji tapınağında sürekli kalmak üzere yerleşti. Hakuin'in Zen çevresinde aydınlanma, kuvvetli vecd ve mistik tecrübelerle içten sanat kabiliyetleri birleşti. O, Amida geleneğinin kolay tarzını kötüledi ve Zen meditasyonunun mukayese kabul etmez gücünü ve "koan" egzersizlerini savundu. Onun mistik tecrübesi üç deyimle özetlenebilir: Büyük Şüphe, Büyük Aydınlanma, Büyük Haz.

Üçüncü bir Zen Buddhist kol da Obaku'dur. Kurucusu Ingen'dir (1592-1673). Ingen, 60 yaşını geçmişken devamlı davetler sonucu Çin'den 20 şakirdiyle birlikte Japonya'ya geldi. Diğerleri gibi Obaku da Çin kaynaklıdır. Obaku, XVII. yüzyılda sür'atle yayıldı. Züht uygulamaları dolayısıyla Rinzai'den biraz ayrılmakta olan Obaku, ani aydınlanmanın üstün inayete dayandığını, daha az kabiliyetli olanlar için tedicî yolun daha uygun düşeceğini telkin etti. Ani satori'ye

ulaşmak için zazen ve koan, tedrici yoldan aydınlanmak için de Amida Budda'nın adını herkesin onun cennetinde doğacağına inanarak, devamlı tekrarlamasına ağırlık verdi. Amida, bir kimsenin zihninin dışında varlığı bulunmayan, her duygulu varlıktaki Budda ruhu olarak kabul edilir. Çin etkisi Obaku'nun tapınak mimarisi ve dini törenlerinde kendini aksettirir.

Japonya'da Buddist keşişlerin gayretiyle son 1000 yılı aşkın bir süre içinde eski yerli din Şinto, Buddizm'in içinde eridi. Bu iki dinin ilişkileri büyük değişmeler geçirdi. Önceleri karşılıklı hoşgörü içinde başlayan ilişkiler, XVII. yüzyıldan itibaren şövenizm ve yabancı düşmanlığı sonucu Şinto'yu canlandırdı ve onun millî inanç haline gelmesine yol açtı. Buddizm baskı gördü. Buddist rahip zümresi sıkıcı sınırlamalara maruz kaldı. Bu arada belirtilmelidir ki Hıristiyanlığın Japonya'ya girmesinde Buddizm'e nefret duyan Şogun Nobunaga'nın büyük rolü olmuştu. Bugün Japonya'da materyalist fikirler, din dışı hayat ve dinden uzaklaşma Japonya'daki bütün dinlerin ortak problemdir. II. Dünya Savaşı sonucu Devlet Şintosu ortadan kalkmışsa da, yeni gelişen bir yığın sinkretist Şinto mezhebi, içinde Buddizm de bulunan bazı dinler, gizli bilimler, telkinle tedaviden oluşan karmaşık yapılara sahiptir. Buddizm, Japonya'da çeşitli mezhepleriyle gelenekleşmiş birhayata sahipse de ilk canlılığını kaybetmiştir.

M. Buddizmde Sekiz Dilimli Yol

Çeşitli mezhepleri, çeşitli ülkelerde kazandığı değişik inançları, farklı uygulamaları, bazı dinlerle kaynaşmış şekilleri olsa da Buddizm'in kendine mahsus bir yapısı vardır. Bu yapının temeli, ızdırabın kaynağı olan arzu ve ihtirasların giderilmesinde başvuru olan Sekiz Dilimli Yoldur. Bu sekiz madde, Maha Parinibbana Sutta'da geçen üç ana maddenin sonradan genişletilmiş şeklidir ve eski metinlerde bulunmamaktadır. Üç ana madde şunlardır: Sila (ahlâk), Samadhi (meditasyon), Panna (hikmet).

Sila'ya Sekiz Dilimli Yoldan üç madde girer: doğru söz, doğru davranış (iş), doğru geçim (hayat). Doğru söz ve doğru davranışa her

Buddistin uyması gereken beş emir açıklık getirir: öldürmemek ve zarar vermemek, çalmamak, duyularını yanlış yola yöneltmemek, yalan-yanlış konuşmamak, içki-uyuşturucu kullanmamak. Doğru geçim beş yasağı içine alır: kasâplık, meyhanecilik, esrarcılık, silah ve zehir imalatçılığı yapmamak. İyi bir Buddhist, çocuk düşürmeye karşıdır. O; avlanmaz, balık tutmaz, silah kullanmaz; et, içki ve zehir satın almaz, zina yapmaz.

Buddist, her durumda hayatı koruyacaktır. Buddhist, çocuk düşürmeye karşıdır; fakat doğum kontrolüne karşı değildir. Buddhist mümkün olduğu kadar, hakikata uyar tarzda konuşmak, başkalarını rencide edecek konuşmalardan kaçınmak zorundadır.

Samadhi, bir hedefe zihnini yöneltmek, konsantre olmak anlamında meditasyona delâlet eder. Bu ana maddeye *doğru muhakeme*, *doğru murakabe* girer. Budda'dan telkinini, bir kelime ile özetlemesi istendiğinde o, "sati" (muhakeme, düşüncelilik) cevabını vermiştir. Dolayısıyla doğru muhakeme, Buddistin söylediği, yaptığı, düşündüğü işlerde gösterdiği zihin keskinliği, zihnî nüfuz zarafetini ifade eder. Doğru murakabe de bir yandan zihnin bir konuya yöneltilmesi, nefesin kontrolü, akla gelen düşüncelerin tahlili; onların özüne inilerek iyi, kötü veya nötr olduklarının anlaşılabilmesi; öte yandan hırs, kin, hile vb. şeylerin neden kaynaklandığının belirlenmesi gibi hususları içine alır.

Panna, Buddistin hayatının üçüncü ve en yüksek seviyedeki durumuna işaret eder. Bu âlem ve insan ile ilgili gerçeklerin önce inanç olarak kabulü, sonra da tecrübî olarak hedefe ulaşılması gayedir. Panna'ya *doğru anlayış*, *doğru düşünce*, *doğru niyet* girer. Doğru anlayış, âlemi ve insan varlığını dört kutsal gerçeğe göre anlamadır. Doğru düşünce; zihnin duygusal arzu, kötülük, zulüm gibi tutumlardan arındırılmasıdır. Doğru niyet (ceht, gayret) ise sonunda pişman oluncak veya başarısızlığa düşülecek yollara gitmeyip ihlasla zihinde iyi duygular beslemeyi ifade eder.

Budda, geride bir kitap bırakmadı, yerine geçecek bir kimseyi de

belirlemedi. O, herkesin kendisine ışık tutmasını istedi. Ancak telkinini yaşatmayı kurduğu Sangha teşkilâtı üstlenmişti. Budda'nın cenaze töreninde onun sözleri ve işlerinin unutulmadan muhafaza edilmesi fikri ortaya atıldı. Böylece ilk konsil Budda'nın ölümünü takip eden ay içinde Rajagaha'da toplanıp daha sonra Pali metni denilecek kutsal kitabın ilk şifâhi çalışmaları başladı. Bu çalışmalar Vesali'deki 2. konsilde de devam etti. Kral Aşoka zamanındaki 3. konsilde Pali metnin 3. bölümü tamamlandı. Pali metinlerinde Aşoka'nın adının geçmemesini bu metinlerin daha önce tamamlanmış olmasına (M.Ö. 3. yüzyıl) bağlayanlar varsa da en eski Buddhist Pali tarihî vekayinamesi olan Dipavamsa'ya göre Pali metinlerinin yazılı hale intikali M.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısında Seylan'da oldu.

N. Buddizmde Kutsal Metinler

Theravada Buddhistlerince sahih görülen Pali metinlerine Tıpitaka (üç sepet) denir. En eski Buddhist kutsal kitabı olan Tıpitaka üç bölüme ayrılır: 1) Vinaya-Pitaka (disiplin sepeti): Sangha ve keşişler ile ilgili usul ve kaideleri içine alır. Rahip olan, olmayanlarla ilgili hususlar, rahip ve rahibelerin uyması gerekli kaideler, ayinler, vaaz, beslenme, giyinme gibi konular bu bölümde yer alır. Bu bölümün en eski materyelini; suçlu keşişin suçunu itiraf ettiği ve topluca keşişlerin 200 kadar suçu ihtiva eden listeyi okuyup suçlunun cezasını da tayin ettiği, ikisi itirafa hasretilen aylık dört kutsal günde (dolunay ve yeni ayla ilgili) okunması âdet haline gelmiş, Patimokha kaideleri oluşturur. 2) Sutta-Pitaka (vaazlar sepeti): Budda ve bazı şakirtlerinin devirlerindeki kimselerle konuşmaları, vaaz ve hitabelerini içine alır. Beş Nikaya'dan oluşur. Bu koleksiyonda Buddizm öncesi doğum hikâyelerini de ihtiva eden Jataka ve doktrinin bir özetini veren Dhammapada gibi kitaplar da vardır. Sutta'lar, Ananda'nın Rajagaha Konsilinde "Böylece işittim" diye Budda'nın ölümü sonrasında naklettiği şeylerdir. Tıpitaka'nın en önemli kısmı Budda'nın fikirlerini veren, bunun için "dhamma sepeti" de denilen bu kısımdır. 3) Abhidhamma-Pitaka (genişletilmiş doktrin, felsefî ve psikolojik yorumlar sepeti) suttalarda halk için ve savunma tarzındaki doktrinin yedi kitap içinde özetlenmesi ve başlıklı listeler halinde sistem-

leştirilmesinden ibarettir. Buddizm'in felsefe ve psikolojisi bu bölümdedir. Theravada kolundan olmayan Buddist mezheplerin kutsal kitapları (Tripitaka), en başta Sanskritçe'den Çince'ye tercümeler, Tibetçe ve Buddist melez Sanskritçe olarak muhafaza edilmiştir. Çin Buddist kutsal kitap metinleri (San Tsang), özellikle Çin ve Japon Mahayana'sı için en önemli kaynaktır. Buddizm'in Çin'e girmesinden itibaren Sanskritçe metinlerin elde edilmesi ve tercümesine büyük ilgi gösterilmiştir. Zamanla bu tercümelerin kataloglarının yapılması gerekmiştir (eskilerin en meşhuru 730'da tamamlanan K'ai Yüan). Çince Tripitaka, J. Takakusu tarafından 1924-1932 arasında 85 cilt halinde basıldı (Bu geniş koleksiyonun az bir kısmı İngilizce'ye çevirildi).

Theravada kutsal metni gibi üç bölümden ibaret olsa da, diğer Buddist mezheplerin kutsal kitap bölümlerinin muhtevası ve yapılarında farklılıklar vardır. Meselâ Tipitaka'nın Sutta-Pitaka bölümünde bir Çin koleksiyonunda ilk dört "nikaya"ya tekabül eden dört agama bulunur. Sarvastivada'nın Abhidharma-Pitaka'sı, Theravada'nınkinden, bazı konu başlıkları uysa da, kitap adları bakımından tamamen farklıdır. Çin kutsal metnine birçok Çin Buddist yazıları (Zen de dahil) alınarak dördüncü bir bölüm oluşturulmuştur. Ayrıca Çin metninde üç bölüme de birbirine karşı her iki tarafın kutsal yazıları da bulunur. Ancak belirtilmelidir ki Hinayana taraftarları, Mahayana'nın kutsal metinlerini bunlar tarihen bilinmiyor diye kabul etmek istemezler. Mahayanacılar ise Hinayana'nın kutsal metinlerini güvenilir bulmakla beraber, kendi sutra'larına kendilerinin inandıklarını, onların da tarihî kökeni bulunduğunu, Budda'nın onlardaki gerçeği telkin ettiğini, fakat Hinayanacıların anlayamadıklarını, nirvana'ya ulaştıracak gerçek doktrinin kendilerinininkinin olduğunu ileri sürerler.

O. Budizmde İnanç Esasları

Buddizm'de iman ikrarına "tri-ratna" (üç cevher) denir: "Budda'ya sığınırım, dhamma'ya (doktrin) sığınırım. sangha'ya sığınırım". Bu iman ikrarı Pali metninde (Samyutta-Nikaya'da) geçmektedir. Sutta'lardan birinde Budda'nın kim sınırsız üç cevherin faziletlerine güvenirse onun

karşıya geçmek üzere nehre girdiğini (sotapanna), yani aydınlanmaya kavuşmaya, nirvanaya ulaşmaya namzet olduğunu söylediği anlatılır. Bu üç esastan birisini kabul etmeyen buddist olamaz. Rahip olsun, olmasın bütün Güneydoğu Asya Buddhistleri üç esası ayrı bir ezgi ile okurlar.

Budda, üç cevherin ilkidir. O, dinin kurucusudur. Ancak Buddhist telakkiye göre, Gerçeği (dhamma) bilmesiyle diğerlerinden temayüz eden bu insan, zaman içinde dünyada gerçeği bilen kalmayınca gelmesi beklenen Budda'lardan birisidir. Bu anlamda daha önce 24 Budda gelmiştir. Buddizm'in kurucusu, bunların 25. sidir. Theravada düşüncesine göre Budda nihâi duruma erişince bedenî hayatıyla ebedileşmiştir, artık zaman-mekân boyutları içindeki âlemle bir ilişkisi kalmamıştır. Mahayana'ya göre, Budda'lar, ölümlü insanların yardım için başvurdukları aşkın varlıklardır.

Dhamma, Budda'nın telkininin esasını, doktrini, cihanşumul hakikatı ifade etmekle Hristiyanlık'ta Hz. İsa, İslâm'da Kur'an'ın yerine benzer bir öneme sahiptir. Dhamma, ontolojik olarak Budda'dan öncedir. Budda, dhamma'nın ifadesi, tarihî tezahürüdür. Budda'lar zaman zinciri içinde gider, gelirler; fakat dhamma ebedîdir. Bu, bir anlamda Yunanca Logos'a tekabül eden bir durumdur. Buddhistler dhamma'ya bu anlamda sığınır. Budda'nın hitabeleri, bu dhamma gerçeğini konu edinmiştir. Bu gerçek, doktrindir. Bu gerçeğe uygun yaşanan hayat, Budda tarafından "istikamet" olarak nitelendirilmiştir. Buddhist inanca göre Budda'dan önceki 24 Budda gibi ondan sonra da, şimdiki Budda devresini takiben Budda'lar gelecektir. Her Budda, insanların hakikatı kaybetmesi üzerine doktrini telkin için gelir. Pali metninde ilki ve en önemlisi Metteyya olmak üzere gelecek 10 Budda adı verilir. Pali geleneğine göre bunlar Hind kozmolojisinin 4 bölgesinden biri olan Jambudipa (Hindistan'da) bölgesinden gelirler. Her Budda, dhamma'yı öğütler, bir Sangha kurar ve din tutunmadıkça nirvana'ya girmez.

Sangha, dünyanın en eski bekâr keşişler, rahipler topluluğudur. Rahipler manastırlarda topluca münzevî olarak yaşarlar. Ayrıca rahibe

topluluğu da vardır. Dilenci rahiplere "bhiksku" (Pâli: "bhikkhu"), rahibelere ise "bhikshuni" (Pâli: bhikkhani") denir. Ruhban hayatı fakirlik, bekârlık ve sessizliğe dayanır. Katil, hırsız, esir, asker, bulaşıcı hastalığa yakalanan. bedenî maluliyeti olan dışında herkes rahip veya rahibeliğe başvurabilir. Rahip olmak için en az 20 yaşında olmak gerekir. Ancak 15 yaşını bitiren teşkilata alınabilir. Hattâ 7 yaşını bitiren bile, eğer ailesi razı ise alınabilir. Başka din ve inançlardan dönenler, bir sınama devresinden sonra rahipliğe kabul edilebilirler. Teşkilâta ilk giren saç ve sakalını keser, sarı elbise giyer, yetkili rahibin önünde üç defa iman ikrarında bulunur. Rahiplik adayı en az onrahip önünde başkan rahip tarafından imtihan edilir. İmtihan olumlu sonuçlanırsa kendisine, dört vacip, dört büyük günah başkan tarafından belletilir. Bir rahip, bu günahlardan birisini işlerse muvakkat olarak veya süreklile Sangha'dan çıkarılabilir. Rahip, Sangha'dan kendi isteğiyle de ayrılabilir, evlenebilir. Ancak rahip ve rahibe iken evlenme yasaktır. Buddistler arasında en büyük ayrılık, rahiplerle rahip olmayanlar arasındadır. Rahip olmayanlar, nirvana'ya eremezler (önceki hayatında rahip olanlar hariç).

Rahibin sadece bir takım elbisesi olur ve o da üç parçadan oluşur: Gömleğe benzer bir altlık, bir kuşakla bağlı ve dize kadar varan bir çeşit etek, dizlere kadar inen ve bir tarafından sol omuza atılmış (böylece sağ omuz çıplak bırakılmış) bir örtü. Kıyafet eskiden sarı (Tayland, Kamboçya ve Seylan'da hâlâ öyledir), orta çağda ise kırmızı idi (şimdi Burma'da portakal rengi, Japonya'da siyah). Ayrıca rahibin yiyecek için sadaka kâsesi, ayda iki defa kullanmak üzere traş bıçağı, tesbihi bulunur. Rahip günde bir defa (öğle) yemek yer, tam bir cinsi perhiz sürdürür, hiçbir eğlenceye katılmaz, para alıp vermez, mal edinmez. Ayda iki defa rahiplerin suç itirafında bulundukları dolunay ve yeni ay günlerine, uposatha (upavasatha) günleri yani oruç günleri denir. Bu âdet, Brahmanizm'deki soma kurbanı devresindeki oruç günlerinden aktarılmıştır. Yeni ayın ve dolunayın 7. günlerine de oruç günleri denir, fakat bu günlerde itiraf yoktur. Bu günlerde rahip olmayanlar da en iyi elbiselerini giyerler, dindar Buddister dünyevî işlerle uğraşmazlar. Ra-

hiplerin suç itirafı, en az dört rahipten oluşan toplulukta olur. Patimokha kaidelerini okuması sırasında okuyucu, her bölüm sonunda, bulunanların böyle bir suç işleyip işlemediklerini sorar. Varsa itirafı dinler, cezayı takdir eder. Buddist manastırlarına "vihara" denir. Sayısı 227'ye varan birtakım kaidelere, ufak tefek farklarla, bütün Buddist manastır ve ekollerinde büyük bir titizlikle uyulur.

Ö. Budizmde İnançla İlgili Kavramlar

a. Tanrı Kavramı: Budda'nın ve Buddizm'in tanrı konusundaki tutumu daima tartışılmalıdır. Budda'nın yaratıcı Tanrı hakkında ne söylediği açık değildir. Aslında onun devrinde tanrı kavramı bilinmeyen bir kavram değildi. Ancak brahmanlar, Tanrıyı insanlar tarafından zarar verilen, yaptığından pişman olan, aldatılabilen, sihirle etki altına alınabilen, zaaf ve düşkünlükleri bulunabilen bir varlık olarak nitelendiriyorlardı. İşte brahmanlara ve onların temsil ettiği dine tepki olarak yaratıcı Tanrı ve ona yöneltilmiş diğer dini kavramlara (ibadet, kurban vb.) ilgisiz, hatta karşı görülen Teravada Buddizmi, Caynizm ve Ajivika hareketi; kurtuluş, ahlâk, gerçek gibi şeylere yer vermekle tanrı, ruh, kurban, kurtuluşu inkâr eden Karvaka materyalistlerinin dine karşı ateizminden farklıydı.

Hint geleneğinde monoteist, politeist, monist ve panteist tanrı anlayışları vardı. Budda'dan nakledilen iman ikrarı, üç cevher arasında veya Sekiz Dilimli Yol'la ilgili maddelerde tanrı ile ilgili bir anlatıma rastlanmaz. Ancak Budda'nın tanrıya karşı söylediği bir söz de bize intikal etmemiştir. Bu konudaki sessizliğin, Yahudilerin ahiret inançlarında olduğu gibi, kutsal metinden kaynaklandığı dikkatten kaçmamaktadır. Pali metni Budda'dan aşağı yukarı dört yüzyıl sonra yazıya intikal ettirilmiştir. Bu uzun şifâhi devrede gelişmeler, ihtilaflar gözönünde bulundurulursa durum daha iyi anlaşılacaktır. Bunun yanında Buddistlerin ilgilerini kainatın kimin tarafından yaratıldığından çok ızdıraptan, tenasuh çemberinden kurtulmak çekmiştir. Ayrı bir nokta olarak Budda'nın Hristiyanlık'ta Hz. İsa'nın olduğu gibi, ilgi odağı haline gelmesi, onun tanrılaştırılmasına yol açmıştır. Budda bütün putların kırılmasını emret-

mesine rağmen onun heykelleri yapıldı, zamanla tanrılaştırıldı. Eğer bir tanrı kavramı olmasaydı Budda'ya böyle bir durum nisbet edilmezdi.

Caynizm de Buddizm gibi ateist bir din olarak nitelendirilir. Ancak Sthanakavasi adlı bir Caynist mezhebi taraftarlarının önceki Caynizm'in ateist olduğunu ileri sürmeleri hatırlanırsa, benzeri bir durumun sonraki Theravada Buddhistlerince ileri sürülmüş olabileceği düşünülebilir. Öte yandan Buddizm, yayıldığı yerlerde birçok din, inanç, külle karışmıştır. Böylece Mahayana'nın çeşitli ülkelerde ayrıntıda farklı bir tanrı anlayışı oluşmuştur. Bu anlayış, insanlığın kaderini elinde tutan bir yaratıcı Tanrı yerine, ezeli Budda'yı koymakla gerçekleştirilmiştir. Adi-Budda kavramı Nepal ve Tibet'ten Buddhist Asya ülkelerine yayılmıştır. Bu kavramın İslâm'ın, Asya'da gelişmesi sonucu, Buddizm'de de İslâm'daki gibi bir tanrı kavramı bulunduğunu göstermek üzere geliştirildiği de ileri sürülmüştür (Bk. DCR, 29 b). Budda böylece Mutlak Varlıkla bir tutulunca onun üç tabiatı olduğu gündeme getirilmiştir. (Budda-kaya). Bunlardan ilki Budda'nın mutlak, ezeli varlık olarak dharma, yani gerçekte ilişkili vücudu (dharma-kaya); ikincisi semavî, ölümsüz ve mes'ut varlığı; üçüncüsü de Gotama olarak beşerî varlığıdır. Tibet'te Avalokitesvara, Budda'nın merhamet ve hikmetini ifade etmekle, dinî lider Dalay Lama onun bir hulûlû olarak görülmüştür. Yine Nepal ve Tibet'te Adi Budda'nın pratik bir dharma-kaya ifadesi, Çin ve Japonya'da da Amitabha (amida) adıyla yaygınlaşmıştır. Bu, iradesi, hikmet ve sevgisi bulunan, inayet, merhamet, kudret ve bilgi sahibi bir yüksek ulûhiyeti ifade etmektedir.

b. Karma ve Tenasuh:

Hint dinlerinde ortak "karma" ve "tenasuh" (samsara) inançları Buddizm'de de vardır. Karma; iş, davranış anlamına gelen, fakat çoğu defa işleri yöneten, bu ve gelecek hayatta bir çok maddî etkileri bulunan kanunu ifade eden bir terimdir. Bu terim eski Vedalar devrinde gözükmez, Upanişadlarla ortaya çıkar. Karma, bu ve gelecek hayattaki sosyal farklılıklar, iyi-kötü kaderin önceki hayatta yapılan iyi-kötü işler sonucu oluştuğunu ifade eder. Budda'dan önce karma böyle biliniyor-

du. Karma kişinin içinde bulunduğu kast dilimine göre değişmeyen görevi, bir çeşit mecburi kader anlayışı idi. Budda iradî davranışa işaret etti. Her şey yapılan fiile, o da anlayışa bağlıdır. Karma. Buddizm'de anlaşılması zor bedeni bir güç olarak görülür. Karmanan çıkmasıyla hayat cevheri asli bilgisini yeniden kazanacak ve orada hareketsiz kalmak üzere âlemin zirvesine yükselecektir. İşte bu hayat gücü, bir dinamizm gibi, insanın hislerini, ümitlerini, sevdiklerini-sevmediklerini ve ömür boyu yaptıklarını, potansiyel olarak taşıyarak, yeni bir varlığa aktarmakta yeterli imkana sahiptir. Dolayısıyla karma, kişinin iradesiyle yaptığı şeyi ve bunun sonucunu kapsar. Yapılanlar, kişi için kaçınılmaz bir sonuç getirir. Herkes böyle bir karma'yı miras alır. Bunu diğer karma takip eder. Bu bir determinizm değildir. Çünkü kendi karması içinde herkes iyi veya kötü iş yapmakta hürdür. Kişinin kendi karma'sı onu mecbur etmemektedir. Buddist görüşe göre yeni karma için önemli olan davranış değil, iradedir. Karma'nın semerelerini fail, ya bu hayatta ya yeni doğumda, ya da daha sonraki doğumda görecektir. Buddist görüşe göre hırs, kin ve hilenin aldattığı kimsenin karma'sı kötü, aksi de iyidir.

Budda'dan önce Hindistan'da tenasuh ve karma inancı var mıydı? Budda bu iki kavramı insanda sürekli bir nefis, ruh bulunmadığını ifade eden "anatta" doktrini ile nasıl uzlaştırdı? sorusu Buddistler için önemli bir konuyu ortaya çıkarır. Zira bu Hindistan'da tamamen buddistlere has bir doktrindir. Buddistler, ayrı bir ruh yerine ruhsal tezahürleri (duygu, irade, şuur, idrak vb.) bedenle bir bütün olarak almak yoluyla insan kavramına giderler. Yani insan, bedenle zihnî özelliklerin bir bütünüdür. Bunlar güzel bir anda, doğumda bir araya gelmiştir; acı bir anda, ölümden ayrılacaklardır. Buddizm'de beşerî bir fert, 5 "khanda" (grup) içinde düşünülür. Bunlar bedenî, hissî, şuûrî, iradî ve aklî parçalardır. Bu 5 grup, ömrün çeşitli safhalarında değişik görüntüler ve nitelikler sergiler. Ruh kabul etmemek ve "anatta" doktrini Buddistleri tatmin etmediği için "Pudgalavadin'ler" denilen bir mezhep, ferdî ruha yeniden yer vermek zorunda kalmış; fakat diğerleri bu gelişmeye karşı çıkmışlardır.

Karma ile ilgili ve ülkemizde daha çok bilinen bir buddist dinî ve felsefî kavramı tenasuhtur (samsara: yeniden doğuş, tekrar-tekrar gelme). Tenasuh, bir hayattan ötekine geçişi ifade eder. Ondan kaçınmak mümkün değildir. Zira Buddist ana ızdırıp doktrininin, tek bir hayat süresinde anlaşılması gerçekleşmez. Tenasuh bitmek bilmeyen bir yeniden doğuş silsilesidir ve içinde bir eziyet, çile yumağı taşır. Tenasuh, sadece insan şeklinde değil, en küçük sinekten insana kadar bütün canlı kategorilerini içine alan bir yeniden hayata dönüştür. Ancak sadece insan olarak gelindiğinde tenasuhtan kurtulup nirvana'yı kazanmak mümkün olabilir. Bu arada belirtilmelidir ki Budizm'de tenasuhla yeniden doğan nedir? sorusu, ruhu kabul etmeyen buddistlerin onun yerine ikame ettikleri kavramı anlamak kadar zordur.

c. Nirvana:

Nirvana (Pali dilinde Nibbana), kelimesinin kökü olduğu kabul edilen "nibbati" fiili üfleyerek serinletmeyi ifade etmektedir. İlk Buddist geleneğinde bu kelime, ideal adam "serinlemiş", yani arzu ve ihtirasların, kötülüklerin ateşinden kurtulmuş, sakinleşmiş olmayı dile getiriyordu. Böyle bir insan "aydınlanma"ya kavuşmuş, nirvana'ya ermiş olarak nitelendiriliyordu. Buddizm böylece yeni bir insan tipi getirmiş oluyordu. Bu insan, "klesa" denilen ve sayısı mezhepler arasında 10, 16, 26, 30 olarak değişen mânevî kirlerden arınmış, fakat ömrünün geri kalan kısmını tamamlayan bir kimse idi. Bu kimse, "klesanirvana"ya ulaşmış, ömrü bitip cismanî hayata veda edince de nirvana tamamlandığından "pari-nirvana"ya varmış sayılıyordu.

Nirvana (nibbana), Pali metinlerinde durgunluk, dinginlik, huzur, arınmışlık ve ölümsüzlük şeklinde nitelendirilir. Bazı batılı bilginler nirvana'yı yokolma şeklinde anlamışlarsa da bu isabetli değildir. Budda, insani duygu ve azruları bir ateşe benzetmiş, nirvana'yı da bu ateşin sönmesi şeklinde açıklamıştır. Budda'nın baş şakirdi Sariputta Upatissa, nirvana'yı "İstek ve tutkuların, kin ve nefretin yokolması, yanılarak yolunu şaşırmaktan kurtulma" şeklinde tarif etmiştir.

Hinayana mensuplarına göre nirvana; varlık, ihtiyarlık, ölüm ve

ızdıraplardan kurtulmadır. Ancak nirvana; yokolma değil, yüce gerçeğin gerçekleşmesi, ihtirasın yokolmasıdır. Mahayana mensuplarına göre de nirvana yokolma değildir; fakat o , bir barış, mükemmellik kazanma, hikmet kemaline ulaşma, sonsuz mutluluğa kavuşmadır. Mahayana felsefi ekollerinin gelişmesiyle nirvana, Budda'nın mahiyeti ile ilgili Mutlak kavramı, nihâî realite ile bir tutuldu.

Buddizm'de nirvana'ya ulaşmış bir kimsenin ölüm sonrasıyla ilgili açık bir bilgi yoktur. Öldükten sonra Budda'nın ne olduğu sorusu Buddizm'de hep sorula gelmiştir. Budda'nın kendisi de nirvana'ya erişmiş bir kimsenin öldükten sonra varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği konusunda kesin bir açıklama yapmamış, bu konuda herhangi bir şey söylemenin yararı olmayacağını savunmuştur. Çeşitli varlıklardan birisinin şeklinde tenasuhla tekrar dünyaya gelineceğini kabul eden Buddizm'e göre, kötü amel işleyenler kötü karmalarıyla içinde bulundukları kalpa'nın sonundaki cehennemde, iyiler de gökde, cennette tanrılarla birlikte (Mahayana'ya göre) ikamet ederler. Ancak bu cennet-cehennem devresi ilâhî dinlerdeki gibi nihâî ve devamlı değildir. Buddistler, tanrılarının saadetli hayatlarının da geçici olduğunu kabul ederler. Onlara göre gerçek saadet, nihâî, tenasuhsuz kurtuluş, yani ızdıraplı hayata tenasuhla tekrâr, tekrar gelmekden muaf olma, ancak nirvana'ya kavuşmakla mümkün olabilir.

d. Metteyya:

Hıristiyanlık'taki Mesih, Faraklit gibi Buddizm'de gelecek bir kurtarıcı şahsiyet, inancı ve beklentisi vardır. Bu kurtarıcının şecere, sülale adı Metteyya (Maitreya), esas adı Ajita'dır. O, şimdi deva'lar âleminde Tusita cennetindedir. Onun hayatının safhaları, Gotama Budda'nınkiyle benzer olarak geçeceği kutsal metinlerde yazılıdır. Bu gelecek Budda inancı ile ilgili eskatolojik ümitler, diğer bir deyimle âhîret beklentileri, bir kurtarıcı tasavvuru içinde, bir çeşit Buddist mesihçiliği olarak özellikle Orta Asya ve Burma başta olmak üzere, Buddist ülkelerde önemli bir konu oluşturur. Tibet ve Moğolistan dağlarındaki kayalara "Gel, Maitreya, gel!" yazısı kazılmıştır. Budda,

dini tamamlamadığını, kendinden sonra Metteyya, yani herkese, âlemlere rahmet bir kimsenin gelip bu işi tamamlayacağını ifade etmiştir (Le Saint Coran, trc. Muhammed Hamîdullah, Paris 1989, s. 375 Bk. Mehdi, Mesih, beşâirûn-nubuvve). Metteyya, şimdi bodisatva'dır.

P. Buddizmde İbadet, Ma'bet ve Ahlâk:

İbadet ve dua, ulûhiyet anlayışına bağlıdır. Bu sebeple bazı dinler tarihçileri Buddizm için varsaydıkları ateizme paralel olarak bu dinde dua ve ibadet bulunmadığını yazmışlardır. Bununla beraber onlar da buddistlerdeki dinî bağlılık ve dinî uygulamaların farkındadırlar. Budda zamanında bütün iş, ızdırabın kavranılması ve giderilmesiyle ilgili dört kutsal gerçek, Sekiz Dilimli Yol, kısacası nirvana idi. Budda sonrası, ondan kalanlarla ilgili stupa, onun heykellerinin konulduğu yerler olarak pagodalar ortaya çıktı. Vihara'lar (manastırlar), ilk şeklini Budda devrinde gezici keşişler ve yardım toplayıcıların biraraya geldiği bahçelerden (arama'lar) alır. Öte yandan mağaralardaki basit ikamet yerleri zamanla muhteşem mağara manastırlarına dönüştü. Budda'dan sonra kutsal şeyler, yerler ve günler, onunla ilgili olarak belirlendi. Ayrıca dinî vesilelerle kutlanan şenlik günleri de vardır.

İster Sangha üyesi, isterse de keşiş veya rahip olmayan kesimden olsun bir Buddist, "üç cevher" (Buddist amentüsü), "Sekiz Dilimli Yol" ve "beş emr"e bağlıdır. Beş emir içinde en önemlisi "ahimsa"dır (öldürmemek, zarar vermemek). Buddizm'de canlılar birbirinin akrabası sayılır, hiçbir canlıyı incitmemek hedef alınır. Tenasuh inancına göre bugün hayvan olanın sonraki hayatta insan, insan olanın da hayvan olarak gelebileceği kabul edildiğinden hayvanlara zarar vermekten çekinilir. Hayvana zarar verenin sonraki hayatta dünyaya hayvan olarak geleceğine ve aynı muameleyle karşılaşacağına inanılır. Dolayısıyla bir Buddist için kan dökmek, zarar vermemek çok önem taşır.

Hindistan'da önce "cetiya" denilen tümsek veya toprak yığınıyla ilgili halk kültü, Buddizm'de Aşoka zamanından itibaren keşiş olmayan buddist halk kesiminin içinde Budda ve önemli Buddist erenlerinin (arahant) hatıralarının saklandığı için tazimde bulundukları stupa'lara

dönüştü. Buddist kutsal metinlerinden Maha Parinibbana Sutta'ya göre Ananda, Budda'ya ölümünden sonra ondan kalanların nereye konulacağını sormuş; o da stupa yapılıp orada muhafaza edilmesini istemiştir. Buddizm araştırmacıları bazı sebeplere dayanarak bu bilgiyi isabetli bulmamaktadırlar. İlk stupalar genellikle taştan yapılmış yarı küre, kubbe ve etrafı parmaklıklı yapıları, Hindistan dışındaki stupalara örnek, Burma Buddistlerinin günümüze kadar haftada bir defa ziyaret ettikleri, içinde Budda'nın saçından bir tutam saklanan Rangoon civarındaki Shway Dagon verilebilir. Seylan'da stupa'dan gelişmiş Buddist kutsal yapılarına "dagaba" denilmiştir. Bununla beraber bu iki kelime her zaman aynı anlama da gelmez. Bütün stupa'lar dagaba değildir. Çünkü onların bir hatıra odası bulunmayanları da vardır. Avrupa'da Portekizliler ve İngilizler'den kaynaklanarak dagaba'nın pagoda haline getirildiği düşünülmektedir. Ancak bu konudaki bilgi eksiliği Farsça'daki "bütgede" (Put evi) kelimesinin unutulmasından ileri gelmektedir. Pagodalarda Budda'nın heykeli bulunmaktadır. Önceleri bulunmazdı. Buddizm dışarıdan etkiler almış ve bu değişimler oluşmuştur. İlk Hindistan'da M.Ö. 1. yüzyıl ve milad arası ya bhakti dindarlığındaki tanrı kavramından veya Kuzeybatı Hindistan'daki hellenist etkilerden bu heykel kültüne bağlı tanrılaştırma eylemi gelişti. Bu gelişme, çeşitli Asya ülkelerinde mahallî tezahürler gösterdi.

Bir Buddist pagoda'ya girdiğinde Budda'nın heykeline ta'zimde bulunur. Ona çiçek, tutsu sunar, ışık, ateş, mum yakar. Bu arada sunduğuyla ilgili bazı şeyler okur. Meselâ "Ben bu güzel ışığı Aydınlanmış Olana sunuyorum. Bu değerli hareketle karanlığı dağıtmak istiyorum" der. Buddist, Budda'nın heykeli karşısında ta'zim davranışı olarak diz çöker, ellerini yüzünün önünde avuçlarını birleştirmiş olduğu halde tutar; bazı ta'zim durumlarında alnını yere koyarak tam secdeye kapanır. Manastır toplanma salonlarında topluca tazimler, genellikle kutsal metinler veya bunun için hazırlanmış yazılardan okunarak birlikte yapılır. Bu iş keşişler için her gün sabah-akşam tekrarlanır. Kutsal günlerde keşiş olmayanlar da günün özel programına katılabilirler. Bu programın sabit bir şekli yoktur. Programın düzeni ve genişliği, yönetici

yetkili keşişe bağlıdır. Kutsal günlerde genellikle ileri gelen bir keşiş Buddizm'in telkinatı veya ahlâkî, mânevî emirleri konusunda vaaz verir.

Çin Buddizminde az sayıdaki tahsilli keşiş ve mistik dışında dindar Buddhistler için Budda'lar ve bodisatva'lar tapınma nesnesidir. Bu Amida'cı veya Temiz Ülke mezhebine bağlı olanlar için böyledir. Bu mezheplerin manastırlarındaki ezberden birlikte okuma salonlarında Amitabha (aşkın Budda ebedî ışık) ve iki büyük yardımcısının heykelleri bulunur. Bunlara "Budda'nın adına" diye ta'zim edilir, tapınılır. Bunun sebebi, bütün canlı varlıkları kurtarma ve bir budda olmadır. Bununla beraber Çin'deki Buddhist ve Taoist tapınaklarda keşiş veya rahip olmayanlar; hastalıktan kurtulma, refah, başarı, oğlan çocuğu isteme gibi dünyevî sebeplerle tapınırlar. Çin'deki bu Amida tapınmasını gerçek bir teizm olarak görenler vardır. Onlar, Amitabha'nın aşağı yukarı tanrı sıfatlarına sahip olduğunu; Avalokitesvara'nın, bir bodisatva olarak, kurtarıcılığını; Temiz Ülke'de yeniden doğmanın ebedî kurtuluşa tekabül ettiğini kabul ederler. Bu sebeple yine onlar, dindar buddistlerin alçakgönüllülükle ateşli bir şekilde ve uzun uzun gönülden dua ettiklerini de buna eklerler.

Budda ile ilgili olarak, ondan sonra, belirlenen kutsal şeyler şunlardır: 1) Budda'nın heykelleri, 2) Budda'nın hatıraları, 3) Bo veya Bodhi Ağacı. Budda heykelleri aşağı yukarı M.Ö. 1. yüzyılda kullanılmaya başlamadan önce Budda'yı temsil eden semboller olarak Budda'nın hatıraları, Bo ağacı vardı. Budda heykelleri, genellikle onun oturup bağdaş kurmuş incir ağacı altındaki meditasyona dalmış halini tasvir eder. Ayakta ve yatan heykelleri de vardır. Budda heykelleri yanında, Hristiyanlık'ta Meryem, azizler ve meleklerle tekabül eden bodisatva'ların heykellerine de ta'zim gösterilir. Budda'nın öldükten sonra yakılmış cesedine ait bazı kalıntılar, hatıraların hâla büyük pagoda'larda bulunduğu inanılır. Mesela Seylan'da Kandy'de Kutsal Diş Tapınağında onun dişi, Burma'da Rangoon'da Shwe Dagon Pagodasında ise saçı bulunmaktadır. Bodhi (Bo) Ağacı, Budda'nın Neranjara nehri kıyısında şimdiki Gaya, Uruvela'da aydınlanmaya ulaştığı incir cinsinden ağaçtır. Budda'nın gözde şakirdi Ananda'ya sorarak bu

ağacın tohum fidanı alınıp yetiştirildi ve birçok yere dağıtıldı denilmekteyse de kutsal ağaç kültü, Budda'dan önceki Hindistan'ın bir geleneği idi.

Budda ile ilgili kutsal yerler olarak ziyaret edilen Kuzeydoğu Hindistan'da dört yer vardır: 1) Budda'nın Nepal'deki doğum yeri olan Lumbini, 2) Bihar'da şimdi Bodhi Gaya denilen aydınlanma yeri. 3) İlk vaazını verdiği Benares yakınındaki Sarnath'daki geyik parkı, 4) Öldüğü yer olarak Uttar-pradesh'te Kushinagara. Bu dört yer, adları verilmeksizin Pali metnindeki Maha-parinibbana Sutta'da geçmektedir. Lumbini, Kapilavastu'da bir kuru idi. İmparator Aşoka burayı ziyaret etmiş ve üzeri kitâbeli bir de sütun diktirmişti. Gaya'da bir Seylan kralı tarafından "Büyük Aydınlanma Manastırı" yaptırıldı. Sarnath, Buda devrinde içinde hikmet ve ilâhiyat konularının tartışıldığı bir geyik parkı idi. Aşoka burada da bir sütun diktirmişti. Sarnath'da manastır kalıntıları büyük bir alanı kaplar. Burada yapılmış iki stupa bilinmektedir. Kushinagara (eski adı Kusinara), Budda'nın bedeninin ölümü sonrası yakıldığı yerdir. Burada bir stupa yapıp onun kalıntıları orada muhafaza edilmiştir. Geniş manastır kalıntıları yanında ştupanın da bugün ayakta olmadığı görülmektedir. Bütün bu dört yer ziyaret edilir. Çinli meşhur seyyah Fahsien ve Hsüan Tsang da buraları ziyaret etmiş ve haklarında bilgi vermişlerdir.

Buddistlerin kutsal günleri aylık ve yıllık olarak iki çeşit olup Budda'yla ilgilidir. 1) "Mahallî" manastırlarda Patimokha kurallarının okunduğu dolunay ve yeni ay günlerine eklenen iki çeyrek ay gününden oluşan dört Uposattha günü kutsal bilinir. Seylan'da bu günler Hristiyanların pazar günü gibi tatildir. Burma ve Tayland'da böyle değildir. Milletler arası pazar tatil günüdür. Bu dört gün geleneğe göre keşiş olmayanlar için dinî tören zamanıdır. Onlardan daha dindar olanlar, Sekiz Dilimli Yol ile ilgili çalışma yapar, oruç tutar ve manastırda meditasyona vakit ayırırlar. Güney Asya ülkelerindeki Buddhistlerden yaşlılara ait az bir kesim, böyle yapar. Keşişler Uposottha günlerinde saçlarını yeniden kazırlar. 2) Mayıs ayının dolunay gününde, yıllık kutsal gün olarak, Budda'nın doğumu, aydınlanması ve nihaî nirvana'ya gir-

mesi kutlanır ve anılır. Güneydoğu Asya ülkelerinde bu ortak tatil günüdür. Bu gün, Buddizm'i tanıtan yayımlarla, özel törenler ve halk şenlikleriyle kutlanır. Bu günden üç ay önce şubat dolunay günü, Budda'nın manastır disiplin kurlarını ilân ettiği vinaya'ya atfen kutlanır. Yine yıllık bir dinî devre, Muson.yağmurları dolayısıyla keşişlerin manastırlardan ayrılmamaya mecbur kaldıkları Temmuz'un ilk günü ayın doğmasından Aralık dolunayına kadarki süredir. Keşişler bu sürede halkı vaazlarla eğitirler. Buddistlerin şenlikleri ya böyle kutsal günler dolayısıyla veya manastır hayatındaki keşişlerin görevlendirilmesi, derecelendirilmesi, giydirilmesi gibi vesilelerle yapılır.

Buddizm'de ahlâk, kişinin tutum ve davranışıyla aydınlanmaya ulaşması gayesine bağlıdır. Beş temel ahlâkî prensip keşiş olsun, olmasın her buddisti bağlar. Bunlara keşiş olmayanlar için üç, olanlar için de beş emir daha eklenir. Sekiz Dilimli Yol da bütün buddistler içindir. Ayrıca keşişler için Patimokkha kuralları vardır. Kadınlarda da ahlâk-fazilet esastır. Bekâret, en yüksek idealdir. Buddist felsefesi, cinsî tatmini, bütün kötülüklerin kaynağı olarak görür. Buddizm'in ilk bin yıllık gelişmesinde evlenme tahkir edilmişse de, zamanla bazı tavizler verilmiştir. Buddist cömert olacak, maddî şeye bağılanmayacaktır. Yeni pagoda ve manastır yaptırmak, keşiş adayına kefil olmak, hayır işlerine yardım etmek, keşişlere yiyecek yardımı yapmak, misafir ağırlamak gibi yardım, yardımlaşma, dayanışma faaliyetleri teşvik edilir.

Buddist; zihnini, nefesini, bedenini kontrol edecek; hareketlerini yavaşlatacak; kin, nefret, hırs, hile, şehvet vb. kötü huylardan uzaklaşacak; zihni olgunluk ve parlaklığı, bedenî sükuneti kazanacaktır. Bir-Buddistin yaptığı, söylediği ve düşündüğü her şeyin farkında olması, bunu gün boyunca sürdürmesi istenir.

Buddistler, önemli kimselerin mezarına çiçek sunar, mum yakarlar. Ölüler yakılsa da bu genel bir uygulama değildir. Çocuklar, çok fakir kimseler vb. yakılmaz, gömülür. Yakılmayan cesetler açık bazı alanlara konup onların vahşi hayvanlarca parçalanması, kokuşması, bozulmasından keşişlerin ibret alması istenir. Günümüzde ceset için uygula-

malâlar farklıdır. Seylan'da ancak zengin aileler yakma yönüne giderler, büyük çoğunluk ölüleri gömerler. Güneydoğu Asya'da hem yakma, hem de gömme yoluna gidilir, ancak yakma daha alışılmış yoldur. Bu, ölümden sonraki 3-7 gün arasında yapılır. Bu yakma işinde, 7 gün boyunca çeşitli keşîş gruplarının büyük katkılarının geçtiği, çeşitli törenler icra edilir. Bu törenlerde, ölünün ruhunun ilgili âleme geçmesi için yardım gibi, özde Buddizm'e uymayan (Buddizm'de ruh kavramının olmaması açısından) şeyler yapıldığı gibi, ölünün ailesini teselli, doktrinle ilgili konuları telkin de yer alır. Burma ve Tayland gibi nüfusun çoğunun buddist olduğu yerlerde ölüyü yakma, aile üyeleri ve dindaşlar arasında malî ve dinî yakınlık oluşturduğuna inanılır. Buddistler, tesbihi kutsal görür. Onların bazı inanç ve dinî gelenekleri mezheplere göre değişir.

V. BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

Andre Bareau, "Le Bouddhisme Indien", Histoire des Religions, Ed. Gallimard 1970, I/1146-1215.

A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 152-157.

Dictionnaire des Religions, France 1983, 196-206.

Sir Charles Eliot, Hinduism and Buddhism, New York 1971, I-III.

Richard A. Garol, Buddhism, New York 1962.

George Grimm, The Doctrine of Buddha, Delhi 1973

Ilhan Güngören, Buda ve Öğretisi, İstanbul 1981.

Erich From, Psiköanaliz ve Zen Budizm, Çev. Ilhan Güngören, İstanbul 1981.

E.W. Hopkins, The Religions of India, New Delhi 1970.

Christmas Humphreys, Buddhism, New York 1962.

Trevor Ling, The Buddha, Gr. Britain 1976.

Man's Religious Quest, neşr. W. Foy, Gr. Britain 1978, 171-265.

S.A. Nigosian, World Religions, London 1975, 139-173.

H. Oldenberg, Le Bouddha, Fransızcaya ter. A. Foucher, Paris 1921, 1-14, 98-136, 148-173, 261-270.

E.G. Parrinder, Asian Religions, London 1977, 62-87.

E.G. Parrinder, The World's Living Religions, London 1974, 68-111

E.G. Parrinder, A Book of World Religions, London 1965, 32, 71, 120, 161.

A. Karl Relschauer, "Buddhism", The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947.

Walter Ruben, Budizm Tarihi, Çev. Abidin İtil, Ankara 1947.

Frank E. Reynolds, "Buddhism", A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 156-223.

H. Ringgren-Ake, V. Ström, Religions of Mankind, London 1966, 359-390.

H.J. Schoeps, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, London 1967, 161-181.

Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 109-150, 220-228, 258-268.

Ninian Smart, Background to the Long Search, London 1977, 49-105.

DT. Suzuki, An Introduction to Zen Buddhism, Gr. Britain 1977.

Edward J. Tomas, The History of Buddhist Thought, London 1971.

F. Tomlin, Les Grands philosophes de l'Orient, Paris 1952, 194-230.

F. Tomlin, The life of Buddha, London 1975.

Alan W. Watts, The Way of Zen, Gr. Britain 1979.

Russel Webb, "The Buddhists", Our Religion, London 1973, 23-40

VI. BÖLÜM

İLÂHÎ DİNLER

İlâhî din; Allah tarafından, peygamberler vasıtasıyla insanlık âlemine gönderilen, vahiy mahsulü olan dinlere denir. Yüce Allah tarafından gönderilen bütün peygamberlerin tebliğ ettiği din, ilâhî din olarak nitelendirilir. İlâhî dinlerde esas, vahye dayanmalarındır. Bu vahiy de Allah'ın (C.C.) insanlar arasından seçtiği kimselere özel bir tarzda bilgi vermesidir. Vahiy alan kimseler, yani peygamberler, onu insanlara bildirir ve ona uymalarını isterler. Zamanla bir peygamberin getirdiği hükümlere insanların uymakta ihmal göstermesi, doğru yoldan ayrılması durumunda yeni elçilerle emirler yenilenir ve pekiştirilir. Bu gelişme en sonunda din olarak İslâm, kitap olarak Kur'ân, peygamber olarak Hz. Muhammed ile noktalanmıştır.

İlâhî dinler; kök ve özde, asıl yapılarında tevhîde, tek Tanrı'ya dayanırlar; kitâplı ve peygamberli dinlerdir.

Ülkemizde "ilânî din" yerine "semâvî din" deymi kullanıldığı, bazen bu deyim başlık yapıldığı da görülmektedir. "Semâvî" kelimesi göğe ait, gökle ilgili anlamına gelir. Bu kelime, "ilâhî" kelimesinin tam karşılığı olmadığı gibi, bir mekân ifade etmektedir. İslâmî anlayışta Yüce Allah mekândan münezzehtir. Dolayısıyla din, bir mekâna değil, doğrudan ulûhiyete nispet edilmelidir. Belirtilmelidir ki bu deyim ancak göğü Tanrı'nın mekânı olarak gören dinler için doğru olabilir. Öte yandan birtakım dinlerde gök tanrıları (sky gods) bulunmaktadır. Yüce Tanrı (high god) terim ve kavramı özde farklıdır. İlâhî dinlerde Yüce Tanrı inancı olduğundan bu "semâvî" deymi yine uygun düşmemektedir.

Kur'ân-ı Kerim, Hz. Âdem'den (A.S.) Hz. Muhammed'e (S.A.S.) kadar gelen vahye ve peygamberlere dayanan dinî geleneğe "İslâm" adını vermektedir. Yahudilik ve Hristiyanlık, esaslarında ve kutsal kitaplarında tahrîfat bulunsa da, kaynağı itibarıyla, ilâhî din olarak nitelendirilmektedir. Bugün, tahrîfata uğramadan, geldiği gibi muhafaza edilip "hak din" geleneğini en iyi temsil eden din, İslâm'dır.

"Hak din" deyimi, Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde geçer (1). Kur'ân-ı Kerîm'in bazı sûrelerinde yer alan ve aynı şekilde başlayan üç âyet (2), konuya açıklık getirir. Bu âyetlerden ikisine ait ortak ibârenin meâli şöyledir: "Ortak koşanlar istemese de, O, peygamberini, bütün dinlerin üzerine üstün kılmak üzere, hidayet ve hak din ile gönderdi" (3).

İlâhî dinler başlığı altında Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm işlenecektir.

A. YAHUDİLİK

1. Genel Bilgi

Yahudilik, yaşayan ilâhî kaynaklı dinlerden en eskisi, fakat men-subu en az olanıdır. Bugün yeryüzünde 15-20 milyon civarında Yahudi vardır. Bunların 4.500.000'i İsrail'de, 6 milyonu ise, Yahudî nüfusun en yoğun olduğu, A.B.D.'de yaşamaktadır.

Yahudiliğin Dinler Tarihî'nde özel bir yeri bulunmakta ve bu din, en eski ilâhî kaynaklı din olarak nitelendirilmektedir. Geçmişî birkaç bin yıl geriye giden bu dinin başta olan özelliklerinden biri, İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki "ahde" kutsal kitaplarında geniş yer ayrılmasıdır. Dolayısıyla bu din, bir "ahit" dini olarak da bilinmektedir. İsrailoğullarının başına gelen bütün sıkıntıların onların bu ahde uymamalarından, verdikleri sözü yerine getirmemelerinden kaynaklandığı, hem kendi kutsal kitaplarında, hem de Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmektedir.

Yahudilik, Babil Sürgünü'nden bu yana millî bir din haline getirilmiştir. Ancak bu din, tek Tanrı'ya, vahye dayanan kutsal kitaba ve peygamberlere yer vermesiyle millî dinlerden, millileştirilip bir ırka tahsis edilmesiyle de ilâhî dinlerden farklı bir durum göstermektedir. Aslında bugünkü Yahudiliğin bir din mi, ırk mı, millet mi olduğu pek açık değildir. Tartışmayı bir kenara bırakarak, onun kendine ait özellikleri ve nitelikleri bulunan bir din olduğu, benzerinin bulunmadığı ve bu sebeple de tarifinin güç olduğu söylenebilir. Zira Yahudilikte din ile ırk içiçe girmiş, birini diğerinden ayırmak zorlaşmıştır. Onu en iyi, kutsal kitaplarında yer alan "Balam" hikayesindeki şu cümle tarif etmektedir: "İşte ayrıca oturan bir kavimdir ve milletler arasında sayılmayacaktır" (4).

Kutsal kitaplarında yer alan ifadelere dayanarak Yahudiler, kendilerini dünya milletleri arasından seçilmiş kavim olarak görürler. Tanrı, Sina'da bu kavmi kendine muhatap kılmış, onlarla ahitleşmiş, onlardan emirlerine uyacaklarına dair söz almış ve Hz. Musa'nın (A.S.) şahsında Tevrat'ı onlara göndermiştir. Yahudi dininin odak noktası, Kudüs'teki Ma'bed'dir (İbranice, Bet ha-Mikdas; Arapça, Beytu'l-Makdis). Tahrip edilmeden önce Ma'bed'in bir odasında Ahit Sandığı bulunurdu. Yahudiliğin sembolü, yedi kollu şamdan ve altı köşeli yıldızdır.

Bu kavim, dünya literatüründe Yahudi, İbranî, İsrailoğulları gibi terimlerle adlandırılır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi, bu terimlerin bilinmesine bağlıdır. Bu sebeple, burada, bu terimler kısaca açıklanacaktır.

a. Yahudi, İbranî ve İsrail Terimleri

Yahudi: İshak oğlu Yakub'un on iki oğlu vardı; dördüncü oğlunun adı Yuda veya Yahuda idi. Dolayısıyla onun adına izafeten İsrailoğullarına Yahudi denilmiştir. Filistin'in güney bölgesinde kurulan Yuda veya Yahuda Krallığı da ayrıca bu adın kaynağı olarak ileri sürülmektedir. Zira Ürdün'ün batısı, Samariye'nin güneyindeki bölge, Yuda veya Yahuda adına nispet ediliyordu. Esaretten sonra umûmî olarak halk İsraililer diye adlandırılırken, şahıslar birbirine Yahudi diyorlardı. Böylece onların torunları da günümüze kadar bu isimle anıldılar.

Şehristanî, Yahudi kelimesinin Arapça "hade" kökünden "dönmek" ve "tevbe etmek" anlamına geldiğini, bu ismin Yahudilere verilmesinin de Hz. Musa'nın "Biz sana dönüp yalvardık" sözü sebebiyle olduğunu belirtmektedir. (*)

İbranî : Bu kelime, "İbrî" veya "Hibrî" kelimelerinden gelir. Bu kelimeler, M.Ö. XV-XIV. Yüzyıllarda Filistin'de görülen göçebe bir kabîlenin adıdır; "öte tarafın insanları" anlamında, Fırat ve Ürdün nehirlerinin öbür kıyısından gelmiş olan göçmenleri ifade eder. Yahudilere

(*) Bkz. Ebu'l Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristanî, el Milal ve'n-Nihal, 1/210

bu ad, Ken'an ülkesinin yerlileri tarafından verilmiştir. Bu konuda Yahudi kutsal kitabında bilgi verilmektedir (5).

İsrail Bu kelime, Tanrıyla ve insanlarla güreşip yenen anlamında Yakub'a Tanrı tarafından verilmiş bir lâkabdır. Bu husus, Tevrat'ta yer almaktadır (6). Evrensel Yahudi Ansiklopedisinde kelimenin asıl anlamının belirsiz olduğu, Tevrat'ta "Tanrı ile güreşen" şeklinde yer almasına rağmen, "Tanrı ile mücadele eden" anlamına gelebileceği belirtilmektedir (7). Taberî, Hz. Yakub'a "gece içinde Allah'a giden" anlamında "İsrail" denildiğini kaydetmektedir (8). On iki Yahudi kabilesi de İsrail adıyla anılmaktadır (9). Ancak belirtilmelidir ki bu ad, Hz. Süleyman'dan sonra ikiye ayrılan ülkenin kuzeyde kalan bölümünü oluşturan kabilelerin krallığını nitelendirmek üzere kullanılmıştır. Bununla beraber, Babil Sürgünü'nden sonra Yuda'ya (Yahuda) geri dönen İbrânîler, Yuda kabilesine mensup olmalarına rağmen, genelde İsrailîler adını aldılar.

"İsrail" kelimesine, ilk defa, II. Ramses'in oğlu Mineptap (M.Ö. 1232-1224) tarafından diktirilen ve "İsrail Anıtı" diye anılan kitabede rastlanmaktadır.

Yahudi inancına göre Yakub'a bu ad, Tanrı tarafından verilmiştir. Bundan dolayı Yahudilik millî bir din, Yehova da millî bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Onlara göre İsrailoğulları, seçkin bir kavimdir. Bu ad, sonradan genelde bütün Yahudileri içine alacak bir şekilde kullanılmıştır. Şimdiki İsrail Cumhuriyeti de bu adı kullanmaktadır.

Kur'an'da 40 âyette, 41 defa "Benî İsrail" (İsrailoğulları) kelimesi geçmektedir. Bu âyetlerde, Allah'ın İsrailoğulları'na verdiği nimetler hatırlatılmaktadır. Bu nimetlere karşı İsrailoğulları'nın verdikleri sözler ve onların sözlerinden dönmeleri işlenmiştir: İsrailoğulları'ndan Allah'a inanmaları, O'ndan başkasına kullukta bulunmamaları, ibadet etmeleri, namaz kılıp zekât vermeleri, peygamberlere uymaları, adam öldürmemeleri, anaya, babaya, akrabaya, yoksullara iyilik yapmaları, kendilerine haram ettikleri dışındaki bütün yiyecekleri yemeleri. Bütün bunlara rağmen onlardan azı hariç sözünden dönmüş, küfredenlerden olmuştur.

Bu kavim, Ken'an diyarına (Filistin) yerleşmeden önce İbrânî, orada İsraili, Sürgün'den sonra da genelde İsrailoğulları, ferden Yahudi diye adlandırılmıştır. Ancak bu üç terim, birbirinin yerine kullanılmış ve kullanılmaktadır. Üçüyle de aynı din mensupları ve aynı topluluk ifade edilmektedir.

b. Tevrat'a Göre Yahudiliğin Tarihçesi

Yahudiliğin tarihçesi, kutsal kitaplarına dayanır. Kutsal kitap, âlemin ve ilk insanın yaratılışından peygamber Malaki'ye kadar geçen olayları içinde bulundurur; aynı zamanda onların kutsal tarihini oluşturur.

Samî ırktan sayılan İbrânîler, Kildânîlerin Ur şehrinde çıkarlar ve Harran'a gelirler (10). Tanrı (Yahve), Abram'a (Hz. İbrahim) Harran bölgesinden Ken'an diyarına göçetmesini emreder. O da karısı Sara'yı, kardeşinin oğlu Lut'u (Hz. Lut) ve Harran'da kazandıklarını da yanına alarak Ken'an diyarına varır. O vakit orada Ken'anîler bulunuyordu. Tanrı, Abram'a görünüp o ülkeyi onun zürriyetine vereceğini bildirir. Abram da kendine görünen Rab için bir mezbah yapar. Ülkede kıtlık çıkınca Abram Mısır'a gider. Mısır'a yaklaştıklarında Abram, karısı Saray'a şöyle der:

"İşte biliyorum ki, sen görünüşü güzel bir kadınsın ve olur ki, Mısırlılar seni görünce: Bu onun karısıdır, derler ve beni öldürürler; fakat seni sağ bırakırlar. Senin yüzünden bana iyi davranılsın, senin sebebinle canım yaşasın diye: Onun kızkardeşiyim, de. Ve vaki oldu ki, Abram Mısır'a girdiği zaman, Mısırlılar kadının çok güzel olduğunu gördüler ve Firavun'un emirleri onu gördüler ve onu Firavun'a medhetteler; kadın Firavun'un sarayına alındı. Ve onun yüzünden Firavun Abram'a karşı iyi davrandı; ve onun koyunları, sığırları oldu. Ve Rab Abram'ın karısı Saray'dan dolayı, Firavun'u ve onun sarayını büyük vuruşlarla vurdu. Ve Firavun, Abram'ı çağırıp dedi: Bana bu yaptığın nedir? Bu senin karın olduğunu niçin bana bildirmedi? Niçin bu benim kızkardeşimdir, dedin, ben de onu karı olarak aldım? Ve şimdi, işte karın, al ve git. Ve onların hakkında Firavun adamlarına emretti; onu ve karısını ve kendisine ait olan her şeyi gönderdiler" (11).

Abram ve beraberindekiler, Mısır'dan böylece çıkarlar. Çok zengindirler. Çobanları arasındaki bir tartışmadan sonra Abram'la Lut, birbirinden ayrılırlar. Lut, şarka doğru gider. Abram ise Ken'an diyarında oturur. Abram, bulunduğu bölgede hâkimiyetini kabul ettirir ve bu arada esir edilen kardeşi (daha önce kardeşinin oğlu olarak belirtilir. Bkz. Tekvin XII 5. Karş. Tekvin XIV 14-16) Lut'u kurtarıp yanına alır (12).

Bu olaylardan sonra Rab, rüyasında Abram'a görünür, ona yardım edeceğini bildirir. Abram, O'ndan zürriyet ister. Tanrı da ona vereceğini va'deder. Karısı Saray'ın teklifi üzerine cariyesi Hacer'le evlenir ve ondan İsmail doğar. Bu sırada Abram, seksen altı yaşındadır (13). Doksan dokuz yaşına geldiğinde Tanrı ona görünür ve onun zürriyetini çoğaltacağını bildirir. Bunun üzerine Abram, yüzüstü düşer ve Allah onunla şöyle konuşur: "Ben ise, işte, ahdim seninledir ve birçok milletlerin babası olacaksın ve artık adın Abram (yüce baba anlamında) çağırılmayacak, fakat adın İbrahim (cumhurun babası anlamında) olacak; çünkü seni birçok milletlerin babası ettim. Ve seni ziyadesiyle sevmeli kılacağım, ve seni milletler yapacağım, ve senden sonra zürriyetine, Allah olmak için seninle ve senden sonra zürriyetinle benim aramda ahdimi, nesillerince ebedî ahit olarak sabit kılacağım. Ve senin gurbet diyarını, bütün Ken'an diyarını, sana ve senden sonra zürriyetine ebedî mülk olarak vereceğim ve onların Allah'ı olacağım" (14).

Allah, İbrahim'den ve zürriyetinden gelecek olanlardan ahit olarak her erkek çocuğun sünnet edilmesini ister. Yine Allah, İbrahim'e, karısı Saray'ın bundan sonra Sara (prenses anlamında) olarak çağırılmasını ve ondan bir oğul vereceğini, adının da İshak olacağını bildirir. Böylece Sara, Hacer'i kıskanmaktan kurtulmuş olacaktır.

İbrahim, ahit gereği, kendisi doksan dokuz, İsmail de on üç yaşında iken, aynı gün sünnet olurlar. Öte yandan Sara, İshak'ı doğurur. İbrahim, oğlu İshak'ı sekiz günlük iken sünnet ettirir. Çocuk büyüüp sütten kesildiğinde İbrahim, oğlu için büyük bir ziyafet verir.

Bu sırada İsmail'in güldüğünü gören Sara, İbrahim'den onu kovmasını ister. Bu durum İbrahim'e kötü görünür. Ancak Allah, İbrahim'e, Sara'nın dediğini yapmasını, çünkü neslinin İshak'ın adıyla çağırılacağını söyler. Hacer, İsmail'i alıp çöle gider (15).

Birgün Allah, İbrahim'i denemek için, ondan biricik oğlu İshak'ı kurban etmesini ister (16). İbrahim, emri yerine getirmek üzere bir mez-bah yapıp bıçağı eline aldığı anda Rabbin Meleği göklerden ona çağırıp çocuğu boğazlamamasını, çünkü emri yerine getirdiğini bildirir. Bunun üzerine İbrahim, gözlerini kaldırdığında, çalılıkta bir koçun hazır olduğunu görür ve onu kurban eder. Bu olay üzerine Rab, ona süzünü yerine getirdiğinden dolayı, zürriyetinin düşmanlarının kapısına hâkim olacağını ve zürriyetinden gelen bütün milletlerin mübarek kılınacağını bildirir (17).

İbrahim, yüz yetmiş beş yaşında iken ölür. "Ve oğulları İshak ve İsmail onu Mamre karşısında olan Makpela Mağarasına, Hitti Tsohar oğlu Efronun tarlasına, İbrahim'in Het oğullarından satın aldığı tarlaya gömdüler. İbrahim ve karısı Sara oraya gömüldüler. Ve vaki oldu ki, Allah İbrahim'in ölümünden sonra oğlu İshak'ı mübarek kıldı" (18).

İshak'ın çocuğu olmadığından Rabba yalvarır, Esav ve Yakub adlı iki oğlu olur. Bir gün ülkesindeki kıtlık dolayısıyla İshak, Filistîlerin kralı Abimelek'in ülkesi Gerara'ya gider. Orada karısını kızkardeşi olarak takdim eder. Durumu anlayan Abimelek, niçin böyle yaptığını sorar. O da, elinden alınıp kendisine zarar gelme korkusundan böyle yaptığını söyler (19). Abimelek, bunun üzerine onları korur. Varlık sahibi olurlar. Ancak Filistîler, onları kıskanıp ülkelerinden çıkarırlar.

İshak yaşlanıp gözleri görmez olunca Yakub, babasının sevdiği Esav'ın yerine hile ile kendisini mübarek kıldırır. Esav, bunu öğrendiğinde çok kızıp onu öldüreceğini söyler. Yakub, Haran'a gitmek üzere ayrılır. Gecelediği bir yerde rüya görür. Rüyasında yerden göğe doğru yükselen bir merdiven vardır. Bu merdivenden Allah'ın melekleri çıkıp inmektedir. Baş, göklere ermiştir. Rab, ona şöyle der: "Baban İbrahim'in Allah'ı ve İshak'ın Allah'ı Rab benim: üzerinde yatmakta

olduğun diyarı sana ve senin zürriyetine vereceğim; senin zürriyetin yerin tozu gibi olacak, garba ve şarka, şimâle ve cenuba yayılacaksın; ve yerin bütün kabîleleri sende ve zürriyetinde mübarek kılınacaktır..." (20).

Yakub, uyanınca burası Allah'ın evidir ve bu, göklerin kapısıdır deyip oraya "Beyt-el" (Allah'ın evi) adını koyar, yoluna devam edip Haran'a varır. Orada annesinin kardeşi Laban'ın yanında çalışır. Onun, Laban'ın iki kızından ve bunların yanında gelen iki de cariyeden on iki oğlu ve bir kızı olur. Onları alıp babasının yanına Ken'ana döner.

Yakub çocukları arasında en fazla Yusuf'u sever. Kardeşleri bundan dolayı onu kıskanırlar. Yusuf, bir rüya görüp onu kardeşlerine anlatır. Rüyasında kardeşleriyle birlikte bir tarlada buğday demetleri bağladıklarını, kendi demetinin dik durduğunu, ötekilerin demetlerinin ise kendisinininkinin etrafını kuşatıp eğildiğini söyler. Kardeşleri, bu rüyadan onun kendilerine hâkim olacağını çıkarırlar ve ona karşı kin ve kıskançlıkları artar. Yusuf, diğer bir rüyasında Güneş, Ay ve on bir yıldızın kendisine secde ettiğini görür. Bu rüyayı babası ve kardeşlerine anlattığında babası onu azarlayıp "Gerçek, ben ve anan ve kardeşlerin yere kadar sana eğilmek için mi geleceğiz?" der. Kardeşleri onu kıskanır, babası da bu sözü yüreğinde tutar. Yakub, Yusuf'u sürüleri otlatmakta olan kardeşlerinin yanına gönderince onlar da onu elbiselelerini çıkararak bir kuyuya atarlar. Daha sonra da kuyudan çıkarıp onu Mısır'a giden tüccarlara yirmi gümüşe satarlar. Babalarına, kardeşlerini bir canavarın yediğini söyleyip onun kana batırılmış entarisini gösterirler.

Yusuf, Mısır'da Firavun'un bir memuru olan Potifar tarafından satın alınır. Potifar'ın karısı Yusuf'a aşık olup ilgisine karşılık görmeyince iftira ederek onu hapse attırır (21). Yusuf, hapiste iken, Firavun'un gördüğü bir rüyayı tabir ederek hapisten kurtulur ve Firavun'un yanında önemli bir mevkiye yükselir (22). Daha sonra Filistin'de bulunan babası Yakup ve kardeşlerini Mısır'a getirtir. İsrailoğulları, böylece Mısır'a yerleşmiş olurlar (23). Mısır'da önceleri rahat bir hayat

geçirmekte olan Yahudiler, zamanla büyük sıkıntılara, köleliğe düşerler (24). Onları bu sıkıntılardan kurtarıp "Arz-ı Mev'ud"a (vaad olunmuş toprak Filistin) döndüren Moşe (Hz. Musa) olur (Tah.M.Ö.1250).

Musa, Firavun'un ordusunun Kızıl Deniz'de boğulup onları takip edememesi sonucu, Yahudileri Sina'ya getirir. Burada, Sina Dağında, Hz. Musa'ya Tevrat ve On Emir verilir. Yahudiler Sina Çölünde kırk yıl dolaşırlar. Musa'dan sonra Yeşu, onları Filistin'e götürür (25). Filistin'de Hâkimler ve Krallar devrinden (26) sonra Kral David (Hz. Davud 1013-973), Kudüs'ü alır ve Yahudilerin en parlak devresini başlatır (27). Oğlu Kral Şelomo (Hz. Süleyman M.Ö. 973-933), babası tarafından hazırlatılan yere kutsal Ma'bed'i yaptırır. O zamana kadar bir çadırdaki muhafaza edilen ve içinde On Emir tabletleri bulunan kutsal Ahit Sandığı, Ma'bedin bir odasına konulur (28).

Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra, krallık, güneyde Yuda (Yahuda), kuzeyde İsrail olmak üzere ikiye ayrılır (29). On kabîle, İsrail'e; ikisi de Yuda Krallığına tâbi' olur. Önce İsrail Krallığı, Asurlular tarafından M.Ö. 721'de; sonra da Yuda Krallığı, Babilliler tarafından M.Ö. 586'da yıkılır. Ma'bet, tahrip edilir ve Yahudiler Babil'e sürgün edilir. Sürgünde Yahudi halkı, Ezra'nın etrafında birleşir ve M.Ö. 538'de Kudüs'e döner. Ma'bet, M.Ö. 520'den sonra yeniden onarılır (30).

Yahudi Kutsal Kitabı, önceki peygamberler kadar, sonraki küçük peygamberlere de yer verir. Babil Sürgünü devresinde İşaya, Yermiya (Yeremya) gibi peygamberler gelmiştir. İlyas-Masih'ten önceki peygamber, Malaki'dir.

Yahudi tarihinde Kudüs, İskender'den sonra Agid'ler, Selefkî'lerin eline geçti. Ma'bet, M.Ö. 168'de yağma edildi. Makkabiler, yeniden hâkimiyeti sağladılarsa da, M.Ö. 63'de başlayan Roma esareti devresi, M.S. 70'de Roma'lı kumandan Titus'un Kudüs'ü ve bu arada Ma'bedi de yakıp yıkmasıyla sonuçlandı. Yahudiler, dünyanın her tarafına dağıldılar. Ma'bed'den arta kalan Batı Duvarı (Ağlama duvarı) yüzyıllarca onlarda millî ve dînî şuuru ayakta tutmuştur. Mesîh inancının verdiği ümit, onlarda bu şuurun devamlı varlığını sürdürmesini sağlamıştır.

c. Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Yahudilik.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudilerden bahsedilen âyetlerin sayısı oldukça fazladır. Onlardan "Benî İsrail", "Yahûd" gibi deyimlerle bahsedilen âyetler bulunduğu gibi, bir kısmında bazı peygamberler konu edilirken (meselâ Hz. Yakup gibi), Yahudiler hakkında da bilgi verilir. Ayrıca "Ehl-i Kitap" deyiminin genel çerçevesine onlar da girer.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ile ilgili olarak verilen bilgiler şöyle tasnif edilebilir:

1. Allah tarafından Yahudilere bahşedilen nimetler.
2. Uymaları gereken dîni hükümler.
3. Kendilerine peygamberler tarafından getirilen hükümleri ve teblîgâtı değiştirmeleri, doğru yoldan sapmaları.
4. Allah'a karşı ahitlerini bozmaları, verdikleri sözden dönmeleri ve bunu âdet edinmeleri.
5. Yahudilerin, yaptıkları işlerin kötülüğünden dolayı, zillet ve meskenete uğramaları.
6. Yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışmaları.
7. Bazı peygamberlere ve salih kimselere iftira etmeleri veya onları öldürmeleri.
8. Basit çıkarları uğruna hakikatlara yüz çevirmeleri.
9. Allah'ın Yahudilere tavsiyeleri.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Yahudilerin tarihçesiyle ilgili olarak, Hz. Musa'ya (A.S.) kadarki devre hakkında yer alan bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

Hz. İbrahim (A.S.), Yüce Allah'ın seçkin kıldığı peygamberlerden biridir (31). O, ne Yahudi, ne de Hristiyan'dır. O, müşriklerden de değildir. Allah'ı bir tanıyan gerçek Müslümanlardandır (32). Yüce Allah, onu dost edinmiştir (33). O, çok içli, yumuşak huylu, misafirperver ve

kendini Allah'a adanmış, dosdoğru bir kimsedir (34). O, vazifesini tam yapan (35) ve kendisine suhuf verilen (36) bir peygamberdir.

Hız. İbrahim'e göklerin ve yerin sırları, yakîni bilgi bahşedilmiştir. Bu konuda Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle denilir: "Biz İbrahim'e, yakînen bilenenlerden olması için, göklerin ve yerin melekûtunu şöylece gösteriyorduk" (37). Hız. İbrahim; Allah'tan gayrı putlara, yıldızlara, Ay ve Güneş'e tapınan babası Âzer ile kavmine karşı, görmeyen, işitmeyen, konuşmayan, hakkını savunamayan, bir fayda veya zarar, rızık vermeyen; batan, zevâl bulan şeylere, Şeytan'a tapınılmayacağını anlatmaya çalışır. Kendisinin Yüce Allah'a tapındığını, ona hiçbir şeyi ortak koşmadığını, onları ve yonttuklarını O'nun yarattığını, dolayısıyla O'na ibâdet, şükür etmeleri gerektiğini, çünkü O'na döneceklerini bildirir. Onlar, hattâ babası, bu da'vete uymadılar. Ona, babalarını da böyle bulduklarını söylediler (38). Hız. İbrahim, düşmanınin putlar, dostunun da Âlemlerin Rabbi olduğunu belirterek şöyle dedi: "Beni yediren de, içiren de O'dur. Hasta olduğumda bana O şifa verir. Beni öldürecek, sonra da diriltecek O'dur. Âhiret Gününde, yanılmalarımı bana bağışlamasını umduğum O'dur" (39). Hız. İbrahim (A.S.), vazifesini yapmış, tebliğde bulunmuştur. Onu ateşe atarlar, fakat Yüce Allah onu ateşten kurtarır (40).

Kur'ân-ı Kerîm, Hız. İbrahim'le ilgili olarak verdiği kıssalarda, insanlara, Allah ve âhiret inancı konusunda yol göstermekte, ibret vermekte ve onları düşünmeye davet etmektedir (41).

Yüce Allah, Hız. İbrahim'i (A.S.) ve onun soyundan gelenleri peygamber kıldı. Onlara iyi işler işlemelerini, namaz kılmalarını, zekât vermelerini emretti (42). Hız. İbrahim, Allah'tan (C.C.) iyilerden olacak bir çocuk istedi (43). Allah da ona ihtiyarlığında İsmail ve İshak'ı verdi (44).

İsmail çocuk iken babası, rüyasında onu kurban ettiğini gördü ve bunu ona açtı. İsmail, babasına emrolunan şeyi yerine getirmesini, kendisini sabredenlerden bulacağını söyledi. Böylece Hız. İbrahim (A.S.) oğlunu kurban etmek için yanı üzere yatırdı. Yüce Allah, rüyasındaki emre bağlılıkları dolayısıyla, bir kurbanlık gönderdi (45). Hız.

İsmail (A.S.), doğru, uysal, sabırlı, sözünde sadık bir kimse olarak Ceb-rail aracılığıyla kendisine vahyedilen Allah'ın bir peygamberidir; çevresine zekâtı, namazı emretmiştir (46).

Hız. İshak da doğru, salih, mübarek kılınmış, hidayete erdirilmiş, ahiret yurduunu düşünen, gönülden Allah'a bağılı bir peygamber idi (47). Hız. İshak (A.S.), annesi çok yaşlı iken Allah'ın bir lütfu olarak bahşedilmiş ve annesi bu olaya çok sevinmiştir (48). Hız. İshak da, Hız. İbrahim ve Hız. İsmail gibi, kendisine vahyolunan peygamberlerden olmuştur (49).

Hız. Yakub (S.A.), Hız. İshak'ın ardından müjdelenen, kendisine vahiy indirilen peygamberlerden, dinde kuvvetli, halis, salih, sabırlı, hidayete erdirilmiş bir kimse idi (50). Hız. Yakub'un en sevgili oğlu Hız. Yusuf; ihlaslı, ilim ve hikmet sahibi, güzel bir yaratılışa sahip, rüya tabirini bilen, kendisine vahiy gelen peygamberlerdendi (51).

Hız. Yusuf (A.S.), çocukluğunda bir gün babasına "rüyamda on bir yıldız, Güneş ve Ay'ın bana secde ettiklerini gördüm" dedi (52). Bu rüyayı dinleyen babası, ona, bunu kardeşlerine anlatmamasını tenbih etti (53). Ayrıca Hız. Yakup, ona Allah (C.C.) tarafından seçileceğini, kendisine rüya tabiri öğretileceğini, daha öncekilere olduğu gibi, Allah'ın hem ona, hem Yakup ailesine nimetini tamamlayacağını söyledi (54). Kardeşleri, rüyasında gördüğü gibi, Hız. Yusuf'u kışkandılar. Onu ortadan kaldırmayı planladılar. Babalarını ikna ederek onu yanlarında götürüp kuyuya attılar. Yusuf'u bir kurdun yediğini söyleyip onun kanlı gömleğini babalarına gösterdiler. Bir yolcu kafilesi, Yusuf'u kuyudan çıkarıp beraberlerinde Mısır'a götürerek bir vezire sattı. Vezirin karısı, Yusuf'un kendisine sahip olmasını istedi. Yusuf reddedince, kadın ona iftira etti. Bundan dolayı Yusuf zindana atıldı. Zindanda rüya tabir etti. Mısır meliki, bir rüya gördü. Bu rüyayı kimse tabir edemedi. Yusuf'la beraber hapisanede kalmış iki arkadaşı, onu melike tavsiye ettiler. Melikin rüyasını yorumlayan Yusuf, saraya alındı. Mısır hazinesine memur yapıldı. Bir müddet sonra, zahire almak için Mısır'a gelen kardeşleri, onun huzuruna çıktılar. Yusuf, kardeşlerini tanıdı, bir vesile ile ailesini Mısır'a getirtti. İsrailoğulları, böylece Mısır'a yerleştiler (55).

Hız. Yusuf zamanında Mısır'a yerleşmiş olan İsrailoğulları, daha sonra, Firavun'un zulmüne uğrayarak, uzun bir esaret hayatı yaşamaya başladılar. Onları bu sıkıntıdan Hız. Musa kurtardı.

2. Hız. Musa ve On Emir

a. Tevrat'a Göre Hız. Musa

Yusuf'un ölümünden sonra Yahudiler Mısır'da çoğalmaya başladı. Yeni Firavun Yusuf'un yaptığı hizmetleri unuttu ve Yahudilerin çoğalmalarından endişelendi. O, ileride ülkelerine yönelecek bir tecavüzde, onların düşmanla birlikte olması korkusuyla, onlara eziyet etmeye başladı. Bu arada onların çoğalmalarını önlemek için, her doğan erkek çocuğun öldürölmesini emretti. Musa, böyle bir devrede dünyaya geldi. Annesi onu ancak üç ay kadar saklayabildi. Sonra onu ziftle sıvanmış bir sepete koyup ırmağa attı. Nil kıyısındaki sazlıklara bıraktığı sepetin akıbetini, kızkardeşi Meryem takip ediyordu. Nil'de yıkanan Fir'avun'un kızı, onu ırmakda buldu, bir İbrani çocuğu olduğunu anlayıp ona acıdı. Meryem, gelip çocuğu emzirmek için bir İbrani kadını çağırabileceğini söyledi. Firavunun kızı bunu kabul edince gidip çocuğun öz annesini getirdi. Çocuk ona teslim edildi ve çocuğa sulardan çekilmiş anlamına gelen "Moşe" (Musa) adı verildi (56). Musa, gençlik yıllarında Yahudilerin yanına gider, onların şikâyetlerini dinlerdi. Yine bir gidişinde, Mısırlılardan birinin bir Yahudi'yi dövdüğünü gördü. Yahudi'yi koruyarak Mısırlıyı öldürdü. Olayın duyulması üzerine Musa, Midyan'a kaçtı. Orada Midyan kâhininin kızı ile evlendi (57). Kâhinin sürüsünü otlatırken, Tanrı'nın meleği, Horeb'de bir çalı ortasında, ateş alevinde, ona göründü. Yanan çalının ateşi bir türlü bitmek bilmiyordu. Bunu merak edip geri dönen Musa'yı çalının ortasından Allah çağırıp şöyle dedi: "... Ben, babanın Allah'ı, İbrahim'in Allah'ı , İshak'ın Allah'ı ve Yakub'un Allah'ıyım. Ve Musa yüzünü örttü; çünkü Allah'a bakmağa korkuyordu. Ve Rab dedi: Gerçekten Mısır'da olan kavminin sıkıntısını gördüm... Onların feryadını işittim; çünkü onların acılarını bilirim... Ve şimdi gel ve benim kavmimi, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmak için seni Firavun'a göndereyim" (58).

Böylece Musa, Yahudileri Mısır'dan çıkarmak üzere görevlendirilmiş oldu. Kardeşi Harun da ona yardımcı verildi. Bu görevi yerine getirmek üzere Musa, Mısır'a geri döndü. O, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarıp Ken'an diyarına götürmek istediğini, bunun Allah'ın emri olduğunu söyleyince Firavun, "Allah kimdir ki ben ona itaat edeyim" diyerek onları saraydan kovdu. İkisi arasında mücadele başladı. İş, mucize göstermeye kadar vardı. Firavun, bütün sihirbazlarını topladı. Onlar da bütün hünerlerini ortaya koydular. Musa'nın asası kocaman bir yılan olup onların bütün sihirlerini yuttu. Bütün bunlara rağmen Firavun, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkmalarına izin vermedi. Bunun üzerine Rab Yahve, Mısırlılara belâ vereceğini, insandan hayvana kadar bütün ilk doğanları öldüreceğini bildirdi. Allah, Musa vasıtasıyla Mısır topraklarına on felâket verdi. Firavun, bu işlerin vukubulduğunu görünce, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkmalarına izin verdi.

İsrailoğulları, Kızıl Deniz'e doğru yola çıktılar. Ancak Firavun, verdiği karardan pişman olarak onların arkasına düştü. Kızıl Deniz'e gelince Musa, elini denize uzattı, sular yarıldı, İsrailoğulları geçti; sonra tekrar Musa elini uzattı, sular eski haline döndü ve Firavun ile ordusu boğuldu (59).

Kızıldeniz'den geçtikten sonra, Mara'da acı suyu içemeyen İsrailoğulları için Allah, Musa'ya suya bir dal parçası atmalarını bildirdi; su tatlılaştı. Çölde yiyecekleri bitince İsrailoğulları Musa ve Harun'a söylenmeye başladılar. Allah, göklerden ekmek yağdıracağını bildirdi. Musa da onlara akşam üstü et (bıldırcın eti), sabahleyin de ekmekle doyacaklarını söyledi. Gökten beyaz kırağı tanecikleri şeklinde "man" diye adlandırdıkları ilâhî gıda yağdı (ballı yufka gibi bir şey). Kırk sene man yediler. Sonraları su sıkıntısı çektiler ve Allah'a yalvardılar. Allah, Musa'ya elindeki asasıyla bir kayaya vurmasını emretti. O da bir kayaya vurdu, ondan su fışkırdı.

İsrailoğulları, Mısır'dan çıkışlarının üçüncü ayında Sina Çölü'ne geldiler. Orada Allah, Sina Dağı'ndan Musa'yı çağırarak, onlara verdiği nimetlere karşılık İsrailoğullarının iyi bir kavim olma sözünü almak üzere,

onu 'görevlendirdi. Musa emri yerine getirdi, sözü aldı ve Rabbe bildirdi. Üçüncü gün, Tanrı, Sina Dağı'nın üzerine, dağın tepesine, ateş içinde indi ve Musa'yı yanına çağırdı ve ona On Emri verdi (60).

Musa, İsrailoğullarını çetin ve uzun bir mücadele devresinden sonra ve'dedilen topraklara yaklaştırdı ve 120 yaşında iken öldü (61).

b. On Emir.

Hız. Musa'ya Sina Dağı'nda vahyedilen On Emir, Tevrat'ın iki ayrı bölümünde geçer (62). Bu on emir şöyle sıralanır:

1. Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Allah benim.

2. Benden başka tanrın olmayacak. Boşlukta, yerin üstünde veya altında, denizlerin derinliklerinde mevcut olan varlıkların resimlerini yapmayacak, onlara hiç bir surette tapmayacaksın.

3. Allah'ın ismini boş yere ağzına almayacaksın.

4. Cumartesi (sebt) Gününü daima hatırlayıp onu kutsal kılacaksın. Haftanın altı gününde çalışacak yedincisinde istirahat edeceksin. Cumartesi Günü, Allah'ına tahsis edilmiş umûmî dinlenme günüdür. O gün, ne sen, ne de oğlun, ne kızın, ne uşağın, ne de hayvanın, kısaca hiçbiriniz çalışmayacaktır.

5. Anne ve babana hürmet edeceksin.

6. Öldürmeyeceksin.

7. Zina yapmayacaksın.

8. Çalmayacaksın.

9. Yalan şehadette bulunmayacaksın.

10. Hiç kimsenin evine, barkına, karısına, hizmetçisine, öküzüne, eşeğine velhasıl sana ait olmayan bir şeye göz dikmeyeceksin.

Bu On Emir, Yahudilerin temel prensiplerini içinde bulundurur. Hız. Musa, Sina Dağı'ndan indiğinde iki taş tablet (levha) üzerinde yazılı olarak bu emirleri getirmiştir.

c. Kur'ân'a Göre Hz. Musa.

Hz. Musa, Yüce Allah'ın İsrailoğulları'na gönderdiği, kendisine kitap verilen büyük peygamberlerden biridir.

İsrailoğulları Mısır'da çoğalıp varlık sahibi olunca, Firavun, bunu önlemek için, mallarını ellerinden aldı, onları esir yaptı ve yeni doğan erkek çocuklarının öldürülmesini emretti (63). Musa doğunca, annesi onu bir müddet sakladı. Daha fazla saklayamayacağını anlayınca, Allah'ın ilhamı üzerine onu bir sandık içinde suya bıraktı. Firavun'un adamları onu buldu; karısının isteği üzerine çocuk öldürülmedi. Musa'nın annesi ona süt annesi oldu. Musa büyüüp ergenlik çağına ulaşınca, ona Allah tarafından hikmet ve ilim verildi (64).

Hz. Musa, halkın haberi olmadan bir gün şehre indi. Biri kendi soyundan, diğeri de düşman, iki adamı döğüşür buldu. Kendi soyundan olan adam ondan yardım isteyince, onun yardımına koştı ve onun düşmanına bir yumruk attı. Adam öldü. Mazlumu korurken olsa da , bu durum onu üzdü ve Allah'tan af diledi. Olay duyuldu. Hakkında öldürme kararı alındığı haberini öğrenen Hz. Musa, orayı terketti. Medyen'e gitti (65). Orada evlendi. Kayınpederiyle kararlaştırdıkları süreyi tamamlayınca ailesiyle birlikte yola çıktı. Sina Dağı'na yöneldiğinde karanlık bir gecede yolunu şaşırdı. Bu arada bir ışık gördü. Isınmak ve yolunu bulmak için ateşin bulunduğu tarafa gidince, "Ben, şüphesiz senin Rabbinim; ayağındakini çıkar, çünkü sen, kutsal bir vadi olan Tuvâ'dasın" diyen bir hitapla karşılaştı. Orada ayrıca kendisine Allah'dan başka tanrı olmadığı, ona ibadet etmesi, dosdoğru namaz kılması bildirildi. Asâsı ile ilgili mu'cize verildi ve Firavun'a gitmesi emredildi. Kardeşi Harun da ona yardımcı kılındı (66).

Hz. Musa ve Hz. Harun, Allah'ın emrini Firavuna tebliğ ettiler ve İsrailoğullarının serbest bırakılmasını istediler. Firavun, teklifi kabul etmediği gibi, Hz. Musa'nın peygamberliğini tuhaf karşıladı. Firavun, Hz. Musa ile Allah'ın "Âlemlerin Rabbi" olması konusunu tartıştı (67).

Firavun, Hz. Musa'dan peygamberliği ile ilgili mu'cize göstermesini istedi. Hz. Musa asâsını yere bıraktı, o da bir ejderha olu-

verdi. Bunun üzerine Hz. Musa, Firavun ve adamlarını ülkesinden çıkarmak isteyen bir büyücü olarak suçlandı. Firavunun bütün büyücüleri, hünerlerini göstermek üzere toplandı. Hz. Musa'nın asâsı, onların hünerlerini sergiledikleri ip ve değnekleri yutuverdi. Bu durum karşısında bütün büyücüler, hep beraber secdeye kapanıp "Âlemlerin Rabbına, Musa ve Harun'un Rabbına iman ettik" dediler. Firavun hepsini ellerini ve ayaklarını çaprazlama kesmekle tehdit etti; fakat hiçbiri, kararından vazgeçmedi (68).

Firavun, Hz. Musa'yı Mısır'lıların dinini değiştireceği endişesiyle, öldürmek istedi; fakat ailesinden iman eden biri, bunu engelledi. Sonunda Hz. Musa'ya kavmini gece yola çıkarma emri geldi. Bunun üzerine Hz. Musa, kavmini Mısır'dan çıkardı. Firavun ve adamları, onları takibe başladı. Hz. Musa'nın beraberindekiler, yakalanma korkusuna kapıldı. Yüce Allah, ona asâsını denize vurmasını emretti. Hz. Musa asâsını denize vurunca, deniz ikiye ayrıldı. Hz. Musa ve adamları, karşıya geçti. Onları takip eden Firavun ve beraberindekiler boğuldu (69).

Hz. Musa ve Israiloğulları, Firavun'un zulmünden kurtulup yollarına devam etti. Israiloğulları, putlara tapan bir kavim görünce, Hz. Musa'dan kendilerine öyle tanrılar yapmasını istediler. Hz. Musa, onlara "Sizi âlemlere üstün kılmış olan Allah'dan başka bir tanrı mı arayacağım?" dedi. Onlara Firavun'un zulmünü ve Allah'ın onlara yardımını hatırlattı. Sina'ya vardıklarında yiyecek-içecek sıkıntıları oldu. Allah, onlara su, kudret helvası ve bıldırcın ihsan etti.

Hz. Musa'ya Yüce Allah Tur-ı Sînâ'ya çıkmasını, orada 30 gün oruçlu olarak ibadet etmesini emretti. Hz. Musa bu süreyi tamamlayınca, ona 10 gün daha oruç tutması ve ibadetlerini tamamlaması emredildi. Hz. Musa, bütün bunlardan sonra, Allah'ın cemâlini görmek istedi. Yüce Allah da bunun imkânsız olduğunu; dağa bakmasını, tecelli ettiğinde dağ dayanabilirse, onun da kendisini görebileceğini bildirdi. Hz. Musa, dağa baktığında Cenâb-ı Hak'ın tecellii sonucu, onun yerle bir olduğunu gördü, düşüp bayıldı. Kendine geldiğinde, tevbe

etti. Yüce Allah, ona uymaları gereken bütün kuralları ihtiva eden levhaları verdi. Kavmine bu levhaları getirdiğinde, onların bir altın buzağıya taptıklarını gördü, daha önce verdikleri sözden döndükleri için, onlara kızdı. Kavminden tevbe etmelerini istedi. Onlar da tevbe ettiler. Yüce Allah, tevbelerini kabul etti (70).

Hız. Musa, getirdiğı levhalardaki hükümleri kavmine tebliğ etti ve onları ıslaha devam etti; ancak onlardan şiddetli bir itiraz gördü. O zaman Yüce Allah, Tûr-ı Sînâ'yı onların başına indirmekle tehdit etti; onlardan namaz kılacaklarına, zekât vereceklerine, peygambere uycaklarına dair söz aldı. Ancak İsrailoğulları, sıkıntıda iken söz verip sıkıntı biter bitmez sözlerini unuttular ve bunu da alışkanlık haline getirdiler (71).

Filistin göründüğünde Hız. Musa, va'dedilen topraklara dönebilmek için, orada bulunanlarla mücadele etmeleri gerektiğini İsrailoğullarına söyledi. Ancak onlar, Hız. Harun hariç, onu tekbaşına bıraktılar. Bunun üzerine Hız. Musa, Rabbine dua edip, kendileriyle fâsıkların arasını ayırmasını istedi. Allah da, "Muhakkak orası kendilerine kırk yıl haram edilmiştir. Onlar (oldukları) yerde sersem sersem dolaşacaklardır. Artık o fâsıklar gûruhuna karşı tasalanma" (72) buyurdu.

Bundan sonra İsrailoğulları, çöllerde yollarını kaybettiler. Bir kısmı helâk oldu, bir kısmı da yıllarca çöllerde dolaştı. Allah'a karşı gelmeleri, onun Âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri, onlara uymamaları ve taşkınlık yapmaları yüzünden, İsrailoğulları gaza-ba uğradı (73).

3. Tevrat ve Zebur.

Yahudilerin kutsal kitap külliyyatı, Tanah (yazılı dinî edebiyat) ve Talmut (sözlü dinî edebiyat) şeklinde ikiye ayrılır. Yahudilerin Tanah adını verdikleri kutsal kitaplarına Hristiyanlar Eski Ahit derler. Tanah, üç bölümden oluşur: Tora (Tevrat), Neviim ve Ketuvim. Tanah adı, bu üç bölümün İbranice baş harflerinin birleştirilmesinden meydana gelmiş bir kelimedir. (Bazen Tora, kutsal kitabın tamamını ifade etmek ve Tanah'la eşanlamlı olmak üzere de kullanılır). Tanah'ın ihtiva ettiği ki-

tapların sayısı konusunda sadece Yahudilerle Hristiyanlar arasında değil, Hristiyanların kendi aralarında da ihtilaf vardır. Yahudiler ve Protestanlarca apokrif (sahih olmayan) sayılan bazı kitaplar (Tobit, Judith, I ve II. Makkabiler, Hikmet, Eklesiyastik, Baruh, Yeremya'nın Mektubu, Daniel'e Yunanca ilâveler, Ester'in Bakiyesi), Katolik ve Ortodokslarca kanonik (sahih) sayılır. Yahudiler ve Protestanlarca, Hristiyanlar tarafından Eski Ahit diye nitelendirilen Yahudi kutsal kitabı Tanah'ın 39 kitaptan oluştuğu kabul edilir. Yahudiler ise Tanah'ı bazı kitapları birleştirerek, 24 kitap olarak kabul ederler.

a. Tevrat (Tora).

Tora:Tevrat; kanun, şariat, emir, ders, rehber gibi anlamlara gelir. Yahudi kutsal kitabının birinci bölümüne Arapça Tevrat, İbranîce Tora denir. Bu ilk bölüm, beş kitaptan oluşur. Beş kitabı ifade etmek üzere İbranîce "humaş", Arapça "el-Esfârü'l-Hamse" (sifr: kitap, çoğulu esfâr), Yunanca "Pentateukhos" (penta: beş, teukhos: kitap), batı dillerinde Pentatök (Pentateuch-Pentateuque gibi) kelimeleri kullanılır. Beş kitabın, Allah'ın 7704 kelimeyle Hz. Musa'ya verdiği dinî esasları ihtiva ettiği kabul edilir.

Modern bilgiler, Yeşu kitabının da beş kitapla aynı kaynaktan geldiğini kabul ederek hepsini Heksatök (Hexateuch) başlığı altında toplarlar. Onlar, şimdiki beş kitabın metinlerinin üç ana kaynak veya gelenekten geldiği düşüncesindedirler: 1) Yahvist, 2) Elohist, 3) Ruhban metinleri. Ancak belirtilmelidir ki bunların dışında birkaç kaynak daha ilâve edilmektedir. Tora metinlerindeki çelişki ve tutarsızlıklar birbiriyle uyuşmayan tekrarlar, araştırmacıların dikkatini çekmiş ve böylece ilkin Tanrının adını Yahve, daha sonra da Elohim olarak zikreden iki ayrı kaynak belirlenmiştir. En eski kaynak olması tahmin edilen Yahvist metinler, M.Ö. 1000 yılları civarında; daha fazla teolojik meseleler üzerinde duran Elohist metinler, M.Ö. 800'lerde yazılmış olmalıdır. Bundan bir yüzyıl sonra, bilinmeyen birisi bu iki, belki de daha fazla kaynaktan gelen metinleri biraraya getirmiştir. Hz. Musa'nın (A.S.) M.Ö. XIII. Yüzyıl civarında yaşadığı gözönünde bulundurularak bütün bu

Tora metin gelişmelerinin M.Ö. 1000-400 arasında vukubulduğunun günümüzde tesbit edilmiş olması hatırlanırsa çelişki ve tutarsızlıkların sebebi anlaşılmış olur:

Tora, yazılı ve sözlü olarak ikiye ayrılır. Yazılı Tora, Yahudilere göre Yahve'nin Sina Dağında Musa'ya vahyettiği kitaptır. Sözlü Tora ise yazılı Tora'nın açıklaması mahiyetinde olarak nesilden nesile intikal eden ve Yahudilerce o olmaksızın Tora'nın anlaşılması mümkün olmayacağı kabul edilen Talmud'dur.

Yazılı Tora'ya Hz. Musa'dan sonra gelen peygamberlerin sözleri de eklenmiş, böylece Hristiyanlarca Eski Ahit, Yahudiler'ce Tanah denilen kutsal kitap, tahminen M.S.I. Yüzyılda Jamnia'da toplanan bir meclis tarafından nihaî hale kavuşturulmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de İsrailoğullarına verildiği belirtilen Tevrat ile Yahudilerin beş kitap olarak kabul ettikleri Tora'nın kasdedildiği anlaşılmaktadır. Yahudi kutsal kitabı Tanah'ın Tora'dan başka Neviim (peygamberler) ve Ketuvim (kitaplar) bölümleri de vardır. Tora 5, Neviim 21, Ketuvim ise 13 kitap olmak üzere Tanah 39 kitaptan oluşur (74). Bunların muhtevası hakkında aşağıda kısaca bilgi verilecektir.

Tora : Bu bölümde tarihî bilgiler dışında Allah'ın Yahudilere Musa vasıtasıyla verdiği dinî esaslar bulunur. Tora'da yer alan beş kitap şunlardır:

1. Tekvin (İbr. Bereşit Genesis Yaratılış): İlk insanın ve kâinatın yaratılışı; Âdem'in işlediği suç, yeryüzüne inişi ve çocuklarının hikâyesi anlatılır. Ayrıca Tufan olayından, Yusuf'un Mısır'daki hayatından ve İsrailoğullarının Mısır'a gelişlerinden bahseder; 50 baplıdır.

2. Çıkış (Şemot Exodus) İsrailoğullarının Firavundan çektikleri, Musa'nın ortaya çıkışı ve Mısır'dan Sina'ya gidişleri anlatılır; 40 baplıdır.

3. Levililer (Vayikra Leviticus) Kâhinler ile yardımcılarının (kohen levi) Çadır Mabedindeki (Mişkan) görevleri ve bazı önemli ahlâkî kurallar anlatılır. Ayrıca günahların kefareti, haram kılınan yiyecekler,

yasaklanmış evlilikler, dinî âyinler, bayramlar ve adaklar yer alır; 27 bapıdır.

4. Sayılar (Bamidbar Numeri) İsrailoğullarının çölde geçirdikleri hayat ve olaylardan, birtakım sayımlardan, bazı şariat kanunlarından, kayadan su çıkarılmasından, ölüm ve yılan vasıtasıyla şifadan bahseder; 36 bapıdır.

5. Tesniye (Dvarim Deuteronomium İkileme, tekrarlama) Musa'nın ölmenden önce din konusunda Yahudilere verdiği öğütleri, onun ölümünü, gömülmesini ve tutulan yası anlatır; Musa zamanında bulunmayan birçok âdet ve geleneklere temas eder; bazı şariat kanunlarını tekrarlar ve insanların birbirine ve Tanrı'ya karşı nasıl davranmaları gerektiğini açıklar; 34. bapıdır.

Neviim (Peygamberler) Bu bölümde peygamberler, öncekiler 6, sonrakiler 15 kitap olmak üzere sıralanır. (Yahudilerce ilk peygamberler 6; sonrakiler de, 12 küçük peygamber bir kitap sayılarak, 4 kitaptır. Tamamı 10 kitap ediyor). Toplam 21 kitap, Hz. Musa'dan sonraki peygamberlerden bahseder. Hz. Musa (A.S.), en büyük peygamberdir. Ondan önceki peygamberler, Tora'da anlatılır.

Yahudilerce Neviim bölümündeki peygamberlerden öncekiler, "İlk Peygamberler" (Neviim Rişonim), sonrakiler "Son Peygamberler" (Neviim Ahoranim) diye tasnif edilir (75).

1. İlk peygamberler Bu bölümde yer alan kitaplarda Hz. Musa'nın (A.S.) ölümünden sonra Yahudilerin Tanrı tarafından va'dedilmiş topraklara yerleşmeleri, krallığın kuruluşu, kralların idaresi ve davranışları, Yahudilerin putperest topluluklarla yaptıkları mücadeleler ve Kutsal Ma'bedin (Bet ha-mikdaş) kuruluşu, yıkılışı anlatılır.

İlk peygamberlerden bahseden kitaplar şunlardır: Yeşu, Hâkimler (Şoftim), I ve II. Samuel (Şemuel), I. ve II. Krallar (Melahim).

2. Son peygamberler Bu bölümde yer alan kitaplarda peygamberlerin putperestliğe karşı devamlı mücadeleleri, tek bir tanrı fikrini

bütün insanlara yaymak için gösterdikleri gayret, halka dinî telkin ve öğütleri anlatılır.

Son peygamberlerden bahseden kitapların başlıkları şu şekildedir: İşaya (Yeşaya), Yeremya (Yirmiya), Hezekiel (Yehezkel), Hoşea (Oşea), Yoel, Amos, Obadya (Ovadya), Yunus (Jonas), Mika (Miha), Nahum, Habakkuk (Habakuku), Tsefanya, Haggay (Hagay), Zekerya (Zaharya), Malaki (Malahi).

Ketuvim : Kitaplar, yazılar anlamına gelen Ketuvim, Yahudi Kutsal Kitabının üçüncü bölümünü oluşturur ve bu bölümde yer alan 13 kitap (Yahudilerce 9 olarak tasnif edilir) şunlardır:

1. Mezmurlar (Tehilim): Yahudilerce çoğu Kral David (Hz. Davud) tarafından yazıldığı ileri sürülen 150 Mezmur'dan oluşur. Mezmur'lardan 73'ünün Kral David'e ait olduğunu ileri sürenler de vardır. Mezmur'ların bazıları dinî âyinlerde, bazıları da Yahudi bayramlarında ve önemli günlerde okunur (Bugün Hristiyan Kiliselerinde de Mezmurlar ilâhî olarak okunmaktadır).

2. Süleyman'ın (Şelomo) Meselleri (Mişle): Bu kitap, Kral Süleyman'a (Hz. Süleyman) atfedilir. Atasözleri, ahlâk ve doğru yolu gösteren sözleri ihtiva eder; 31 bapıdır.

3. Neşideler Neşidesi (Şir aşirim): Kral Süleyman'ın bir şaheseri olarak kabul edilir. Bu kitapta Allah ile Yahudiler'in karşılıklı sevgi bağları, iki nişanlının birbirine karşı sevgilerine benzetilerek anlatılır; 8 bapıdır.

4. Eyüp (Iyov-Job): Bu kitapta Iyov'un (Hz. Eyüp) ibret verici hikâyesi ve Tanrı'nın iradesine boyun eğişi anlatılır; 42 bapıdır.

5. Vaiz (Kohélet): Bu kitap, Kral Süleyman'a atfedilir. Kitapta hayatın zevkleri teker teker sıralanır ve onların geçici ve boş olduğu anlatılır. Neticede de yalnız Allah korkusu ve Allah'ın emirlerine uymanın boş olmadığı hükmüne varılır; 12 bapıdır.

6. Rut Bu kitap, hâkimler zamanında vukubulan bir olayı hikâye

eder. Bu olayda yabancı bir kadın olan Rut'un dul kalması ve hiçbir tesir altında kalmadan Yahudi Dinini kabul etmesi ve kayın validesi Neomi ile birlikte yaşaması konu edilir; 4 baptr.

7. Ester Bu kitapta Yahudiler'in Ester adlı bir Yahudi kızı tarafından kesin bir katliamdan kurtarılışı anlatılır. Pers Kralı Ahaşveroş'un veziri Haman (Aman), kraldan ülkesindeki Yahudileri yok etmek yetkisi alır; fakat kralın karısı olan Ester, kadınlığını kullanarak, Yahudileri kurtarıp Haman'la adamlarının öldürölmesini sağlar. Kitap, 10 baptr.

8. Yeremya'nın Mersiyeleri Kudüs'ün, dolayısıyla Yahudi devletin yıkılması üzerine peygamber Yeremya'nın duyduğu büyük üzüntüyü dile getiren bir mersiyedir; 5 baptr.

9. Daniel Bu peygamber, Kutsal Ma'bedin yıkılışı ve Yahudilerin Babil'e sürgünü devresinde yaşamıştır. Zamanında gördüklerini bu kitapta toplamıştır; 12 baptr. M.Ö. 164 tarihinde yazıldığı tahmin edilmektedir. Yunan Kralı Antiyokus Epifanés'in baskısı sırasında Yahudilerin dinlerine sadık kalmasını sağlamak üzere yazılan bu kitap, Yahudi folklorunun tanınmış kahramanı Daniel'e nisbet edilmiştir. Daniel kitabı, apokaliptik literatürün (76). Hristiyanlarca Eski Ahid diye adlandırılan Yahudi Kutsal Kitabındaki gelişmesinde önemli bir yer tutar. Öte yandan ölüm ötesi, öldükten sonra dirilme ve yargılanma konusunda Daniel Kitabında verilen bilgi bu husustaki Yahudi inancı için kaynak teşkil eder. (Gelecek hayatla ilgili olarak Daniel kitabında yer alan bu bilgiler, İran tesirine bağlanmaktadır. Çünkü ondan önceki dönemde Yahudiler arasında ve önceki kutsal kitaplarında bu konuda bilgiye rastlanmaktadır).

10, 11. Ezra (Üzeyir) ve Nehemya Bu kitaplar; Yahudilerin Babil esaretinden dönüşlerini, Kudüs'ün ve Ma'bedin yeniden tamirini anlatır. Ezra 10 bap; Nehemya ise 13 baptr.

12, 13. I ve II. Tarihler (Divre Ayamim) Dünyanın kuruluşundan Babil esaretinin sonuna kadar geçen bütün olaylar bu kitaplarda özetlenir. I. Tarihler 29; II. Tarihler 36 baptr.

b. Zebur

Zebur, Arapça kitap, İbranice mektup anlamına gelir. İslâm'da Hz. Davud'a indirilen kutsal kitabın adıdır. İbranice "Sefer Tehilim" (Şarkılar Kitabı) diye adlandırılır. Batı'da Zebur'un kitap olarak tek bir adı yoktur; Yetmişler Tercümesinde (Septuagint) çeşitli baplar Mezmur (Yun. psalmos) diye aydandırıldığından, tamamına Mezmurlar (İng. Psalms) denilmesi âdet haline gelmiştir. Mezmurların ancak bir kısmı Davud'a nisbet edilir.

Mezmurlarda, Tevrat'ta olduğu gibi, Yahudi dininin kurallarıyla, ibadet şartlarıyla, kurumlarla ve onların yönetimiyle ilgili emirler yoktur. Ancak insanlara iyiliği, doğruluğu, fazileti ve ahlâkî meziyetleri tavsiye eden telkinler vardır.

Yahudilerin ibadetlerinde ve günlük hayatlarında Mezmurların önemli bir yeri vardır (Hristiyanlarda da aynı öneme sahiptir). Şeytana uyma tehlikesi karşısında, buhranlı anlarda, cesaretin kırıldığı, canın sıkıldığı, yalnızlık, endişe, hastalık ve ağır zamanlarında belirli Mezmurlar okunur.

Yahudiler, sinagogdaki evlenme törenlerinde, Şabat Günü'nde evde ve ibadethanelerdeki dinî ayinlerde, ölülerin gömülmesi sırasında Mezmurlardan parçalar okurlar. Mezmurların belirli bir melodi ile söylenmesi gelenek haline gelmiştir. İbadet sırasında ibadet yönünü Kudüs'e göre belirlemek üzere duvara üzerinde Mezmurlar yazılı levhalar asılır. Bu levhalara "Misrah Levhası" denilir.

Geleneğe göre Mezmurlar kendisine atfedilen Davud (M.Ö. 1013-973) (77), Yahudiler indinde önemli bir yere sahiptir. Bu önem, onun Kudüs'ü alması, büyük bir saray yaptırması, Ma'bed'in inşasını düşünmesi ve kudretli bir hükümdarlık kurup Yahudilerin en parlak devresini başlatmasından kaynaklanır. Yahudilere göre Kral Davud (Hz. Davud), Saul'den (Şaul) sonra İbranîlerin ikinci kralıdır. Kırk yıl krallık yapmıştır. Davud'un hayatı, krallık devresi ve karakteriyle ilgili bilgiler, Yahudi Kutsal Kitabının I. ve II. Samuel, I. Krallar ve I. Tarihler başlığını taşıyan kitaplarında yer alır. Bu kitaplarda Davud'un Yahudiler

üzerindeki etki ve nüfuzu, devlet adamlığı ve kumandanlığı övülmekle beraber, onun karakterinin iyi ve kötü yönleri de yer alır. Davud, Betlehem'li bir Yahudi ailesinden gelen, çobanlık yapan güzel sesli, şair, savaşçı bir kimsedir. Saul'ün bir savaşta öldürülmesi üzerine, otuz yaşında iken, Hebron'da meshedilerek (yağlanarak) kral olmuştur. Daha sonra da bütün İsrail'in kralı seçilmiştir. Davud, Kudüs'ü alarak İsrail'in başkenti yapmış, Ma'bed'i inşa etmeyi düşünmüşse de bu oğlu Kral Süleyman'a (Hz. Süleyman) nasip olmuştur.

Yahudi Kutsal Kitabına göre Davud; güçlü bir kumandan, meshedilmiş bir kral, hanedan kurmuş, Yahudileri geniş topraklara hâkim kılmış bir kimse olmakla beraber, aynı zamanda emrindeki bir savaşçının karısını beğenip ona sahip olan, adamı da savaşta ön safa sürdürüp desise ile ölümüne sebebiyet veren bir kimsedir (78).

c. Kur'ân-ı Kerîm'e göre Tevrat ve Zebur

ca. Kur'ân-ı Kerîm'e göre Tevrat

Hz. Musa'ya (A.S.) vahyedilmiş olan Tevrat, Kur'ân-ı Kerîm'de ismen 18 defa geçer. A'lâ Sûresi'nin 19. Âyetinde de Hz. Musa'ya verilen sahifelerden bahsedilir. Allah (C.C.) tarafından gönderilen dört büyük kitaptan ilki olan Tevrat'ın içinde hidayet ve nur, Allah'ın hükümleri bulunduğunu bildiren Kur'ân-ı Kerîm, Hz. İsa (A.S.) ve Hz. Muhammed'in (S.A.S.) onu doğrulayıcı olarak gönderildiğine işaret eder (79). Kur'ân, bu konuya şöyle açıklık getirir "Sana Kitabı hak ile ve kendinden öncekini doğrulayıcı olarak indirdi. Bundan önce de, insanlara doğru yolu göstermek için, Tevrat ve İncil'i indirmişti" (80). Bununla beraber Kur'ân, Yahudilerin Tevrat'ın hükümlerini uygulamadıklarını, Tevrat'ın hükümlerini ve verdiği bilgileri gizlediklerini, değiştirdiklerini (tahrif ettiklerini), bile bile, hasîs menfaatleri uğruna bu yola gittiklerini, bâtılı hakka tercih ettiklerini bildirmektedir (81). Bundan dolayı Kur'ân, Tevrat ve diğer kutsal kitapların tahrife uğramamış aslı şeklini tasdik eder (82).

Yukarıda belirtilenler, Mâide Suresi'nin 44. Âyetinde şöyle açıklanmaktadır "Gerçekten Tevrat'ı biz indirdik, onda hidayet ve nur

vardır. Kendisini Allah'a teslim etmiş peygamberler, onunla Yahudilere hüküm verirlerdi. Rabbânîler ve bilginler de, Allah'ın kitabını muhafaza memur olmaları sebebiyle, onunla hükümde bulunurlardı. Hepsisi de onun üzerine şahit idiler. O halde insanlardan değil, benden korkun. Âyetlerimi az bir bahâya satmayın. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte kâfirler onlardır."

Kur'ân, Tevrat'ın Yahudilere helâl ve haramı getirdiğini, yenilip yenilmeyecek şeyleri açıkladığını belirtir (83). Ayrıca Tévat ve Incil'de de Allah'ın kendi yolunda ölenleri cennetle mükafatlandıracağını müjdelendiğini, inanan insanların simâlarında ibadetlerini yerine getirmelerinin nişanesi olarak izlerin bulunduğunu bildirir (84). Yine Kur'ân, Tevrat ve Incil'de Hz. Muhammed'in müjdelenmesini şöyle açıklar: "Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve Incil'de yazılı buldukları o .Elçi'ye, o ümmî peygambere uyarlar" (85). Aynı husus, bir başka Âyette şöyle yer alır: "Meryem oğlu İsa da 'Ey İsrailoğulları, ben size Allah'ın elçisiyim; benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmet adında bir peygambere müjdeleyici olarak geldim' demişti" (86). Kur'ân'da Tevrat'ı yüklenip de hüküm ve emirlerini yerine getirmeyen Yahudiler, esprili bir şekilde kınanmaktadır (87).

Allah (C.C.), Tevrat'ı insanlara yol gösterici olarak indirmiştir (88). O, Hz. Musa'ya Kitab'ı (Tevrat) iyilik işleyenlere ni'meti tamamlamak, her şeyi uzun uzadıya açıklamak, doğruyu göstermek ve rahmet olmak üzere göndermiştir (89). Tevrat, doğruluk rehberidir. Allah, İsrailoğullarını da, akıl sahipleri için bir öğüt ve doğruluk rehberi olan Kitab'a (Tevrat) vâris kılmıştır (90).

cb. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Zebur

Zebur, Hz. Davud'a (A.S.) Allah (C.C.) tarafından verilen dört büyük kitaptan biridir. Tevrat'tan sonra gönderilmiştir (91). Kur'ân-ı Kerim'de Zebur kelimesi üç yerde geçer. Kur'ân'da bir de "zübür" kelimesi vardır. Bu kelime, suhuf'lara da şamil olmak üzere, genelde kitap anlamına gelen zebur kelimesinin çoğuludur.

Kendisine Zebur verilen Hz. Davud'un (A.S.) adı Kur'ân'da 16 defa geçer, çeşitli vesilelerle övülür. Hz. Davud, Hz. Muhammed

tarafından da ümmetine örnek olarak gösterilmiştir. O, Allah'a dönük bir kimse idi. Hz. Davud'a peygamberlik, ilim, hitabet, güzel ses, fazilet, hikmet, mülk verildi; yeryüzünde halife kılındı, demirden zırh yapma öğretili, Allah'ı tesbih etmek üzere dağlar ve kuşlar ona bağlı kılındı (92).

Zebur hakkında Kur'ân'da Tevrat, Incil kadar bilgi bulunmamakta, sadece Hz. Davud'a (A.S.), böyle bir Kitabın verildiğine temas edilmektedir. Hz. Davud hakkında Yahudi Kutsal Kitabında yer alan kadın hadisesi Kur'ân'da yoktur. Zira Yahudi geleneğinde, çok önem verilse de, Davud bir kraldır. İslâm'da ise hem kral, hem de bir peygamberdir. Peygamberler, masumdur.

d. Talmut.

Daha önce Yahudilerin kutsal kitap külliyyatının Tanah ve Talmut şeklinde ikiye ayrıldığından bahsedilmişti. Bu külliyyatın yazılı olmayan ikinci bölümüne, yani şifahî geleneğe Talmut denir. Talmut "öğrenim" anlamına gelir ve Tevrat'ın yorumudur. Önceleri bu yorum sözlü olarak yapıldı. Daha sonra öğrenilecek konuların akılda tutulamayacak kadar çoğalması, zaman zaman Tevrat ve Tefsir öğreniminin yasaklanması, Yahudi Dininin istikbalini tehlikeye düşürüyordu. Bu durumu gözönüne alan Yahudi din bilginleri (Rabbiler), sözlü olan Tevrat'ı yazılı hale getirdiler. Meydana getirilen bu yazılı metne Talmut denildi.

Talmut, Yahudiler indinde, Tevrat kadar öneme sahiptir. Onun da ilham ve vahiy mahsulü olduğu kabul edilir. Talmut'u kabul etmeyeni Yahudiler gerçek Yahudi saymazlar.

Talmut, iki bölüme ayrılır: Mişna ve Gemara. Mişna (tekrar ederek öğrenim anlamında), Yahudiliğin dinî, ahlâkî kurallarının açıklanmasından ibarettir. O, İbranîce'dir. M.S. 190-200 yılları arasında Yuda ha-Nasi (135-220) tarafından derlenmiştir. Gemara (son olarak gözden geçirilen, an'ane haline gelmiş "öğrenim", "öğrenilen" anlamında) ise Mişna'nın açıklanmasını ve bunların bir esasa bağlanması için Rabbilerin tartışmalarını ihtiva eder. Gemara, Yahudi din bilginlerinin ahlâk öğretimini misallerle canlandırır; ahlâkî, hukukî, felsefî ve sosyal

konulardan geniş olarak bahseder. Gemara'nın iki ayrı versiyonu vardır: Babil ve Kudüs Gemarası. Babil'de yapılmış olanına Babil Talmud'u; Kudüs'tekine de Kudüs Talmudu denilir. Kaynaklarda, Babil ve Kudüs Gemarası şeklinde olduğu gibi (Babil Gemarasının dili Doğu Aramcası, ötekinin ise Batı Aramcasıdır), Babil ve Kudüs Talmudu şeklinde de geçer. Kudüs Talmudunun toplanması, M.S.IV.; Babil Talmudununki ise VII. Yüzyıla kadar gelmiştir. Babil Talmudu Kudüs Talmuduna göre daha uzundur; daha olgun ve daha detaylı fikirleri ihtiva eder. Farklı zaman, farklı yer ve şartlarda Talmud tefsir edilmiş ve açıklanmıştır.

e. Yahudi Kutsal Kitabında Tahrif Bellirtileri ve Çelişkiler.

Yahudi Kutsal Kitabını oluşturan bölümlerin ilk nüshaları bugün elde bulunmamaktadır. Tanah'ı oluşturan kitaplar M.Ö. XIII-I. Yüzyıllar arasında yazı ile tespit edilmiş olmasına rağmen bugün elde bulunan en eski İbrâni elyazması nüshalar, M.S.VII. ve X. Yüzyıla aittir. Hz. Musa'nın M.Ö.XIII. Yüzyılda yaşadığı gözönünde bulundurulursa, bu uzun süre içerisinde cereyan eden olaylar sebebiyle, ilk nüshanın günümüze kadar korunabilmesi zaten imkânsızdır.

Hz. Musa, taşlara yazılmış ilk Tevrat nüshasını İsrailoğullarının bilginlerine ve ileri gelenlerine teslim ederek onun Ahit Sandığına konulup korunmasını istemiştir. İsrailoğulları, Kudüs'ü alıp Kutsal Ma'bed'in yapılmasından sonra, Ahit Sandığı'nı onun bir odasında muhafaza altına almışlardır. Ma'bed'i yaptıran Hz. Süleyman Ahit Sandığını açtırdığında içinden sadece On Emir yazılı iki tablet (levha) çıkmıştır. Daha önce İsrailoğulları yedi defa dinden dönmüşler, putlara tapmışlar ve Tevrat'ı unutmuşlardır.

Tevrat, tek nüsha idi. Ezberleme geleneği yoktu ve çoğaltılmamıştı. Ancak onun, 3 veya 7 senede bir, Ahit Sandığından çıkarılıp halka okunması Hz. Musa tarafından vasiyet edilmiştir. Ezra (Hz. Üzeyr) zamanına kadar Tevrat kaybolmuş, bulunmuş, Yahudiler sürgüne gönderilmiştir. Ma'bet yıkılmış ve sürgün dönüşü tekrar

onarılmıştır. Yahudi ve Hristiyan bilginler, Tevrat'ın Ezra zamanında (M.Ö. V. Yüzyıl) yeniden ilhamla yazıldığında fikirbirliği etmektedir. M.Ö. II. Yüzyılda Suriye Kralı Antiyokos Epifanes, Ma'bed'i yakıp yıkmış, eldeki Tevrat nüshalarını parçalamıştır. Ma'bet, M.S. 70'de Romalılar tarafından tamamen yıkılmıştır. Bütün bu olaylar sebebiyle Yahudi kutsal metinlerinin ilk şekilleri günümüze gelmemiştir. Bugün Yahudilere ait İbranice, Hristiyanlara ait Yunanca ve Samirilere ait Samirî Dilinde metinlerin verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Öte yandan herbir nüsha içindeki bilgiler arasında da çelişkiler ve tutarsızlıklar vardır. Bunlardan birkaç misâl verilecektir:

1. Tekvin'in ilk iki bâbında Allah'ın adı bir yerde Elohim, diğerinde Yahve olarak geçmektedir. Yine I. ve II. bablarda yaratılış hikâyesi birinde insandan başlayarak, ötekinde insanda biterek verilmektedir. İnsanın yaratılışı da bir tarafta Tanrı'nın insanı kendi suretinde, "erkek ve dişi" olarak birden; öteki tarafta ise önce erkek ve onun kaburga kemiğinden kadının yaratıldığı şeklinde yer almaktadır.

2. İki defa On Emirden (93), iki defa yasak yiyeceklerden (94) ve iki defa da İsrail lâkabıyla Yakub'un adlandırılışı (95) olayından bahsedilmektedir. Ancak verilen bilgiler arasında fark vardır.

3. Tufan olayının anlatılmasında Tufan'ın bir yerde 40, öteki yerde 150 gün sürdüğü; Nuh'un gemisine getirilen hayvanların her cinsinden bir yerde 2, öteki yerde 7 çift alındığı söylenmektedir (96).

4. Hz. İbrahim'in ve Hz. İshak'ın karısını kızkardeşi olarak takdim ettiği yer almakta ve bu birkaç yerde de tekrarlanmaktadır (97).

5. Hz. Lût'u kızlarının şarap içirerek sarhoş etmeleri ve onunla zina yapmaları yer almaktadır (98).

6. Yüce Allah'a insânî nitelikler verilmektedir. Onun âlemi altı günde yaratıp yedinci gün dinlendiği, ruhunun suların üstünde estiği, Hz. Yakup'la güreştiği, Yakub'un onu yenip İsrail adını aldığı zikredilmektedir (99).

7. Hz. Musa'ya nisbet edilen Tevrat'ın son bölümünde (Tesniye) onun ölümü ve gömülmesi yer almaktadır (100).

8.Tanrı, İsrail'in sayımı için, bir yerde, Davud'u görevlendirmekte; bir başka yerde, aynı konunun, şeytanın tahrikiyle olduğu belirtilmektedir (101).

Allah'a ve peygamberlere onlara yakışmayacak nitelikler verilmesi, çelişkiler ve tutarsızlıklar, Yahudilerin kutsal kitaplarının geldiği gibi muhafaza edilmediğinin, tahrife uğradığının, değişik zamanlarda ve değişik kimseler tarafından yazıldığıının delilidir. Bu hususlar, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan Tevrat'ın tahrif edildiği yolundaki beyanları doğrulamaktadır (102).

4. Yahudi Mezhepleri

Yahudi mezheplerini üç ayrı grup halinde incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi, M.Ö. II. Yüzyılda Makkabiler devrinde var olan Hristiyanlık öncesi Yahudi mezhepleri (Klasik Mezhepler), ikincisi İslâm sonrası Yahudi mezhepleri (Ortaçağ Mezhepleri), üçüncüsü de günümüzdeki Yahudi mezhepleridir (Modern dönem mezhepleri).

a. Hristiyanlık Öncesi Yahudi Mezhepleri

aa. Hasidîler (İbr. Chasidim, İng. Hasidaeans): Adları İbranice "dindarlar" anlamına gelen bu mezhep mensupları, M.Ö.II. Yüzyıl başlarında IV. Antiyokus'un Helenleştirme siyasetine karşı çıkmış ve işkence görmüşlerdir. Onlar Makkabîleri desteklemişler, ancak siyasete ilgi duymadıkları için başarıya ulaşıldıktan sonra kendilerini Mabed'in onarımı ve temizlenmesine vakfetmişlerdi. Onların dinî hükümlere sıkı sıkıya bağlı fakîhleri vardı. Onlar, Ferisiler ve Essenîlerin öncüleri idi.

Bu mezhebin XVIII. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Rabbi İsrail ben Elieser (1698-1759) tarafından kurulmuş, Talmud'un yavanlığını savunup Kabbala'ya dayanarak, vecd içinde, Tanrı'yla birlik sağlamaya çalışan ve Panteizm'e meyletmiş bir Yeni Çağ mistik Yahudi mezhebi olan Chassidim (Hasidim) ile, isim benzerliği dışında, bir alâkası yoktur.

ab. Ferisiler (Peruşim): Ferisilik kelimesi, İbranice "Peruşim"dir ve "P.R.Ş." kökünden gelmektedir. İki anlamı bulunmak-

tadır: 1). Kendini ayrı tutmak veya saf ve temiz olmayan şahıs veya eşyadan uzaklaşmaktır. 2). Açıklamak, tefsir etmektir. Birinci anlamı kabul görmüştür. Bunlar dindar Hasidîlerin devamıdır. M.Ö. II. Yüzyıldan itibaren Tora'ya harfi harfine bağlılıklarıyla tanınırlar. Kendilerine bilginler veya din kardeşleri denilmesini isterlerdi.

Ferisîlik, daha sonraki Yahudiliğe şekil veren büyük bir mezheptir. Yahudilik, Ferisîliğin prensipleri doğrultusunda şekil almış ve gelişmiştir. Ferisîliğin prensipleri doğrultusunda gelişen ve devam eden Yahudilik, İslâm döneminde Rabbani Yahudilik, Modern dönemde ise, Ortodoks Yahudilik adını almış ve daima ana bünyeyi teşkil etmiştir.

Ferisîler, yazılı Tevrat'ın (Tora) yanında, Hz. Musa'dan sözlü olarak nakledile gelen bir de sözlü Tevrat kabul etmişlerdir. Bu sözlü Tevrat, yazılı Tevrat'ın yorumu olan ve daha sonra yazıya geçirilmiş bulunan Mişna ve Talmud'dur. Ferisîler, yazılı Tevrat'ta bulunmayan fakat, sözlü Tevrat'ta yer alan naslardan hareketle bir inanç sistemi geliştirmişlerdir. Onlar, herşeyi Allah'ın kontrol ettiğine, hür iradenin varlığına, ölümden sonra dirilmeye, ceza ve mükafata ve Davud'un soyundan bir Mesîh'in geleceğine inanırlardı. Cennet, cehennem ve meleklerin varlığını da kabul ederlerdi.

Onlar, İsrail'in putperest krallarına düşmanlıklarıyla bilinirler. Tarihçi Josephus, Talmud ve Yeni Ahit onlar hakkında hayli bilgi verir. İncil'lerde onların İsa Mesih'e düşmanca davranışları, onun da onların katılığını kötölemesinden bahsedilse de doktrinde, özellikle âhiret konularında bir benzerlik vardır. Birçok Ferisî, Kudüs Hristiyan Kilisesine katılmıştır. Bir topluluk olarak Ferisîler, 70 yılından sonra görünmezler. Ancak onların inançları Rabbî Yahudilik'te yaşamıştır. Ferisîler millî kültürün ve geleneğin korunmasından yanaydılar. Bu mezhebin mensuplarını genellikle orta sınıf oluşturmuştur.

ac. Sadukîler (Sadukîm): Sadukîlik, Tevrat'ın hükümlerinin tatbikatı ve mabed hizmetleri konusunda, yani itikad ve amelde Ferisîliğe karşıt olması ile tanınan bir mezhebin adıdır. Sadukî (Sadukim) kelimesinin menşei hakkında kesin bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar,

bu mezhebin mensuplarının Hz. Süleyman'ın başkâhini Sadok'un soyundan geldiğini savunmakta ve bundan dolayı bu mezhebe "Sadukîm" denildiğini ileri sürmektedir. Ferisîlerin Yahudi dünyasının mutlak hakimi olmalarından dolayı, Sadukîler hakkında fazla kaynak yoktur.

Sadukîler, Ferisîlerin aksine aristokrat sınıfı teşkil etmiş ve Romalı idarecilerle işbirliğine girişmişlerdi. İsa Mesih'i bertaraf etmeye çalışmaları, sosyal ve siyasî düzeni ellerinde tutma arzularından kaynaklanmıştı. Yahudilerin Helen kültürüyle yoğrulması için çaba göstermişlerdi.

Sadukîler, eski Yahudiliğin savunucusu olduklarından, sonradan ortaya çıkan ve Ferisîlerin benimsediği sözlü Tevrat'ı kabul etmemişlerdir. Bunlar kendi inanç ve amellerini yazılı Tevrat'taki naslardan çıkardıklarından, sözlü Tevrat'ı kabul eden Ferisîlerin görüşlerine muhalefet etmişlerdir. Ferisîlerin zıddına olarak şu görüşleri benimsemişlerdir: İnsan kendi kaderini belirler. Ruh ölümsüz değildir. Yeniden dirilme yoktur. Yazılı Tevrat'ın dışında Tevrat yoktur. Tevrat hükümleri harfiyyen ve yorumsuz uygulanmalıdır.

Sadukîlerin Ferisîlerden ayrıldıkları en önemli husûs, yeniden dirilme ve gelecek dünyadır (olam-ha'Ba). Bu farkın sebebi de, daha önce belirtildiği gibi, Sadukîlerin yalnız Tevrat'ı esas almış olmalarıdır.

Genel olarak kabul edildiğine göre Sadukîlik, Mabed'in Romalılar tarafından tahribinden sonra halk üzerindeki etkisini yitirmiş ve, zamanla, tarih sahnesinden silinmiştir.

ad. Essenîler (İssiyim): Essenîlik, Ferisîlik ve Sadukîlik'in çağdaşı olan, mistik yapıları bir mezheptir. Bu mezhep hakkında yeterli kaynak bulunmamaktadır.

"İssiyim" ismi yeni metinlerde yer almaz. Yunan kaynaklarında bu mezhebin taraftarları "Essaioi" (Latince'de "Essaei"), Essenoi isimleriyle anılmaktadır. İbranice şekli olan "İsiyim" kelimesine ilk kaynaklarda rastlanmamaktadır. Muhtemelen, İtalyan Yahudi araştırmacı Azariah dei Rossi, Latince "Essaei" kelimesini İbranice "İsiyim" şeklinde transkribe

etmiştir. "İsiyim" in ifade ettiği anlam hakkında değişik görüşler vardır. Bu görüşlerden "İsiyim" kelimesinin "dindar zahidler" anlamına geldiği görüşü kabul görmüştür (*).

İssiyim'e "Ölüdeniz Yazmaları Mezhebi" de denilir. Bunun sebebi; 1947'de Ölüdeniz'deki Kumran mağaralarında bulunan yazmaların bu mezhep hakkında bilgi vermiş olmasıdır. İssiyim hakkındaki bilgiler daha çok bu Kumran Yazmaları'ndan elde edilmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Essenîler, toplu halde, komünal hayat yaşarlardı. Mezhep bir sır tarikatı gibiydi. Mezhebe girişin ritüel belli kuralları vardı. Mezhep üyeleri daima beyaz giyerdi. Tarımla uğraşırlardı. Bekâr yaşamayı tercih ederlerdi. Ticaret yapmaz, mal mülk istemez, hayvan eti yemezlerdi. Abdestvari temizliğe önem verirlerdi. Muhtemelen M.Ö. II. Yüzyılda ortaya çıkmış, 66-70'deki Yahudi savaşında ortadan kalkmışlardır. Bunlar, Tora'nın âyin ve ibadet kurallarını titizlikle yerine getiren, sıkı bir hayat disiplinine sahip olan, üç yıl bir adaylık devresi geçiren, eşyası ortak bir topluluktu. Essenîler inançları sağlam Yahudiler olmakla beraber, onların Güneş'e tazim gösterdiği ve tenasuha inandıkları ileri sürülmüştür. Bazı bilginlerce Kumran cemaatinin Essenîlerden bir grup olduğu düşünülmektedir.

Essenîlerin inanç esasları Ferisîlerinkine yakındır. Essenîler kâdercidir. İnsanlar daha doğmadan aydınlık veya karanlık taraflardan birine aittir. Kaderleri ebediyyen tespit edilmiştir. Bu, yıldızlara yazılmıştır. Essenîler, ölümden sonra dirilmeye ve son yargılamaya da inanırlar. Melek inancı bakımından Ferisîlerden ayrılmamakla beraber görüşleri daha teferruatlıdır. Meleklerden kutsal yaratıklar, Göklerin Oğulları vb. şekillerde bahsederler. Melekleri yaptıkları işlere göre sınıflandırır: "Işıklar Prensi", "Karanlık Meleği", "Gerçeklik Meleği", "Tahrir Meleği", "Mastemah" (Şeytan) gibi. Bunların dışında bir de "Muhafız Melekler" vardır. Bunlar da Gabriel, Mihael, Rafael, Suriel veya Uriel'dir. Essenîler Mesih'e de inanırlar.

(*) Bkz. David Flusser, The Spiritual History of the Dead Sea Sect, translated into English by Carol Glucker, Tel-Aviv 1989, 10

Essenîler, çölün manevîyatıyla yaşıyorlardı; Kudüs (Jarusalem) kültüne katılmaktan kaçınmıyorlardı. Onların ritleri (törenleri), özel mitleri vardır. Bu kült ve ritlerde pitagorcu, hatta İranî etkiler görülmektedir. Bunlarda özellikle son günün gelmiş olduğu kanaati bulunmaktadır. Bu günler, Tanrı tarafından İbrahim'e yapılmış şu vaadin gerçekleştirileceği günlerdir: İsrail büyük halk olacak; o, hem kendi ve hem de herkesin kurtuluşunu garanti eden şeriatını bütün dünyaya empoze edecektir.

Essenîler ile Hıristiyanlık Arasındaki İlişki

Bazı araştırmacılar, aralarındaki birtakım benzerliklerden dolayı, Essenîler ile Hıristiyanlar arasında bağ kurar ve Hıristiyanlığın Essenîliğin bir kolu ve devamı olduğunu ileri sürer. Onları bu görüşe sevkeden amil, Kumran Yazmalarıdır. Kumran Yazmalarında, Essenîler ile Hıristiyanlar arasında, şaşırtıcı derecede benzerlikler bulunmuştur. Yine bazı Yahudi araştırmacılar da, Hıristiyanlığı, Essenîliğin bir kolu olan Yahudi Mezhebi olarak görmektedir.

Essenîler ile Hıristiyanlar arasındaki benzerlikler şunlardır:

1. Filistin'deki ilk Hıristiyanlar ile bu mezhep mensubu toplulukların "Eda" kelimesi ile isimlendirilmesidir.
2. Essenîliği idare eden oniki kişilik idareci grubu ile oniki havarî arasındaki benzerliktir.
3. Essenîliğin oniki kişilik idareci grubunun üçü daha yüksek mevki sahibidir. Bu, Kilisenin üç direği Yakub, Kifas ve Yuhanna'yı hatırlatmaktadır.
4. Mezhepte, düzenli bir teşkilat halinde "Mevakrim" (müfettişler) vardır ve Hıristiyanlıktaki Bişhopların karşılığıdır.
5. Mezhep mensupları kendilerini "Çölde yol hazırlayanlar" diye tarif ederler. Aynı kelimeleri Vaftizci Yahya da Ahd-i Atik'den alarak kendi vazifesini tarif ederken kullanmıştır.
6. Bugüne kadar Yunanca metinler halinde intikal eden ilk Kilise'nin apostolik kuruluşuna ait dökümanlar, tekrar İbranî veya Aramî dille-

rine tercüme edilecek olursa ifadeler arasında büyük benzerlikler olduğu ortaya çıkar.

Essenîlğin Sonu: Titus'un son Yahudi direnişini de kırarak Mabed'i tahrip ettiği 70 yılına kadar Lut Gölü kenarında yaşayan Essenîlerin bundan sonraki tarihi bilinmemektedir.

Buraya kadar ele aldığımız ilk Yahudi mezheplerinden Sadukîlik ve Essenîlik, Yahudiler arasında yaygınlaşmadığından, kısa zamanda tarih sahnesinden silinmiştir. Ferisîlik ise, geniş halk tabakalarına yayılma imkânı bulduğundan, değişik yapı ve adlarla günümüze kadar gelmiştir. Ferisîlik, Islâm döneminde Rabbanîlik (veya Rabbinik), günümüzde ise "Ortodoks" adını almıştır.

ae. Zealotlar (Zelotes): Kısacası, işgalciye direnenlerdir. Onlar şiddete başvurmakta tereddüt etmezler. M.S. 6 yılında Galile'li Yuda tarafından Yahudiye'nin Roma İmparatorluğuna katılmasına karşı çıkmak üzere kuruldu.

Zealotlar, Roma İmparatoruna haraç ödemeyi ve onu "rab" tanımayı reddettiler. Onlar, İsrail'in Rabbi Yahve'den başkasını rab edinmek dinden dönmektir diyerek ayaklandılar. İsyan bastırılıp Yuda öldürüldükten sonra Romalılar ile Yahudi işbirlikçilerine karşı gerilla direnişine geçtiler. Bu, 66 ayaklanmasına kadar böylece sürdü. Kudüs'ün muhasarasında Zealotlar Mabedi korudular. 70'de Kudüs düşünce bunlar, Mısır'a gidip oradaki Yahudileri ayaklandırmaya çalıştılar. Yakalandılar ve İmparatora "rab" demedikleri için işkence ile öldürüldüler. Masada'da 73 yılına kadar kadınlı çocuklu 960 Zealot, Romalılara teslim olmaktansa, ölünceye kadar direnmeyi tercih etti. Yahudi tarihçisi Josephus (37-100), Kudüs'ün düşüşündeki suçu zealotlara yükledi. İsa Mesîh'in bir Şakirdi Zealot asıllı idi. Çarmıh olayının da iki zealot arasında geçtiği ileri sürülür. Zealot lakabının Yahudi Kutsal Kitabının Tora bölümündeki Sayılar 25/6'da "Tanrı için gayretli" ifadesinden geldiği ileri sürülür. Zealotların aşırı bir kolu "sicarii" (kamalı adamlar) adını taşır.

b. Ortaçağ/İslâm Sonrası Yahudi Mezhepleri

Ortaçağ İslâm Döneminde Yahudi dünyasında iki büyük Yahudi mezhebi vardır. Bunlardan biri, Ferisîliğin devamı olan Rabbanî Yahudilik; diğeri ise, bu mezhebin karşısında yeralan ve kısmen Sadukî görüşleri benimseyen Karaîlik'tir.

ba. Rabbanî Yahudilik: Rabbanî Yahudilik, ilk dönem Yahudî mezheplerinden gelenekçi Ferisîliğin bir devamıdır. Bu, M.S. 5. Yüzyılda Talmud çalışmalarının tamamlanmasından sonra teşekkül etmiştir.

Rabbanî Yahudiler, Yazılı Tevrat'tan ziyade, önceki hahamların çeşitli meselelerdeki görüşlerinden oluşan Talmud'a önem vermiş ve Tevrat'ı sadece ibâdet alanına hapsedmişlerdir. Bağdat yakınlarındaki Sura ve Pumpethi Talmud akademilerinin en parlak dönemini yaşadığı sırada Talmud Şerhçiliği, ön plana çıkmış ve tek şer'i kaynak Talmud olmuştur. Rabbanî Yahudiler, Talmud'un dışındaki yeni oluşumlara karşı katı davranmışlardır. Rabbanî Yahudilerin Talmudçu bu katı tutumu, zamanla, tepkilere yol açmıştır.

bb. Karaîlik (Karaim): Rabbanî Yahudiliğin katil Talmudçuluğuna tepkilerin en önemlisi ve bugüne kadar, ufak bir grup da olsa, varlığını devam ettiren Karaîlik mezhebidir.

"Karaim", kelime olarak İbranice "K-R-A" kökünden gelir ve Arapça "Kıraat" kelimesi ile aynı anlamdadır. Tanah'ı çok okumalarından, Talmud'u ve diğeri Rabbanî eserleri kabul etmemelerinden dolayı bu mezhebin mensuplarına "Karaim" adı verilmiştir.

Karaîliğin Menşei hakkında pekçok fikir ileri sürülmüştür. Rabbanî Yahudiliğe aykırı bir hareket olmasından dolayı daima heretik bir mezhep olarak görülmüştür.

Karaîlik, yapı olarak, Rabbanî Yahudiliğin öncüsü Ferisîliğin karşısındaki Sadukîlikle aynı konumdadır. Karaîler, tıpkı Sadukîler gibi, Rabbanîlere karşı Talmud'u ve diğeri Rabbanî eserleri reddetmiş, Tanah'ın dışında delil kabul etmemişlerdir.

Karaîliğin kurucusu olarak Anan ben David gösterilir. Rabbanî

Yahudilere göre Anan ben David, Yahudî cemaatinin başkanlığı mücadelesinde yenik düşüp, hapse girdiğinde orada İmam Azam Ebû Hanife ile görüşmüş ve mezhebin ilkelerini ondan almıştır.

Karaîlik, Talmud'u reddetme noktasında Sadukîlerle aynı görüşte, fakat, âhiret ve mesihle ilgili meselelerde onlardan ayrılmaktadır.

Karaîliğin benimsediği iman esasları "On Emir" sayısınca olup şunlardır:

1. Bütün varlıkları yaratan Allah'tır.
2. O, Alem yaratılmadan önce vardı; yardımcısı yoktur.
3. Bu âlem sonradan yaratılmıştır, hadistir.
4. Allah, Musa'ya ve Tanah'da adı geçen bütün peygamberlere hitap etmiştir.
5. Musa'nın koyduğu kanunlar haktır.
6. Tevrat'ın dilini bilmek dinî görevdir.
7. Kudüs'teki Mabed, dünya "Idarecisi"nin makamıdır.
8. Mesih'in gelmesine ve yeniden dirilmeye intizar haktır.
9. Hesap günü vardır.
10. Bu hesaptan sonra mükafat ve ceza haktır.

Karaîlerde ibâdet, günde, sabah ve akşam olmak üzere, iki defa farzdır. Nisan'ın 13'ünde başlayan 70 günlük oruçları vardır. Siyon'un büyük önemi vardır. Bundan gaye; İsrail'in kurtulması, Mabed'in yeniden inşa edilmesidir. Evlenme ve diğer bazı hususlarda Tevrat'a uymaktadırlar.

Karaîlik; Rabbanî Yahudîliğin baskısı karşısında fazla yayılma alanı bulamamıştır. Bugün küçük bir grup Mısır'da ve İsrail'de yaşamaktadır. Hazar Türklerinden çok az bir grup da Karaî'dir. Ancak bunlar, Türklük özelliklerini devam ettirir ve kendilerini Türk görürler. Bu

özellikleriyle diğerlerinden ve Yahudilerden ayrılırlar. Türkçe Tevratları vardır ve Türk kültürüne ait özelliklerini yaşatırlar (103).

bc. İseviyye: Adını kurucusu, Ebû İsâ İshak b. Yakub el-İsfahânî'den almıştır. Ebû İsâ, Halife Mansur zamanında yaşamış, son Emevi Halifesi Mervan b. Muhammed el-Hammar zamanında fikrini yaymaya başlamıştır. Yahudilerden büyük bir çoğunluk ona uymuştur. O, kendisinin beklenen Mesîh olduğunu, Yahudileri kurtarmak için Allah'ın kendisini gönderdiğini ileri sürmüştür. Yahudilerin günde üç defa olan ibadetini, yediye çıkarmış, bu ibadetleri yerine getirmelerini taraftarlarına emretmiş; Kudüs'ten ayrı kalındığı müddetçe et yenilip, şarap içilmesini yasaklamıştır. Tevrat'ta emredilen dinî hükümlerin bir kısmında diğer Yahudilerden ayrılmıştır.

bd. Yudgânlyye ve Sazkanlyye: İseviyye'nin kurucusunun ölümünden sonra yerine Yudgân geçti. O, İseviyye'nin bir kısım inançlarını muhafaza etmiş, cennet-cehennem ile ilgili dinî inançları te'vile gitmiş, insanın mutlak hürriyetini savunmuş, bir İsrail Peygamberi gibi görünmüştür.

Yudgân, taraftarlarına zühdü, çokça namaz kılmayı emretmiş; et ve içkiyi yasaklamıştır. Tevrat'ın te'vili üzerinde durmuş; kadere meyletmiş; fiilin kula ait olduğunu savunmuştur. Bu mezhep mensupları, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'i peygamber kabul etmeleriyle tanınmaktadır.

c. Çağdaş Yahudi Mezhepleri

1789 Fransız İhtilâlî'nin meydana getirdiği değişiklikler Yahudi Dünyasını da etkilemiş ve sarsmıştır. Fransız İhtilâlî'nden sonra Avrupa'da Yahudilere karşı tavır değişmiş ve Yahudiler, kısmen de olsa, rahata kavuşmuştur. Bu rahat ortam Yahudilerin Yahudilik anlayışını etkilemiştir.

Yıllardır beklenen Mesîh'in gelmemesi de Yahudilerin ümidini kırmıştır. Bunun üzerine Avrupa Yahudileri, bulundukları ülkenin şartları altında yaşamaya karar vermiştir. Bu ise onların geleneksel Ortodoks Yahudilik anlayışını gözden geçirmelerine sebep olmuştur. Zira, gele-

neksel Yahudîliğin Yahudî kimliği ve inançları hakkındaki görüşleri mevcut duruma uymamaktaydı. Neticede Yahudîliği çağdaş dünyanın şartlarına uydurma çalışmalarından dört ayrı mezhep ortaya çıkmıştır.

ca. Ortodoks Yahudîlik: Ortodoks Yahudîlik, diğer mezheplerin ayrılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu mezhep, Ferisîlikle başlayan ve Rabbanî Yahudîlikle gelişen ana akımın günümüzdeki yansımasıdır.

Tevrat, Talmud ve diğer Rabbinik eserlerden elde edilen klasik Yahudî şeriatı Halakha'ya bağlı gruba günümüzde Ortodoks adı verilmiştir. Ortodoks Yahudîlik, Yazılı Tevrat'ın Tanrı tarafından Hz. Musa'ya dikte ettirildiğine ve sözlü Tevrat'ın (Mişna, Talmud) da sözlü olarak vahyedildiğine inanır. Ortodoks inançta, Yahudîlerin Tevrat'ın kanunlarına uymadıkları için sürgüne gönderildikleri yer alır. Maymonides'in onüç maddelik iman esasları dogma olarak kabul edilir. Ortodoks Yahudîliğe göre, Yahudî halkı, tevbe eder ve Tevrat'ın bütün kurallarını gözetirse; Mesih gelecek, sürgün sona erecek ve Yahudîler gerçek evine dönecek, Mabet yeniden inşa edilecektir.

Ortodoks Yahudîlik, bu sebeplerden dolayı, Yahudî şeriatı Halakha'da bir değişiklik yapmaya, yeniden yorumlamaya gitmez. Bununla beraber onu, günümüz şartlarında yaşayabilmek için, hileli yollarla (hile-i şeriyye) ayakta tutmaya çalışır. Mesela; Halakha'ya göre Cumartesi günü ateş yakmak yasaktır. Ortodoks Yahudîler, otomatik elektrik ayarlayıcı ile, elektrikli eşyaya dokunmadan ateşten yararlanır. Bunun, Halakha'ya aykırı olmadığını ileri sürerler. Cumartesi günü, araba kullanmaz, elektrikli aletlere dokunmazlar. Kaşer (koşer) kuralına sıkı sıkıya uyarlar (Kaşer, yiyecek ve içeceklerin dine uygunluk kuralıdır). Kaşer kuralına uygun olmayan yiyecekleri yemez, bu tür yiyecek satan dükkanlardan alışveriş yapmazlar. Ayrıca, Kaşer kuralı gereği, et ile sütü birarada yemezler; et pişen kapta süt, süt pişen kapta da et pişirmezler. Ortodoks Yahudîler, kendi dışında kalanları gerçek Yahudî kabul etmezler. Ortodoks olmayan Yahudî günahkârdır. Ortodoks Yahudîlerin büyük çoğunluğu siyonisttir.

İsrail'de, Ortodoks Yahudîlik devletin resmî mezhebidir. Yakın zamanlara kadar diğer Yahudî mezheplerin faaliyetlerine izin verilmiyor-

du. Son zamanlarda bütün mezhepler İsrail'de teşkilat kurmaya başlamıştır; fakat bu mezhepler, devletin kaynaklarından pay almamaktadır.

cb. Reformist Yahudilik: Reformist Yahudilik, XIX. yüzyılın başlarında Alman Yahudileri arasında çıkmıştır. İlk fikir babası Abraham Geiger ile Moses Mendelsohn'dır. Mendelsohn (1729-1786), Orta Avrupa'da yaşayan Yahudileri bulundukları ülkenin kültürüyle asimile olmaya çağırmıştır. Reform, daha sonra Amerika'ya taşınmış ve asıl gelişmesini Amerika Yahudileri arasında göstermiştir. Reformist Yahudiler, bugün Amerikan Yahudilerinin %40'ını oluşturmakta ve çoğunluğu teşkil etmektedir. İsrail'de beşbin civarında Reformist Yahudi vardır.

Reformist Yahudiler "Ortodoks" görüşleri benimsemezler. 1885 Pittsburg Platformu'nda aldıkları kararlarda Ortodoks inançları reddetmişlerdir. Onun yerine şunları benimsemişlerdir:

1. Yahudilik en yüce Tanrı fikrini sunar.
2. Reform, bedensel dirilmenin yanında, cehennemdeki semavi ceza ve mükafatla ilgili bütün inançları reddeder.
3. Reform, artık şahsî Mesih'in gelişini beklemez.
4. Yahudilerin Filistine dönüşü araştırılmaz.
5. Yahudiler artık bir millet değil, bir cemaattir.
6. İsrail, tek Tanrı öğretisini telkin eden bütün inançlara hoşgörülüdür.
7. Sosyal adâleti sağlamak Yahudinin görevidir.
8. Eski Yahudi şeriatinden sadece modern hayata uygun olanlar kabul edilebilir. Yiyip içme, giyinme, rituel temizlik ile ilgili dini kurallar kaldırılmıştır.
9. Yahudilik sürekli gelişen bir dindir. Geçmişle bağını korur; fakat, artık Tanah ve Talmud bütünüyle bağlayıcı değildir.
10. Yahudilik ile bilim çatışmaz. Kutsal Kitaptaki mucize hikayeleri ve diğer olaylar eskilerin geleneğinden başka birşey değildir.

Bu prensipler, bazı tepkilerden dolayı, 1937'de kısmen değiştirilmiştir.

Bugün Reformist Yahudilik, lâikleşmiş Yahudilik şeklini almış durumdadır. Yahudiliğe sadece kültürel bir olgu olarak bakılır. Tanah'ın ilâhîliği ve günlük hayattaki etkisi tartışmalıdır. Sabat kurallarını, Kaşer kurallarını gözetmezler. Sinagogda kadınlarla erkekler yanyana oturur. Sinagoglarda kadınlar da haham olarak görev alır ve âyinleri yönetir. Sinagogda başa kipa giyilme zorunluluğu yoktur. Dış evlilik kabul edilir. Yahudiliğe ihtidada hiçbir sınırlama yoktur. Diğer din ve inançlara saygıyla bakılır. Dinde yenilik taraftarı olarak bilinirler. Sinagog âyinlerini azaltmış, müziğe yer vermiş, Cumartesi yasaklarının bazısını kaldırmak istemişlerdir. Talmud'u inkâr etmiş, Mesihciliği reddetmişlerdir (Bu düşüncede olanlardan çok azının samimi olduğu görüşünde bulunan bilim adamları vardır).

Reformist Yahudilik, bu aşırı reformları neticesinde, bugün kriz yaşamaktadır. Yahudi kimliği hakkında problemleri vardır.

cc. Muhafazakâr Yahudilik: Muhafazakâr Yahudilik, Reformist Yahudilik'e, bir tepki olarak doğmuştur. Reform hareketinden bazı hahamlar, 1885 Pittsburg platformunda alınan kararlara muhalefet etmiştir. Başta İsaak Bermays ve Zacharia Franklen olmak üzere muhalif hahamlar ayrı bir grup oluşturmuştur. Bu gruba Muhafazakâr (Conservative) Yahudilik adı verilmiştir. Bugünkü muhafazakâr Yahudiliğe asıl kimliğini veren ise Solomon Schatter olmuştur. Bugün Amerika'da Reformist Yahudilik'ten sonra ikinci büyük mezheptir. İsrail'de Ortodoksluktan sonra ikinci sırayı alır.

İlk ortaya çıktığı dönemlerde Muhafazakâr Yahudilik, Ortodoksluktan ayırdedilemezdi. Sinagogda Ortodoks Siddur dua kitaplarını kullanırlardı. Kadınla erkek ayrı ayrı otururlardı. Tek fark ibadetin İbranice yerine İngilizce yapılmasıydı. Muhafazakâr Yahudilik, yapısı itibariyle Ortodoks Yahudiliğin Amerikan versiyonuydu. Daha sonraları, Reformist ile Ortodoks Yahudilik arasında, orta bir çizgiye çekildi.

Bugün, Mahafazakâr Yahudilik eski Yahudî şeriatı Halakha'yı reddetmez; ancak değişebilirliğini kabul eder. Sinagogda, Reformda olduğu gibi, kadın erkek yanyana oturur, kadınlar haham olabilir. Kadın "minyán" denilen on kişilik cemaate katılabilir. Sabat kurallarını uygulamada Ortodokslar kadar titiz değillerdir. Dış evliliği kabul etmezler. Yahudiliğe ihtida konusunda Ortodokslar kadar titiz davranırlar. Reformistlerin aksine, Yahudî bir anneden doğmayan çocuğu Yahudî kabul etmezler.

Mahafazakâr Yahudiliğin en belirgin özelliği ise Siyonist olmasıdır. Solomon Schatter, "Katolik Siyonist İsrail" teorisini ortaya atmıştır.

cd. Yeniden Yapılanmacı (Reconstructionist) Yahudilik: Yeniden yapılanmacı hareketi, 1983'de, 102 yaşında ölen Amerikan Yahudisi Mordecai Kaplan kurmuştur. Kaplan daha önce Muhafazakâr Yahudilik içerisinde yer almaktaydı. O, uzun süre Muhafazakâr Yahudilik akademisi "The Jewish Theological Seminary"de hizmet etmiştir. Daha sonra o, Muhafazakâr Yahudiliğin ortaya çıkış amaçlarına ters düştüğü gerekçesiyle, Muhafazakâr Yahudilikten ayrılmış ve 1968'de kendi grubunu kurmuştur. Grubun adını ise "Yeniden Yapılanmacı" (Reconstructionism) olarak belirlemiştir. Bugün bazıları Yeniden Yapılanmacı hareketi muhafazakârlığın sağ kanadı olarak tanımlarlar.

Mordecai Kaplan, önemli bir Yahudî düşünür ve filozofudur. Onun düşünceleri Reformist, Muhafazakâr ve hatta modern Ortodokslara bile tesir etmiştir. Onun, "Judaism as a Civilisation" isimli eseri Yahudî dünyasında kabul görmüştür.

Kaplan, Yahudiliği, Yahudî halkının kültür değeri olarak görür; Yahudî dininin bugüne kadar geçerli oluşunun sebebi ilâhî oluşunda değil, kültürel değer oluşundadır. Yahudî kanunu ise, muhafaza edilmesi gereken bir kültür unsurudur. Çünkü bunlar, Yahudîlerin dramatik bir şekilde, halk oluşunun ifadesidir. Kaplan, kendi yazdığı ibadet kitabında, diğer Yahudî mezheplerinin ibadet kitaplarında varolan "Seçilmiş halk" inancına yer vermemiştir. Ona göre, Yahudiler de, diğer

hâklar gibi bir halktır. Tanrı Yahudileri değil, Yahudiler Tanrı'yı seçmiştir. Bu yüzden "Seçilmiş Halk" inancının anlamı yoktur. O, Siyonizmi de benimser. (*)

Kaplan'ın fikirleri çerçevesinde oluşan Reconstructionist hareketin inançları Reformist Yahudiliğine yakındır. Ölümden sonra dirilmeyi, âhireti reddeder. Bu hareket, Tevrat'ın Tanrı vahyi değil, Israiloğullarının tarih boyunca oluşturdukları bir eser olduğunu ileri sürer. Mesihçiliği kabul etmez. Reformist ve Muhafazakârlarda olduğu gibi Sinagogda kadın erkek yanyana oturur. Kadınlar haham olabilir.

Yukarıda zikredilenlerin dışında Amerikan Yahudileri arasında ortaya çıkan başka ufak ve radikal gruplar da vardır. 1966'da kurulan Humanistik Yahudilik bunların en aşırılarından. Humanist Yahudiler, Tanrı'yı ırkçı bir Şovenist, Tevrat'ı da Şovenist döküman olarak değerlendirirler (**).

Bu mezhepler dışında da Yahudî Grupları vardır. Bunları "Ortodoks Yahudîler" Yahudî Cemaati dışında görürler. Bunların en başında gelenlerinden biri, bugün halen varlığını devam ettiren Samirîler'dir.

d). Yahudî Dinine Uymakla Birlikte Yahudîler Tarafından Yahudi Kabul Edilmeyen Samirîler (Şomronim)

"Şomronim", İbranîce "S-M-R" fiil kökünden türemiş "görüp gözeten, birşeyi dikkatle izleyen" anlamına gelmektedir.

Samirîlerin tarihi oldukça eskidir. M.Ö. 722 yılında Kuzey İsrail Krallığı yıkılınca, Asur İmparatoru Sargon, bura halkından otuzbin kadarını yerlerinden alıp Asur'a ve Medlerin Şehirlerine sürmüş (II. Krallar, XVIII/11); Babil, Kuta ve Avva'dan adamlar getirerek Israiloğullarının yerine yerleştirmiştir (II. Krallar, XVII/24). Böylece Şomron şehrinin sakinleri ortaya çıkmış ve bunlara "Şomronim" denmiştir.

Tanah'ın II. Krallar Kitabında Samirîlerin nasıl Yahudîleştiği anlatılır.

(*) Bkz. Mordecai Kaplan, Judaism as a Civilisation, USA. 1981, 23 vdy.

(**) Bu hareket ve görüşler için bkz. Sherwin T. Wine, Judaism Beyond God, A Radical New Way to be Jewish, USA. 1985

Yahudîler, Yahudiliğe ihtida eden Samirîleri Yahudi olarak kabul etmez. Yahudiliğe ihtidanın mümkün olmasına rağmen, Samirîlerin samîmî olmadıkları bahanesiyle onları Yahudi Cemaatından saymazlar. Yahudiler, Samirîleri sürekli dışlamışlardır. Hatta Samirîler kullanıyor diye İbranî harfleri ile yazılan Aramca'yı terketmişlerdir (Bkz. Sanhedrin 21 b).

Yahudîler, tarih boyunca, hiçbir zaman Samirîleri gerçek Yahudi olarak görmemişlerdir. Fakat Samirîler, tıpkı Yahudiler gibi, yok olma-
dan günümüze kadar gelmiştir. Halen İsrail'de Nablus ile Tel Aviv yakınlarındaki Holon kentlerinde yaşamaktadırlar.

Yahudîler ile Samirîler arasında birçok fark vardır. Yahudîlerin Tevrat'ı ile Samirîlerin Tevrat'ı arasında altı bine yakın fark bulunmaktadır. Samirîler, Kudüs'ün yerine Gerizim'i kutsal mekân olarak kabul ederler ve kendilerini gerçek Yahudî olarak görürler.

Samirîlerin İnanç Esasları

İtikâdda dayanakları sadece Tevrat'tır. Tevrat ise Musa'ya vahyedilen beş kitaptan ibarettir. İnanç esasları da buna uygun olarak beştir:

1. Eşi ve yardımcısı olmayan Allah tektir. Sıfatları insan sıfatlarına benzemez.

2. Musa; Allah'ın yegane resulü ve bütün devirler için de peygamberdir. Vahy onunla son bulmuştur. Onun gibi peygamber bir daha gelmeyecektir.

3. Tevrat, mükemmel ve tamdır, hiçbir zaman değişmeyecek ve neshedilmeyecektir.

4. Gerizim dağı ebedî hayat yurdu, bereket dağı ve Allah'ın yeryüzündeki tek makamıdır.

5. Yeniden dirilme günü olacaktır. İyiler cennetle, kötüler cehennemle mükafatlandırılacaktır.

Samirîlerin ibadet şekilleri Müslümanlarınkine çok benzer. Müslüman gibi abdest alırlar. Abdestte, sırasıyla, elleri, ağzı, burnu, yüzü, kulakları, sağ ayak ve sol ayağı yıkarlar. Abdest esnasında Tevrat'tan parçalar okurlar. İbadet dili Aramca'dır.

Sinagogları, Müslümanların mescidi gibidir. İçeride masa veya sıra bulunmaz. İbadetlerinde rukû ve secde vardır. Müslümanların namazına benzer şekilde namaz kılarlar. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, bu durumu, uzun süre İslâm ülkelerinde, Müslümanların yönetimi altında yaşamaları dolayısıyla Müslümanların etkisine bağlamaktadır. Halbuki Yahudiler de asırlarca Müslümanların idaresinde yaşamışlardır. Fakat böylesine bir etkilenme söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla böyle bir etki iddiası tutarlı değildir. Bu, Samirîlerin Hz. Musa şeriatını, diğer Yahudilerden daha çok aslına yakın bir şekilde devam ettirmiş olmalarıyla izah edilebilir.

5. Yahudilikte; İnanç, ibadet, Dinî Gelenek ve Bayramlar

a. İnanç

Yahudilikte, bütün Yahudilerce kabul görmüş dogmatik iman esasları yoktur. Kur'ân'da olduğu şekilde Tevrat'ta ve diğer Yahudî Kutsal Kitaplarında nelere inanılması gerektiğine dair sistematik bilgi bulunmaz. Tevrat'ta (Çıkış 20. Bab ile Tesniye 6. Bab'da) yeralan On Emir'de (Asarat ha-divarîm), sadece Allah'a iman meselesi üzerinde durulmaktadır. Peygamberlere, kitaplara, kaza ve kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna ve hattâ âhiret hayatına inanmakla ilgili kesin ifadeler Tevrat'ta yer almamaktadır.

Yahudilikte Allah birdir; yaratılmamıştır, ölü-sonu yoktur, yücedir, herşeyi bilir, bütün varlıkların Rabbidir. Alemlerin yaratıcısı ve sahibi de O'dur. Tanrı'nın en sevgili milleti, Yahudi milletidir. Tanrı, onları seçmiş ve onlarla Sina'da ahitleşmiştir. Bu ahitleşme, Hz. Musa'nın şahsında İsrailoğullarıyla olmuştur. Varlığına, birliğine inanılan Allah, görülemez,

resim ve heykeli yapılamaz. Bununla beraber ona yorulmak, g re mek, dinlenmek gibi insan  nitelikler atfedilir. Onun en sevgili milleti Yahudî milleti olduğundan O, onların millî tanrısıdır. Tanrı'nın birliği Tevrat'ta şöyle ifade edilir: "Dinle ey İsrail; Tanrınız Rab, bir tanrıdır" (104).

Bütün insanlığı aydınlatmak, uyarmak, mutlu kılmak için Tanrı İsrailoğullarını seçmiştir. Bütün Yahudi Peygamberleri de bu sebeple ortaya çıkmış ve seçilmişlerdir. Tanrı, insanları aydınlatmak için "nebî"leri görevlendirmiştir. Yahudî Kutsal Kitabı Tanah'ın bir bölümü, Neviim (nebîler) adını taşır. Nebî, İbrâni Dilinde kendisine görev verilen, çağırılan kimse demektir. Yahudilikte en önemli yer, Hz. Musa'ya (A.S.) aittir. Çünkü Tora (Tevrat) ona verilmiştir. Bununla beraber Hz. Musa'dan öncekiler dışında Hz. Musa'dan sonraki peygamberler iki grup altında ( nceki peygamberler, sonraki peygamberler) ele alınıp Malaki ile sona erdirilir. İlyâ-Mesîh, beklenir.

Tanrı, sürekli olarak âlemi yönetir. Onu bıraktığı gün, âlemin sonu gelmiş demektir. Tanrı'nın kudreti sonsuzdur. O'nun gücü yetmeyecek i  yoktur. O, bütün varlıklara h kimdir. Alemde onun iradesi dışında bir varlık, bir olu  yoktur. Tanrı, bir gün bir görevli göndererek bütün haksızlıkların, zulümlerin ortadan kalktığı evrensel bir devlet kuracaktır. Bu, "Tanrı'nın Krallığı" kalıcı olacaktır. Bu Krallık, gökte değil, yeryüzünde olacak; Tanrı'nın idaresinde ve insanların emeğiyle kurulacaktır. Bu inanç, Yahudilerin  mit kaynağıdır. "Tanrının Devleti" Mesîh'le kurulacaktır.

Yahudilik'te âhiret inancı, tarihî bir gelişme takip eder. Yahudi Kutsal Kitabı'nda, Daniel Kitabına kadar, âhiret inancı hakkında açık ifadelere pek rastlanmaz. İ aya'da "Senin  l lerin dirilecekler; benimkilerin cesetleri kalkacaktır. Ey sizler, toprak içinde yatanlar, uyanın ve terennüm edin... ve her yer ölülerini dışarı atacak" (İ aya 26:19)  eklinde yeniden dirilme inancına del l sayılabilecek ifadeler vardır. Daniel kitabında ise ebedî hayatla ilgili  u ifadeler yer almaktadır: "Ve yerin toprağında uyuyanlardan birçoğu, bunlar ebedî hayata ve şunlar utanca ve ebedî nefrete uyanacaklar. Ve anlayışlı olanlar gök kubbesi-

nin parıltısı gibi, birçoğunu salaha döndürenler de yıldızlar gibi ebediyen ve daima parlayacaklar" (Daniel 12:2-3).

Eski Mısır Dini'nde olduğu gibi eski Yahudî Dini'nde de yeniden dirilme inancına delil sayılabilecek metinlerin günümüze ulaşmamış olmasından dolayı, eski Yahudilikte âhiret inancının bulunmadığı, Yahudilerin sonradan bu inancı (yeniden dirilme, yargı, cennet-cehennem) İran'dan aldığı ileri sürülmektedir. Eski Yahudilikte iyi olsun, kötü olsun bütün insanların öldükten sonra "Şeol" adı verilen bir yere gidecekleri, orada kederli bir şekilde varlıklarını sürdürecekleri, ruhların mezarda kalacağı inancı vardı. Bunun umumî bir kader olduğu, ölümden sonra bir muhakemenin bulunmadığı kabul edilmekte idi. Ölümden sonra hayat, kısmen mezarda, kısmen de Yahve (Tanrı) veya insanlarla münasebette olmaksızın, ölümlerin bir gölge gibi varlıklarını sürdüreceklerine inanılan ölümler âleminde, yani Şeol'de geçecektir.

Tanah'ın aksine Talmud'da âhiretin mahiyeti hakkında detaylı bilgiler vardır; fakat bu bilgiler zaman zaman birbiriyle çelişmektedir. Samuel, bu dünya ile âhiretin aynı olduğunu ileri sürmektedir (Berahim 68 b). Berekot'da ise âhiretin bu dünyaya benzemediği belirtilmektedir. Çünkü orada yeme, içme, üreme, çalışma, düşmanlık, haset, rekâbet gibi dünyevî şeyler olmayacaktır. Salihler başlarında tacla, ilâhî lezzeti tadacaklardır (Berekot 17b). Roş Ha-Şana'da, bedeniyle günah işleyen Yahudiler Yahudi olmayanlar gibi cehenneme gidecekler ve orada oniki ay müddetle cezalandırılacaklardır (Roş Ha-Şana, 17 a).

Yahudilerin Fars ve Yunan kültürüyle temasa geçmelerinden sonra aralarında kelâmî tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar, Allah'ın sıfatları, İsrailoğullarının seçkinliği, Mesîh ve ölümden sonraki hayat gerçeğinde cereyan etmiştir. Bunların en önemlisi, ölüm sonrası hayat ile ilgilidir. Bu husustaki tartışma genelde ilk Yahudî mezheplerinden Ferisîlikle Sadukîlik arasında cereyan etmiştir. Sadukîler Tevrat'tan başka şer'î kaynak tanımadıklarından, Tevrat'ta âhiretle ilgili bir şeyin bulunmadığını iddia ederek âhireti inkâr etmişlerdir. Ferisîler ise,

Tevrat'ın dışında sözlü geleneğin de Musa'ya Sina'da verildiğini, şer'î kaynak olarak kabul edilmesi gerektiğini, ölümden sonraki hayatın varlığına inanmanın zorunlu bulunduğunu kabul etmektedir. Ferisilere göre, ölümden sonra dirilmeyi inkâr edenlerin âhirette yeri yoktur (Talmud Babli, Sanhedrin 90 a). Onlar, sözlü gelenek ışığında, ölümden sonra hayatın varolduğuna ait delilleri Tevrat'tan çıkarmaktadır (Sanhedrin 90 a).

Daha sonra, yukarıda verilen metinlerden de anlaşılacağı gibi, Yahudilikte âhiret inancı konusunda bir gelişme olmuş, yeniden dirilme, ebedî hayat, yargılanma inançları ortaya çıkmıştır. Böylece iyi insanlar yargılanıp temize çıktıklarında Aden (Eden) denilen cennete gideceklerdir (Aden, Babil dilinde bahçe anlamına gelen Edinu veya Adenu kelimesinden gelir). Kötüler ise cehenneme gidip cezalarını çeceklerdir. Cehennem kelimesi, İbranice "Ge bne Hinnom" (Hinnom Oğullarının Vadisi) kelimesinden çıkıp önce Gehenna, sonra da şimdiki şeklini almıştır. Yahudilikte cennet-cehennem, yargı günü ile ilgili emirler Talmud'da açıklanır. Talmud'un bildirdiğine göre, kötü insanların çok azı hariç, diğer suçlular oniki aylık bir ceza sonunda cennete gideceklerdir.

XII. Yüzyıla kadar belli bir inanç sistemine sahip olmayan Yahudiler, Tevrat'ı tefsir eden din bilginleri sayesinde, İslâm ve Hristiyanlıktaki gibi, iman esaslarını benimsemişlerdir. Yahudilikte iman esaslarının belirlenmesine ilk defa Yahudi filozof İskenderiyeli Philo (M.Ö. 20-M.S. 50) teşebbüs etmiştir. Onun dört maddelik iman esasları daha çok tevhidle ilgilidir. Philo'dan sonra ikinci isim Irak'taki Sura Talmud Akademisinde başkanlık etmiş Rabbi Saadya Gaon (veya İslâm dünyasındaki adıyla Saîd el-Feyyumî) dur. Gaon'un sekiz maddelik iman esasları İslâmî özellik gösterir. Allah'ın birliği, âlemin hâdisliği, vahy, ceza ve mükafaat, yeniden dirilme ve Mesih, Gaon'un iman esaslarını oluşturur. Bu bilginlerden Rabbi Moşe ben Maymon (Mûsâ b. Meymûn: Maimonides: 1135-1204), Yahudiler için, şu 13 esası biraraya getirmiş ve bu esasları içinde bulunduran inanç sistemi benimsenmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

Tam bir imanla inanırım ki:

1. Allah, var olan herşeyi yarattı ve onlara O hükmeder.
2. Allah birdir ve O'ndan başka tanrı yoktur.
3. Allah'ın bedeni yoktur ve hiçbir şekilde tasvir edilemez.
4. Allah'ın başlangıcı yoktur ve nihayet olmayacaktır.
5. İbadet sadece Tanrı'ya mahsustur. O'ndan başka ibadete lâyık olan yoktur.
6. Peygamberlerin bütün sözleri doğrudur.
7. Efendimiz Musa, bütün peygamberlerin en büyüğüdür.
8. Elimizde olan Tevrat, Allah tarafından Hz. Musa'ya verildiğinin aynıdır ve değiştirilmemiştir.
9. Dinimiz İlâhî bir dindir ve değiştirilemez.
10. Allah, insanların bütün hareket ve düşüncelerini bilir.
11. Allah, emirlerini yerine getirenleri mükâfatlandırır, getirmeyenleri cezalandırır.
12. Allah, Mesih'i (Maşiah) gönderecektir ve geciktiği halde yine beklerim.
13. Ruhum ölümsüzdür ve Allah, dilediği zaman ölümleri hayata kavuşturacaktır.

Musa b. Meymûn'a göre bu esaslardan birini kabul etmeyen kimse, kâfir olmakta ve Yahudî cemaatinden çıkmaktadır.

Moşe ben Meymûn'un iman esasları, bugün, Sefarad ve Askenaz Ortodoks Yahudilerce kabul edilmektedir. Bu onüç maddelik iman esasları, hem Sefarad, hem de Askenaz Yahudilerinin dua kitabı "Sid-dur"larda yer almakta ve hergün, sabah ibadet vakti olan "Şharit"te söylenmektedir.

Reformist Yahudiler, Ortodoksların kabul ettiği Moşe ben Meymûn'un iman esaslarını kabul etmez. Onlar; Mesih'e, ruhun

ölümsüzlüğüne, yeniden dirilmeye, ceza ve mükafaata inanmaz. Onlara göre Yahudilik sadece bu dünyayla ilgilidir. Bundan dolayı, Sadukîler gibi, âhiretin varlığını kabul etmezler. Ayrıca Tevrat'ın ilâhiliğine (Tora min ha-Şamayim) de inanmazlar.

Reformist Yahudilikten ayrılıp ayrı bir mezhep oluşturan Muhafazakâr Yahudiler, inançla ilgili birçok meselede Ortodoks Yahudilere yakındır. Ancak âhiret ve Tevrat'ın ilâhiliği konusunda onlardan farklı görüşe sahiptirler. Bunların bir kısmı Reformistlerin, bir kısmı da Ortodoksların görüşünü benimsemektedir. Yeni bir hareket olan "Yeniden Yapılanmacı Yahudilik", inançla ilgili bazı konularda Reformistlerin görüşlerini kabul etmektedir.

Mesîh inancı, Yahudiler için çok önemlidir. Mesîh, ergeç gelip Yahudileri kurtarıp dünyada barışı sağlayacaktır. Böylece Tanrı'nın Krallığı kurulacak ve Yahudilerin dünya hakîmiyeti ülküsü gerçekleşmiş olacaktır. Mesîh, İbranice yağlanmış anlamındaki "Maşiah" kelimesinden gelmektedir (İsrail krallarından Saul ve Davud, yağlanarak işe başlamışlardır). Yahudiler, kendilerini kurtarmak üzere, Davud soyundan Allah tarafından gönderilecek kimseyi ifade etmek için bu terimi kullanmaktadırlar. Bu, Yahudilerin gelecekle ilgili ümitlerinin kaynağıdır (apokaliptik literatür bu konuyu işler). Mesîh inancının dayanağı, Yahudi Kutsal Kitabındaki bazı ifadelerdir. Bu ifadelerin ağırlığı, Daniel ve İşaya Kitaplarındadır. Yahudilere göre "Yahve" Mesîhi gönderip Yahudileri kurtaracak ve düşmanlarını da cezalandıracaktır. Babil sürgününden sonra başlayan bu ümit, zamanla sayısız Mesîh'in ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Bu Mesîhler gelip geçmiş, Yahudilerin kutsal topraklara yeniden dönme arzusunu canlandırma dışında, geride pek birşey bırakmamıştır. Ancak XVII. Yüzyılda İzmir Yahudileri arasından çıkan "Şabtay Tsvi (Sabatay Sevi) Hareketi", bunların en dikkat çekicisi ve kalıcısıdır. Onun mensupları bugüne kadar varlıklarını devam ettirmiştir. Bu hareket, Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içinde cereyan etmiş, fakat bütün dünya Yahudilerinin ilgisini çekmiştir. Padişah IV. Mehmet, Sabatay Sevi'den Mesîhliğinin ispatı olarak mucize göstermesini isteyince o, kurtuluşu müslüman olmakta bulmuş, daha

sonra bu görünüş altında eski inançlarını devam ettirmiştir. Ölümünden sonra mensupları da aynı yolu takip etmişlerdir. Onlar, görünüşte Müslüman-Türk; içten Yahudilere ve Sabatay Sevi'ye bağlıdır. Türklere Türk ve Müslüman olduklarını; Yahudilere de Yahudî olduklarını söylerler. İki de isim taşırlar. Birisi Müslüman-Türk, diğeri Yahudî ismidir. Bundan dolayı onlara "Dönme" denilmiş ve bugüne kadar bu adla bilinenmiştir (105).

b. İbadet

Yahudiler, ibadetlerini "sinagog"larda (kendileri "Bet ha Kneset" derler) yaparlar. Sinagog, Kudüs'teki Ma'bed'in yıkılmasından sonra Yahudilerin ibadet için kullandıkları yapılara verilen addır. Türkiye'de havra olarak bilinir. Sinagoglarda rulo halinde elyazması Tevrat tomarlarının saklandığı "Aran ha-Kodeş" denilen Kudüs'e yönelik bir kutsal bölme vardır.

Sinagoglarda Yahudilerin dinî ve millî sembollerinden biri olan yedi kollu şamdan (Menora) bulunur. Onların diğer sembolü, Kral David'in mühürü olarak kabul edilen iki üçgenden meydana gelmiş "Magen David" denilen altı köşell bir yıldızdır.

İbadet esnasında en önemli an, Tevrat rulolarının bohçalar içerisinde çıkarılması ve haham tarafından okunmasıdır. Sinagog'da Yahudiler sesli bir şekilde Tevrat parçalarını okurlar. Okunan ilâhîler İbranice'dir. Yahudilerde ibadet, sadece sinagogda değil, evlerde de yapılır. Evlerde, giriş kapısının pervazında "Mezuza" denilen, uzun bir boru içine rulo halinde konmuş Tevrat'tan cümleler yazılı, mahfazalar asılıdır. Eve giriş ve çıkışta Yahudiler, Mezuza'ya dokunup parmaklarını öperler. İbadet sırasında Kudüs'e dönülür; buna "misrah" doğru yönü denilir. Başa bir takke, sırta da bir cübbe alınır. Kadınlar, ibadete katılamaz. Ancak başları örtülü olarak ibadeti seyredebilirler.

Yahudilikte ibadet, İslâm'da camideki huşu ve belirli bir disiplin içinde yapılan ibadete benzemez. Yahudî ibadetinde bir düzen, disiplin yoktur. Herkes canının istediği gibi ilâhîlere katılır veya yanındakilerle sohbet eder. Sinagogun içinde cemaat dolaşır, birbiriyle konuşur, oku-

nanları dinleyen pek azdır. Onlara göre sinagog, bir tapınaktan ziyade, bir toplantı yeridir. İlâhîler, Yahudî ibadetinin esasını teşkil eder.

Yahudîlikteki ilâhî ve dualara Baruh'un ilâhîsi ile Şema İsrael Duası en iyi örnek olacaktır. Baruh'un ilâhîsi şöyledir:

Hamdedin Tanrı'ya,

Adı yüce olana hamdedin.

Hamdedin, evet, Tanrı'ya hamdedin,

Adı Yüce olana;

Bugün de, sonsuzluğa kadar da.

Eskiden beri Yahudîler dinlerine bağlılığı ve imanlarını Şema İsrael Duası ile açıklarlar.

Dinle (işit) İsrael,

O, bizim Tanrımızdır, O tektir;

Onun için sev

Onu, Senin Tanrını,

Bütün kalbinle, bütün canınla, bütün gücünle...

Hayli uzun olan bu duayı, Yahudiler, doğumdan ölüme kadar bütün hayatlarında daima tekrarlar. Dindar Yahudilerin hayatında dua, en büyük rolü oynar.

Yahudilerde ibadet, günlük ve haftalık olmak üzere ikiye ayrılır. Günlük ibadet; sabah, öğle ve akşam yapılır. Haftalık ibadet, Cumartesi günü Singogda olur.

Sabah âyininde bir dua atkısı (Tallit) alınır. Elbisenin altında taşınan küçük bir kumaş parçası da (arba kanfot) bunun yerine kullanılabilir. Şabat'ın (sebt) dışındaki günlerde sabah âyininde iki dua kayışı bağlanır. Bu kayışlara, içindeki kağıdın üzerine Tevrat'ın Çıkış ve Tesniye bölümleri..den (106) ikişer parça yazılı birer küçük kutu takılır.

Duaların en önemlisi sayılan 16 tanesi, ayakta yapılır. Ötekileri okurken dize gelme, vücudu sallama, secde etme gibi hareketler yapılır. Dua ederken geleneklere bağlı Yahudilerde özel elbise giyme usûlü de vardır.

Günde üç vakit yapılan günlük ibadet, 13 yaşına girmiş en az 10 kişinin katılmasıyla yapılır. Bu, tercih edilen bir durumdur. Mecburî halde fert, tekbaşına da dua edebilir.

Haftalık Cumartesi ibadeti (Şabat:Sebt), Cuma akşamı Güneş'in batışıyla başlar, Cumartesi akşamı sona erer. Bu ibadet, Sinagogda yapılır. O gün, ateş yakmak, çalışmak, hatta taşıt kullanmak bile yasaktır. Yahudi inancına göre Tanrı âlemi altı günde yaratmış, yedinci günü istirahat etmiştir. Bunun için Yahudiler, yedinci gün olan Cumartesi gününü dinlenmeye ve ibadete tahsis etmişlerdir. Cumartesi onlar için resmî tatil günüdür.

Sinagog, İslâm'daki "cami" gibi, topluca ibadet edilen yerdir. Sinagogda toplu ibadet ancak erginlik çağına ulaşmış (onüç yaş) en az on erkekle yapılabilir. Buna "Minyan" denir. İbadeti haham veya cemaatten biri yönetir.

Sinagogların belli bir mimarî stili yoktur. İklima ve kültüre göre yapı şekli değişiklik gösterir. Ancak bütün sinagoglarda mutlaka üç eleman yer alır. Bunlar; Aron Ha-Kodeş, Ner Ha-Tamid ve Teva'dır. Aron Ha-Kodeş, içinde Tevrat tomarlarının bulunduğu yerdir, camideki "mih-rab" benzeri bir fonksiyona sahiptir ve giriş kapısının tam karşısında yer alır. Üzeri, kaliteli bezden dokunmuş; Yehuda aslanı denilen aslan resimleri, yedi kollu şamdan (Menora), altıgen Davud Yıldızı (Magen David) ve çeşitli İbranice yazılarla süslenmiş bir örtü ile örtülüdür.

Sinagoglar kutsal yerlerdir. Oralarda heykele benzer şeyler bulunmaz. Çünkü bunların bulunduğu yerde ibadet, yasaktır. Sinagoga mütevazî elbiseyle girmek ve baş örtmek gerekir. Baş açık olarak Sinagoga girmek, oranın kutsallığına ve Tanrı'ya saygısızlık kabul edilir. Bunun için Musevî erkekleri başlarına "Kipa" denilen ve takkeye benzeyen birşey giyer. Kadınlar da başlarını örtülü tutar. Sinagogda ibadet

ederken kadınlarla erkekler ayrı ayrı oturur. Kadınlar için, genelde, arka tarafta, camilerdeki "Mahfil"e benzer, ayrı bir bölüm bulunur.

c. Dinî Gelenek ve Bayramlar

Günümüz Yahudilerinde doğumdan ölüme kadar birtakım dinî vazifeleri, gelenekleri yerine getirme mecburiyeti bulunduğu inancı yaygındır. Yeni doğan çocuğa belirli bir süre içinde ad konulur. Kızlara ad verme töreninin sadeliği, onların erkekler kadar itibar görmeyişlerindendir. Çocuk, sekizinci gün sünnet edilir. Sünnette geleneklere uygun törenler yapılır. Sünnet edilecek çocuğu tutan kimseye kirve anlamına gelen "Sandek" denilir. Sandek'in gelenekleri, dinî konuları iyi bilmesi gerekir.

Tevrat'ta İbranî kadınlarının çok güçlü oldukları, ebesiz doğurdukları belirtilmekle beraber, Talmud'da onların lohusalıkta ölmeleri üç sebebe bağlanmaktadır: Aybaşlarına aldırış etmemeleri, hamur ayırmada ve Şabat kandilinin yakılmasında kusur işlemeleri.

Çocuk sünnet edilince ailesi beşiğin etrafında toplanır, beşiğe bir Tevrat tomarı (bir müddet çocuğun başı üzerinde tutulur), mürekkep ve kalem konulur. Böylece çocuğun bir Tevrat hattatı olması dileği gösterilmiş olur. Tevrat'ı öğrenmesi ve koruması için dua edilir.

Yahudiler, çocuklara okula başlamadan önce en azından bir sabah, bir de akşam duası öğretirler. Okula törenle gidilir. Haham, bu konuda bir konuşma yaparak öğretimi başlatır. Çocuğa Sinagogda 6-7 yaşında dinî eğitim verilir. Her erkek çocuk, oniki yaşını bir ay geçince, şeriatın oğlu anlamında "Bar Mitzva" adını alır. O, artık Yahudî şeriatına uymak zorundadır. Bu, bulûğ çağına erme anlamındadır. Çocuk artık sinagoga gitmeye, "tefilim" denilen ibadet kayışını, "tallit" denilen dua atkısını kullanmaya başlar. O, oruç tutmakla da mükelleftir; Sinagogda Tevrat okumaya çağrılır.

Yahudîlikte evlenme, dinî bir hükümdür. Evlenme kuralları Talmud'da belirtilmiştir. Evlenmek isteyen çift, nikâh gününden önce nikâh muamelesini yerine getirecek hahamı ziyaret eder. Haham da onlara

Yahudî Dininin evlilik konusundaki esaslarını anlatır. Bu konuda hahamlar çok geniş yetkilere sahiptir. Haham, yerine göre evliliğe izin veremeyebilir. Yahudilerde başka din mensuplarıyla evlenmek caiz değildir. Bununla beraber böyle bir evlenme olursa, doğacak çocuğun Yahudî Dini kurallarına göre yetiştirilmesi şart koşulur (uzun bir deneme devresinden sonra, bazı gayelerin gerçekleşmesi için, başka din mensuplarıyla evlenmeye müsamaha gösterilmiştir).

Yahudilikte evlenmeyi gerçekleştiren işlem nikâhtır. Nikâh, iki şahit önünde yapılır. Yahudî nikâhı, belirli bir paranın veya değerli birşeyin verilmesi, bir belgenin imzalanması ve zifafı ile tamamlanır. Nikâh, genellikle sinagogda yapılır. Evlenme günü yeni çift oruç tutar ve tören öğle vakti yapılır. Evlenme töreni, çiftin daha önce yaptıkları hatalardan temizlenmelerine yönelik bir günah itirafı şeklindedir. Gelinin oruç tutması dışında bir akşam öncesinden hamamda suya dalması gerekir. Cemaatten evlenme izni alma, ancak bu şarta bağlıdır (Yahudilerde gusûl, ya tamamıyla suya dalmak veya akan su, yağmur suyu ile yıkanmak suretiyle olur).

Gelin anası, damat babasıyla sinagogda "hubba" denilen örtünün altında yerlerini alırlar. İlâhîler okunur. Haham, bir bardak şarap alıp dua ettikten sonra, gelinle damat şaraptan içerler. Sonra damat, gelinin duvağını açar ona, "Bak, sen bana bu yüzük ile Musa ve İsrail Şeriatı gereğince nikâhlandın" der ve yüzüğü onun parmağına takar. Gelinin evlenmeyi kabul ettiğini söylemesi gerekmez. Nikâh böylece tamamlanmış olur.

Yahudilikte kadının boşanma hakkı yoktu. Erkek, istediği zaman karısını boşayabilirdi. Şimdi ülkelere göre değişik uygulamalara rastlanmaktadır. Cenaze gömüldükten sonra matemli kimse yedi gün evde kalıp ta'ziyeleri kabul eder.

Günlük hayatta, ilâhî huzur hissi, Yahudinin bütün davranışlarını hazırlar ve yönlendirir. Uyanır uyanmaz bir Yahudinin ilk düşüncesi, Tanrı'ya ait olduğudur. Günlük yıkanma bittikten sonra ilk görev, Sabah Duası yapmaktır. Duadan önce, Tora'nın öğrenimi ve incelenmesi hariç, hiçbir çalışmaya teşebbüs edilemez.

Tanrı'nın, insanı dinlediği düşünöldüğü için dua ve yakarmalar O'na yöneltilir. Talmud'un ve Liturji'nin bazı metinleri, duanın en samimi anlamda yapılmasını ister ve kabul edilmesinin buna bağılı olduğunu açıklar. Ferdî duanın yanında, zaman içerisinde, belirli anlarda, müşterek olarak söylenmeye ayrılmış, önceden oluşturulmuş formöllerde kollektif dua da geliştirilmiştir. Bu dua, umumî toplantıda bulunamayan fert için de zorunludur.

Yahudilikte, dinî bayramlar oldukça fazladır: Bunların önem derecesi ve anlamları birbirinden farklıdır. Kronolojik olarak bu bayramları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Roş ha Şana*: Yahudi takviminde yılbaşısıdır. İslâm'da olduğu gibi Yahudilikte de dinî takvim güneşe değil, aya göre belirlenir. Roş ha Şana, Tışri (Eylöl-Ekim) ayının birinde başlayıp iki gün devam eder. Yahudi inancında Roş ha Şana, kâinatın ve insanın kaderinin yeniden yaratılışını ifade eder. Yahudiler, bu iki günü ibadet ve tövbe ile değerlendirmeye çalışır. Bu günlerde eğlence yapılmaz.

2. *Yom Kippur*: Roş ha Şana'nın ilk gününden itibaren devam eden ön günlük tövbe zamanının sonundaki keffaret (günahları örtme) günüdür. Yom Kippur'da hayat adeta durur. Yahudiler bu günde devamlı ibadetle meşgul olur. Hiçbir iş yapılmaz; İsrail'de gazete çıkmaz, radyo ve televizyon yayın yapmaz, araba kullanılmaz, Arife günü akşamından başlayıp ertesi gün akşamına kadar, yirmialtı saat oruç tutulur. Yahudi inancına göre, Roş ha Şana'da (Yılbaşı) planı yapılan insanın bir yıllık kaderi, Yom Kippur'da yapılan ibadet ve tövbe derecesinde, onaylanarak son şeklini alır.

3. *Pesah (Fısıh)*: Pesah, Mısır'dan çıkışın anısına dinî bayramdır, hac bayramıdır. Nisan ayının onbeşinde başlar 8 gün devam eder. Bu bayramın özelliğı, bayram süresince mayalı hiçbir şey yenmemesidir. Onun için Türkiye'de, yanlış bir kullanım olarak, bu bayrama "Hamursuz" bayramı derler. Pesah'dan önce evde en küçük bir parça bile mayalı birşey bırakmamak gerekir. Tevrat'ın emriyle bu yasak edilmiştir. Pesah'ın başka bir özelliğı "seder" yemeğıdir. Bu yemekte sofrada oldukça mükellef bir şekilde donatılır.

4. *Şavuot*: Haftalar Bayramı veya On Emir'in veriliş bayramıdır. Tevrat'ın Tanrı tarafından Yahudilere verilişini kutlama bayramıdır. Şivan (Haziran-Temmuz) ayının altısında kutlanır, iki gündür.

5. *Şukot*: Çadırlar Bayramıdır. Sukkot, Yahudilerin Mısır'dan çıktıktan sonra kırk yıl çölde dolaşmaları anısına yapılan bir hac bayramıdır. Yahudiler eskiden bu bayramda Kudüs'e hacca giderlerdi. Bugün bu gelenek devam etmemektedir. Sukkot, sekiz gündür. Eğlence yönü ağırlıklıdır. Her Yahudi, Sukkot günleri boyunca, bir gelenek olarak, evlerinin yanına çadır kurar. Çadırlarda millî oyunlar oynanır. Bu bayramın başka bir özelliği, bayram süresince elde "Lulav" taşınmasıdır. Lulav, dört bitkinin dallarının biraraya getirilmesiyle oluşmuş bir demettir. Bu gelenek bugün yaygın değildir; sadece "Haredi" denilen aşırı dindâr grup bu geleneği olduğu gibi devam ettirmektedir.

6. *Simha Tora*: Tevrat'ın hatim bayramıdır. Her yıl bir defa Tevrat hatmedilir ve sonunda bayram yapılır (Yahudilerde herkesin bir Tevrat'ı vardır. Tevrat'a saygı, herşeyin başında gelir. Bir toplulukta Tevrat yere düşürülürse, orada bulunanların 30 gün oruç tutması gerekir). Sukkot'un hemen ertesi günü kutlanır. Tevrat tomarları kucaklanarak Sinagog'daki "Bima"nın etrafında dans edilir. Dinî ve eğlenceli bir bayramdır.

7. *Purim*: Şeker Bayramı. Buraya kadar sıralananlar Yahudilerin dinî bayramları iken, Purim ve Hanuka millî bayramlardır. Purim, Kudüs'te bir, diğer yerlerde iki gün devam eder. Bu bayram, Yahudilerin İran'da Ester adlı Yahudî kızının sayesinde katliamdan kurtulmalarını hatırlatır. Bunun için neşeli eğlenceler yapılır, oyunlar oynanır.

8. *Hanuka*: Kandil Bayramıdır. Suriye Kralı Antiyokus'a karşı Yahudilerin zaferini hatırlatır. Millî ve tarihî bir bayramdır. M.S. 148'de Yahudilerin Seleucislara (Selevkoslar) verdiği mücadele sırasında Mabel'deki Yedi Kollu Şamdan'ın (Menorah) bir günlük yağla sekiz gün yanması anısına yapılan bayramdır. Kislev (Kasım-Aralık) ayının onbeşinde başlayıp sekiz gün devam eder. Normal günlerden tek farkı, Hanukiya denilen dokuz kollu şamdandan hergün birinin yakılmasıdır.

B. HİRİSTİYANLIK

1. Genel Bilgi.

Günümüzde dünyanın her tarafında mensupları bulunan ve dünya nüfusunun 1/5'inin dini olan Hıristiyanlık, Filistin bölgesinde doğmuştur. Bu evrensel dinin bir milyar civarında mensubu vardır. Hıristiyanlık, vahiy ve kutsal kitaba dayanan, özde tektanrılı olmakla beraber, sonradan üçlemeye (teslis) yer vermiş ilâhî kaynaklı bir dindir. Bu dinde ayrıca peygamber, melek, âhiret, kader gibi dinî kavramlar bulunsa da, bu kavramların açıklanışı İslâm'dakinden farklıdır.

Hıristiyanlıkta İsa, merkezî bir öneme sahiptir. Bugünkü Hıristiyanlık, Yahudiliğin inanç, ibadet ve gelenekleriyle Yunan-Roma (Greko-Romen) âleminin kültürlerini birleştiren bir kurtarıcı tanrı dinidir.

Hıristiyanlık, Nâsıralı İsa'yı merkez alan bir Yahudi Mesîhî hareketidir. İsa, İsrail'i gelecek Tanrının Krallığına hazırlamak istemiştir. Ancak bugünkü Hıristiyanlık, İsa'nın havarilerinin arasına sonradan giren Pavlus'un yorumlarıyla değişik bir nitelik kazanmıştır.

Hıristiyan, Mesîh'e bağlı demektir. Bu kelime, Yunanca "Hristos"tan gelir. İbranîcesi Maşiah'dır, yağlanmış anlamını ifade eder. Krallar vazifeye başlamadan önce kutsal yağla yağlandıklarından Yahudiler, gelecek kurtarıcılarını böyle adlandırmışlardı. Hz. İsa da bir Yahudi idi ve Mesîh olduğunu açıklamıştı. Yahudiler, ona inanmadılar. Çünkü onlar, Mesîh'in Davud soyundan geleceğine, Kral olacağına, sadece Yahudileri kurtaracağına ve onları dünyaya hâkim kılacağına inanıyorlardı. Halbuki Hz. İsa (AS.), bir peygamber olarak, insanları doğruluğa, kardeşliğe, sevgiye, fedakârlığa, kısacası hak yola çağırıyordu. Yahudi din adamları, dinin özünden kopmuş, şekilcilığe ve çıkarıcılığa düşmüşlerdi. Hz. İsa'nın söyledikleri onların işine gelmedi. Ancak halkdan saf, temiz, günahkâr da olsa samimî bazı kimseler ona inandı. Bunun sonucu, resmî Yahudi çevreleri ve Romalıların dikkati Hz. İsa ve etrafındakilerin üzerine çevrildi. Ancak Yahudiler; çeşitli istilâlar, savaşlar, esaretler, sıkıntı ve baskılar sonucu, kendilerini bunlardan kurtarıp Hz. Davud devrindeki ihtişama ulaştıracak, onları

dünyaya hâkim kılacak bir kurtarıcı, kral beklemekteydi. Hz. İsa, onlara, gelecek Tanrının Krallığından bahsetmekle beraber, onları dünyevî değil, uhrevî, manevî, ahlâkî konulara çağırıyordu. Bu davete uymak istemeyen ve menfaatlerini ön planda tutan Yahudiler, çarmıh olayının vukubulmasına sebep oldu. Daha sonra Hristiyanlar, bu çarmıh olayı üzerinde inançlar geliştirirken; Yahudiler, Mesih muzaffer olacak, çarmıhda ölemez diyerek Hz. İsa'nın Mesih olmadığına hükmetti ve onu peygamber olarak kabul etmedi. Böylece Yahudiler, Hz. İsa'yı âsî, suçlu, sıradan bir insan olarak görürken; Hristiyanlar da onu tanrılaştırdı. İslâm, çarmıh olayına yeni bir anlayış getirip çarmıha gerilenin Hz. İsa olmadığını açıkladı. (Nitekim İnciller'de Hz. İsa'nın havarilerle, çarmıhtan üç gün sonra, 40 gün sürecek birlikteliğinden bahsedilmektedir). Bunun yanında İslâm Hz. İsa'nın, Tanrı'nın değil, Meryem'in oğlu olduğunu; Allah'ın kulu ve elçisi bulunduğunu belirtti. Böylece Hristiyanlarla Yahudiler arasındaki ihtilâf konusu aydınlandı, orta yol bulundu.

a. İncillere Göre Hristiyanlık

İnciller'de "Hristiyan", "Hristiyanlık" gibi terimler yer almaz. Bu terimler, ilk defa, Hz. İsa'dan 20-30 sene sonra, Antakya'da kullanılmıştır (107). Bu inciller, Hz. İsa'yı merkez almakta ve onun hayat hikayesi kitabı niteliği taşımaktadır.

Hristiyanlık, aslında monoteist bir dindir. İnciller'de ve diğer yazılarda bu hükme ulaştıracak ifadeler vardır. Allah'ın birliğinden söz edilmektedir (108). Fakat yine aynı metinlerde bir kısım ifadeler, mecâzî deyimler, daha sonraları bir üçleme anlayışına yol açmıştır. Bu konuda İncil yazarları, kendilerine kadar gelen rivayetleri toplamış ve değerlendirmişlerdir. Kilisece sahîh (kanonik) tutulan bu İncil metinlerinde İsa "Tanrı'nın Oğlu", Allah da "Baba" olarak nitelendirilmektedir. Yine bu metinlerde İsa için "bir peygamber" ve "peygamberden ziyadesi" deymi de vardır. İncillerde, İsa'nın Allah'a dua ettiği de, bunun yanında bazı kimselerin İsa'ya secde kıldığı da, onun günahları bağışladığı da yer almaktadır.

İncillerde Allah ile ilgili açıklamalar İsa'ya nazaran pek azdır. Bununla beraber Allah'ın "Göğün, yerin Rabbi" olduğuda, "Bir" olduğuda belirtilir.

Hristiyan Kutsal Kitabında üçleme açıkça hiçbir yerde zikredilmemektedir. Ancak "Ben ve Baba biriz", "Babanızın ruhu", "Allah'ın ruhu" gibi deyimler, zamanla Allah'ın yanında İsa ve Kutsal Ruh'un da tanrı sayılmasına kadar varan yorumlara yol açmıştır. Bu yorumları ilk başlatan, havarilere sonradan katılan Pavlus olmuştur. "İsa'nın asrının en büyük ilâhiyatçısı" diye nitelendirilen Pavlus, bugünkü Hristiyanlığın kurucusu olarak görülmektedir. Modern bilginlere göre günümüzün Hristiyanlığı, Hz. İsa'nın getirdiği nizamdan çok, Pavlus'un yorumlarıdır. Hattâ denilebilir ki sonraki yüzyıllar da Hristiyanlar, dinî inançlarını İncillerden çok, onun yazılarına dayandırdılar. Pavlus'un telkinleri, Allah'ı değil, İsa Mesîh'i ağırlık merkezi olarak almıştır. Ona göre İsa, sadece bir insan değil, Tanrı'nın kudretiyle diriltelen bir kimsedir. İsa, Mesîh idi. Pavlus, İsa'nın doğumu, hayatı, telkin ve faaliyetleriyle ilgilenmez. Onun odak noktası sadece İsa'nın haça gerilmesi ve tekrar dirilmesidir. Hz. İsa'nın üzerinde durmamasına rağmen, Pavlus, aslî suç hakkındaki düşüncelerinde pek titizdir. Ona göre insan, katı Tevrat gayretiyle değil, İsa'nın ölümü ve yeniden dirilişiyle kendini bütünleştirecek olan vaftiz yoluyla ancak kurtulabilir (109).

Pavlus'a göre Tevrat'ın gayesi, bir aynada suretin aksi gibi, insana günahkâr tabiatını göstermekti. Ölümün sebebi ise günah idi ve Pavlus, günahın kaynağını insanlığın babası Hz. Âdem'in itaatsizliğine kadar geri götürüyordu (110). Bu aslî suç inancı, sadece Pavlus'un değil, birçok rabbî çevrelerinin de görüşlerinden biri idi. Ancak bu görüş, Hristiyanlar kadar Yahudilerin arasında taraftar bulamamıştı.

Pavlus'a göre, bütün insanlar günahkârdı. Pavlus, "aslî suç" görüşünü bu noktadan başlatmıştır. Ona göre her doğan, Âdem'in yediği yasak meyvenin suçuyla dünyaya gelir. Bu suç, onların yaptıkları kötü şeylerden değil, kirli ve günahkâr tabiatlarındandır. Ancak İsa, insanların tabiatındaki bu kötülüğe çare buldu. İsa'nın ölümü bütün insanlığın günahı için kefareet olmak üzere, kendini kurban etme idi.

İsa'nın yeniden dirilişi de, bu kefaretin, ölüm ve günah üzerindeki zaferinin delili idi. Âdem ve İsa, insanlığın iki temsilcisidir. Biri, insanlığa günahı getirmiş; öteki, bu günahı giderecek yolu bahşetmişti. Bu yol, vaftiz idi. Kişi, vaftizde İsa'nın ölüm ve yeniden dirilişiyle kendini bütünleştirerek kurtulabilecektir (111).

Aslında İsa'nın kimliği ve yeniden dirilişi konusundaki Pavlus'un düşünceleri, bir çok problemi beraberinde getirdi. Bu problemler, şöyle sıralanabilir: İsa'nın Tanrı ve insanla ilişkisi nedir? O, bir insan veya tanrı olarak telâkki edilebilir mi? Yoksa o, kısmen tanrı, kısmen de insan mıdır? O, bir bakıma "Tanrı'nın bir yaratığı" mı, yoksa ondan sudur etmiş bir varlık mıdır? Kültürel temelleri başka olsa da, bütün insanlar günahkâr ve İsa'nın yolundan ayrı olmakla imtihanı kaybetmiş mi oluyor? Âdem'den gelen bütün insanlar, otomatik olarak günahkâr doğduklarından, İsa'nın ölüm ve yeniden dirilişiyle yargılanabilirler mi?

Yirmi yüzyıla yakın bir süre geçmiş olmasına rağmen bu sorular henüz cevaplandırılabilmiş değildir. Bu hususlar, Hristiyanlıkta sayısız düşünce akımları, mezhep ve fırkaların doğmasına yol açmıştır.

İsa'nın tabiatı, üçleme, Kutsal Ruh, aslî suç, sünnetin ve Yahudi dinî geleneğindeki bir kısım yasakların kaldırılması vb. konulardaki tartışmalar, bölünmeler, mezhepler ve hâlâ devam etmekte olan kopmalar, sapmalar, ayrılmalar da büyük ölçüde Pavlus'un görüşlerinden ve Hristiyan Kutsal Kitabındaki bazı ifadelerden kaynaklanmıştır.

Bugünkü Hristiyanlık, görüldüğü gibi, Pavlus'un yorumlarına dayanır.

Aslında İncillerdeki "Babamdan işittiğim", "Bana verdiğin sözler", "İnciller" gibi bir kısım ifadeler değerlendirilirse, bugün Hristiyanların ellerinde bulunan İncillerden önce de bazı İncillerin mevcut olduğu anlaşılır. Luka İncili'nin başında bulunan şu cümleler, bu konuya açıklık kazandırır: "Aramızda vaki olmuş şeylerin hikâyesini, başlangıcından gözleriyle görenlerin ve kelâmın hizmetçisi olanların bizlere naklettiklerine göre tertip etmeye birçok kimseler giriştiklerinden, ben de ta başından beri hepsini dikkatle araştırıp tahkik ederek, ey faziletli Teofi-

los, olduğu gibi sırasıyla sana yazmayı münasip gördüm; ta ki sana öğretilen kelâmın doğruluğunu bilesin" (112).

Dikkati çeken diğer bir husus da, en önemli Incil yazarı Luka'nın Pavlus'un öğrencisi olmasıdır. Dolayısıyla kutsal metinler, ilk Kilise, ilk Hristiyan inançları, kısacası Hristiyanlık Pavlus'un eseridir. Pavlus'un getirdikleri çıkarılırsa, Hz. İsa bir peygamberdir; Allah birdir; sünnet vardır, domuz eti yemek yasaktır. Dolayısıyla aslı korunamamış, tahrife uğramış olsa da, Incil Hristiyanlığında tevhid izleri bulmak mümkündür (Üçleme vb. inançlar sonradan ortaya çıkmıştır). Bu tarz Hristiyanlık, Hristiyanlar kabul etmeseler de, Barnaba Incili ve Ebionitlerin kutsal metinlerinde daha açık bir şekilde göze çarpmaktadır.

b. Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hristiyanlık

Kur'ân-ı Kerîm'de Hristiyan için "Nasrânî", Hristiyanlar için de "Nasârâ" kelimeleri kullanılır. Ancak "Ehl-i Kitap" deyiminin yer aldığı Âyetlerde Hristiyanlar da muhatap alınmıştır (*). Meselâ "De ki Ey Ehl-i Kitap! Aramızda eşit olan bir kelimeye gelin. Yalnız Allah'a tapalım ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım" (113) Âyetinde olduğu gibi. Bu Âyette Yüce Allah, Hristiyanlığın aslında tevhit inancının bulunduğunu belirtmektedir. Yine Kur'ân, Hz. İbrahim için "ne Yahudi, ne de Hristiyan" derken onun "hanîf" ve "müslim", yani tevhid ve İslâm çizgisinde olduğunu da açıklamaktadır (114). Böylece Kur'ân, her üç ilâhî dinde de büyük peygamber sayılan Hz. İbrahim'in, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki aşırılıklardan uzak olduğunu, tevhid yolunun önemli bir temsilcisi bulunduğunu bildirmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm, genellikle Hristiyanları, Yahudilerle birlikte ve hitap sırasına göre, Yahudilerden sonra muhatap alır. Yahudi ve Hristiyanlar, sadece kendilerinin cennete girebileceklerini ileri sürüp tartışmaya girişmektedirler (115). Onlardan herbiri doğru yol olarak kendi dinini ileri sürmekte, karşısındakinin ancak o dine girmekle kurtulabileceğini söylemektedir (116). Buna karşılık Yüce Allah, onları

(*) Bkz. Bakara, 62, 111, 113; Âl-i İmran, 67.

Allah'a ortak koşulmayan "İbrahim'in Dini"ne uymaya çağırmaktadır (117). Çünkü Âyet, Hz. İbrahim'in, "Rabbî (İbrahim'e) 'İslâm ol', demişti. O da Âlemlerin Rabbına teslim oldum, dedi" (118) şeklinde, "İslâm yolu"nu tutup teslim olduğunu belirtmektedir. Bu yol, diğer peygamberlerin de yoludur: "Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına indirilene; Musa ve İsa'ya verilene ve diğer peygamberlere Rab tarafından verilene inanırız, onlar arasında bir ayırım yapmayız, biz Allah'a teslim olanlarız, deyin" (119).

Kur'ân, bütün peygamberlerin yolunun "İslâm" olduğunu, onların Müslüman olarak ölmeyi çocuklarına vasiyet ettiklerini (120), Allah'a (C.C.) kendilerini teslim olanlardan kılması, nesillerinden de "teslim" olan bir ümmet göndermesi için duada bulunduklarını (121) zikredip şu soruyu yöneltmektedir: "Yoksa siz, İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kub ve torunlarının Yahudi, yahut Hristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? Deki Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?" (122).

Kur'ân'a göre, Yahudiler gibi, Hristiyanlar da verdikleri sözde durmadıkları için, kıyamete kadar aralarına düşmanlık ve kin salınmıştır. Hz. Muhammed (S.A.S.), onlara da gönderilmiş bir elçidir. O, Ehl-i Kitap'ın gizledikleri ve sakladıkları şeylerin çoğunu onlara açıklamıştır. Ancak Yahudi ve Hristiyanlar, kendilerinin "Allah'ın oğulları ve sevgilileri" olduklarını söyleyerek, Hz. Muhammed'e karşı çıkmışlardır. Onlar, Üzeyr'i, İsa'yı Tanrı'nın oğlu kılan kimselerdir ve insanları tanrılaştırdıkları için küfre girmişlerdir (123). Halbuki Allah, tektir, birdir, ortağı yoktur, mutlak hüküm sahibidir, hiçbir şeye muhtaç değildir; doğurmamış, doğurulmamıştır. Kur'ân, bu konuyu çözüme kavuşturmuş ve onların bu gibi iddiaları bir Âyet-i Kerîme'de şöyle cevaplandırılmışdır: "Öyleyse Allah, Meryem oğlu Mesih'i, annesini ve yeryüzünde olanların hepsini yoketmek istese, Allah'a karşı kimin elinde bir şey var?" (124).

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. İsa'nın da (A.S.) Yüce Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu, onun da tevhidî tebliğ ettiğini açıklar. Hz. İsa'nın tanrılaştırılmasına karşı çıkar, onun bir peygamber olduğunu ve kendisine İncil verildiğini belirtir. İncil, bir hidayet ve nur kaynağıdır; öğüt vericidir, yol göstericidir. Onda, Hristiyanlar'ın, Allah'a, âhiret gününe inan-

maları ve iyi işler yapmaları emredilmiştir. Fakat Ehl-i Kitap, kitaplarındakilere uymamış, dinlerinde aşırı gitmiş, ahitlerini bozmuş, uygulamaları gereken hükümlere sırt çevirmiştir. Yahudi hahamları gibi, Hıristiyan rabbânîleri de üzerlerine düşenleri yapmamış, çevresindekileri günah söz söylemekten, düşmanlıktan ve haram yemekten alıkoymamışlardır. Halbuki Hz. İsa ve İncil, Tevrat'ı doğrulayıcı, daha sonra gelecek, adı Ahmed olan, peygamberi müjdeleyici olarak gönderilmiştir. Kur'ân'da, İncil sahiplerinden Allah'ın onda indirdiği ile hükmetmeleri istenmiş, böyle yapmayanların sapıtmış olduğu bildirilmiştir (125).

Bununla beraber onlardan Allah'a ve ahiret gününe inanan ve iyi işler yapanlar için korku yoktur (126). Halbuki onlar "Meryem oğlu Mesih'i tanrı edinmişlerdi. Oysa o, "Ey İsrailoğulları, benim Rabbim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" diyen bir elçiden başka bir şey değildir (127).

Meryem oğlu İsa'yı tanrı edinen Hıristiyanlar, "Allah, üçün üçüncüsüdür" (128) diyerek doğru yoldan sapmışlar, tevhit çizgisinden uzaklaşmışlardır. Tevhidden uzaklaşan Hıristiyanları Yüce Allah, dinlerinin özüne, tevhit ve İslam yoluna çağırmaktadır (129). Hz. Muhammed'in (S.A.S.) şahsında bütün din mensuplarına aralarındaki ihtilaflar konusunda şöyle buyurmaktadır: "Sana da kendinden önceki kitapları doğrulayıcı ve onları kollayıp koruyucu olarak bu Kitab'ı gerçeğe indirdik. Onların aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve sana gelen gerçekten ayrılıp onların keyiflerine uyma! Sizden herbiriniz için bir şeriat, bir yol belirledik. Allah isteseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdiklerinde sizi sınamak istedi. Öyleyse hayır işlerine koşun, hepinizin dönüşü Allah'adır. O, size ayrılığa düşüğünüz şeylerin hakikatını haber verecektir" (130).

Kur'ân-ı Kerîm'e göre mü'minler, Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmemelidirler. Çünkü onlar, birbirlerinin dostudur (131). Mü'minlere en yaman düşman, Yahudiler ve müşriklerdir. "Biz Hıristiyanlarız" diyenler, sevgice mü'minlere daha yakındır. Çünkü onların içinde kibirlenmeyen keşişler ve rahipler vardır (132).

c. Hıristiyanlığın Tarihçesi

Hız. İsa'nın doğduğu yıllarda Filistin, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında idi. Yahudiler, çeşitli mezheplere bölünmüş, dinî konular çıkar meselesi olmuştu. Kudüs'teki Kutsal Ma'bet ticaret yeri haline getirilmiş, şekilcilik samimiyeti boğmuştu. Tektanrı inanışına sahip Yahudiler, putperest Romalılardan kurtulma yollarını arıyorlardı. Bunun için bir kurtarıcı, Mesih bekliyorlardı. Hız. İsa, bu sırada ortaya çıktı. O, insanları doğru yola çağırırdı. Fakat Havariler dışında ona çok az kimse inandı. Şikâyet üzerine "Çarmih hadisesi" oldu. Hız. İsa'dan sonra inananlarda bir artış başladı. Hız. İsa'nın telkinlerine karşı bir ilgi uyanınca, Roma'nın baskı ve zulmü de arttı. Hız. İsa'dan bir müddet sonra ona inananlar bir araya geldi. Onlar kendilerini "Hıristiyan" olarak adlandırıyorlardı. Hıristiyanlık, ona inananlar vasıtasıyla, değişik bölgelere ulaştırılıyorlardı. Ancak Pavlus'un Hıristiyan oluşu cemaata yeni bir hamle kazandırmakla beraber, fikrî ayrılıkların doğmasına ve onların ikiye ayrılmasına sebep oldu. M.S. 49 yıllarında Havariler ve Hız. İsa'nın yakınları toplanıp meseleleri müzakere etti. Bu toplantı, Havariler Konsili diye bilinir. İhtilâfın çıkış noktası, yeni Hıristiyan olanların Yahudi âdetlerine uyup uymayacaklarından başlayan bir kısım konulardı. Bu ilk konsilde Pavlus'un temsilcisi olduğu görüşe ta'viz verildi. Böylece Pavlus, hem sonraki Hıristiyanlıkta yerini almış, hem de Hız. İsa'nın tanrılaştırılmasına kadar varan onun tabiatıyla ilgili konuları başlatmış oluyordu. Pavlus'a karşı çıkanların başında "havarilerin reisi" Petrus ve "Ebionitler"in reisi Yakobus bulunuyordu.

Bu ilk "Yahudi Hıristiyanlar", diğer Hıristiyanlardan farklı özelliklere sahiptiler. Bunlar, Hıristiyanlığı Yahudiler arasında yaymayı gaye edinmişlerdi; bu dinin Yahudilerin dışında yayılmasını istemiyorlardı. Bu sebeple Yahudi dinî geleneğinden bazı şeyleri, yeni dinle birlikte yürütüyorlardı. Yahudi geleneğinden korudukları ve devam ettirdikleri şeylerin başında da tevhid geliyordu.

Roma İmparatoru Neron, 64'deki Roma yangınından ma'nen Hıristiyanları sorumlu tutuyordu. Bundan dolayı Hıristiyanlara karşı şiddetli bir baskı ve zulüm devresi başladı. Pavlus ve Petrus, Roma'da

öldürüldü (133). Roma tanrılarına saygı göstermeyen Hristiyanlar hapsedildi, işkenceye tâbi tutuldu ve öldürüldü. Bununla beraber Hristiyanlık yayılmaya devam etti ve II. Yüzyılın sonlarına doğru, Ön Asya'dan Güney Galler'e kadar olan alanda varlığını hissettirdi. Bu gelişmeden, tabiî olarak, Roma İmparatorluğu da etkilendi. 313'de İmparator Konstantin'in Hristiyanlara karşı müsamahası başladı. Böylece Hristiyanlar, serbest olarak inançlarını yaymaya ve yaşamaya başladı,

Yukarıda temas edilen Hristiyanlar arasındaki ilk ihtilaflara gidecek yenileri eklendi. Konstantin, bu ihtilafları gidermek için 325'de İznik'de (Nicaea) bir konsil topladı. Hristiyan inançları, bu konsilde tartışıldı. İmparator Konstantin'in desteğiyle, Hz. İsa'nın tanrılığını reddedip onun yaratık olduğunu savunan Aryüsçülere karşı, İsa'nın tanrılığını savunan Pavlus geleneğine tâbi olanlar hâkimiyet sağladı. Önce Ebionitlerin yaşattıkları tevhid, Hz. İsa'nın sadece peygamber olması, sünnet, bir çeşit abdest-gusûl gibi inanç ve gelenekler IV. Yüzyıldan sonra artık görünmez oldu.

İmparator Büyük Teodosyüs (Theodosius), 380'de Hristiyanlığı tek resmî inanç haline getirdi. Roma Piskoposu, diğerleri karşısında güç kazandı ve Papa (Baba) ünvanını aldı. 476'da Roma'nın siyâsî yönden çöküşü sonucu Papa, sadece Kilise'nin değil, bütün Batı dünyasının reisi oldu. Roma'ya karşı Doğu Kiliselerini Bizans Patrikliği temsil etmeye başladı. Ayrıca İskenderiye ve Antakya'da da patriklikler vardı. Doğuda Ermenî, Süryanî, Habeş ve Kıbtî Kiliseleri millî ve müstakil bir durumda idi.

Batıda İrlanda Kilisesi, hür bir kilise idi. IV. Yüzyılda Roma'ya bağlı olarak Vizigotlar; V. Yüzyılda ise Bulgarlar, Franklar Hristiyan oldu. Daha sonra Anglo-Saksonlar bir Roma misyoner hey'eti vasıtasıyla Hristiyanlığa girdi. VIII. Yüzyılda geride kalan Avrupa ülkelerinin Hristiyanlaşması başladı. Alman ve İskandinav ülkeleri Hristiyanlaştı. Saksonlar, VIII. Yüzyılda zorla Hristiyanlaştırıldı. Dani-markalılar, IX. Yüzyılda Hristiyanlar arasında yer aldı. Norveç, İzlanda ve İsveç'in Hristiyanlaşması 1000 yıllarında tamamlandı. Slavların

Hristiyanlığa girmesi, Roma ile Bizans arasında rekabet konusu oldu. Polonya, Bohemya, Moravya ve Baltık ülkelerinde Roma; Rusya ve Balkan ülkelerinde Bizans galebe çaldı.

Batıda Hristiyanlık, siyasî münasebetler, misyoner faaliyetleri ve bazen de zorla yayıldı. Bu yayılma devresi, XI. Yüzyılda İskandinav ülkelerinin Hristiyanlaştırılmasıyla tamamlandı.

Bütün bunlar olurken, bu gelişmeler, beraberinde iç mücadeleler de getirmişti. Bu dinî ve siyâsî mücadeleler, 1054'de kesin bölünmeye yolaçtı. Roma Kilisesi'ne "Katolik" (cihanşümül anlamında), Bizans Kilisesi'ne de "Ortodoks" (öze bağlı anlamında) denildi. Bununla beraber İslâm'ın yayılması karşısında Türklere karşı Haçlı Seferleri başlatıldı. Ancak Haçlı Seferleri bile onların bir araya gelmesini sağlamaya yetmedi. Aralarındaki düşmanlık öyle bir noktaya varmıştı ki Haçlı Seferleri (1096-1204) sırasında Latinlerin Bizans'ta yaptıkları zulüm ve haksızlık karşısında Ortodokslar, Türk sarığını "kardinal" (Latin-Katolik) külâhına tercih eder hale gelmişlerdi. 1453'de Türkler, Bizans'a son verdi ve İstanbul'daki çeşitli Hristiyan gruplarına, hiç kimsenin yapamayacağı şekilde, dînî müsamaha gösterdi.

Batıda Şarلمان (Charlemagne), Papa ve piskoposlara dünyevî otorite tanıdı. Böylece Kilise ve devlet arasında Orta Çağ'da büyük sıkıntılara yol açan gerginlikler başlamış oldu. Filistin'deki kutsal toprakları Müslümanlardan kurtarmak gayesiyle Haçlı Seferlerini başlatan ve yetkilerini kötüye kullanan Roma Kilisesi, reform hareketlerinin sebebi oldu.

2. Hz. İsa

a. İncillere Göre Hz. İsa,

Hz. İsa'nın hayatı ile ilgili bilgiler, Hristiyanlarca kabul edilen dört İncil'e dağılmış durumdadır. Bu bilgiler, aşağıda özetlenecektir.

Allah, Cebraîl'i Galile'nin Nâsıra şehrinde Davud soyundan Yusuf'un nişanlısı Meryem'e gönderir. Melek, Meryem'e, Allah'ın huzurunda inayet bulacağını, bir oğlan doğuracağını, bu oğlana "Allah'ın

Oğlu" denileceğini, adının İsa konulacağını, Davud'un tahtının ona verileceğini bildirir. Ayrıca bu doğumun Kutsal Ruh vasıtasıyla olacağı da haber verilir (134). Bu sıralarda Yahuda şehrinde Zekeriya'nın karısı Elizabeth bir çocuk doğurur. Allah'ın emrettiği gibi çocuğun adı Yahya konulur (135). Kayser Avgustus tarafından nüfus sayımı yapılması emredilir. Herkes yazılmak için kendi şehrine gider. Yusuf da yazılmak için, nişanlısı Meryem ile Nâsıra'dan Beytlehem'e gelir. Orada iken Meryem oğlunu doğurur. O civarda bulunan çobanlara Rabbin bir meleği, bir kurtarıcının doğduğu müjdesini verir. Bu kurtarıcı, "Rab Mesih"dir. Onlar da, bu kurtarıcıyı görmek üzere, Beytlehem'e gider ve orada Meryem ile beraber çocuğu bulurlar. Onun bir kurtarıcı olduğuna inanıp Tanrı'ya hamdederek geriye dönerler. Çocuk, sekizinci gün sünnet edilir, adı İsa konulur (136).

İsa, kırk günlük olunca, Meryem ile Yusuf, onu Tanrı'ya sunmak üzere Kudüs'e götürürler. Kudüs'te İsrail'in kurtulmasını bekleyen Simon adında bir adama Kutsal Ruh, Mesih'i görmeden ölmeyeceğini bildirir. Ruh'un sevgiyle Simon, Ma'bed'e gelir. İsa'yı kucağına alır. Kurtarıcıyı gördüğünden dolayı Tanrı'ya şükreder. İsa'nın anasıyla babası, çocuk İsa ile beraber Nâsıra'ya geri dönerler (137).

Kral Hirodes zamanında müneccimler, Yahudilerin Kralı Mesih'in doğduğunu haber veren yıldızları görürler. Mesih'i görmeye gelirler. Hirodes, müneccimlerden doğan çocuk hakkında bilgi alır, onu bulmalarını ister. Müneccimler, Meryem ile İsa'yı bulurlarsa da, Hirodes'e haber vermezler (138). Müneccimlerden sonra melek, Yusuf'a rüyasında görünüp Kral Hirodes'in İsa'yı öldürmek istediğini, bunun için onu ve anasını Mısır'a götürmesini söyler. Yusuf da öyle yapar. Kral Hirodes, müneccimler tarafından aldatıldığını anlayıp iki veya daha küçük yaştaki çocukların öldürülmesini emreder. Hirodes'in ölümünden sonra Rabbin meleği Yusuf'a görünüp haberi verir. Bunun üzerine Yusuf, çocukla anasını alır, geri dönüp Nâsıra'ya yerleşir (139).

İsa oniki yaşında iken geleneğe uyarak Fısıh Bayramı dolayısıyla Kudüs'e götürülür. Anası babası geldikleri yere dönerken küçük İsa Kudüs'te kalır. Onlar, bunu farketmez. Daha sonra ailesi, İsa'nın orada

kaldığını farkedip ararlar. Onu Ma'bed'de muallimler arasında dîni tartışmalar yaparken bulurlar. İsa'nın sorduğu sorular ve verdiği cevaplar, oradakileri hayretler içerisinde bırakır. Ailesi onu alıp Nâsıra'ya geri döner (140).

İsa delikanlılık çağına geldiğinde, Vaftizci Yahya Yahudileri tevbe ettiriyor ve vaftiz ediyor. O, kendisinin su ile, kendinden sonrakinin Kutsal Ruh'la vaftiz edeceğini bildiriyor. Onunla beraber Yahudiler, büyük bir ümitle Mesîh'i beklemeye başlıyorlar (141). Bu sırada İsa, vaftiz olmak için Ürdün'e gidiyor. Vaftizci Yahya onu vaftiz ettiğinde Kutsal Ruh güvercin şeklinde gelip onun başına konuyor ve gökden "Benim sevgili oğlum budur. Ondan hoşnudum" diyen bir ses işitiliyor (142).

Yahya zindana atıldıktan sonra İsa, Galile'ye gider. Vaktin tamam olduğunu, Tanrının Krallığının yakında geleceğini, tevbe etmelerini ve "İncil'e iman getirmeleri"ni bildirir (143). Üç gün sonra, Kana'da, bir düğüne gider. Suyu şarap yaparak ilk mu'cizesini gösterir. Bir gün sonra balık mu'cizesi bunu takip eder (144). İnananlar çoğalır. O da inananlar arasından bir gün; "havarî" adını verdiği oniki kişi seçer. Havariler şunlardır: Simon (Petrus), kardeşi Andreas, Yakup, kardeşi Yuhanna, Filipus, Bartelomeus, Matta, Tomas, Alfeus'un oğlu Yakup, gayretli denilen Simon, Yakub'un oğlu Yahuda, İsa'ya ihanet eden Yahuda İşkariyot (145).

Günün birinde insanlar şehirden akarak İsa'nın etrafında toplanırlar. İsa, onlara vaâz eder; ne demek istediğini çeşitli misallerle açıklar (146). "Göklerin Hükümdarlığı"nın insanların sahip olacağı en değerli şey olduğunu bildirir. Tanrının Hükümdarlığına girebilmek için bütün varlıklarını vermeye hazır olmalarını tebliğ eder (147). İsa, havarilerine nasıl dua edeceklerini öğretir. Bu duada Tanrı'ya "Baba" denilmesini, dileklerini "Göklerdeki Baba"dan istemelerini bildirir (148).

İsa, kötü ruhlarla karşı kudretini gösterir. Şeytan ve cinlere hükmedip onları kaçıır (149). Yine İsa, inmeli bir hastanın günahlarını affedip onu şifaya kavuşturur (150). Bir kötürümü iyileştirir (151). İsa, ölü bir kıza "Talitakum" (Kızım, sana kalk diyorum) diyerek onu diril-

tir (152). Bir gün kayıkta giderken gölde büyük bir fırtına olur. Kayık batmaya başlayınca şakirtleri feryat eder, İsa da rüzgâra ve göle emreder, her taraf sültilman olur. Böylece göldeki fırtınayı dindirir (153). İsa, beş bin kişilik bir topluluğu beş ekmek ve iki balıkla doyurur. Beş ekmek ve iki balığı takdis ederek şakirtlerine verir, onlar da halka dağıtır; hepsi yiyip doyar. İsa, Petrus'u su üzerinde yürütür. Kayıkta olanlar, İsa'ya "Gerçekten sen Allah'ın Oğlusun" diyerek onun ayaklarına kapanırlar (154).

İsa, havarilerin arasında, kendisinin kim olduğunu sorar. Petrus, ona "Sen Mesih, Allah'ın Oğlusun" cevabını verir. İsa, Simon Petrus'u tasdik eder, bunu gizli tutmalarını ister. Petrus'u kendine vekil seçer (155).

İsa, küçük çocukları takdis eder (156). Kendisini dinleyenlere Tanrı'yı ve komşuyu sevmeyi öğütler (157). Yaşanılan dünyanın sonunun geleceğini, "ahiret mahkemesi"nin kurulacağını bildirir. İsa, havarilerine, Kudüs'e gidileceğini, orada peygamberlerin "İnsanoğlu" hakkında bütün yazdıklarının yerine geleceğini, putperestlerin eline verileceğini, onunla alay edileceğini, üzerine tükürüleceğini ve kırbaçlandıktan sonra öldürüleceğini, fakat üç gün sonra dirileceğini söyler(158).

İsa, "Allah'ın Ma'bedi"ndeki satıcıları dışarı çıkarır, oranın kendi evi, dua evi olduğunu bildirir (159). Paskalya (Fısıh:Pesah) Bayramı geldiğinde Baba'ya gideceği saatin yaklaştığını haber verir. Yemekten kalkıp şakirtlerin ayaklarını yıkar ve bir peşkirle siler; şakirtlerine de birbirlerine öyle yapmalarını tavsiye eder. Başkâhinlerle yazıcılar ise İsa'yı nasıl öldüreceklerinin yolunu ararlar. Oniki havariden biri olan Yahuda İşkariyot, onlara İsa'nın yakalanması için yardımcı olur. İsa, oniki havari ile sofraya oturunca, ekmeği alıp şükrettikten sonra kırar ve onlara şöyle der: "Bu, sizin için verilen benim vücudumdur. Bunu, beni anmak için yapınız". Yemekten sonra kadehi de alıp "Bu kadeh, sizin için dökülen benim kanımla yeni ahiddir" diyerek aynı şekilde kadehi onlara verir. Kendisini ele verecek olanın elinin kendisiyle birlikte sofraya uzandığını haber verir (160).

İsa, havarileriyle Getsemani denilen yere varır. Ölüm korkusuna kapılır. İsa, onlara "Kalkın gidelim, işte bana ihanet edecek olan yaklaşıyor" der. İsa, henüz konuşurken oniki havariden biri olan Yahuda ile beraber başkâhinler ve kılıçlı sopalı kalabalık bir insan grubu gelir. Yahuda, "Kimi öpersem odur. Onu tutun" diye onlarla daha önceden anlaştığından, İsa'ya yaklaşıp ve onu öper. İsa, yakalanır; şakirtlerinin hepsi onu terkederek kaçarlar.

İsa, hakaretler altında meclisin önüne getirilir. "Eğer Mesih isen bize söyle" derler. İsa da "Eğer size söylersem inanmayacaksınız. Eğer size sorarsam, cevap vermeyecek ve beni serbest bırakmayacaksınız. Fakat bundan sonra İnsanoğlu her gücü yeten Allah'ın sağında oturacaktır" cevabını verir. Hepsi "Öyle ise sen Allah'ın Oğlu musun" diye sorunca İsa, "Evet, ben oyum" der. Onlar da "Artık şahitlere ne ihtiyacımız var? Zira kendi ağzından işittik" derler. Sabah olunca, bütün başkâhinlerle kavmin (halkın) ihtiyarları toplanıp İsa'nın suçluluğuna, ölüm cezasını hakettiğine karar verirler (161).

İsa'yı başkâhin Kayafa'nın evine götürürler. Bu sırada Petrus, onları uzaktan takip eder. Bir cariye onu tanır ve onun İsa ile beraber olduğunu söyler. Petrus, "Kadın, ben onu tanımam" diye inkâr eder. Bu inkâr işi üç defa tekrarlanır. O sırada horoz öter. İsa, dönüp Petrus'a bakar. Petrus, İsa'nın "Horoz ötmeden önce üç kere beni inkâr edeceksin" demiş olduğunu hatırlar, pişman olup ağlar. İsa'yı ele veren Yahuda, İsa'nın mahkum olduğunu duyunca, ihaneti karşılığında almış olduğu otuz gümüş lirayı Ma'bede fırlatıp gider (162).

Daha sonra İsa, Romalı vali Pilatus (Pilate) tarafından sorguya çekilip yargılanmak üzere hükümet konağına götürülür. Pilatus, dışarı çıkıp bu adama karşı ne şikâyetiniz var diye sorunca onlar, "Eğer bu adam kötülük etmemiş olsaydı, onu sana getirmezdik" cevabını verirler. Pilatus, "Onu siz alıp şeriatınıza göre yargılayınız" deyince Yahudiler, "Kimseyi öldürmek hakkımız yoktur" derler. Bunun üzerine Pilatus içeri girer, İsa'yı çağırıp ona, "Yahudilerin Kralı sen misin? diye sorar. İsa, "Sen bunu kendinden mi söylüyorsun, yoksa başkaları mı benim hakkımda söylediler?" deyince Pilatus, "Ben Yahudi miyim? Seni kendi

milletin ve başkâhinleri bana teslim ettiler. Sen ne yaptın?" şeklinde bu soruyu cevaplandırır. İsa, ülkesinin bu dünyada olmadığını söyler. Bunun üzerine Pilatus'un "Öyleyse sen kral mısın?" sorusuna İsa, "Evet, kralım" cevabını verir (163).

İsa'nın haça gerilmesi istenir. Pilatus, onun doğru bir adam olduğunu, bunun için onun kanına girmek istemediğini söyler. Fakat bütün halk, İsa'nın haça gerilmesinde ısrar eder. Pilatus, Barabbas'ı usule göre salıverir (valinin bayramlarda suçlulardan birini affetme adeti vardı. O da Yahudilere, "İsa'yı mı, yoksa Barabbas'ı mı salıvereyim" diye sormuştu). İsa'yı kırbaçlattıktan sonra, haça gerilmesi için, onlara teslim eder. Valinin askerleri, onun elbiselerini çıkarır, üzerine erguvanî bir kaput örter, dikenlerden örülü bir taçı başına koyar ve sağ eline de bir kamış verirler. Sonra diz çöküp "Selâm sana ey Yahudilerin Kralı" diye onunla alay eder, üzerine tükürür ve kamışla başına vururlar. Daha sonra da kendi elbiselerini giydirir, haça germek üzere götürürler (164).

İsa'yı götürdükleri yer Golgota (Kafa Kemiği) diye anılmaktadır. Saat 6'dan 9'a kadar bütün dünyaya karanlık çöker. Kirene'li Simon haçı taşımaya zorlanır. Saat 9'a doğru İsa, "Allahım, Allahım, beni niçin bıraktın?" diye çağırır. Orada bulunanlardan bazısı, "İlyâ'yı çağırıyor" der. Birisi, sirkeye batırılmış bir süngerî kamışa takar ve "Bakalım İlyâ onu kurtarmak için gelecek mi?" diyerek içmesi için ona verir. Fakat İsa, yüksek sesle yeniden seslenip ruhunu teslim eder. Ma'bedin perdesi yukarıdan aşağıya kadar ikiye ayrılır. Karşısında olan yüzbaşı, onun ruhunu nasıl teslim ettiğini görünce, "Bu adam hakikaten Allah'ın oğlu idi" der. Aralarında Mecdelli Meryem, küçük Yakup ile Yusuf'un annesi Meryem ve Salome bulunan birçok kadın uzaktan bu durumu seyreder (165).

İsa'nın bağaklarının kırılması istenir. Fakat öldüğü için bundan vazgeçilir. Askerlerden biri, onun böğrünü mızrakla deler. Oradan hemen kan ve su çıkar (166). İsa'nın cesedini kabre koymak üzere pilatus'tan izin alırlar. Yahudilerin âdeti üzerine onu kokulu otlarla bera-ber kefene sarıp mezara koyarlar (167).

Cumartesiden sonra Mezdelli Meryem ile diğerk Meryem, İsa'nın mezarını görmeye gelirler. İsa'nın kabrinin boş olduğunu farkederek. Melek, onlara İsa'nın ölümler arasından kıyam ettiğini, Galile'ye gittiğini ve orada onu görebileceklerini söyler. Onlar da sevinçle şakirtlere haber vermek için koşarlar. Birden bire İsa ile karşılaşır. İsa, onlara, kardeşlerine Galile'ye gitmelerini söylemelerini ve onu orada görebileceklerini bildirir (168).

İsa, şakirtlerinin yanına gelir. Onlara, "Size selâmet. Babam, beni gönderdiği gibi ben sizi gönderiyorum" deyip üzerlerine öfler ve "Kutsal Ruh'u alın. Kimin günahlarını bağışlarsanız, ona bağışlanmış olur ve kimin alıyorsanız, ona alıkonmuş olur" der (169). Böylece İsa, havarilerine günahları affetme yetkisi vermiş olur.

İsa, Petrus'u kilise'nin başı ve kendi vekili seçer. Ona kendini sevip sevmeydiğini sorar. Petrus'un olumlu cevabı üzerine İsa ona, "Koyunlarımı gütl" der. Bu soru ve cevap aralarında birkaç defa tekrarlanır (170).

Onbir havari, Galile'ye, İsa'nın tayin ettiği dağa giderler. Orada, İsa'yı gördükleri zaman, ona secde ederler. Fakat bazıları şüpheye düşer. İsa, onların hepsine şöyle hitap eder: "Gökde ve yeryüzünde bütün hâkimiyet bana verildi. Şimdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin; size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna kadar her gün sizinle beraberim" (171).

İncillere göre ölümünden üç gün sonra dirilen ve kırk gün havarilerle birlikte yaşayan İsa; Allah'ın ülkesi hakkında konuşur; onlara iman edip vaftiz olanların kurtulacağını, iman etmeyenlerin ise cehenneme gideceğini bildirir. İsa'ya inananların cinleri kovacaklarını, ellerine yılan alabileceklerini, zehir içerlerse ölmeyeceklerini ve hasta iyileştirme gibi mu'cizelere sahip olacaklarını haber verir. Bunları söyledikten sonra İsa, göğe yükselip Baba'nın sağına oturur. Onlara Kutsal Ruh'u gönderir. Hepsi Kutsal Ruh'la dolar. Kutsal Ruh'un kendilerine verdiği sözlere göre, başka başka dillerde konuşmaya başlarlar. Halk, bu

durum karşısında şaşırır. Petrus, onlara bir konuşma yapar, tevbe etmelerini, İsa-Mesih namına vaftiz olmalarını söyler. Böylece ilk Hristiyanlar, havarilerin öğrettikleri şekilde bir cemaat halinde yaşamaya başlarlar (172).

Yukarıda Incillere göre Hz. İsa'nın hayatı özetlendi. Incillerde Hz. İsa için hem "Allah'ın Oğlu", hem de "İnsanoğlu" deyimleri kullanılmaktadır. Ayrıca o, "Rab", "Kral", "Yahudilerin Kralı", "Mesih", "Allah'ın Kuzusu", "Yusuf oğlu", "Davud oğlu", "Adem oğlu" şeklinde de Incillerde nitelendirilmektedir. Öte yandan o, "peygamber", "küdretili bir peygamber" olarak da belirtilir. Bu gibi deyimler ve bir kısım ifadeler, Hz. İsa'nın şahsiyeti konusunda büyük bir karışıklık meydana getirmektedir. Diğer yandan Inciller'de, Hz. İsa'nın Meryem'e Kutsal Ruh'la ilah edileceğini bildirirken, Meryem'le Yusuf nişanlı gösterilmekte ve beraber yaşadıkları yer almaktadır.

Matta Incilinde, "...beni kabul eden, beni göndereni kabul eder. Bir peygamberi peygamber olduğu için kabul eden, peygamber karşılığını alacaktır" (Matta, 40-41) denilmektedir. Bunun yanında "Ben ve Baba biriz", "Babanın bende ve benim Babada olduğum" (173) gibi ifadeler de rastlanmaktadır. Hz. İsa'nın gerçek şahsiyeti, bir sonraki konuda görüleceği gibi, Kur'an-ı Kerim'de en açık ve aslına uygun şekilde yer almaktadır.

Hz. İsa'nın doğum tarihi Miladî Takvim'in başlangıcı sayılmış ve bu tarih sıfır (0) olarak alınmıştır. Ancak, daha sonra yapılan hesaplamalara göre, onun bu tarihten 4, 6 veya 10 sene önce doğduğu tesbit edilmiştir.

b. Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa

Kur'an-ı Kerim'de adı geçen dört seçkin aile vardır. Hz. İsa'nın annesi Meryem bunlardan "Âl-i İmrân"a mensuptur.

Benî İsrâîl'den İmrân'ın karısı (İslâm kaynaklarında Hanne, Hristiyan kaynaklarında Anna) hamile kalır ve karnındakini Allah'a adar. Bir kızı olur, adını Meryem koyar. Onu ve soyunu koruması için

Allah'a dua eder. Meryem'in himayesi Hz. Zekeriya'ya verilir. Adağa uyularak Meryem Ma'bede konulur, orada hayatını ibadetle geçirir. Allah tarafından rızıklandırılır. Hz. Zekeriya, oraya her geldiğinde Meryem'in yiyeceğini hazır bulur. Sorduğunda "Allah tarafından" cevabını alır.

Meryem; iffetli, temiz, faziletli olarak büyür ve annesinin duasına uygun her çeşit kötülüklerden uzak tertemiz bir şahsiyete ulaşır. Bir gün melek, ona şöyle seslenir: "Ey Meryem! Allah, seni seçip temizledi ve seni dünyaların kadınlarına üstün kıldı. Ey Meryem! Rabbin divanına dur. Secde et. Rûku edenlerle birlikte rûkû et" (174).

Yüce Allah, Meryem'i önemli bir durum için hazırlıyordu. Bu durum O'nun kudretinin bir tecellisi olacak; Hz. Âdem'in anasız-babasız yaratılmasındaki hikmet tekrarlanacak (175), analı-babalı yaratılmaya iyice alışmış, bunu alışkanlık haline getirmiş ve bundaki ilâhî kudreti görme basîretini kaybetmiş olanlar için ayrı bir imtihan konusu haline gelecekti. Böylece Yüce Allah, bununla yaratmanın bütün çeşitlerini bildiğini (176) ve kendi koyduğu yaratılış kanunlarının üstüne çıkabileceğini göstermiş olacaktı.

O an gelir. Cebrail, Meryem'e insan şeklinde görünür. Meryem, irkilir ve ondan Allah'a sığınır. Cebrail, kendisinin Allah'ın ona bir erkek çocuk vereceğini müjdelemek üzere görevlendirildiğini söyler. Meryem, kendisinin iffetli bir kimse olduğunu, kendisine hiç kimse dokunmamışken bunun nasıl vukubulacağını sorması üzerine Cebrail, bunun Allah'a kolay olduğunu söyler. Bütün yaratılışlardaki mu'cize, burada da kendini gösterir. Meryem'e kimse dokunmamıştır. Allah, dilediğini yaratabilir. O, "ol" der, dilediği de olur (177). Öyle de olur (178).

Melekler, Meryem'e İsa'yı şöyle müjdeler: "Ey Meryem! Allah, sana kendinden bir sözü, adı Meryem oğlu İsa olan Mesih'i, dünya ve ahirette şerefli ve Allah'a yakın kılınanlardan olarak müjdeler. Beşikte ve yetişkinlikte insanlarla konuşacak ve iyilerden olacaktır... Ona kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecektir. Onu İsrailoğullarına elçi yapacaktır..." (Âl-i İmrân 45-49).

Meryem, gebe kalınca uzak bir yere çekilir. O, bir hurma ağacının altında, doğum sancıları içinde bunaldığında birisi ona şöyle seslenir: "Sakin üzülme! Rabbin karnında bulunanı şerefli kılmıştır..." Meryem doğum yapınca çocuğunu alıp gelir. Onu kınarlar. Bu durum karşısında Meryem, beşikteki çocuğun cevap vermesini işaret eder. Beşikteki çocukla nasıl konuşabileceklerini sorduklarında, çocuk da, kendisinin Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu, Allah'ın ona kitap vereceğini, insanlara yararlı olmak üzere gönderildiğini, namaz kılmak, zekât vermek ve annesine iyi davranmakla emredildiğini söyler (179).

Kur'ân'da "Allah'ın Kelimesi", "İlâhî ni'mete ermiş" ve "salihlerden" olarak nitelendirilen Hz. İsa, büyür, peygamberlikle görevlendirilir. Allah'ın emirlerini İsrailoğullarına tebliğ eder. Alacalıyı iyi etmek, körlerin gözünü açmak, ölüleri diriltmek, suretten kuş yapmak gibi mu'cizeler gösterir; fakat İsrailoğulları, ona inanmazlar (180).

Hz. İsa'nın yanında yer alan havariler, "Biz Allah'ın (dininin) yardımcılarıyız. Allah'a inandık. Sen şahit ol ki biz teslim olanlarız (Müslümanlarız)" derler. Havariler, Hz. İsa'ya uyarlar. İncil'e inanırlar. Onlar, peygamberleri tanıyan, Allah'ın birliğini bilen kimselerdir. Havariler, Hz. İsa'dan bir mu'cize olarak Rabbinin gökten bir sofrayı indirip indirmeyeceğini sorarlar. Bunu kalblerinde kanaat hasıl olması için isterler. Hz. İsa, "...bizi rızıklandır. Sen rızık verenlerin en hayırlısı" diye dua eder. Sofra iner, yerler. Böylece onun hak peygamber olduğuna inanırlar (181).

Benî İsrâîl, Hz. İsa ve havarilerin Allah yolundaki çalışmalarını önlemek için İsa'yı öldürmeye karar verirler. Allah da onların planlarını boşa çıkarır (182). İsa sanarak ona benzeyen başka birini yakalayıp çarmıha gererler. "Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdük" derler. Halbuki onlar İsa'yı değil, başka birini öldürmüşlerdir. İsa'yı Allah kendi katına yükseltmiştir (183).

Hz. İsa'nın ref'i (yükseltilmesi) olayından sonra ona inananlar artar. Ancak Hristiyanlar da, İsrailoğulları gibi, ana yolu kaybederler, sapıtırlar. Zira onlardan bir kısmı Hz. İsa'ya Allah, bir kısmı Allah'ın oğlu,

bir kısmı da üçden biridir diyerek küfre düşerler (184). Onların bu taşkınlıkları karşısında Yüce Allah şöyle buyurur: "Ey Ehl-i Kitap! Dini-nizde taşkınlık etmeyin. Allah hakkında ancak gerçeği söyleyin. Mer-yem oğlu İsa Mesîh, Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçilerine inanın, üçtür, demeyin. Çünkü Allah, yalnız bir tek tanrıdır" (185).

Kur'ân, Allah'tan başkalarını tanrılaştıran Hristiyanları uyarmak üzere, Yüce Allah'ın Hz. İsa'ya şu soruyu soracağını temsili olarak anlatır: "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, beni ve annemi Allah'dan başka iki ilah olarak benimseyin dedin?" (186).

Kur'ân, Hz. İsa'nın gerçek şahsiyetini onun İsrailoğullarına şu hitabıyla açıklar: "Ey İsrailoğulları! Doğrusu ben, benden önce gelmiş olan Tevrat'ı doğrulayan ve benden sonra gelecek ve adı Ahmed ola-cak bir peygamberi müjdeleyen Allah'ın size gönderilmiş bir peygambe-riyim" (187).

3. Teslis (Ekanim-i Selâse)

Bu başlık altında Hristiyan inançlarının en önemlisi olan üçleme (teslis) anlatılacaktır. Ancak, daha önce Hristiyan inançlarını özet ola-rak vermekte fayda vardır. Bunlardan bir kısmına daha önce yer yer temas edilmişti.

Hristiyanlıkta inanç esasları üzerinde asırlardır tartışmalar yapılmaktadır. Bir kimsenin Hristiyanlığa girişi, vaftiz ve iman ikrariyle olur. İman ikrarına giren esaslar, Hristiyan Kutsal Kitabında açık olarak yer almaz. Bu esaslar, ilk Havariler Konsilinden başlayarak özellikle 4 ve 5. Yüzyıllardaki konsillerde tesbit edilmiştir. Daha sonraki konsillerde de, diğer konular yanında, inançla ilgili olanların bir esasa bağlanılmasına çalışılmıştır. Ancak inançlar konusunda Kiliseler, mez-hepler arası ortak konular bulunduğu gibi, farklı olanlar da vardır. Biz burada hemen hemen bütün Hristiyanlarca kabul edilen Havariler İnanç Sistemi (Havariler Kredosu) denilen ortak inançları vereceğiz.

IV. Yüzyıla ait üç bölümlü, oniki maddeli Havariler İnanç Sistemi şu şekildedir:

- I. 1. Ben, Tanrı'ya, kudretli Baba'ya;
- II. 2. ve O'nun biricik oğlu Rab İsa'ya,
3. Bâkire Meryem ve Kutsal Ruh'tan doğmuş olduğuna,
4. Pilatus zamanında çarmıha gerildiğine, öldüğüne ve gölmüldüğüne,
5. Üçüncü gün ölümler arasından dirildiğine,
6. Göklere yükseldiğine,
7. Baba'nın sağında oturduğuna,
8. Oradan ölümleri ve dirileri yargılamak üzere ineceğine;
- III. 9. Ve Kutsal Ruh'a,
10. Kutsal Kilise'ye,
11. Günahların bağışlanacağına,
12. Ölümlerin dirileceğine, sonsuz hayata, inanırım.

Yukarıda sıralanan oniki madde, üç bölüme ayrılabilir. Bunlardan ilki Tanrı, ikincisi İsa ve üçüncüsü de Kutsal Ruh'la, dolayısıyla Kilise ile ilgilidir. Bundan dolayı Hristiyan inançları, teslis'in üç maddesi etrafında kümelenmektedir.

Hristiyan Kutsal Kitabında teslis kelimesi ve teslise imanı açıklayan sarîh (açık) bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bununla beraber Hz. İsa'nın havarilere "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismiyle vaftiz eyleyin" (188) şeklinde emir verdiği bilinmektedir. Ancak ilk konsillerde bu konu tartışılmış; İznik Konsilinde (325) Baba ve Oğul'un, İstanbul Konsilinde de (381) Kutsal Ruh'un tanrılığı karara bağlanmıştır. Böylece bugüne kadar kabul edilegelen "teslis inancı" ortaya çıkmıştır.

Yahudi geleneğinde tektanrıcılık hâkim olmasına rağmen böyle bir çevreden çıkmış olan Hristiyanlıkta teslisin yer alması, İsa'nın

tanrılaştırılmasının teolojik bir sonucu olarak görülmektedir. Kutsal Ruh'un da ayrı bir ilâhî varlık olarak görülmesi, üç ayrı tanrı ortaya çıkarmıştır. Bu duruma çare bulmak için, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un bir ulûhiyetin üç ayrı tezahürü olduğunu ihtiva eden teslis formülü bulunmuştur. Yunanca üçleme terimi (trias), ilk defa Antakyalı Teofilos tarafından muhtemelen 180 yıllarında kullanılmıştır. Üçleme doktrini, Hristiyanlara göre, tek başına insan aklıyla değil, ancak ilhamla anlaşılabilen bir sırdır. Bundan dolayı teslis, "izah edilmesi zor, fakat inanılması gerekli bir sır" olarak formüleleştirilmiştir. Ancak belirtilmelidir ki teslis, Hristiyanların ilk defa buldukları bir doktrin de değildir. Diğer bazı dinlerde ve felsefî-teolojik cereyanlarda, Hristiyanlıktan önce, teslise rastlanmaktadır. Sümerlerde Anu-Enlil-Ea; Mısır'da Osiris-Isis-Horus; Hinduizmde Brahma-Vişnu-Şiva; Tibet'te Om-Ha-Hum şeklinde; Eski Yunan'da Zeus etrafında kurulan teslis (Zeus-Hera-Apollo) dikkati çekmektedir.

Hristiyanlık yayıldıkça, yayıldığı alanda hâkim din, inanç ve kültürlerin etkilerinden kurtulamamış, onların bazı özellik ve niteliklerini benimsemiştir. Böylece aslî bünyesinde bulunmayan teslis inancı, Hristiyanlığa sonradan giren çok çeşitli unsurlardan sadece birisidir.

Teslisin Unsurları:

Teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh gibi üç unsurdan oluşur:

a. Baba (Allah):

Hristiyanlıkta teslisin ilk ve asıl unsuru, Baba'dır. Hristiyanlıkta Allah, Baba olarak nitelendirilir. Allah, en mükemmel ve sonsuz saf bir ruhtur. O, her şeyin yaratıcısı ve sahibidir. Sonsuzdur, her yerde vardır ve her şeyi bilir. Fakat Allah'da bütün bu özellikler ayrı değil, bir bütün olarak birleşiktir. Allah, her şeyi görür. Kimse onu göremez (Hristiyan Kilisesine göre, varlığı görülmeyen Allah, Mesih İsa vasıtasıyla görünmüştür).

Hristiyanlara göre, Allah'ın özü sevgidir. Allah, bu sevgiyi biricik oğlu İsa'yı insanları günahattan kurtarmak için dünyaya göndermekle göstermiştir. Allah'ın özü, Baba Allah, Oğul Allah ve Kutsal Ruh Allah

olarak görünürse de yine o birdir. Bölünmez bir özdür, cevherdir. Çünkü bu cevher, ruhtur. Ruhta bölünme kabiliyeti yoktur. Bunun için de Allah birdir. Allah mukaddes üçlüktür.

"Kutsal Üçlük'ün üç şahsının herbiri Tanrı'dır: Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh Tanrı". Bunlar bir Tanrı'nın değişik tezahürleri, sıfatları olarak izah edilmeye çalışılmaktadır. Hristiyanlarca bu üçlük, "izah edilmesi zor, fakat inanılması gereken bir sır" olarak formüle edilmiştir.

Dört İncil'de de Tanrının birliği, yüceliği, sonsuz gücü, yaratıcılığı vardır. İnciller, Tanrının varlığı konusunda ayrıntılı bilgi ve düşünceler ileri sürmez. Yalnız Tanrının önsüz-sonsuz olduğundan bahseder. İncillerden meselâ Yuhanna İncili, Tanrı konusunda yalnız "var idi" der, başka bir açıklamada bulunmaz (189). Bununla beraber bu durum, Tevrat'ta da öyledir.

Hristiyan inancına göre "Baba" olarak nitelendirilen Tanrı, nurdur; İsa da onun oğludur. Tanrı , İsa'nın şahsında insan ile birleşmiştir. İsa'nın bedeni insan, ruhu tanrıdır. Onda tanrılık bir öz vardır. İnsanı Tanrı ile birleştiren, sevgidir. Tanrı, insanı Âdem'den beri devam edip gelen aslî suçtan kurtarmak için oğlunu göndermiştir. O da çarmıhta kendini feda ederek insanlığı kurtarmıştır.

b. Oğul (İsa Mesih):

Baba, Oğul, Kutsal Ruh birbirinden farklı olarak telâkki edilmiştir. Aralarındaki münasebet, 381'de İstanbul'da toplanan konsilde şöyle açıklanmıştır: Tanrı Baba, doğmamış, doğurulmamıştır. Oğlu İsa ise doğmuş, doğurulmuştur. Kutsal Ruh, Tanrıdan çıkmıştır. Daha sonra 431'deki Efes Konsilinde Meryem, Tanrının Anası, Tanrı Doğuran (Teotokos); İsa ise gerçek bir tanrı, ilâhî-beşerî iki tabiata sahip bir insan ve Baba ile aynı cevherden olduğu kabul edilmiştir. Kadıköy konsilinde ise (451'de) İsa'da bir şahısta ayrı iki tabiatın bulunduğu, Bakire Meryem'in Baba'sı tarafından ilâhî, anası bakımından beşerî İsa'yı doğurduğu karar altına alınmıştır. Ancak bu karara İsa'da tek tabiat bulunduğunu, yani onda ilâhî tabiatla beşerî tabiatın birleştiğini savu-

nanlar itirazda bulunmuş ve daha sonra bunlar Monofizit olarak adlandırılmıştır.

Bazıları, teslisi, içinde yine İsa bulunmakla beraber, Kutsal Ruh'un yerine Meryem'i koyarak kurmuşlardır. Hristiyanlıkta İsa ve Meryem konusunda yazılanlar; "Kristoloji" ve "Mariyoloji" diye adlandırılan iki ayrı bilim dalının oluşmasına yol açmıştır.

İncillere göre İsa konusu işlenirken, onun şahsiyetiyle ilgili tartışmalara yolaçacak İncil ifade ve deyimlerine; ayrıca Pavlus'un İsa'nın ölümü, dirilmesi ve tanrılığıyla ilgili görüşlerine de temas edilmişti. Bütün bunlara İsa'nın doğumu, hayatındaki olağanüstü olaylar, mucizeleri de katılabilir. Dolayısıyla "Allah'ın Oğlu" deymiyle başlayan gelişme, onun tanrı kabul edilmesine kadar varmıştır.

Pavlus, Hristiyanlığı, merkezi İsa'nın insanı kurtaran ölümü olan bir mister (sır) dini haline getirmiştir (Eski Yunan'daki gibi). Bu yeni görüşte İsa; ilk şakirtlerinin gördüğü gibi, yalnız tarihî bir insan olarak değil, ölen, dirilen ve göklere yükselen Rab (Kyrios) olarak tasvir edilmiştir. Bu "Kyrios" terimi, Hristiyan teolojisine göre hem muallim, hem ilâhî Rab, hem de kral anlamlarını içinde bulunduran bütün şeref ünvanlarını ifade eder. Bu "Kyrios" lakabı, İsa'ya yöneltilen dualarda büyük bir önem taşır. Dolayısıyla eskiden beri Hristiyanlar, ilâhî Rab olarak kabul ettikleri İsa Mesih'e dua veya onun adıyla Tanrıya niyaz ettiler.

Hristiyanlıkta İsa, insan şeklinde bir ilahtır. Allah, İsa'da bedenleşmiştir. Baba Allah, insanlara, sevgi ve merhametini göstermek için, İsa Mesih suretinde yaklaşmış ve aralarında yaşamıştır. Böylece Allah'ın inayeti, insanlara İsa Mesih vasıtasıyla erişmiştir. İsa'ya tapınmak, ona kul olmak, Baba Allah ile temas kurmaktır. Çünkü o, Baba ile aynı cevherdendir ve Baba gibi mükemmeldir. O gerçek Allah'dır. Çünkü o, çeşitli mucizeleriyle, ölmesi ve sonra dirilmesiyle "Tanrı" olduğunu göstermiştir. Allah'ın oğludur. O, aynı zamanda gerçek insandır.

Bir insanın tanrılaştırılması; peygamberde görülen mu'cizelerin Allah'a değil de o insana verilmesinden kaynaklandığı gibi, tarihte benzeri görülen olaylardanda etkilenmiş olabilir.

c. Kutsal Ruh:

Hristiyanlıkta teslisin üçüncü unsuru, Kutsal Ruh'tur. 381 tarihinde İstanbul'da toplanan konsilde Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul gibi tanrı olduğuna karar verilmiştir. Katoliklere göre Kutsal Ruh, hem Baba, hem de Oğul'dan çıkar. Ortodokslar ise Kutsal Ruh'un Oğul yoluyla Baba'dan çıktığına inanırlar.

Kutsal Ruh, Baba ile aynı cevherden, fakat ayrı bir mahiyet olarak kabul edilmektedir. Baba'nın bütün kudret ve iradesini kendinde taşımaktadır. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, tek bir cevherde toplanmış üç ayrı şahıstır; hepsi de ebedidir.

Kutsal Ruh, İsa'nın vaftizinde, onun tanrılığını açığa vurmak için bir güvercin şeklinde üzerine konmuştur. Kutsal Ruh, Allah gibi her yerdedir. Fakat o, öldürücü günahlardan uzak olan inanmışların içinde oturmaktadır. Kutsal Ruh, iyi düşünceler verir; tevbe, dua ve niyaz öğretir. Sembolü, beyaz güvercindir. Kutsal Ruh, vaftiz ile insana gelir. Baba'dan çıkan, Oğul'da bütün doluluğu ile duran ve Oğul'dan insanlara verilen Ruh Allah'tır. Fâil ve müessir Allah, budur. Baba bütün işlerini bu Mukaddes Ruh ile yapar ve daima onunla kudretini gösterir. Kutsal Ruh, azizlere ve iyilere peygamberlerin ve havarilerin seslerini ilham eder. Kilise'yi Allah'ın nimeti ve armağanlarıyla doldurur. Kilise'yi hatalardan o korur.

Sonuç olarak Hristiyanlıkta Baba Allah, yaratıcı; İsa Mesih, kurtarıcı ve Kutsal Ruh da takdis edicidir.

4. İnciller

"İncil", kelime olarak müjde, iyi haber anlamına gelir. İnciller, Hristiyan Kutsal Kitabının (Kitâb-ı Mukaddes: Bible. Yunanca biblia: kitap'dan) bir bölümü olan Yeni Ahit'te bulunur. Diğer bölüm, Eski Ahit adını alır. Hristiyanlar, bir başka dinin (Yahudiliğin) kutsal kitabına

kendi kitapları içinde bölüm olarak yer veren tek örnektir. Ancak Hristiyanların elindeki Eski Ahit, Tanah'ın Yunanca'ya Yetmişler Çevirisi olmakla beraber, içindeki kitap sayısı aynı değildir. Eski Ahit, 39 kitap-tan ibarettir. Yeni Ahit ise 27 kitap ihtiva eder. Dolayısıyla Hristiyan Kutsal Kitabı toplam 66 kitaptır.

Yeni Ahit'te 4 İncil, 21 mektup, Resullerin İşleri ve Vahiy vardır. Bunlar III. Yüzyıldan sonra Yunanca yazılan 27 kitaptır. Yeni Ahide giren bu kitapların havarilerden geldiği ve sahîh olduğu kabul edilmektedir. Bununla beraber İnciller'in Hz. İsa'nın eseri olmadığını, sonradan ve ihtiyaca göre yazıldığını, İsa'nın düşüncelerinden uzaklaşıldığını ileri sürenler de bulunmaktadır. Ayrıca, İnciller'de, İsa'nın söylediklerinin tamamı yer almadığı gibi, İsa'ya ait olmayan bazı fikirlerin de yer aldığı kabul eden Hristiyanlar ve hattâ Hristiyan din adamları vardır. Günümüzde İnciller'in, Kur'ân gibi değil, Hadîsler gibi düşünülmesinin gerektiğini samîmî olarak itiraf eden Hristiyan din adamları ve yazarlarına da rastlanmaktadır.

Hristiyan Kutsal Kitabının her iki ana bölümü için Kilisece sahîh (kanonik) görülmemiş metinler bulunmaktadır. Bunlara apokrif metinler denilir. Apokrif metinler üzerinde teologlar ve mezhepler arasında tartışmalar vardır. Eski Ahidin Yunancaya Yetmişler Çevirisi'ndeki bazı yazılar, Yahudilerin Kutsal Kitabına tahminen 100 yılında Jamnia'da toplanan konsilce dahil edilmemiştir. Aşağı yukarı M.Ö. 300-MS. 100 yılları arasındaki Yahudi hayat ve düşüncesi yanında, aynı zamanda Hristiyanlığın başlangıç yılları hakkında da bilgi veren bu yazılardan hangilerinin Hristiyan Kutsal kitabına (Eski Ahid kısmına) alınabileceği konusunda ilk Kilise yetkilileri arasında fikir ayrılıkları sürüp gitmişse de, bunlardan bir kısmı Vulgat'a (Jerome tarafından, tahminen 404'te, Papa Damasus'un emriyle Hristiyan Kutsal Kitabının Latince'ye çevirisi) alınmış ve sahîh görülmüştür. (Bu yazıların listesi daha önce Yahudi Kutsal Kitabı (Tanah) tanıtılırken verilmişti). Protestan liderler, bunların okunmasında fayda bulunmakla beraber, onlardan bir doktrin çıkarılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Trent Konsilinde (1548) bunların sıhhati te'kit edilmiştir.

Yeni Ahid'in apokrifleri, bazısı ikinci yüzyıla kadar geri giden yazılardır. İsa ve diğer Yeni Ahit şahsiyetleriyle alâkalı bu yazılar, Yeni Ahid'e dahil değildir. Bunlar, kanonik olmamakla beraber, halk seviyesinde ilk Hristiyan hayat ve düşüncesini aksettirmeleri bakımından önemli bulunmaktadır. Bu yazılar, dört gruptur: 1) İnciller: Bunlardan "İbranîlere Göre" ve "Tomas İncili" gibi bir kısmı, ilk şifahî geleneği ihtiva eder. Diğerleri, İsa'nın çocukluğu ve hayatı ile ilgili daha fazla bilgi edinmek gayesiyle umûmî arzu üzerine yazılmıştır. Bunlara "Tomas'ın Çocukluk İncili", "Nikodemus İncili", "Protoevangelium", "Marangoz Yusuf'un Tarihi" misal olarak verilebilir. 2) Petrus, Pavlus, Yuhanna gibi ilerigelen kimselerin yaptıklarını anlatan "Resullerin İşleri". 3) Mektuplar: İsa ile Abgar'ın haberleşmesi, Pavlus'un kayıp mektubu, Lentuluus'un Mektubu gibi. 4) Vahiyyer : Meselâ Petrus'unki gibi.

a. Dört İncil

Dört İncil; Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleridir. Bir takım ayrılıklara rağmen, ilk üç İncil arasında benzerlik bulunduğundan bunlara Sinoptik İnciller denilir. Sinoptik İncillerin 60-85 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir. Dördüncü İncil olan Yuhanna İncili, 100 yılı sonrasında yazılmış olup ilk üç İncil'in yorumlarını da ihtiva etmektedir.

Metin araştırmaları sonucu çoğunluğu oluşturan bir kısım bilginlere göre en eski İncil Markos'tur. Matta daha sonradır. Luka İncili, ilk iki İncil'e dayanmaktadır. Ancak üç İncil'in de ele geçmemiş Âramca bilinmeyen bir İncil'e dayandığı kabul edilmektedir. Hz. İsa'nın (A.S.) M.Ö. 6 veya 4 yılında doğduğu, vaftizinin 28, hizmetinin başlamasının 30 ve çarmıh olayının 33 yaşında iken olduğu gözönünde bulundurulursa, eldeki en eski İncil'in ondan en az 30 sene sonra yazıldığı anlaşılır.

Hız. İsa'nın şakirtleri arasında okuma yazma bilenler yok denecek kadar azdı. İncillerde verilen bilgiler, ağızdan ağıza nakledilen rivayetler halinde idi. İncillerin yazıya geçirilmesi konusu, bilinmeyen noktaları çok olan bir konudur. Eldeki İncillerde Hız. İsa'nın onları yazdırdığını belirten ifadelere rastlamak zordur. Gerçi "bana verdiğin sözleri onlara verdim" (Yuhanna 17:8,14) gibi açıklamalar vardır. Ancak İncillerin nasıl

yazıldığıını bilemıyoruz. Bazı kaynaklarda ilk Hristiyanların İncilleri bulunduğu kaydedilir. Bu İnciller, Yahudiler ve Romalıların takibi dolayısıyla yazarlarınca korunmak için bazı yerlerde saklanmış veya ele geçirilerek yok edilmiştir. Bugünkü İncillerin bilinmeyen kaynaklarının bunlar arasında bulunduğu ileri sürülmektedir.

Sonraki İncillerin yazılmasında sözlü geleneğin tesbit edildiği, önceki bazı İncillerden faydalanıldığı yolunda iddialar varsa da bu konuda kesin bir kanaata ulaşamıyoruz. Ancak bazı Hristiyan kaynaklarında bu İncil metinlerinin üç veya dört defa değiştirildiği de açıklanmaktadır. Bu, daha önce de temas edildiği gibi, ilk Hristiyanların arasında çıkan fikir ayrılıkları dolayısıyla olmuştur. Onlar, kendi görüşlerini desteklemek veya inanmayanları ikna etmek için böyle bir yola gitmişlerdir. Ayrıca İncillerin yazılmasında belirli ölçülerin olmadığı, bunların kontrol edilmediği, her önüne gelenin İncil yazdığı ve böylece yüz civarında İncil'in ortaya çıktığı bilinmektedir. Eldeki dört İncil, bu yüz kadar İncil arasından birbirlerine en yakın bulunarak seçilmiş ve bunların sahih olduğu, Kutsal Ruh'un himayesi altında yazıldığı kabul edilmiştir. Kilise, ayrıca Pavlus, Petrus, Yuhanna, Yakub ve Yahuda'nın mektuplarını, Resullerin İşleri (tahminen Luka'nın) ve Vahiy (Yuhanna'nın) kitaplarını da sahih sayarak hepsini Yeni Ahid'e dahil etmiştir.

Kilisenin sahih saymayarak Yeni Ahit dışında bıraktığı İnciller ve yazılar arasında Ebionitlerin İncili ve Barnaba İncili meşhurdur. Bu İnciller; bugünkü Hristiyanlığın aksine, Allah'ın birliğini, Hz. İsa'nın Allah'ın kulu ve resulü olduğunu, ilâh olmadığını, çarmıha gerilenin o olmadığını ve Hz. İsa'dan sonra bir peygamber geleceğini bildirmektedir. Görüldüğü gibi burada verilen bilgilerle Kur'ân'da verilen bilgiler arasında uygunluk görülmektedir.

b. Yeni Ahitteki Çelişki ve Tutarsızlıklar

Kilise, İnciller yanında, bir kısım mektup ve kitapları da Yeni Ahit adı altında toplayarak kesin bir kutsal metin bulunmaması eksikliğini gidermek istemiştir. Ancak bunlar, bizzat Hz. İsa'nın söyleyip yazdırttığı sözler değildir. Çünkü o, Ârâmca konuşmakta idi. Halbuki Yeni Ahit metinleri Yunanca'dır (Eldeki en eski Yeni Ahit metinleri Yunanca'dır).

İnciller, belirli bir senetle Hz. İsa'ya dayanmamaktadır. Meselâ Luka, İncili'nin başında Teofilos adlı bir dostuna hitap eder, onun için yazdığını açıklar (190). Bu yazılar, tabîî ki Hz. İsa'ya değil, Luka'ya aittir. Hattâ metin incelemeleri sonucu, en kuvvetli İncil olarak kabul edilen Luka İncili'nin bazı bölümlerinin ona ait olmadığı da ortaya çıkmıştır.

Şimdi Yeni Ahid'i oluşturan kitaplardaki çelişki ve tutarsızlıklardan birkaçını misal olarak vereceğiz.

1. Hz. İsa'nın nesebi, Luka İncilinde Matta İncilinden farklı anlatılır. Meryem'in kocası Yusuf, Luka'ya göre Heli'nin, Matta'ya göre Yakub'un oğludur (Bkz. Luka III:23; Matta I: 16).

2. Markos İncili'nde "İncil", Allah'a ("Allah'ın İncili" şeklinde), Pavlus'un Romalılara mektubunda Hz. İsa'ya nisbet edilir ("Oğlumun İncili" şeklinde) (Bkz. Markos 1:14; Romalılara 1:8-10).

Öte yandan aynı Markos İncili'nde bir yerde "İsa Mesih'in İncili" diğer bir yerde de "Allah'ın İncili" denilmektedir (Bkz. Markos 1:1; 1:14).

3. Luka İncilinde bir yerde "Kurtarıcım Allah", diğer bir yerde de "kurtarıcı İsa" denilmektedir (Bkz. Luka 1:47; II:11).

4. Hz. İsa için sık sık hem "Allah'ın Oğlu", hem de "Yusuf Oğlu", "Davudoğlu", "Âdem oğlu" deyimleri kullanılmaktadır.

5. Bir İncil'de bulunan bilgi, ötekinde yoktur. Bazen bir bilgi, dört İncil arasında sadece bir tanesinde bulunup ötekilerde bulunmaz. Bazen de üç İncil'de bulunup dördüncüsünde bulunmaz. Meselâ Hz. İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftizi Matta, Markos ve Luka'da mevcut iken Yuhanna'da yoktur (Bkz. Matta III: 3-17, Markos I: 9-12, Luka III: 21-22, 4:1).

6. İlk üç İncil'e göre Hz. İsa'nın esas memleketi Galile, Yuhanna'ya göre Yahudiye'dir (Bkz. Matta XIII: 54-58, Markos VI:4, Luka IV:29 Yuhanna IV:3, 43-45). Matta ve Luka'ya göre İsa Bethlehem'de doğmuştur (Bkz. Matta II/1;Luka IV/4,15). Markos ve Yuhanna'da bu konuda bir açıklık bulunmamaktadır ve İsa'nın Galile'den geldiği belirtilmektedir (Bkz. Markos I/9; Yuhanna VII/42).

7. Matta'ya göre oruçlu olup Hz. İsa'ya soru soranlar Yuhanna'nın talebeleri, Markos'a göre Yazıcılar ve Ferisilerdir (Bkz. Matta IX: 14, Markos II: 18).

8. Hz. İsa Eriha memleketinden çıktığında, kendisine Matta'ya göre iki, Markos'a göre bir kör, gözlerinin açılması için başvurmuştur (Bkz. Matta XX:30, Markos X:46).

9. Matta ve Markos'ta Hz. İsa'nın görevi Vaftizci Yahya hapse atıldıktan sonra, Yuhanna'da ise hapisten önce başladığı kaydedilmektedir (Bkz. Matta IV:12-17, Markos I:14-15, Yuhanna III: 22-26, IV:1-3).

10. Havarilerden İsa'yı ele verecek kimsenin tarifi İncillerde farklı olarak zikredilmektedir. Bu konuda Yuhanna İncilinde İsa'nın lokmayı batırıp kendisine verdiği, diğer İncillerde farklı anlatımlar altında eli İsa'nın eliyle beraber sofrada olan kimse denilmektedir (Bkz. Yuhanna XIII: 26, Markos XIV'20; Matta XXVI: 23 Luka XXII: 21)

11. Kudüs'e giderken Hz. İsa'nın sıpaya binmesi, bindirilmesi şeklinde birbirine tezat teşkil eden ifadeler yanında, konuyla ilgili farklı anlatımlar göze çarpmaktadır (Bkz. Markos XI:7; Matta XXI: 5; Luka XIX: 30-35; Yuhanna XII:14).

12. Zebedi'nin zevcesi Meryem'in Mesih'e gelmesi konusu, Matta ve Markos'ta farklı bir şekilde anlatılırken, Luka ile Yuhanna İncillerinde bu konuda bir şey söylenmez (Bkz. Matta XX: 20-22; Markos X:35-40).

13. Matta'da Yahya'nın (Hz. Yahya) bir yerde çekirge ve yaban balığı yediği, bir başka yerde de yiyip içmediği söylenmektedir (Bkz. Matta III:4; XI: 18-19).

14. İncillerde Tanrıyı görme konusunda farklı, birbiriyle çelişen açıklamalar bulunmaktadır (Bkz. Yuhanna V: 37, XIV: 7-9; Matta XVIII: 1-14; Markos IX: 1-8).

En kuvvetli Incil sayılan Luka Incilinin yazarı, Pavlus'un talebesidir ve havarilerden değildir. Luka, Incilini Pavlus'un telkinleri doğrultusunda yazmıştır. O, Incilini, diğer Incilleri inceleyerek yazdığını en başta söylemektedir. Ancak diğer Incillerle arasındaki farklar gözönünde bulundurulursa ya onunki, ya da diğerlerinininki doğru değildir. Diğerlerine bakıldığında, onların birbirleriyle ve kendi içinde çelişkiler, tutarsızlıklar, farklı açıklamalarla dolu olduğu, bazen birinde bulunan bir anlatımın ötekinde bulunmadığı göze çarpmaktadır. Bütün bunların yanında onların muhteva ve ifade tarzı bakımından insan eseri olduğu, yazarın kendi görüşlerini aksettirdiği ilk bakışta anlaşılmaktadır.

Bu gibi çelişki ve tutarsızlıkların Allah'a nisbet edilen bir kitapta bulunmayacağına, öte yandan bir peygamberin kendini tanrılaştırıp Tanrı'yı da insanlaştırmayacağına göre, Hristiyan Kutsal Kitabının sonradan insan eliyle yazıldığı ve tahrif edildiği anlaşılmaktadır.

5. Kilise ve Âyinler.

a. Kilise

Kilise, Yunanca "eklesya" (ecclesia) kelimesinden gelmektedir. Bu kelime, meclis, cemaat anlamındadır. Sonraları ibadet yeri için de kullanılmıştır. İsa'nın yolunu benimsemiş olanların bir yerde meydana getirdiği topluluk, "Kilise" diye adlandırılmıştır.

İlk Hristiyanların ibadet ettikleri ayrı bir yer yoktu. Onlar, uygun yerlerde toplanıyorlardı. Daha sonra bu toplanmalar, Kilise özel mülküne kavuşunca oralarda oldu. Nihayet IV. Yüzyılda ma'betli devre başlamış, Hristiyanlar Kilise adını verdikleri yapılarda ibadetlerini yapma imkânı bulmuşlardır.

Hız. İsa'ya göre 12 havari, başlayan yeni devrenin ilk nüvesi idi. Onların lideri Petrus'tu. Petrus, İsa'nın çarmıh ve tekrar dirilişinden sonraki Pentakost günü, Kutsal Ruh'un Kudüs'te ilk Hristiyan topluluğu üzerine dökülmesi sonucu meydana gelen Kilise'nin başı oldu. O gün, onlar, çeşitli dilleri konuşur oldular. Cemaata 3.000 kişi katıldı. İlk Kilise, Kutsal Ruh vasıtasıyla ilâhî güçle dolmuş oldu. Böylece Kilise'nin,

İsa'nın bedeni hatırasıyle değil, ma'nevî varlığıyle bütünleşmiş olduğu kabul edilmişti. O günden sonra İsa'nın Kilise'de hazır bulunduğu inanıldı.

Pavlus, önce katı bir Hristiyan düşmanı iken, 32 yılında Şam yolunda İsa'yı ma'nen gördüğünü iddia ederek Hristiyan oldu. Daha sonra Hristiyanlığın Yahudi olmayanlar arasında yayılmasında büyük rol oynadı. Başta Petrus ve Pavlus, ilk Hristiyanlar, çeşitli yerlere giderek oralarda cemaatlar oluşturdu. Bu cemaatlar, dinî âyin ve törenleri, ibadet işlerini yürütmek üzere birer idareci seçti; bu idareciler, ruhban sınıfının başlangıcı oldu.

Petrus ve Pavlus, Roma'da öldürüldü. Onların mezarının Roma'da bulunması, Roma Kilisesinin bütün Hristiyanlığı temsil ettiği iddiasına yolaçtı. Bu sırada mahallî Kiliseler de kurulmuştu. Görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Konstantin, IV. Yüzyılda Hristiyanlığa serbestlik tanıyıp görüş ayrılıklarını gidermek istedi. Böylece konsiller devresi başlamış oldu.

325'de İznik'te toplanan konsilde, İsa'nın mahluk olduğunu savunan Aryüşçülere karşı, İsa'nın tanrılığını, Baba'nın Oğlu olarak onunla aynı cevherden geldiğini ileri sürenlerin görüşü kabul edildi.

381'de İstanbul'da toplanan ikinci konsilde Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul'la aynı cevherden olduğu, dolayısıyla onun da ilah sayılması gerektiği kararlaştırıldı.

431'de Efes Konsilinde, Bâkire Meryem'in Tanrının Anası olduğu, Mesîh'in gerçek bir tanrı ve iki tabiata sahip bir insan bulunduğu kararına varıldı. Ancak bu konsilde İsa'nın insanlık ve tanrılık unsurlarının birleşme konusu halledilemedi. Bunun için 451'de Kadıköy Konsili toplandı. Bu konsilde İsa'nın iki tabiata (insânî ve ilâhî) sahip olma konusunda önceki konsilde halledilemeyen hususlara yeni açıklamalar getirilerek karar altına alındı. Ancak İsa'da insânî ve ilâhî iki tabiatın birleştiğini savunanlar (Monofizitler), bu konsilde alınan kararları kabul etmediler ve ayrıldılar. Böylece Hristiyan dünyasında ilk ciddi bölünme ortaya çıkmış oldu. Her Kilise, kendinin haklı olduğunu, gele-

neğinin havarilere dayandığını ileri sürüyor ve kendi dinî konularını hal-letmek için özel konsiller (sinod'lar) oluşturunuyordu.

Kadıköy (Kalkedon) Konsilini diğerleri takip etti. 869'da İstanbul'da yapılan 8. Konsilde Kutsal Ruh'un kimden çıktığı ve Roma Kilisesinin otoritesi gibi konular tartışıldı. Bu tartışmalar, Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılmasına yolaçtı. Zaten asırlarca doğu ile batı arasında üstünlük, âyin ve ibâdet usulü ile doktrinde gerginlik vardı. Nihayet 1054'te Roma Papa'sının İstanbul Patriğini afaroz etmesiyle kesin bölünme ortaya çıktı. Doğu Kilisesi Ortodoks, Batı Kilisesi de Katolik adını aldı.

XVI. Yüzyılda Batı Kilisesi kendi içinde bir defa daha bölündü. Çünkü reform hareketleri başlamıştı. Bunun sonucu Protestanlık ortaya çıktı. Böylece çeşitli Kiliseler doğdu. Her Kilise, bir mezhep görünüşü kazandı.

b. ibadet ve Âyinler

ba. İbadet

Hristiyanlıkta ibadet, kiliselerde cemaatla ve papaz nezaretinde olur. Bununla beraber ferdî dua ve "oruç" da vardır. Kilisenin sembolü, "haç"tır. Hristiyanlar, çeşitli vesilelerle haç çıkarırlar. İbadete çağrı, çanla olur. İbadetler; günlük, haftalık ve yıllıktır.

1. Günlük İbadet İbadet, önceden günde yedi defa yapılmakta iken, sonraları sabah, akşam olmak üzere ikiye indirilmiştir. Kilise, toplu ibadetleri ferdî ibadetten üstün gördüğü için, mecburî olmasa da, sabah, akşam ibadeti papaz nezaretinde kilisede yapılır. İbadet saatleri, iklim ve hayat şartlarına göre ayarlanır. Bu ibadetlerde Hristiyan Kutsal Kitabından parçalar okunur. Ayrıca ilâhîler söylenir.

2. Haftalık ibadet : Pazar günü, sabah ve akşam olmak üzere iki vakitte yapılır. Pazar günü yapılan ibadetin Hristiyanlar için büyük önemi vardır. Her Hristiyan, temiz olarak gelmeye itina gösterir. Bu ibadete katılmak, Katoliklerde mecburî, diğerlerinde farklıdır. Öyle mezhep vardır ki senede birkaç defa Pazar ibadetine katılmayı yeterli görür.

Bunu Kiliseye bağılılığın bir işareti olarak kabul eder. Çünkü her Hristiyan, bir Kilise'ye kayıtlıdır.

Hristiyanlıkta Pazar Gününe verilen önem, bu günün Hz. İsa'nın diriliş günü olarak kabul edilmesinden kaynaklanır. Pazar Günü, Ekmek-Şarap Âyini (evharistiya) ile İsa'nın ma'nevî vücuduna iştirak edilmiş olunacağına inanılır. Bu ibadet, mutlaka kilisede ve papaz nezaretinde olur.

Pazar ibadetinde Hristiyan Kutsal Kitabından parçalar okunur, ilâhîler söylenir, dua edilir, vaazlar verilir.

3. Yıllık İbadet (*Noel, Epitani, Paskalya, Haç Yortusu, Meryemana Günü*): Bayram ve anma günü şeklindedir. Kilise yılı, normal yıldan farklıdır. Bazı bayramların günü sabittir, bazıları her yıl yeniden tesbit edilir. Meselâ Noel sabittir; Paskalya ise 22 Mart-19 Nisan arasında bir Pazar Günü yapılır ve hersene yeniden tesbit edilir. Kilise yılında genellikle dört devre bulunur: 1) Advent devri: İsa'nın doğum gününü hazırlayan dört haftalık bir tevbe zamanı, 2) Noel devri İsa'nın doğum günü, 3) Büyük Paskalya Oruç Hazırlığı, 4) Paskalya devri.

Yıllık ibadetlere birkaç misal:

Noel İsa'nın doğuşunun hatırasına yapılan bir bayramdır. Hristiyanlığın ilk üç yüzyılında böyle bir gelenek yoktur. Bu, IV. Yüzyılda başlamıştır. İsa'nın doğumunun kutlanması Batı'da 25 Aralık'ta, Doğu ve Ermeni Kilisesinde 6 Ocak'tadır. Noel, 24 Aralık akşamı Hristiyanların kilisede âyinle ve evlerinde yaptıkları kutsal gece eğlencesiyle başlar. 25 Aralık sabahı ise, kilisede şenlikler yapılır. İkinci bayram günü olan 26 Aralık'ta genellikle misafirler ağırlanır, ziyafetler verilir, hastaneler ve kimsesiz çocuklar ziyaret edilir.

İlk Noel, 336'da Roma'da kutlanmaya başladı. Aslında İsa'nın doğum yılı ve günü kesin olarak bilinmemekte idi. Hristiyanlar, Romalıların İran'dan aldıkları Mitra Dinindeki ölümsüz Güneş Tanrısının doğum günü bayramını İsa için kullanmaya başladı. Bu putperest Roma bayramı, 21-31 Aralık tarihleri arasında kutlanıyordu. Milâdî tak-

vim yılı başlangıcı olan yılbaşı ile Noel Bayramının bir ilgisi yoktur. Aziz Nikolas'la "Noel Baba"nın bir ilgisi olmadığı gibi. Noel Baba, Noel gecesi çocuklara hediyeler dağıttığına inanılan efsanevî bir kişidir; gerçek bir şahsiyet değildir. Bugün kutlanan Noel gecesiyle ilgili olarak yapılan çamlı, eğlenceli uygulamalar, dinî olmaktan çıkıp tamamen folklorik bir mahiyet almıştır.

Hristiyanlıkta Noel, belli bir tarihin yıldönümü olmaktan daha çok, insanlara bir "Işık" getiren "Tanrı'nın Oğlu"nun, yeryüzünde Tanrı'nın cisimleşmiş bir şekli olarak görünmesidir.

Noel ile ilgili ve onun devamı olarak kutlanan diğer bir Hristiyan bayramı *Epifani'dir* (Epiphanie). Bu kelime "görünme", "beliriş" anlamındadır. Soylulara, çobanlara çocuk İsa'nın görünmesidir. Başlangıçta bu bayram, Noel'inkine bağlanmıştır. Sonradan kutlanma günü ve şekillerinde Kiliseler arasında ayrılıklar olmuştur. Batı'da, Noel 25 Aralık'ta, Epifani 6 Ocak'ta; Doğu Kiliseleri'nde, Gregoryen Ermeni Kilisesinde, Noel ile Epifani, başlangıçta olduğu gibi, birlikte 6 Ocak'ta kutlanmaktadır. Önceleri bu bayram İsa'nın Betlehem'de (Beyt Lahim), Ürdün nehrinde vaftiz esnasında, Kana'da bir düğünde kendini göstermesi, "Tanrılığını açıklaması" hatırasına kutlanmıştır. Daha sonra İsa'nın vaftizinin hatırasına kutlanan bir bayram olmuştur. Bu, İsa'nın doğumunu, sünnetini ve "Tanrılığını" da hatırlatmaktadır.

Aslında Hristiyanlık öncesi dönemlere, eski inanç ve kültürlere ait ve onların karakteristiği olan ölen ve dirilen tanrı bayramları, kutlamaları Hristiyanlığa da geçmiş; Hristiyanî bir şekle bürünmüştür.

Paskalya İbranice geçiş anlamına gelen "pesah", Yunanca "paskhalia"dan gelir. Hristiyanlığın ilk devirlerindeki Yahudi Pesah bayramına denk olan bir bayramdır. O zaman Hristiyanlar, İsa'nın Pazar Günü dirilişini her Pazar kutlardı. Kilise teşkilatının yerleşmeye başladığı sırada kiliselerde özel bir Paskalya günü kabul edildi. Paskalya en büyük Hristiyan bayramlarından biridir. Paskalya, doğu Kilisesi için çok önemlidir. İnsanı ebedî ölümden kurtaracağına inanılan İsa'nın yeniden dirilişi olayı Kilise'nin ve her insanın hayatının merkezi

sayılmaktadır. Ortodokşlar ile Katoliklerin Paskalyaları arasında tarih bakımından fark vardır.

Haç Yortusu Haç, birbirine dik iki ağaç ve benzeri şeylerden meydana gelen şekle denir. Hristiyanlık öncesi devrelerde de çeşitli milletlerde haç sembolü vardı. İsa'nın çarmıh olayından sonra haç, Hristiyanları diğer dinlerin mensuplarından ayıran bir sembol olmuştur. Bu sembol, Hristiyanlara İsa'nın çarmıhta çektiği acıları ve ölümünü hatırlatır. Bu anı hatırlamak için Hristiyanlar (Protestanlar hariç) haç sembolünü kiliselerinde, mezarlarında, yol kavşaklarında, üzerlerinde bulundurlar. Konstantin zamanında İsa'nın çarmıha gerildiği ağaçların bulunduğu (326 yılında) savunulmuş ve bu olayın hatırasına, bir bayram başlatılmıştır. Ortodoksların haçının kolları genellikle birbirine eşitken, Latin (Katolik) haçının alttaki kolu diğerlerinden uzundur.

Meryemana Günü : Meryem'in günahsızlığını, lekesizliğini, ahlâk ve iffetini tanıtmak için Roma'da 1477'de başlatılan bir anma günüdür. Advent devresine dahil olduğundan anılma günü yıldan yıla değişir.

Protestanlar dışında, Katolik ve Ortodoks Kiliseler, Meryem'e büyük saygı duyarlar; ona özel dua, bayram ve ilâhiler tahsis ederler. İsa gibi Meryem'in de günahsız olduğunu kabul ederler.

bb. Âyinler (Sakramentler)

Kilise, mensuplarına, İsa tarafından konulduğunu açıkladığı yedi "sakrament"i bildirdi ve onlardan buna uymalarını istedi. Sakrament, kutsal şey, âyin anlamına gelir. Zamanla sakramentler konusunda ihtilaf çıktı. Kiliseler birbirinden ayrıldıktan sonra, kabul edilen sakramentlerin sayısında görüş ayrılıkları oldu. Katolik ve Ortodokslar, yedi sakrament kabul etti. Gregoryen Ermeniler, bunlardan altısını, Protestanlar ise iki tanesini benimsedi. Unitaryenler ve Kuveykılar (quakers), Tanrı ile insan arasında hiçbir şeyi kabul etmediklerinden, bunların hepsini reddederler. Bu sakramentler şunlardır:

1. Vaftiz (bapteme: batem) Sakramentlerin ilki vaftizdir. Hristiyan olmak da, bir Kiliseden diğerine geçmek de vaftizle olur. Vaf-

tiz olmak, Hristiyan olmanın ilk şartıdır. Vaftiz âyini, baba, Oğul, Kutsal Ruh adına yapılır ve Hz.İsa tarafından konulduğu kabul edilir. Vaftiz, İsa'nın ma'nevî vücuduna iştirak edişi, Kutsal Ruh'la yeniden doğuşu ifade eder. Aslî suçun vaftizle giderilebileceğine inanılır. Vaftiz, Yunanca suya batırmak anlamına gelir. Vaftiz, kilisede yapılır. Kiliseler arasında vaftiz uygulaması farklıdır. Suyu daldırmak, batırmak, su sepelemek ve su dökmek gibi çeşitli yollarla vaftiz yapılabilir. Vaftiz yapılacak olanın yaşı Kiliselere göre değişmektedir. Genellikle küçük yaşlarda yapılır. Vaftizsiz ölenin aslî suçtan temizlenmediği için, günahkâr öldüğü kabul edilir.

Bunun için herkesi vaftiz etme, bir ideal olarak, bir "sevap unsuru" olarak görülür.

2. Ekmek-Şarap Âyini (Eucharistie: Evharistiya Ökarist) Bu âyin, Hristiyanlıkta önemli sakramentlerden ikincisidir. Evharistiya, çarmıha gerilmeden önce Hz. İsa'nın havarilerle yediği son akşam yemeğinin hatırasıdır. İncillere göre, son akşam yemeğinde Hz. İsa, ekmeği böldü, parçaladı; bu benim etimdir diyerek havarilere verdi. Sonra bir kâse içindeki şarap için, bu benim kanım deyip onlara içirdi. Pavlus, bu olayın yorumunu yaptı. Kilise, onu âyin haline getirdi. Önce senede, bir defa yapılırken, sonra her hafta yapılır oldu. Eski Hristiyanlar, evharistiyayı bir çeşit kurban olarak gördüler. Bugün de kiliselerde yapılan evharistiya âyinde verilen ekmek ve şarap, kurban olarak nitelendirilir.

Evharistiya, Pazar Günü kilisede yapılan bir âyindir. Bu âyinde Kiliseler arasında, bölge ve kültürlerden kaynaklanan, farklı bazı noktalar dışında genellikle aynı şeyler yapılır.

3. Kuvvetlendirme (Confirmation: Konfirmasyon): Vaftiz edilen çocuğun, takdis edilmiş bir yağla, vücudunun çeşitli yerlerinin yağlanmasıdır. Vaftiz âyininin kuvvetlendirilmesidir. Bu sakrament, Doğu Kiliseleri'nde vaftizden hemen sonra, Batı Kiliselerinde ise daha sonra yapılır. Vaftizle konfirmasyon arasında yakın bir ilgi bulunduğundan bunların arka arkaya yapılması tercih edilir.

Yağlanmış çocuk, kilisenin bu iş için ayrılan yerine götürülür. Orada ona konfirmasyon ekmeği yedirilir; yiyemeyecek durumda ise dudağına dokundurulur. Böylece o, kilisenin bir üyesi olur.

4. Günah İtirafı (Pénitence) Kaybolan vaftiz inayeti yeniden elde etmek için yapılan âyindir. Günah işleyen, günahlarını itiraf eder. papaz, affetme yetkisine sahip Kilise adına, itirafda bulunanın günahlarını bağışlar. Kişi, ne kadar günahkâr olursa olsun, pişman olup tevbe ve itirafda bulunursa, günahları affolunur; kaybettiği inayeti yeniden kazanır. Bazı durumlarda papaz, kefaret olarak, ceza takdir edebilir.

5. Son Yağlama (Extrême-Onction) Takdis edilen yağın, hem şifa, hem günahların bağışlanması, hem de rahat ölüm için hastalara sürülmesi âyinedir.

6. Rahip takdisi (Ordre, Ordo) Kilise hiyerarşisinin üç üst merhalesinde bulunan diyakos, papaz ve piskoposların takdîsi âyinedir. Bu görevler, sadece tayinle değil, takdis âyiniyle verilir. Takdis, piskopos tarafından yapılır.

7. Nikâh (Mariage) Katolik Kilisesine göre nikâh, İsa ile Kilise arasındaki çözülmez ruhanî münasebetin bir sembolü ve bundan dolayı kutsal bir sakramenttir. Bir âyîn olarak evlilik, iki kişinin anlaşmasının Kilise tarafından takdis edilmesi ve bu çiftin kilisede mukaddes bir bağla bağlanmasıdır. Evlilik, Tanrı'nın meydana getirdiği bir kurum sayıldığı için, ilk çağlardan beri kutsal sayılmıştır. Evlenme âyînleri, genellikle kadının bağlı bulunduğu kilisede yapılır. Katolik ve Ermeni Kiliseleri, boşanmaya kesinlikle izin vermez. Ortodoks Kiliselerinde boşanma belirli şartlara bağlıdır.

6. Temel Hıristiyan Mezhepleri

Hıristiyanlar arasında inanç, âyîn vb. konulardaki ihtilafların ilk asırlardan itibaren başladığından ve Kadıköy Konsili ile ciddi bölünmelerin ortaya çıktığından bahsedilmişti. Daha sonra XI. Yüzyılda Doğu-Batı kopmasına, XVI. Yüzyıldan sonra da reform hareketini

diğerlerinin takip ettiğine temas edilmişti. Bu bölünmelerden sonra ortaya çıkan belli başlı mezhepleri, şu şekilde sıralamak mümkündür: Katolik, Ortodoks, Protestan ve monofizit.

a. Katolik Mezhebi:

Hristiyan dünyasında en fazla mensubu bulunan bir mezheptir. Bu mezhep, kendisini Hz. İsa'nın vekili Petrus'a bağlamaktadır. Ruhanî reisi Papa'dır. Papa, bugün, aynı zamanda Vatikan Devleti'nin başkanıdır. Papa'yı kardinaller seçer. Hiyerarşide kardinallerden sonra piskoposlar ve rahipler gelir. Bu mezhebin başlıca özellikleri şunlardır:

1. Dînî başkan, Papa'dır. Papa, İsa'nın vekili, petrus'un halefidir.
2. Papa, yanılmaz otoritedir. Roma, diğer Kiliselerin ruhanî merkezidir ve hepsinden üstündür.
3. Kilise, evrenseldir (katolik kelimesi, evrensel anlamına gelir); onun dışında kurtuluş yoktur. Kilise, Kutsal Ruh tarafından sevk ve idare edilmektedir. İncil'in yorumu Kilise eliyledir.
4. Kutsal Ruh, Baba ve Oğul'dan çıkar.
5. İsa'da, İlâhî ve insanî, iki tabiat vardır.
6. Gelenek kabul edilir.
7. İsa gibi Meryem de günahsızdır, aslî suçtan uzaktır. Meryem, Tanrı yanında şefaatta bulunabilir. O, göğe yükselmiştir (191).
8. Azizler de Tanrı katında sözcü olur, şefaatte bulunabilir. Onların resimleri ve kutsal emanetlerine saygı gösterilir. Adlarına hemen her gün âyin düzenlenir.
9. İnsan, aslî suçun içindedir. Buna karşı kötülüğe temayül, günah değildir, günaha sevkeder. Günah çıkarma çok önemlidir. Bunun, günah çıkarma hücreinde, papaza itiraf şeklinde olması gerekir. Ergenlik çağına giren her Hristiyanın yılda en az bir defa günah çıkartması 1215'de toplanan Lateran Konsilinde karara bağlanmıştır.

10. Sakramentler, yedi tanedir. Ruhban zümresi evlenemez. Ruhban sınıfı dışında olanlardan evlenenler boşanamaz. Kilisede yapılmayan nikâh, sahîh sayılmaz. Boşandıktan sonra evlenme zina kabul edilir. Vaftiz, su dökülerek yapılır. Vaftiz olmadan ölen, cehennemlik sayılır. Evharistiya Âyîninde ekmeğe maya katılmaz. Evharistiya'da (Ekmek-Şarap Âyîni'nde) konfirmasyon, ilk komünyondan sonra herhangi bir vakitte yapılır.

11. Yirmi bir konsil ve kararlarını kabul ederler.

12. Cuma günü et ve yağlı yiyecekler yemezler. Boğulmuş hayvan etini ve kanını mubah görürler.

13. Son yargı gününü, cenneti, cehennemi ve a'rafı kabul ederler.

14. Âyin dili Latince'dir (1965'deki II. Vatikan Konsili'nde değişik dillerde yapılmasına izin verilmiştir).

b. Ortodoks Mezhebi:

Ortodoks, doğru görüş ve inanç anlamına gelir. Roma'nın üstünlük iddiasına karşı Bizans Patrikliği, kendisinin doğru yolda bulunduğunu, üstün olduğunu belirtmek üzere bu adı almıştır. 1054'deki Doğu-Batı ayrılığından sonra Bizans, Ortodoksluğun merkezi olmuştur. Birbiriyle inanç ve âyinler bakımından ortak yönleri bulunan birçok Ortodoks Kilise, Bizans'a bağlı idi. 1453'ten sonra Rus Ortodoks Kilisesi, İstanbul Ortodoks Patrikliğiyle mücadeleye girdi. Ancak O, 1917'deki Rus İhtilalinden sonra bundan vazgeçti. Rus Ortodoks Kilisesi patriklik halini aldı.

Ortodoks dünyasında dört büyük patriklik vardır. Bunlar; İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs'tür. Çok sayıda millî Kiliseler, bu dört patrikliğe bağlıdır. Ancak özerk ve kısmen özerk Kiliseler de vardır. Monofizit Kiliselerle beraber bu sayılanlar, tek bir "Doğu Kiliseleri" başlığı altında gösterilmektedir. İstanbul Patrikliği; Fener Patrikliği veya Rum Ortodoks Patrikliği diye de adlandırılır.

Ortodoksların özellikleri, Katoliklerden ve diğer Hristiyan mezheplerinden ayrıldıkları noktalar genellikle şunlardır:

1. Ruhanî başkanları Patrik'tir.
2. Papa'nın üstünlüğünü, İsa'nın vekili olduğunu, yanılmazlığını kabul etmezler. Kutsal Ruh'un Oğul yoluyla Baba'dan çıktığını ileri sürerler.
3. İlk yedi konsili ve kararlarını kabul ederler. Sonraki konsilleri ve kararlarını kabul etmezler.
4. İkon'lara geniş yer verir, saygı gösterirler (İkon; İsa, Meryem ve azizleri tasvir eden, özel bir tarzda yapılmış olan, kilise ve evlerde bulunan resimlerdir).
5. İbadet, her ülkenin diliyle yapılır.
6. Haçlarının kolları birbirine eşittir. Sağdan sola haç çıkarırlar.
7. Evharistiya Âyîninde ekmeğe maya, şaraba su katarlar.
8. Konfirmasyon, vaftizden hemen sonra yapılır.
9. Papazlar evlenebilir. Keşişler, piskoposlar ve Patrikler evlenmez. Boşanma, bazı şartlara bağlı olarak vardır.
10. A'rafı kısa bir bekleme yeri olarak kabul ederler. Günahkâr bir kişi, günah derecesine göre, bir bedel ödeyerek hatasından kurtulabilir.

c. Protestan Mezhebi

Protestan kelimesi, başkaldıran, itiraz eden anlamına gelir. XVI. Yüzyılda Martin Luther (1489-1546), Roma Katolik Kilisesi'nin günahları bağışlaması, bunu mâlî bir kaynak haline getirmesi, Kutsal Kitap yorumu ve hüküm çıkarmayı kendi inhisarında tutması, Âyîn dillinin Latince olması gibi hususlara karşı çıkarak ilk itirazı başlattı. Bu itirazlar, büyük bir genişlik kazandı. İş sadece itirazda kalmadı. İtirazcılar, kendi görüşlerini de açıkladı. Böylece reformasyon başlamış oldu. Bunun sonucu, çeşitli Protestan Kiliseler oluştu. Aralarında bazı farklı

noktalar bulunmakla beraber Protestan mezhepler, genelde ortak bazı özelliklere sahiptir. Protestanları diğerlerinden ayıran özellikler şunlardır:

1. Papa'nın otoritesini ve yanılmazlığını reddederler. Hristiyanlığı bilen herkesin otorite olduğunu kabul ederler.

2. Kilisenin Kutsal Kitap yorum yetkisi yoktur. Her Hristiyan, Kutsal Kitabı yorumlayabilir. Kutsal Kitap esastır. İbadetin büyük bir bölümünü oluşturan vaazlar, Kutsal Kitap'tan çıkarılır.

3. Sakramentlerden ilk ikisini (vaftiz, evharistiya) kabul ederler. Evharistiya âyini bir kısmı hatıra yemeği olarak görürken, bazıları İsa'nın eti ve kanı olarak kabul eder. Günah itirafının mecbûrîliğini ve Kilise mensuplarının günah çıkarma yetkisine sahip olduklarını kabul etmezler.

4. Kiliselerde resim ve heykellere yer vermezler.

5. Anglikanlar hariç, harç bulundurmaz ve harç çıkarmazlar.

6. İbâdet ve âyinler anadillerinde yapılır. Vaazları, âyin ve ibâdetin bir bölümü olarak görürler.

7. A'rafa ve ebedî cezaya inanmazlar.

8. Meryem konusunda diğer mezheplere katılmazlar. Ona önem vermezler.

9. Azîzleri kabul etmezler. Azîzler için kiliselerde özel âyinler yapmazlar.

10. Teslis (Üçleme) bütün protestanlarda vardır. Bu konuda diğer Hristiyan kiliselerinden farkları yoktur.

11. Protestan Kiliseler; Luteran, Anglikan, Reforme Edilmiş Kiliseler gibi kollara ayrılabilirse de, Metodist, Kongregasyonist vb. müstakil kiliseler de vardır. Öte yandan Protestan dünyasından Adventistler, Mormonlar gibi birçok dinî hareket de ortaya çıkmıştır.

d. Monofizit Kiliseler

Hız. İsa'da ilâhî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat olduğunu savunan ve diğer kiliselerden bu noktada ayrılmış bulunan Kiliseler, Monofizit diye adlandırılır (Monofizit, tek tabiat demektir). Monofizitler, Doğu Ortodoks Kiliseleri içinde gösterilmelerine rağmen, bağımsız ve özerk Kiliselerdir. Bunlar; Ermenî, Süryanî, Habeş ve Kıbtî Kiliseleridir. Bunlardan misâl olarak sadece Süryanî Kilisesi ile Gregoryen Ermenî Kilisesi'nin özellikleri aşağıda verilecektir. Diğerleri de, küçük bazı ayrılıklarla, aşağı yukarı aynı özelliklere sahiptir.

da) Süryanî Kilisesi

Süryanîler, Mezopotamya bölgesinde, Suriyede yaşadıkları için bu adı almışlarsa da, 38 yılında, Hristiyan olduklarında, Antakya'yı merkez edinmiş bir topluluk halinde idiler. Doğu Ârâmcası ve hatta bütün Ârâmcı diyalektlerinde Süryanîce'nin ağırlığı vardır. Süryanîler, Hristiyanlığı havari Petrus, arkadaşı Tomas, onun kardeşi Aday ve onların şakirtleri Agay ve Mara'dan öğrendiler. Hristiyan olduktan sonra Ârâmî adını kendileri için kullanmayıp bunu putperest kalanlara bıraktılar ve bir mezhebi ifade etmek üzere Süryanî adını benimsediler. Daha sonraki bir gelişmede Yakubî diye adlandırılıp Nasturî ve Melkit Kiliseleri'nden farklı bir yapıya kavuşan Süryanîler; kendilerini ilk Hristiyan ve en eski "Ortodoks" bir cemaat olarak nitelendiren Monofizit bir Kilisedir. İbadetlerini Süryanîce yaparlar. Yine kendileri gibi Süryanî kökten gelen (doğu Süryanîleri), fakat zamanla Asya'ya, ta Çin'e kadar yayılıp çeşitli milletlerden mensuplar edinen Nasturîlerle İsa'nın şahsiyeti, Meryem'e "Teotokos" (Tanrı doğuran, Tanrının anası) denilip denilemeyeceği (Süryaniler denileceğine inanırlar) gibi konularda ayrılırlar.

Kalkedon (Kadıköy) Konsili'nden (451 yılında) sonra Monofizit Kiliselerin (Süryanî, Ermenî, Habeş, Kıptî) Bizans'tan ayrılmasına sebep olan İsa'nın tabiatı tartışmaları, aslında Pavlus'un İsa'yı tanrılaştırmasından kaynaklanan, asırlarca çözümlenememiş bir çıkış noktasına sahiptir. Bu iddiayı monoteist gelenekle bağdaştırmak gere-

kiyordu. Ancak bu defa iki tanrı ortaya çıkıyordu. Aryüs (tahminen 250-336), bu çelişkiyi gidermek için, Tanrının oğlu olan İsa'nın ezeli olmadığını, Baba tarafından yaratıldığını, onun tanrılığının sonradan Baba tarafından bahşedildiğini ileri sürünce, İznik Konsilinde (325 yılında), İsa'nın Baba gibi ezeli ve ona eşit, onunla aynı cevherden olduğu karara bağlandı (Aryüs'e, daha sonra Kutsal Ruh'un tanrılığını da savunan Athanasys-tahminen 296-373-karşı çıkmıştı). Böylece ikinci bir tanrı olmaksızın onun da tanrı olduğu karar altına alınmıştı. Ancak bu defa İsa'nın Baba Tanrıyla belirtilen râbitası başka bir soruya yolaçtı. Eğer o gerçekten Tanrı ise o zaman nasıl gerçek bir insan olabilcekti?... Apollinaryus (tah. 310-390), İsa'nın beşerî bir beden ve ruha sahip iken "Logos'un (Kelâm) onun beşerî zihnini istilâsı sonucu İsa'nın kusursuz tanrılığa sahip olduğu, böylece bütün beşeriyetini kaybettiğini ileri sürmüş ve İstanbul Konsilinde (381 yılında), Aryus gibi, Kiliseden atılmıştı.. Nestoryus (382-451), bir başka açıklama getirdi: İsa'da biri ilâhî, öteki beşerî iki ayrı şahıs vardı. O da Efes Konsilinde (481 yılında) aynı akibetle karşılaştı. Kristoloji alanında Monofizit görüş, İsa'nın bir tek tabiata, sadece ilâhî tabiata sahip olduğunu savunuyordu. Kalkedon konsilinde karşı görüşün başarıya ulaşması sonucu ayrılan Monofizit Kiliseler üzerinde büyük bir baskı başladı.

Süryanîler de bu kadarı paylaşıyorlardı. Ancak bir Gassâni emirinin, imparatoru, Sâsânîlere karşı Süryanîlerin birleştirilmesi konusunda ikna etmesi sonucu takdis edilen iki piskopostan biri olan Yakob Bar-dayos, Suriye Monofizitlerini teşkilatlandırdı. Bunlara Yâkubîler denildi. Mısır ve Suriye'nin Müslümanların eline geçmesiyle Yâkubîlerin yıldızları parladı. Ehl-i Kitap olarak onlara iyi muamele edildi. Onlar da, bilim ve kültür hareketlerinde rol aldı.

Günümüzde Türkiye'de Süryani Kadim Kilisesine 25.000 kişi bağlıdır. Bunlar, Mardin, Antakya gibi güney illerimizde yaşarlar. Yeni patrikleri, "Antakya Patriği" diye adlandırılarak, Şam'da seçilmiştir.

Süryanilerin inanç, ibadet, teşkilât özellikleri şöyledir:

1. Üçlemeyi üç sıfat olarak ifade ederler. Bu üç sıfat bir cevherde toplanır ve bir vahdaniyet oluşturur.

2. Allah'a, meleklerle, vahiyle gelen kitaplara, peygamber ve resullere, ölüm ve kıyamete, cennet ve cehenneme, şeytanın insanın düşmanı olduğuna, irade hürriyetine, Allah'tan hiçbir şer gelmediğine inanırlar.

3. Süryanilerin benimsediği dinî temel prensipler şunlardır: Allah'a iman, kıyamet gününden sonra İsa'yla beraber ebedî hayat ve saadete kavuşmak ümidiyle yaşamak, herkesi sevmek.

4. Süryaniler; İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) Konsillerini, bu konsillerde alınan kararları kabul ederler.

5. Monofizit olmakla beraber bazı meselelerde Ermenilerden ayrılırlar. Mesalâ Ermeniler, İsa'nın vücudunun, diğer insanlardan farklı olmamasına rağmen, ebedî ve çürümekten muaf olduğuna inanır; Süryaniler ise İsa'nın insanî varlığının fânî ve çürüyücülüğünü kabul eder.

6. Kilise, İsa tarafından kurulmuştur ve ebedîdir. Ancak onun dünyevî bir idarecisi yoktur. Patrik, Petrus'un halefidir. Bununla beraber bu temsil patriğin şahsında değil Kilisededir.

7. Havarilerden gelme üç dinî rütbe derecesi vardır a) Diyakosluk Okuyucu, mürennim, mürettip, başdiyakos, başdiyakos başkanı. b) Keşişlik (Papazlık): Keşiş, horepiskopos (başpapaz). c) Episkoposluk: Episkos, metropolit, mafıryan (patrik mülhakı), patrik.

8. İbadet veya sakramentler tartışmalıdır. Ülkemizdeki Süryanîlere göre şunlardır namaz, oruç (perhiz), vaftiz, evlenme, ölüm-defin.

9. Namazda kible Doğu'dur. Pazar ve bayram günleri dışındaki günlerde ibadetler secdeli ve rek'atlıdır. Pazar ve bayramlarda ruhanîlerin başkanlığında büyük âyînler yapılır. Komünyonlara önem

verilir. Yedi namazın vakitleri şunlardır Sabah, kuşluk, öğle, ikindi, akşam, yatsı, geceyarısı. Bu namazların dördü farz, üçü sünnet sayılmıştır. Kuşluk, ikindi, yatsı sünnettir. Sabah, öğle, akşam namazları kilisede topluca kılınır.

10. Yıllık beş oruç ve perhiz şöyledir: Büyük oruç (40 güne Elem Haftasının 7 günü de eklenir), Ninova orucu (3 gün. Hıdırillas), Şubat'ta. Haziran başı perhizi, 3 gün (Havarilerin orucu sayılır). Ağustos Perhizi (10-15'inci günleri arası, Meryemana Orucu). Aralık Perhizi (15-25'inci günleri arası, Hz. İsa'nın doğuş bayramı orucu, Noel).

Bu oruçlardan 48 günlük olanı hem perhiz, hem de oruç olarak tutulur. Diğerlerinden Ninova orucu da perhiz ve oruç olarak tutulur. Geri kalanlar, hep perhiz olarak yerine getirilir.

11. Süryanîler de vaftiz olurlar. Vaftizi mâ'nevî, sünneti sıhhî bir olay olarak görürler, Ancak Tanrının insanda ne fazla, ne eksik bir uzuv yaratmadığını ileri sürer ve sünnet olmayı reddederler.

12. Süryanîlerde boşanma olamaz. Zina, tıbbî gereklilik ve 3 mu'teber şahidin ifadesi dışında boşanma yoktur. Tek evlilik kabul edilir.

13. Ruhânîlerden diyakos ve papaz sınıfından olanlar evlenebilir. Bekâr iken bu rütbeleri alamazlar. Diyakosluktan diyakos başkanlığına kadar yükselenler, karısı ölünce evlenebilir. Papaz sınıfından olanlar karısı öldükten sonra evlenemezler. İstifa ederse evlenebilirler. Episkos sınıfı rahipler ve diyakos başkanlığına kadar yükselenler, karısı ölünce evlenemezler. Karısı ölen bir papaz, eğer lâıykısa, episkopos, hatta patrik de olabilir.

14. Günah itirafı Süryanîlerde de ruhânîlere yapılır. İşlenen günaha göre maddî-manevî cezalar verilir. Maddî ceza, kiliselere, hastanelere, hayır yerlerine yardım şeklindedir. Manevî ceza ise namaz ve oruçla yerine getirilir. Takdir edilen cezalar yerine getirilince ilgili ruhânîye haber verilir, itiraf biter. Kişi tevbesini ruhânînin huzurunda yapar.

db.) Ermeni Kilisesi

Ermeniler, Hristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda, Thade (Thadeus: 35-43) ile Barthelemy (Bartholemeus 46-60) tarafından aydınlatıldıklarını, 301 yılında da Saint Grigor'un (Gregoire) öncülüğünde toptan Hristiyanlığı benimsediklerini kabul ederler. Onlar, toplu olarak Hristiyanlığı ilk kabul edenlerden olduklarını ve "Apostolik" (havarilere ait) bir özellik taşıdıklarını ileri sürerler.

Ermeniler, Aziz Grigor'a, kendilerini İncil'in ışığı ile aydınlatıldığı için, "aydınlatıcı" anlamında "Lusavoriç" derler. Bu Grigor, ilk Ermeni Kilisesi'ni Eçmiyazin'de (Rusya'da Erivan yakınında) kurar ve onu 25 yıl kadar yönetir. Ölümünden sonra bu Kilise, onun oğulları ve ailesinden gelenlerce yönetilir. Bu Eçmiyazin Kilisesi'nin Ermeniler yanında önemli bir yeri vardır. Onlara göre, İsa, Eçmiyazin'e inmiş, Ermeni Kilisesi'ni kurmuş; onu Doğu ve Batı'daki Kiliselerden müstakil olarak ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı Eçmiyazin, "Allah'ın yegâne mevlûdunun indiği yer" anlamına gelir. Ayrıca "Kutsal Yağ"ın yapıldığı "Sağ El" (Aziz Grigor'un "Sağ Eli"), ilk havarilerden bazısının mezarı orada bulunduğu inanıldığı için Eçmiyazin husûsî bir öneme sahiptir. Ermeniler'in en yüksek dinî makamı olan katolikoslük orada kurulmuş, 901 ile 1441 yılları arası hariç, bugüne kadar da varlığını ve itibarını (Ermeniler arasında) sürdürmüştür.

Ermeniler, Hristiyanlığı kabul etmelerinden 451'deki Kalkedon (Kadıköy) Konsili'ne kadar, bazı ayrılıklarına rağmen, genel Hristiyanlık içinde yer almışlardır. Kalkedon Konsilin'de İsa'da iki tabiat bulunduğu (ilâhî ve insanî) karar altına alınmıştır. Bu görüş karşısında İsa'da yalnız bir tabiat (ilâhî ve insanî tabiatın birliği) bulunduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Ermeniler kendi iç mes'eleleriyle uğraştıkları için, bu Konsil'e katılamamışlardır. Daha sonra da öğrendikleri bu kararları kabul etmemişlerdir. Kadıköy Konsili'nde alınan kararlara karşı çıkan, İsa'da bir tabiat bulunduğunu kabul eden ve "Monofizit" diye adlandırılan Kiliseler ortaya çıkmıştır. Bunların başında da Ermeniler ve Süryaniler gelmektedir.

Kiliselerinin millî özelliğe sahip olduğunu, İsa'nın yaydığı Hristiyanlıkta bu özelliğin bulunduğunu, İsa'nın insanî tabiatının ilâhî tabiatı içinde eriyerek tek bir tabiat oluşturduğunu, Hristiyanlıklarının kadîm ve apostolik karakter taşıdığını savunan Ermeniler; daha sonra Katolik ve Ortodoks diye ikiye bölünecek olan, Hristiyanlardan ayrılmışlardır. Bundan sonra Ermeniler, Hristiyan dünyasında, ayrı bir Hristiyanlığın temsilcisi olmuş; Gregoryen (kendileri "Lusavorçagan" derler) Ermeni Kilisesi olarak bilinegelmişlerdir. Bu ve aşağıda belirteceğimiz özelliklerinden dolayı hem Katolik ve hem de Ortodoksların baskı ve zulmüne maruz kalmışlardır. Bizans hâkimiyeti döneminde, ayrı inanca sahip olmaları yüzünden çok zulüm görmüşler ve hâkim Hristiyan unsurları onlara kendi inançlarını kabul ettirebilmek, onları kendi içlerinde eritebilmek için her türlü yolu, metodu denemişlerdir. Onlar, bu sıkıntıdan, Türklerin Malazgirt Zaferi sonucunda Anadolu'ya gelmesiyle kurtulmuşlardır. Türklerin hâkimiyeti altında, rahat ve huzur içinde, serbestçe dinî inanç ve ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra, İstanbul Ermeni patrikliğini kurdurmuş (1461 yılında), Rumlara verilen hak ve yetkilerin aynısını onlara da vermiş, din işlerinde ve içişlerinde onlara serbestlik tanımıştır.

Ermeniler, Türklerin hâkimiyetinde rahat ve huzur içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugüne kadar Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin varlığını sürdürmesi Türkler sayesinde olmuştur. Buna rağmen misyoner faaliyetleriyle Türk topraklarında gözleri olan süper güçler, Ermeniler'e elatmış; bir kısmı onları Katolikleştirmeye çalışırken, bir kısmı Protestan yapmaya bir kısmı da Türkler'e karşı isyan ettirmeye uğraşmışlardır. Buna rağmen hâlâ Türkler'in hâkimiyet ve idareleri altında Ermeniler ve Süryaniler din hürriyeti içinde serbestçe yaşamakta, varlıklarını sürdürmektedir.

Ermeni Kilisesi'nin Özellikleri ve Diğer Hristiyan Kiliselerinden Farkları

1. Gregoryen Ermeni Kilisesi millîdir (Ermenilerle Kilise ve millet bir ve aynı şeydir; içiçe girmiştir). Bütün kiliselerin millî olduğu kabul edilir.

2. Ruhanî başkan, "katolikos" (milletin temsilcisi anlamında) diye adlandırılır.

3. Ermeni Kilisesi'nin Merkezi, Rusya'da Erivan yakınındaki Eçmiyazin'dedir. Eçmiyazin, İsa'nın indiği yer anlamındadır. Kilisenin Petrus tarafından değil, İsa tarafından gönderilen havariler tarafından, dolayısıyla İsa tarafından kurulduğunu kabul etmektedirler. Bundan dolayı da Papa'nın liderliğini, Hristiyan Kilisesi için, bir dogma olarak kabul etmezler.

4. Bugün Gregoryen Ermenilerin Eçmiyazin (birinci derece) ve Beyrut'ta (ikinci derece) katolikoslukları; İstanbul ve Kudüs'te patriklikleri vardır.

5. Ermeni Kilisesi, dogmaların kesin kaynağının ökümenik konsiller olduğunu ve ökümenik konsil olarak da ilk üç konsili kabul eder. Ondan sonra yapılan konsilleri kabul etmez. (Ortodokslar yedi, Katolikler yirmi bir konsili kabul eder). İlk üç konsilde İsa-Mesih'in ve Kutsal Ruh'un tanrılığının, İsa'nın tabiatlarının birliğinin açıklandığına inanır.

6. Dogma'ların izahında Ermeni Kilisesi, eski izahları titizlikle muhafaza eder; dogmatik tarifleri açıklama yetkisinin de sadece gerçekten ökümenik olan konsillerde olduğunu kabul eder.

7. İsa'da tek tabiat kabul eder (İlâhî ve insanî tabiatların İsa'da birleştiğine inanır).

8. Filyök (Filioque Kutsal Ruh'un "ve Oğul'dan" çıkması mes'elesi) takısını reddeder.

9. Papa'ya ait otoriteyi ve onun yanılmazlığını kabul etmez. Kilisenin günahları bağışlaması görüşünü reddeder.

10. Sakramentleri altı kabul eder. Son Yağlamayı kabul etmez ve uygulamaz.

11. Evharistiya'da (Ekmek-Şarap Âyini) ekmeğe maya, şaraba su katmaz. Hepsinin saf ve temiz olması esas alınır. Ekmek ve şarabın İsa'nın etiyle kanına dönüştüğü inancını kabul etmez.

12. Vaftiz, çocuklara yapılır ve tam olarak suya daldırma veya batırmayla olur. Günümüzde su serpmek veya dökmek şeklinde uygulama da vardır (Su kaynatılır ve çocuğun anası tarafından vaftiz suyunun ılık olup olmadığı kontrol edilir). Vaftiz edilen, vaftiz günü hangi azîzin bayramı kutlanıyorsa, onun adını alır (Ermenilerde yılın yarısı kutsal gün ve bayramlarla geçmektedir).

13. Vaftiz, Konfirmasyon ve Evharistiya (Hostie) aynı anda yapılır.

14. Kilisece günahların bağışlanmasını kabul etmez; büyük günahlarda itirafı kabul eder; fakat hemen olmasının lüzumuna inanmaz. Daha sonra da (kendi kendine) olabileceğini kabul eder. Papazların günah çıkarma yetkileri olduğunu kabul etmez. Tevbe ve itirafı sakrament olarak alırlar.

15. Gregoryen Ermeniler çok dikkatli şekilde organize edilmiş kilise hiyerarşisine sahiptir. (Kilise hiyerarşisi şöyledir: Diyakos (papaz yardımcısı), papaz (priest), piskopos (bishop), patrik ve katolikos. Ayrıca vartabetler akademik ünvana sahip, evlenmemiş papazlar) bulunur.

16. Piskoposlar ve piskopos adayları evlenemez. Evlenmiş olanlar terfi edemez, bulundukları hiyerarşinin bir üstüne yükselmez. Ancak karısı ölen, evlenmemek şartıyla yükselir. Patrik ve katolikoslar bekârdır.

17. A'raf ve özel bir yargılamayı kabul etmezler.

18. Ermeni Kilisesi'nde kanlı kurban (hayvan kurbanı) vardır.

19. Nihaî karar mercii ruhban ve laiklerden oluşan meclistir.

20. Zina dışında boşanmaya izin verilmez. Ermeniler arasında çok küçük yaşta, bazen de doğar doğmaz nişanlanma (beşik kertme) yoluyla evlenme usulü vardır.

21. Ermeniler, ikonları eski putperest âdeti sayarak reddederler. Evlerinde kutsal bir şey bulundurmazlar.

Gregoryen Ermeniler arasında misyoner faaliyetleri, dinî ve daha çok siyasî sebeplerle, etkili olmuştur. Netice'de Katolik ve Protestan olan Ermeniler ortaya çıkmıştır. Fransa'nın tavassutu ile İstanbul'da 1830'da Katolik Ermeni Kilisesi; Amerika ve İngiltere'nin destek ve himayesiyle de 1847 yılında Protestan Ermeni Kilisesi resmen teşekkül etmiştir. Bugün dünyada Gregoryen Ermeniler dışında, Katolik ve Protestan Ermeniler de bulunmaktadır. Türkiye'de, büyük çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere, 50 bin civarında Ermeni vardır.

e. Diğer Bazı Hristiyan Mezhep ve Grupları:

Önceki sahypelerde Hristiyanlar arasındaki görüş ayrılıklarına, bunlara bağlı olarak ortaya çıkan Kilise ve mezheplere temas edilmişti. Ancak Hristiyanlıktaki mezhep ve gruplar bunlardan ibaret değildir; bunların sayısı yetmişden fazladır. Bunların bir kısmı (Ebiyonitler hariç), V. Yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve günümüze kadar gelmiş; bir kısmı da, Reform hareketiyle ve ondan sonra görünmeye başlamıştır. Bunlardan bir kısmı radikal, bir kısmı da Hristiyanlıktan uzaklaşmış dinî hareketler, gruplardır.

Biz, bunların bugün varlığını sürdüren bazılarını geçmeden önce, bu mezhep ve grupların büyük bir kısmının oluşumunda rolü olan Reform hareketleri hakkında kısa bilgi vereceğiz.

XVI. Yüzyılda Papa X. Leon, Sen Piyer Kilisesinin yapılmasında para sıkıntısına düştü. Endülûjans kâğıtları çıkarttı. Para verenlere, bunlardan vererek, ma'nevî lütuflar va'detti. Katolik Kilisesi, halktan ağır vergiler almakta, bedenî cezalar uygulamaktaydı. Mâlî imkânlarını genişletmek için Kilise çeşitli yollara başvurmaktaydı. Endülûjans da bunlardan birisi oldu.

Kilise, bir taraftan Hristiyanların mâlî imkânlarını sömürürken, diğer taraftan da kendi koyduğu inançları zorla kabul ettirmeye çalışmaktaydı. Kilise'ye ters düşen bilime ve bilim adamlarına karşı sert tedbirler almaktaydı. Karşı çıkan bilim adamlarını afazoz ediyor ve dinsizlik ile suçluyordu. Engizisyon mahkemelerinde binlerce insan cezalandırılmıştı.

Kilise, bütün bunları "din" adına yapıyordu. Bu sırada bilime büyük önem veren, bilim adamlarına saygıyı ön planda tutan, Allah'la kul arasında vasıta kabul etmeyen, insanı doğuştan saf ve temiz kabul eden İslâm; her tarafta yayılmaktaydı. Hristiyan Dünyası'ndaki bu baskı ve taassup karşısında İslâm'ın toleransı, insanların uyanmasına vesile oluyordu. İstanbul'un alınışı, Hristiyan Dünyası'nın yıkılmaz kabul edilen kalelerinden birinin düşüşü, Avrupa'da da kıpırdanmalara sebep olmuştu. Rönesans başlamış ve bunun akabinde dinde reforma ihtiyaç olduğu gündeme gelmişti.

Reform hareketinin en hareketli öncüsü, bir Alman rahibi olan Martin Luther'dir. 1517'de Endüljans satışlarına karşı vaaz ederek ve Wittenberg Saray Kilisesi kapısına 95 maddelik tezini asarak reform hareketini başlatmıştır. Roma'ya gittiğinde, hayalindeki Roma'nın manevî havasını bulamamış ve bizzat içinde bulunduğu ruhban teşkilâtının kötülüklerle içiçe olduğunu görmüştür. Bütün bunlar, onun bu çıkışının sebepleri olmuştur.

Luther'in bu çıkışları ve astığı ferman, bütün Almanya'da yayılmış ve çeşitli tartışmalara yolaçmıştır. Bunun üzerine Papa tarafından afaroz edilmiş, ancak o, afaroz emirnâmesini halkın gözü önünde yakmıştır. Böylece Papa'nın buyruğunu yakan ilk kişi olmuştur. Eyalet Beyi'nin arzusu ile Luther, Worms Meclisi'nde imparator tarafından sorguya çekilmiş, Papa ve konsil'in yanılmazlığı aleyhindeki yazılarını reddetmesi istenmiş; fakat o, bunu kabul etmemiştir. O sırada prenslerin baskısından usanan köylülerin ayaklanıp hürriyet istemeleri hareketinde Luther tarafsız kalmıştır.

Luther, tövbeye, papazların Kilise'nin rahmetiyle günah çıkarmalarına karşı çıkmış; hidâyetin tamamen Tanrı'nın lütfuyla olacağını ileri sürmüştür. Hidâyet edilen kimsenin, papazların takdisi ve azizlerin aracılığı olmadan, Tanrı'ya serbestçe ulaşabileceğini savunmuştur.

Luther, Ortaçağ kilisesi'nin kısıtlamalarını kaldırmış, Almanlar için Kitab-ı Mukaddes'i Almanca'ya tercüme etmiştir. Kilise'nin aracılığı olmadan herkesin okuyup yorum yapabileceğini bildirmiştir.

Luther gibi aynı konu ve problemlerle uğraşanlardan biri de, İsviçre'de Ulrich (Ulrich) Zwingli'dir (1484-1531). O da, Kilise'ye karşı tepki göstermiş ve daha ahenkli bir çözüm yolu bulmuştur. İsviçre'nin politik durumu, Zwingli'nin görüşlerini daha rahat ortaya koymasına yardımcı olmuştur. Zwingli'ye göre, komünyon âyininde İsa ruhen bulunur. O, Evharistiya üzerinde Luther ile tartışmaya girmiştir. Bu konuda, Luther ile Zwingli anlaşmaya varmak istemişlerse de, kendilerine engel olunması sebebiyle, başarılı olamamışlardır. Zwingli, İsviçre'deki bir iç savaşta taraftarlarıyla birlikte, Protestanlık uğrunda öldürülmesi sonucu, gayesine ulaşamamıştır. Fakat İsviçre'de ilk kıvılcımı parlatmıştır.

Jan Calvin (Jean Calvin: 1509-1564), Reformcuların ikinci kuşağından sayılır. Hukuk tahsilinden sonra protestan fikirleri benimsemeye başlamıştır. Fransa'yı terkettikten sonra Basel'e yerleşti. Orada, 1536'da, "Hristiyan Dinî'nin Öğretimi" adlı eserini yazdı. Hayatının sonuna kadar Protestanlığı sistemli bir şekilde yaymaya çalıştı. İlâhî kudret ve değişmeyen arzuyu, reformların en önemli hususu olarak açıklamak istedi. Hidâyetin ve küfrün, hidâyete ulaşmanın kaynağının Tanrı'nın değişmez kararıyla olduğunu açıkladı.

İyi ameller Luther için imanın; Calvin için ilâhî seçkinliğin işaretidir. Calvin'e göre "İlâhî Devlet" getirilebilirdi. Bunu, kurduğu disiplinli bir cemaatle uygulamayı denemiştir.

Katolik Kilisesi'ne karşı başlayan reform hareketi, yeni bir mezhebin doğmasına yol açmıştır. XV. Yüzyılda başlayıp bu güne kadar devam eden Portestanlık, bu hareketin neticesidir. Bugün dahi çeşitli mezhep, grup ve fırkalar ortaya çıkmakta, etrafına taraftarlar toplamaktadır. Luther ile başlayan Reformun neticeleri şöyle özetlenebilir:

1. Kilisenin her dediği doğru değildir ve onlar da tenkit edilebilir.
2. Yanılmaz bir otorite yoktur ve Hristiyanlığı bilen herkes otoritedir (Kilise önde olmakla beraber millî kiliseler önemli bir mevkiye sahiptir).
3. Hristiyanlıkta temel esas Kitab-ı Mukaddes'tir ve ondan herkes istifade edebilir.

4. Evharistiyada yenilen ekmek ve şarabın İsa'nın vücudu ile ilgisi yoktur. O, bir hatıra yemeğidir.

5. Hiç bir kimse, bir başkasının günahını bağışlama yetkisine sahip değildir.

6. İsteyen herkes, kendi anadilinde ibadet edebilir ve Kutsal Kitab'ı başka dillere tercüme edebilir.

7. Ruhban sınıfı da evlenme hakkına sahiptir.

8. Katolik Kilisesi, bazı konularda taviz verebilir.

Bu hareket, Katolik Kilisesinin katı ve dogmatik tutumlarına karşı ortaya çıkmasına rağmen Hristiyanlığı inkâr etmemiş, Hristiyanlığa yeni yorumlar getirerek ona ayrı bir yön ve hız vermeye çalışmıştır.

Şimdi, çok sayıda mezhep ve gruplara örnek olmak üzere, bazı Hristiyan topluluklar tanıtılacaktır:

ea). Ebionitler: Yahudi asıllı ilk Hristiyanlardan bir cemaatin üyeleridir. Ebionit kelimesi İbranice "yoksul, fakir" anlamındadır. Bundan dolayı hasımları "fakirler-yoksullar" (ebionit) kelimesini onları küçümsemek için kullanırlar. Onlar ise, ebionitliği (fakirliği), İsa'nın "Dağdaki Vaazı"nda (192) bahsettiği o muhtevada ve "ruhta fakir olanlar" manasında anlamaktadırlar.

Bunlar, İsa'nın Tanrılığını reddeder; sünnet olurlar. Reisleri olarak Hz. İsa'nın kardeşi Yakobus'u kabul ederler. Yahudi âyin ve ibadetlerini yerine getirirler. Pazarı kabul etmekle beraber Şabbat'a (Cumartesi) uyarlar. İsa'yı son Yahudi peygamberi olarak tanır, fakat Mesih olduğunu kabulde tereddüt ederler. Pavlus'u samimî bir Hristiyan görmez ve onu dönme (içi başka dışı başka) sayarlar. Pavlus'tan önce "komünyon" âyininin hatıra olarak kutlandığını ve Hz. İsa'nın "kan kadehi" yerine su kadehini koyduğunu savunurlar. Ekmek-Şarap âyindeki "ekmek ve şarab"ın Hz. İsa'nın "eti ve kanı" olduğu görüşünü reddederler.

Kan dökmeyi reddettikleri için et yemezler ve ideal hayatın bitkilerle beslenmek olduğunu savunurlar. Boy abdestine benzer dinî banyo geleneğine sahiptirler. Cünüplük ve ihtilâmdan sonra yıkanırılar.

Ebiyonitlerin V. Yüzyıla kadar yaşadıkları, ondan sonra görünmez oldukları; bir kısmı Hristiyan gruplara, bir kısmının "gnostik" gruplara katıldıkları ileri sürülmektedir. Bunun yanında "Ebionit" karaktere sahip Hristiyanların günümüze kadar geldiği ve halâ varolduğu da belirtilmektedir.

eb). Maronîler Hz. İsa'da "Yalnız bir hareket gücü", "yalnız bir arzu" (monotelisme) bulunduğunu kabul eden Doğu Hristiyanları'ndan bir gruptur. Bunlar, VII. Yüzyılda Azîz Moran adlı bir ruhanî ile önem kazanmış ve VIII. Yüzyıldan sonra Maronîler adıyla bilinmişlerdir. Bunlar, daha sonra eski inançlarını terkederek, Kadıköy Konsil'i'ni kabul ettiklerini açıklayarak, Katolikliğe yaklaştılar; 1445'de Floransa Konsilinde Katolikliği kabul etmişlerdir. Maronîler, önce komşuları olan ve "heretik" (sapık) saydıkları Hristiyan gruplarla; sonra Müslümanlarla çatışmalara girmişlerdir. Önceleri Sünnîlere karşı Dürzîlerle işbirliği yaparken, sonraları onlarla da kanlı kavgalar yapmışlardır.

Dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olmalarına rağmen, bugün, Suriye ve Lübnan'daki katolik cemaatini teşkil etmektedirler. Âyînle ilgili kitapları için Arapça'yı kabul eder, fakat Süryânî harfleriyle yazarlar, ibadetlerde Süryanîceyi kullanırlar. Papazların takdisten önce evli olmalarına izin verirler. Maronîler, Suriye ve Lübnan'da yaklaşık 400.000; Mısır'da 15.000 civarındadır.

ec). Clzvitler 1534 yılında Paris'te Loyola'lı Ignas (Ignace de Loyola) tarafından kurulmuş, Roma Katolikliğine bağlı ve "İsa'nın Arkadaşları" adıyla bilinen bir Hristiyan tarikatıdır.

Kuruluşunda, Filistin'e gitmeden önce, İsa'nın askerleri olarak, fakirlik, iffet ve itaat ahdi ile birbirine bağlanan altı öğrenciyi ihtiva etmektedir. Kudüs'e gitmeye muktedir olamayan bu grup, başka bir grupla tanışarak Venedik'te kalmıştır. 1537'de Roma'ya, va'zetmek telkinatta bulunmak için gelmişler ve 1540'da Papa II. Paul tarafından ta-

rikatın kuruluşu tasdik edilmiştir. Bu tarikat, üyelerinin sertlikleriyle, askerî karakteriyle ve entellektüel özellikleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. "Karşı Reform" hareketinde önemli rol oynamışlardır.

Loyolalı Ignas'ın tesbit ettiği kaideler, halen günümüzde de devam etmektedir. Gruba katılan her cizvit; iffetli olmaya, fakir kalmaya ve baştaki idarecilerin istediği her yere misyoner olarak gitmeye yemin etmektedir.

Cizvitler, tarikatın kurulmasından bu tarafa, bazen iyi karşılanmışlar, bazen takibata uğramışlardır. Daha sonra prestijlerine kavuşmuş ve Hristiyanlar arasında etkili olmuşlardır. Bugün dünyanın her yerinde üyeleri bulunmakta ve misyonerlik faaliyetlerini sürdürmektedirler. Sayıları, yaklaşık olarak 30-40 bin civarındadır ve 32 koldan faaliyette bulunmaktadır.

ed). Anglikan Kilisesi XVI. Yüzyılda, Reform hareketinden sonra İngiltere'de ortaya çıkmış bir Hristiyan mezhebidir.

Anglikanizm, Protestanlığın İngiltere'ye mahsus bir şeklidir. O, Katoliklikle Reform hareketi Protestanlık arasında uzlaştırmacı bir yol takip etmektedir. VIII. Henry ve daha sonra I. Elisabeth döneminde, Roma ile olan mücadelelerinden sonra, Katoliklikle bağlarını kesmiş olan İngilizler, o dönemin görüşleriyle modern hoşgörü arasında bir orta yol takip etmişlerdir. İngiltere'ye has olan bu mezhep, Kutsal Kitab'a bağlı ve kısmen reforme edilmiş bir Katoliklik olarak görülmektedir. Anglikanlık, teşkilât ve kült hayatı bakımından Katolikliğe yakındır. Liturji, doktrin ve dinî tatbikat, Umumî Dua Kitabında (The Book Of Common Prayer) düzenlenmiştir (1552'de). Burada dini liderliğin önemli bir yeri vardır.

Anglikanlar, Papa'nın otoritesini reddederler. XVI. Yüzyıldan beri Latince yerine İngilizce'yi kullanırlar; Kutsal Kitab'ı İngilizce olarak taraftarlarına sunarlar. Anglikan Kilisesi'nin başı kral ve kraliçedir. Bu Kilise, devletin resmî Kilisesidir ve devlet tarafından korunup desteklenir. Kiliselerdeki âyin ve törenlerde millîlik esastır. Resmî Anglikanizm, Kalvinizmle Katolik dogma arasında bir uzlaşma ve uyuşma sağlar. Angli-

kan Kilisesi, Kutsal Kitabı, iman esaslarını, müşterek ibadet kitabını esas alır ve iki sakramenti temel kabul eder. Diğer beş sakramentin yeri farklıdır (Bütün Hristiyan mezheplerinde vaftiz ve evharistiya esastır).

XVIII. Yüzyıldan itibaren Anglikânizm, Amerika, Kanada, Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda, Afrika vb. yerlere yayılmıştır. Bu Kiliselerin çoğu bağımsızdır, fakat ana Kilise ile aynı inanç, aynı merasim, âyin ve törenleri paylaşırlar.

II. Vatikan Konsili'nden (1962-1965) beri Katoliklikle Anglikanizm arasında anlaşma zemini aranmaktadır. Mensupları, 30 milyon civarındadır.

ee). Luteran Killseler Başlıca bulundukları yerler, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve İskandinav ülkeleridir. Bu Kiliseler, Roma Katolik Kilisesinden ayrılmışlarsa da, Amerika Birleşik Devletleri ve bazı Alman Kiliseleri dışında, piskoposlar, kilisenin yapısındaki bazı düzenlemeler, evharistiya (mass) ve kilise yılı gibi bazı özellikleri devam ettirmişlerdir. Kilise dili, daima millî dildir. Vaazlar, Kutsal Kitaptan seçilmiş kısımların açıklaması ve uygulanışıyla ilgili hususları içinde bulundurur. İbadetin büyük bir bölümünü vaazlar oluşturur. Diğer bölüm ise dualar, Kutsal Kitaptan okumalar vb. gibi altar (kilisede papazın, koronun bulunduğu ön kısım) servsidir. Komünyon, sık olsa da, serviste daima bulunmaz.

Üç sakrament vardır Vaftiz, günah itirafı, evharistiya. Ancak günah itirafı mecburî değildir ve sıkça yapılmaz. Konfirmasyon, çocuk önceden yetiştirildikten sonra, 14 yaşında yapılır.

Kilise yılı, Roma Katolik azizlerine ait günlerden çoğunu almaz. Kristmas, eski Alman dininden aldığı bir kısım uygulamalara yer verir. Oruç-perhiz devreleri uygulanmaz. Kilisede görevi bulunmayanlar için Kutsal Kitap okuma, dua ve Kiliseye devam önemlidir. Mensupları, dünyada 100 milyona yakındır.

ef). Reforme Edilmiş Killseler Batı Avrupa, İskoçya ve Amerika Birleşik Devletlerinde 47 milyonu geçen mensubu bulunan ve Presbiteryen tarzda ihtiyar meclisleriyle yönetilen, 140 müstakil Kilise-

den oluşan topluluk. Bu kiliseler, demokratik yollarla seçilmiş meclis ve komitelerce idare olunur. Papaz yoktur; servislere "pastör" denilen kişiler tarafından nezaret edilir. İbadet yerleri son derece sade olup burada dua, Kutsal Kitap okunması, vaaz ve ilâhi işleri yürütülür. Katolik devreden kalma bazı Kilise bölmelerinde şimdi sadece bisikletler parkedilmektedir. Bu kiliselerde resim-heykel vb. bulunmaz. Sakramentler ikidir: vaftiz (bir itaat davranışı olarak), evharistiya komünyonu (bir hatıra yemeği olarak).

Müstakil cemaatleriyle Kongregasyonalistler (İngiltere'de ve Kuzey Amerika'da 6-7 milyon) ve Metodistler, Reforme Edilmiş Kiliseler pek yakındırlar.

eg). Presbiteryenler Piskoposluğu reddeden, "İhtiyar Meclisi" tarafından yönetilen Calvinist sistem Protestanların yer aldığı Reforme Kilise mensuplarına verilen addır.

Onlar, Presbiteryanizmin havariler tarafından vaz'edilmiş bir sistem olduğunu kabul ederler. Modern Presbiteryen Kilisesi, reformdan etkilenmiş ve dinî muhtariyet kazanmıştır. Bu hareket, İsviçre'li U. Zwingli (1484-1531) tarafından ortaya atılmış, Fransız J. Calvin (1509-1564) tarafından da geliştirilmiş ve 1572 yılında Kraliçe Elizabeth devrinde İngiltere'ye girmiş, çeşitli tartışmalara yolaçmıştır.

Bu kilise, "presbiter" diye adlandırılan "yaşlılar, kıdemliler" tarafından yönetildiği için bu ismi almıştır.

Disiplin Kitabı'nda geçen Kilise düzeninin kurallarını ve yazılı iman ikrarını kabul eden yönetici ihtiyarlarla öğretici ihtiyarlardan (papaz: minister) oluşan mahallî bir heyete ruhanî niteliği olmayan bir kimse başkanlık eder. Mahallî heyetlerin üstünde belirli bir bölgede Presbiteri denilen ve piskopos görevi yüklenen bir üst idare merkezi bulunur. Bu merkezi her alt topluluktan seçilmiş birer temsilci ile öğretici ihtiyarlar yürütür. Papaz görevi yapan ihtiyarları seçmek de bu kurulun işidir. Bu Presbiterilerin üzerinde de bir genel meclis bulunur. Bu idare şekli XVII. Yüzyıl İsviçre şehir-devlet sisteminden örneklenmiş ve değişik ülkelerde de benimsenmiştir. Bir Katolik rahibi olan John Knox

(1505-1572), İskoçya'da Presbiteryen Kilisesi'ni kurmuştur. Daha sonra İrlanda, Galler, İngiliz dominyonları, Amerika vb. ülkelerde de faaliyetler başlamıştır. İngiltere'de Presbiteryenler zulüm görmüşlerdir.

Presbiteryenlerin temel doktrinleri, 1643-1644 yılları arasında, İngiltere'de "Westminster Asamblesi" tarafından tesbit edilmiş, "Westminster İman İkrarı"nda açıklanmıştır. Bu, Presbiteryen Kiliselerinde dogmalar konusunda ihtilaflar bulunmasına rağmen, âyin ve törenlerindeki kolaylık ve sâdelik hepsinde aynıdır. Mabetleri gösterişsizdir. İlâhîler, Kitab-ı Mukaddes'ten alınmaktadır. Tanrı'ya dua ve ibadetleri, gizli bir şekildedir. Zühd ve riyazete önem verirler. İlk Kiliseleri ve ilk Hristiyanları taklit etmeye çalışırlar.

eh). Baptistler Bugün 25-30 milyon mensubu bulunan Hollanda'da doğmuş bir Protestan mezheptir. Bu mezhep, eski Anabaptistlerle İngiliz Kongregasyonalistlerinin inançlarının bir karışımından ibarettir.

Anabaptistler, küçük çocuklara vaftiz yapılmasına karşı reformist bir gruptur. Bunlar, 1521-1525 arası Almanya'daki köylü ayaklanmasına katılmışlardır. Luther zamanında, Anabaptistler, bir cemaatin üyesinin şahsî iman ve itaatını yetişkin iken vaftiz olmak veya yenilemekle gösterebileceğini ileri sürdüler. Onlar, Dağdaki Vaazın cemiyette "İsa'nın Şeriatı" olarak uygulanabileceğini belirtip, onu odak edinerek, çoğu defa Eski Ahidi reddettiler. Aslında Menno Simons da (öl. 1561) bir Katolik papazı olmasına rağmen, çocuk vaftizini (hattâ bütün resmî kredo'ları, askerî hizmeti vb.) reddetmiş ve "Mennonit" hareketini kurmuştu.

Baptizm; vaftizde vücudun suya tamamen batırılmasına dayanan, bunu, kişinin İsa'ya kendi iradesiyle imanının kesin bir sembolü olarak gören ve dolayısıyla sadece yetişkinlere bu işin uygulanabileceğini kabul eden bir mezheptir. Bu mezhepte komünyon bir hatıra işlemidir. İstenen, kesin ve açık bir ikrardır.

ei). Unitaryenler: Bu deyim, teslis'i (Üçlü bir Tanrı anlayışı) reddeden, bir tek Tanrı'yı kabul eden dinî düşünce ve mezhep taraftarlarını ifade etmektedir.

"Unitaryen" adı, "Tanrının Birliği" inancından gelmektedir. Hristiyanlığın aslında olmayan ve Pavlus ile ortaya çıktığı ileri sürülen teslis doktrinine karşı, ilk yüzyılda başlayan ve Aryus'la şekillenen bir muhalefet bulunmaktadır. 325 yılında yapılan İznik Konsili'nde Aryus'un görüşleri reddedilmiştir. Bu tarihten sonra Aryus'un görüşleri Aryanizm adıyla biline gelmiştir. Ancak "Unitaryenizm" adıyla bir hareket haline gelmesi XVI. yüzyıldadır. Avrupa'da ve İngiltere'de Unitaryenliğin yayılması Reformasyon devresinde ve sonrasında Kutsal Kitabın serbest ve bağımsız incelenişiyle at başı yürümüştür. Böylece üçlemeye karşı tenkitler, XVI. yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkmıştır. İspanya'da Michael Servetus (1511-1553), bu yolda hayatından olmuştur. John Biddle (1616-1662), İngiliz Unitaryenliğin babası diye nitelendirilirken Faustus Socinus (1539-1604), İsa Mesih'in şahsı ile ilgili inançları, onun sadece insan olduğu şeklinde netleştirmiştir.

Bu hareket, bir çok Hristiyan memlekette yasaklanmış ve taraftarları göçetmeğe zorlanmıştır (XVII. Yüzyılda). 1605 yılında yazılan "Cracovie İlmihâli" ile bilgi sahibi olan küçük gruplar, Hollanda'da, Almanya'da ve Jean Sigismund'un krallık döneminde Transilvanya'da ortaya çıkmıştır.

Unitaryen hareketi, dinî konulardaki geniş toleransıyla, XVIII. Yüzyılda gelişmesini sürdürmüştür. Saygı gören bir piskopos olan Theophilus Lindsey, Unitaryenler toplantısı yapmış ve toplantı yeri mabet olmuştur. İlim adamı olan Joseph Priestley, Unitaryenlerin liderliğine getirilmiştir. Fakat bu yeni hareketin üyeleri sürgün ve hattâ 1813 yılına kadar ölüm cezasıyla cezalandırılmıştır. Onların çoğu, merkezi Boston'da bulunan ve "Amerika Unitaryen Cemiyeti"nin kurulduğu Amerika'ya göçetmiştir. İngiltere'de yeniden teşkilatlanan Unitaryenler, 1825 yılında, "The British and Foreign Unitarian Association" (Britanyalı ve Yabancı Unitaryenler Birliği) oluşturmuşlardır. O günden bu tarafa da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Birçok Avrupa ülkesinde teşkilatlanmakla birlikte, en yoğun olarak Amerika, Kanada, Macaristan, Polonya, Transilvanya ve İngiltere'de faaliyette bulunmuş olan Unitaryenler; bugün, Avrupa ve Amerika ülkelerinde yaşamaktadırlar.

Unitaryenler'in inanç esasları; Tanrı'nın birliği, Tanrı'yı ve insanları sevmekten, ebedî bir hayata inanmaktan ibarettir.

Inançla ilgili meselelerde, otoritelerin belirlediğini değil, aklın kabul ettiğini; çeşitli din ve görüşlere karşı hoşgörüyle esas alırlar. Hz. İsa'nın hatırasına gereken saygıyı gösterirler, ancak "Tanrılığı"nı reddeder ve "yanılmaz" olduğunu kabul etmezler. Hristiyan Kutsal Kitaplarını insan tecrübesinin bir belgesi olarak görür, fakat yazarlarının, insan oldukları için, hata yapabileceklerini ileri sürerler. Unitaryenler, insanın günah işlemeğe, hata yapmağa eğilimi olsa da, asıl itibarıyla günahkâr olduğuna inanmazlar. Onlar, cehennem ve ahiret konusunda farklı düşünceye sahiptirler. Tanrı'nın her dönemde insanlara doğru yolu göstermek için peygamberler gönderdiğini kabul ederler. İsa Mesîhi de bunların en üstünü olarak görürler.

Onlar, dualarda herhangi bir destek ve dilekte bulunmayı Tanrı'nın işine karışma olarak telakki ederler. Ölümden sonra insan ruhunun yaşadığına; ahiret hayatının nasıl ve nerede olacağını bilemeyeceklerine, fakat Tanrı'ya sevgilerinden dolayı cehennemde olmayacaklarına inanırlar.

ek). Kuveykırlar (Quakers): XVII. yüzyılda George Fox tarafından kurulmuş bir Hristiyan dinî hareketidir.

G. Fox (1624-1691), Anglikan Kilisesi'nden beklediğini bulamayınca, 1652 yılında, "Hakikat Dostları Cemiyeti"ni veya daha kısaltılmış olarak "Dostlar Cemiyeti"ni kurmuştur. Bu dinî hareket, ilk Hristiyanlığın manevî ve sâde şekline dönmeyi, hiçbir aracı olmaksızın, dogma'lar, resmî âyin ve törenlere ihtiyaç duymaksızın, sessizlik ve dinleme halinde, "Tanrı" ile temas kurmayı prensip olarak benimsemiştir.

Sahip olduğu fikirlerden dolayı mahkeme önüne çıkan Fox, titremeye başladığı için onlara "Titreyenler (Quakers) adı verilmiştir. Bu ismin onlara "Tanrı Kelâmı" önünde titremelerinden dolayı verildiğini belirtenler de olmuştur. Kuveykırlar çok fazla zulüm görmüşler ve deli diye hapsedilmişlerdir.

Kilise'nin ve hattâ Kutsal Kitab'ın (Bible) otoritesini reddedip sadece Kutsal Ruh'un otoritesini kabul ederler. Tanrı'nın direkt olarak insan kalbinde ortaya çıktığına inanan Kuveykırlar; ibadet, kredo, sakrament, rahip ve din görevlisi kabul etmezler (Bu yönleriyle Mennonitlere benzerler). Onlar, sessizce düşünceye dalma toplantıları yaparlar ve Kutsal Ruh'un ilhamını beklerler.

Kuveykırlar, büyük bir kayıtsızlık gösterir, başına buyruk olarak yaşar; herkese "sen" diye hitap eder ve hiç kimseye selâm vermezler. Sâde giyimleri, dürüstlükleri, yardım severlikleri, ağırbaşlılıkları ile tanınırlar. Kuveykırlar, öldürmek için hiçbir bahane kabul etmez, inançları gereği askerlik yapmaz ve andıçmeyi istemezler. Köleliğe de karşıdırlar ve dünyada barışı temel prensip olarak alırlar.

Kuveykırların "Dostlar Cemiyeti", başkalarına, savaşlarda savaşzedelere yardım ederler. Sakramentli bir inancı benimseyen Kuveykırlarda ibâdet tamamen ruhîdir; her samîmî taraftarı aydınlatan iç ışığa inanılır. Toplantı salonları, basit ve sâdedir. Evlenmeler, basit bir dinî törenle olur. Üç büyük toplantı zamanları vardır: aylık, üç aylık ve yıllık. En önemlisi, yıllık olanıdır.

Kuveykırlar, Hristiyan ülkelerinde olduğu kadar, Hristiyan olmayan ülkelere de misyonerlik faaliyetinde bulunurlar. Sayıları, bugün oldukça artmıştır. A.B.D.'de halen 150.000 civarında Kuveykır vardır. İngiliz dominyonlarında, Çin'de, Danimarka'da, Fransa'da, Almanya'da, Hollanda'da; Japonya, Hindistan, İsveç, Norveç, İsviçre vb. yerlerde de Kuveykırlar bulunmaktadır. Bugün dünyada yaklaşık 300.000 kadar taraftarları vardır.

el). Metodistler: XVIII. Yüzyılda Protestan ilâhiyatçı John Wesley'in (öl. 1791) öğretileri neticesinde ortaya çıkmış mezhep mensuplarıdır.

Wesley, kardeşi Charles ve arkadaşları George Whitefield (bunlar, Anglikan papazlarıdır), Anglikan Kilisesi bünyesinde, Oxford Üniversitesi'nde, bir manevî hayat metodu vaz' ederek dinî bir uyanışı başlattılar. Bunlar, dua ve oruçlarında yeni bir yol tutmaları, Oxford ha-

pishanesindeki tutukluları düzenli olarak ziyaret etmeleri, yoksul çocukların eğitim ve öğretimlerini üstlenmeleri, dinî günlerde ve benzeri şeylerde metodik bir düzen takip etmelerinden dolayı "Metodistler" diye adlandırıldılar. Metodistler, aktif küçük bir grup olarak başladılar, fakat devamlı arttılar. İngiltere Kilisesi mensubu olmalarına rağmen Wesley kardeşler, heyecanlarından dolayı, ibadet yerlerinden kovuldular.

Amerika'da bir Metodist piskoposluk kuruldu. İngiltere'de Metodistler arasında bölünmeler ve farklılaşmalar oldu. 1932 yılında Britanya Metodist Kilisesi'ni ortaya çıkaran ilk birleşme, 1917 yılındadır. Ayrıca bağımsız Metodist gruplar da bulunmaktadır.

1936'da Metodist Kilisesi için bir kitap hazırlandı. Bu kitapta; sabah duası, teslis inancı, kısa dualar, komünyon âyini, ergenlik ve çocukluk vaftizinin su serpilerek yapılış şekli, çocuk doğuran annenin tebrik edilmesi, yeni taraftarlar için rehberlik kuralları ve benzeri hususlar yer alır.

Bugün, dünyada, Metodistlerin toplam sayısı 25-30 milyon kadardır.

em). Mormonlar: Joseph Smith tarafından 1830'da New York'da kurulmuş dinî hareketin mensupları bu adla anılırlar.

J. Smith (1805-1844), bazı ilhamlardan sonra, 1823'de Vermont'taki Sharon'da yoksul taraftarlarına, Moroni adlı bir meleğin kendisine vahiy getirdiğini açıkladı. Moroni, ona New York'daki Cumorah'da bir tepeye gömülü, eski Mısır dilinde yazılmış metinleri ihtiva eden altın tabletleri haber vermişti. Smith, bu metinleri bulduğunu, okuduğunu ve melek vasıtasıyla tercüme ettiğini (Urim ve Thummin için bkz. Çıkış 28:30) ileri sürdü ve basına bunları dikte etti. Böylece 1830'da Mormon Kitabı basıldı. Taraftarlarının Tanrı'nın sözü kabul ettikleri Mormon Kutsal Kitabına göre yeni bir Kilise kuruldu. Bu Kilise, "İsa'nın Son Gün Azizleri Kilisesi" diye adlandırıldı. Taraftarlara "Mormonlar" denildi.

J. Smith'e göre Amerikalılar, İsrail kabîlelerinden gelmiş ve kızılderililerle beyazlardan oluşmuştur. İsa, dirildikten sonra, beyazlar

arasında faaliyette bulunmuş, fakat onun Kilisesi kızıldirililerce tahrip edilmiştir. Son beyazlar, XV. Yüzyılda yaşamış Mormon ile oğlu Moroni'dir. Tabletleri onlar gömmüş ve Smith de bulmuştur.

Smith, yeni Kudüs'ün Kırtland'da kurulmasına dair, 1831'de bir vahiy aldığını açıklamıştır. Bu yeni inanç sistemi, orada, büyük bir gelişme göstermiştir. Değişik yerlerde taraftar bulmak için, 1835'de, 12 kişiyi misyoner olarak göndermişlerdir. İlk Mormon misyonerleri Liverpool'e ulaşmış ve 8 ay içinde 200 kişiyi kendi inançlarına kazandırmışlardır.

Mormonlar, dinî ve siyasî muhalefette karşılaşmış, Kırtland'ı terkederek Missouri'ye; orada da aynı muhalefette karşılaşınca Mississippi'yi geçerek Illinois'e gitmişlerdir. 1840'da "Nauvoo" şehrini kurmuşlar ve başarılı olmaya başlamışlardır. İngiltere ve güney bölgelerden birçok taraftar, bu yeni kurulan şehre göçetmiştir.

Başarılı geçen birkaç yıldan sonra Smith, Mormon Kitabında aksi bulunmasına rağmen, yeni bir vahye dayanarak (!) çok evliliği telkin etmiş ve uygulamıştır. Buna karşı konulmuş; Smith, kardeşi ve bir taraftarıyla birlikte, kalabalık bir hapisaneye konulmuştur. Kısa bir müddet sonra da mahkûmlar tarafından öldürölmüşlerdir. Bundan dolayı bu dinî hareketin lideri martir (şehit) olarak kabul edilmiştir.

Smith'ten sonra Mormonlar'ın başına, ölümünde geride 17 hanım ve 49 çocuk bırakan Brigham Young geçmiştir. O, "Oniki Havariler Konseyi" adına Mormonlar'ı Utah'a kadar götürmüştür. Utah'ta "Büyük Tuz Gölü" kıyısında, "Tuz Gölü Şehri"ni kurmuşlardır. Bu şehre de, İngiltere ve İskandinav ölkelerinden birçok göçmen (mormon) gelmiştir. Bu şehir çok kısa bir zamanda gelişmiş ve 1850'de Amerika hükümeti tarafından Utah eyalet yapılmıştır. Brigham Young da ilk vali seçilmiştir. Mormonlar burada çok güçlenmişler ve büyük bir Mormon tapınağı meydana getirmişlerdir.

"İsa Mesih'in Son Gün Azizleri" olarak kendilerini gören Mormonlar'ın inanç sistemi Joseph Smith tarafından tesbit edilmiştir. Kilise'nin başı başkan olarak isimlendirilmektedir.

Mormonlar Tanrı'ya, İsa Mesih'e ve Kutsal Ruh'a inanırlar. Onlara göre; İncil Tanrı'nın sözüdür, doğru olmak üzere, tercüme edilebilir. Mormon Kitabı da Tanrı'nın sözüdür. İsa'nın yeniden döneceği yer Amerika'dır, Yeni Kudüs Amerika'da kurulacaktır; bizzat İsa hükümdar olacak, dünyayı yenileyecek ve tıpkı cennet gibi yapacaktır. İsa, bin yıllık bir saltanat sürecek ve ona inananlar, yardımcı olanlar (Mormonlar) kurtulacaklardır.

Vaftizde suya daldırmayı uygularlar. Kudsiyette gelişmeyi ve hattâ ilâhîliğe yükselmeyi kabul ederler. İnanç esasları arasında yer alan çok kadınla evlilik, 1895'te W. Woodruff tarafından kaldırılmıştır. Komünyon, tütün ve içki yasak olduğundan, sadece ekmek-su ile yapılır.

Mormonlar, şiddetli bir misyonerlik gayreti içindedirler ve bütün dünyada faaliyet göstermektedirler. Her üye iki yıl misyonerlik yapmalıdır. Misyonerlik faaliyetleri, bugün, 4000'den fazla kadın ve erkek Mormon tarafından sürdürülmektedir. Bunların büyük çoğunluğu gençtir ve hayatlarını misyonerlik faaliyetine adanmışlardır. Fransa'da 10 bin, dünyada 4 milyon kadar Mormon bulunmaktadır.

en). Adventistler: 1831 yılında William Miller (1782-1849) adlı bir çiftçi tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulmuş bir Mesihî harekettir. Bunlar, İsa'nın gelişini umutla bekleyen bir gruptur. Miller, Eski Ahit üzerinde çalışmış, İsa'nın ikinci gelişinin önce 1843'de, olmayınca 1844'de vuku bulacağı kanaatine ulaşmıştır. O, ikinci gelişin çok yakında vuku bulacağına dair konferanslar vermeye başlamış ve bunun için de "The Midnight Cry" adlı bir gazete çıkarmıştır. Miller, İsa'nın ikinci gelişinin 22 Ekim 1844'de olacağı şeklinde bir vahiy aldığını açıklamış ve bunu ilân etmiştir. Ancak ilân edilen tarihte İsa gelmeyince, Miller bu işten vazgeçmiş ve taraftarlarınca da başka tarihler verilmeye başlanmıştır.

İkinci geliş tarihi ve ruhun ölümsüzlüğü konusunda ileri sürülen muhtelif görüşler, grup içinde hizipleşmeye yolaçmıştır. Bu grubun asıl hizbini temsil eden ve ölümden sonrası ile ilgili inançta Katolikliğe bağlı

kalan "İncile bağlı Adventistler" ortadan kalkmıştır. Bugün ise "İkinci Advent Adventistleri" ile "Yedinci Gün Adventistleri" bulunmaktadır. Bunların da en önemlisi ve misyoner karatere sahip olanı, Yedinci Gün Adventistleridir.

Yedinci gün Adventistleri, Kitab-ı Mukaddes'in kurallarına sıkı sıkıya uyarlar. 1844'de İsa'nın "Seçkinler"i'nin yazılmasını başlattığını kabul ederler. Ruh'un öldüğüne, yalnız âdil olanların, hakkı kabul edenlerin (yani kendilerinin) öldükten sonra dirileceğine inanırlar. Yahudi Kutsal Kitabı'na diğer Hristiyanların göstermediği sadakati gösterir; ibadet günü olarak, Pazar yerine, Cumartesi'ni kabul eder ve bugünün yasaklarına uyarlar. Ahlâkî sert kurallar uygularlar. Bir Adventist, et yemekten, kahve, çay, tütün ve alkol içmekten kaçınmak zorundadır. Vaftizi suya batırma şeklinde uygularlar.

Yedinci Gün Adventistlerinin genel merkezleri Washington'dadır. Dünyada 2,5 milyon, Fransa'da ise 10 bin civarında taraftarları bulunmaktadır. Türkiye'de de faaliyet göstermekte, Ermeni ve Süryaniler arasında propagandalarını sürdürmektedirler. İstanbul'da bir Adventist Kilisesi vardır.

eo). Asopsiyonistler: 1843'de Papaz Emmanuel d' Alzon tarafından kurulmuş bir cemiyet üyelerine verilen isimdir.

Bu grubun gayesi; Katolik düşüncesini basın yoluyla öğretmek ve yaymaktır. Bunun için Fransa'da çok sayıda eser, dergi ve gazete çıkarmışlardır. Bu gazete ve dergilerin en tanınmışları "La Croix" ve "Le Pelerin"dir.

ep). Pentakostalistler (The Pentecostal Revival): Amerika Birleşik Devletlerinde Los Angeles'de, 1906'da, zenci vaiz W. J. Seymour'un gayretiyle ortaya çıkmış ve Norveç'li Thomas Barratt tarafından aynı yıl Avrupa'ya yayılmıştır. Bu dinî hareket, günümüzde aşağı yukarı 2,5 milyon üyeye sahiptir.

Bu hareketin mensupları, Kutsal Ruh'un vaftizi denilen aydınlanma ile kazanılan ihtidâya önem verirler. Böyle bir aydınlanma,

arkasından alâmet olarak çeşitli dillerde konuşmayı getirecektir (Görüldüğü gibi hareket Hristiyanlıkla Zen Buddizmi uzlaştıran sinkretist bir gelişmedir). Bu harekete bağlı cemaatlar, birbirlerine karşı müstakildir.

Harekete bağlı üyeler, ilk Hristiyanlar hakkında Kutsal Kitap'ta kaydedilen şeylere göre kendi hayatını düzenlerler. Pentakostalistlerde bir teşkilat ve servis düzeni bakımından konulmuş kurallar yoktur. İsveç'teki Pentakostalist oranı diğer ülkelerden daha fazladır.

C. İSLAM DİNİ

1. Genel Bilgi.

a. İslâm'ın Doğuşu ve Doğduğu Çevredeki İnançlar

İslâm, VII. Yüzyılın hemen başında Arabistan'da doğdu. Bu dinin doğuşunda yeryüzünde çok sayıda din vardı. İslâm'a ihtiyaç var mı idi sorusu, bir Batılı tarihçinin (P.K. Hitti) "Aslî şekli ile İslâmiyet, Samî kavimlere ait dinlerin mantikî mükemmelleşmesidir" cümlesinde cevap bulur.

O sıralarda dünyada büyük bir huzursuzluk vardı. Savaşlar, haksızlıklar, zulümler, peşin hükümler, maddecilik almış yürümüştü. Manevî hayattan zevk alanlar, bu gidişe karşı dünyadan el etek çekmişler, kendi kurtuluşlarını düşünüyorlardı. Mevcut dinler, insana yön vermede yeterli olamıyordu. Zira zaman, bu dinlerin ilk aslî hüviyetini almış götürmüştü; geride tartışmalar, tatminsizlikler, ayrılıklar kalmıştı. Bir uyarıcıya, insanları mutluluğa ulaştıracak yeni bir yola ihtiyaç vardı.

Bu gidişe karşı uyarıcı ses, Arabistan'dan geldi. O devirde Arabistan, kıtalar arası ticaret yollarının geçtiği, önemli limanları bulunan bir ülke idi. Hz. İbrahim'in (tahminen M.Ö. 2000) kurduğu Kâbe, bir dinî merkez olarak Kudüs'teki Tapınaktan daha eski idi. Dolayısıyla Kâbe'yi içinde bulunduran Mekke, yüzyıllar boyunca hem dinî, hem de ticarî bakımdan Arap yarımadasında önemli bir rol oynamakta idi. Araplar, ülkelerinin iklimi sebebi ile göçebe idiler. Ancak şehir hayatı yaşayan

yer ve bölgeler de vardı (Mekke, Medine, Yemen gibi). Araplar, kabîleler halinde yaşarlardı. Bu kabîleler arasında devamlı geçimsizlikler çıkar, savaşlar olurdu. Ancak yılda dört ay (haram aylar) savaş yapmamak gelenek olmuştu. Mekke yakınlarındaki panayırlar, bu sürede kurulurdu. Bu panayırlarda şiirler okunur, hitâbelerde bulunulurdu. Araplarda yazıya dayanan gelenek kuvvetli değildi. Okuma yazma bilenler azdı. Ancak şiire karşı ilgi çoktu. Ukaz Panayırı'nda yarışmalar yapılır, kazanan şiirler altınla yazılıp Kâ'be duvarına asılırdı. Yedi kasîde böylece meşhur olmuştu ("Muallakat-ı Seb'a"). Arap dilinde, bu alanda, büyük ifâde gücü vardı.

İşte Hz. Muhammed (571-632), böyle bir çevreden geldi. Mekke'nin ileri gelen on ailesinden Haşim oğulları kabîlesine mensup-tu. Babası Abdullah, annesi Âmine idi. Onun hayatı ile ilgili yeterli bilgi bulunmaktadır. Peygamberler arasında hayatı hakkında en fazla bilgiye sahip olunan da Hz. Muhammed'dir. Çucuklûğundaki ağırlığı, gençliğindeki "emin"liği, olgun yaşındaki firâseti de bilinmektedir. Bu olgun yaş kırka ulaşınca Nur Dağı'nın Hira Mağarasında, 610 yılının Ramazan Ayının 27. günü, Yüce Allah'ın melek elçisi Cebrail, ona seslendi. Kendisinin Cebrail olduğunu, Yüce Allah'ın onu Muhammed'i peygamber seçtiğini haber vermek üzere görevlendirildiğini bildirdi ve ona abdesti, temizlenmeyi öğretti. Hz. Muhammed'e (s.a.s.) üç defa "Oku!" dedi. O, her defasında okuma bilmediğini söyledi. Melek, onu kolları arasına alıp daha kuvvetli sıkarak bıraktı ve şöyle dedi:

"Yaratan Rabbinin adıyla oku!

O, insanı bir kan pıhtısından yarattı.

Oku! Rabbin nihayetsiz kerem sahibidir.

Kalemle yazmayı öğreten odur.

İnsana bilmediğini O öğretti" (Alâk, 1-5).

İslâm Dini böyle başladı. Bu sırada Arap toplumu ahlâk bakımından bir çöküntü içinde idi. Halk, putlara tapınıyor, çeşitli hurâfeler, batıl-boş inançlar içinde ömür tüketiyordu. Hz. İsmail'den

sonra bu topluma bir uyarıcı gelmemiştir. Bununla beraber Hz. İbrahim'den kalma yüce, tek, her şeye kadir bir tanrı fikri varlığını devam ettirmekte idi. Öte yandan sayısı çok az da olsa "Hanîf" denilen kimseler vardı ki bunlar putlara tapmaktan titizlikle kaçınılmaktaydı.

Arabistan'ın kuzeyindeki Bizans'ın dini Hristiyanlık, Sasanîlerin ise Mecûsîlik'ti. Batıya düşen Habeşliler de Hristiyan idi. Ancak bu dinlerin Araplara etkileri fazla olmadı. Öte yandan Arap yarımadasında Yemen, Taif ve Medîne gibi yerlerde Yahudiler; Yemen'de (Necran) Hristiyanlar bulunmaktaydı. Ayrıca Mecûsîlik ve Sâbiîlik de vardı.

Araplarda puta tapıcılık yaygındı. Putlar, taştan, tahtadan ve maddeden yapılırdı. "Maddeden insan şeklinde yapılan puta "sanem" (çoğulu "esnâm"); yine insan şeklinde, fakat taştan veya ağaçtan yapılan puta "vesen" (çoğulu "evsân") ve belirli bir şekli olmayıp tapmak için kullanılan taşlara da "nusub" (çoğulu "ensâb") denilirdi. Ka'be'de, Arap kabîleleri sayısınca, 360 put vardı. Bu putların içinde en büyüğü "Hübel" idi.

Arapların bunlardan başka "tâğut" denilen tapınakları vardı (sayısı 100 kadardı). Ka'be gibi bu tapınaklara da saygı gösteren Araplar, onların önünde kurban keser, kur'a okları çekerler ve tavaf ederlerdi. Bellibaşlıları; "Uzza" (Batn-ı Nahle'de), "Lât" (Taif'de) ve "Menat"tır (Kudeyf'de).

Putları Allah ile kendi aralarında ortak tutan Arapların bu tutumuna "müşriklik" denir. Kişi kabilesinden çıkmadıkça putunu değiştiremezdi. Değiştirirse çok kötü karşılanırdı. Evlerinde de put bulundurup tapınırlardı.

Arabistan'da putatapıcılık dışında yıldızlara, atalara tapınma kültürleri de vardı.

Kızlarını diri diri gömüp merhamet etmeyen, elleriyle yaptıkları putlara tapan, bazen un ve benzeri yiyecek maddelerinden put yapan, ona ibadet eden, sonunda da kıtlıkta onu yiyen; maddeye, servete, dünya malına, eğlenceye kapılmış Arap toplumundan bir peygamber

çıkmıştı. Hz. Muhammed, şahsiyeti, güzel ahlâkı, doğruluğu, zekâsı, kısacası bütün meziyetleri ile daha çocukluğundan/gençliğinden itibaren dikkatleri üzerine toplamıştı. Ona "Muhammedu'l-Emin" demişlerdi. Çünkü yalan bilmiyor, kavminin hafifliklerine katılmıyor, dürüstlükten ayrılmıyordu. Kâ'be'nin onarılmasında "Hacerü'l Esved"i yerine koyma konusunda çıkan kabîleler arası tartışma, onun bir örtü getirtip her kabîleden bir temsilciye tutturup kendisinin de onu elleriyle alıp bu örtünün ortasına koyuvermesiyle hemen orada sonuçlanıvermişti. Ancak sıra kavmini dine dâvete gelince durum yine böyle mi olacaktı?

İlk Vahiyden sonra 40 günden 3 yıla kadar sürdüğü tartışmalı olan zor bir devre onu bekliyordu. Bu devreye geçmeden vahiy üzerinde biraz durulmalıdır.

Vahiy, sadece peygamberlerin ulaşabileceği normalin üstünde bir bilgi edinme yoludur. İlham, onu anlamaya biraz yardımcı olabilir. Ancak bu bir deney ve gözlem konusu değildir. Peygamberlerle sınırlıdır. Ancak peygamberin çevresinde bulunanların bu konuda gözlem şansları vardır. Kâinatın yaratıcısının, insana, yine onun gibi bir insan ile, onu niçin yarattığını, görevlerini, hayatın ve kâinatın sonunu akıl ile sonuçlandırılmayacak konuları haber vermesi için vahiyden başka daha güzel hangi yol olabilir? Dolayısıyla peygamberler, sadece insandır; vahyi veren Yüce Allah'tır. Bir Âyette Hz. Muhammed'in (s.a.s.) şahsında bu gerçek şöyle ifade edilmektedir: "De ki: Ben de sizin-gibi bir insanım; ancak bana tanrınızın tek bir Tanrı olduğu vahyolunuyor" (Kehf, 110). Bu husus, şairin "Muhammed bir insandır, ancak diğer insanlar gibi değil. O, taşlar arasındaki yakut gibidir" demesiyle tezat oluşturmaz.

Yukarıda vahiy konusunda peygamberin çevresindekilerin imkânından söz edilmişti. Nitekim Hz. Muhammed'in ilk vahyinin şahidi yoksa da, sonrakilerin olmuştur. Sahâbe, yirmi sene civarındaki bir devrede, bu olaya şahitlik etmiştir. Onların verdikleri bilgilere göre, Hz. Peygamber böyle durumlarda önce heybetli bir ses ile vahye hazır hale getiriliyordu. Sonra vecd hali onu kavrayıp öyle heyecanlandırıyordu ki;

o sakin ve ağır şahsiyet, soğuk bir günde buram buram terliyordu. Bu anda büyük bir ağırlık ona baskı yapıyor, eğer bir deve üzerinde ise hayvan onu taşıyamaz oluyor, yere çökmek zorunda kalıyor; şayet çökmezse bacakları yay şeklinde eğiliyor ve sanki kırılacakmış gibi bir durum alıyordu. Yanında oturup dizi önündekine değen, bacaklarının çatırdadığını sanıyordu. Ayrıca arı vızıltısı gibi bir ses duyulduğu da verilen bilgiler arasındadır.

İşte bu başlangıçların sonucunda, gökgürültüsünden sonra yağmurun gelmesi gibi, Ayetler nâzil olmuş ve yine böylece gelen bazı Âyetlerde insanlardan, hattâ cinlerden bu sözlerin bir benzerini ortaya koymaları istenmişti. (Kur'ân Âyetlerinin nazım ve nesirin üstünde değişik bir uslûbu vardır. Âyetlerin hem dil yapısı ve okunuş musikisi, hem de anlam genişliği pek çarpıcıdır). O edebiyat ve şiir devrinde ümmî bir kimseye karşı meşhur şairler âciz kalmıştı. Dil ile ona karşı çıkamayınca kılıçlar çekilmişti.

Bu daha sonraki gelişmelerle ilgili hususları bir kenara bırakırsak vahyin hem Hz. Muhammed'e, hem de kavmine bir takım problemler getirdiğini söyleyebiliriz. Hz. Peygamber, nefret ettiği büyücü ve kâhinler gibi bir duruma mı düştüğü konusunda tereddütler geçiriyor, bazen bir dağdan kendisini aşağıya atmayı bile düşünüyordu. Bu gibi durumlarda Cebrail ona görünüyor, gerçekten Allah'ın elçisi olduğunu o'na hatırlatıyordu. Böyle ağır ruhî tereddütler geçirip acaba bu durum Allah (c.c) tarafından bir görevlendirme mi, yoksa şeytanî bir tahrik mi diye endişelendiğinde ona ilk teselli daima sadık eşi Hz. Hatice'den (r.a.) şöyle geliyordu: "Sen, kendi menfaatini gözetmez, hayır işlersin. Allah, senin üzerine şeytanı musallat etmez"

Hz. Musa'ya (a.s.) Sina Dağında 80 yaşında vahiy gelmişti. Budda, 35 yaşında, bir incir ağacı altında ilhama kavuşmuştur. Bundan dolayı Kur'ân'daki Tîn Suresindeki "İncir" ile irtibat kurup Budda'nın şahsiyetine aydınlık getirmek isteyenler vardır (Bkz. Buddizm).

Hz. Muhammed'e vahiy gelmeye başlamış ve bir süre kavminin yanına dönememişti. Hz. İsâ'ya (a.s.) 30 yaşında ilk vahiy gelmişti. Kut-

sal Ruh (Müslümanlara göre Cebrail) bir güvercin gibi gelip başına konmuş, sonra kırk gün çölde bir deneme devresi geçirmişti. Hz. İsâ (a.s.) ile ilgili çarmıh olayı, o 33 yaşında iken olmuştu (Müslümanların inancına göre çarmıhta ölen, Hz. İsâ'nın hain şakirdi Yahuda'dır; İncillerdeki "Ey Allah'ım beni niçin terkettin" cümlesi, ona aittir). Yani Hz. İsâ'nın hizmeti üç yıl sürdü. Hz. Muhammed'e vahyin 40 yaşında iken gelmeye başladığı ve onun 43 yaşında "resul" olduğu belirtilir. Bu üç seneye varan devrede vahyin kesildiğini gören müşriklerin "Allah'ın seni terketti" demeleri üzerine Cebrail'in Duhâ Sûresini getirdiği nakledilir. Bu Sûrenin bir Âyetinde, "Rabbin seni terketmedi, darılmadı da!" denilerek, Peygamberin kalbi hoşnut kılınıyordu. Ancak önemli husus, "Rabbinin nimetine gelince (başkalarına) durmayıp söyle" şeklinde tebliğin başlatılması emri idi.

Bu noktada Hz. Muhammed'e (s.a.s.) ilk inananın kesinlikle Hz. Hatice (r.a.) olduğunu söyleyebiliriz. O, Hz. Muhammed'in durumunu akrabalarından biri olan Nevfel oğlu Varaka'ya ulaştırdı. Varaka, Hristiyan dininde idi. Olayı dinleyince Hz. Musa'ya gelen büyük meleğin Hz. Muhammed'e gelmiş olduğu müjdesini verdi. Daha sonra Hz. Muhammed'le karşılaşınca, ona "Sen bu ümmetin peygamberi olacaksın. Sana gelen, Musa'ya gelen büyük melektir. Sana yalancı diycekler, eziyet edecekler, yurdundan çıkaracaklar, seninle harbedeceklerdir. Ben şayet o günlere yetişirsem, sana Allah için yardım ederim" dedi. Varaka'nın Müslüman olup olmadığı konusunda kesinlik yoktur.

Hz. Muhammed, dedesi Abdulmuttalib'in ölümü üzerine kendisini yanına alan amcası Ebu Talib'in oğlu Ali'yi, kıtlık dolayısıyla kalabalık ailesi içinde sıkıntı çekmemesi için, evinde barındırmakta idi. Beş yaşından itibaren Hz. Muhammed'in yanında bulunan Hz. Ali, Hz. Muhammed ile hanımı Hz. Hatice'nin Kur'ân okuyup Allah'a dua ettiklerini görünce ne yaptıklarını sordu. Hz. Muhammed, ona "Biz, kâinatı yaratan Allah'a secde ediyoruz. O, bana peygamberlik verdi. Putlara tapmayı yasakladı. Allah birdir, ortağı ve benzeri yoktur..." dedi ve Kur'ân okudu. Hz. Ali, duyduğu Âyetler karşısında hayran kalmıştı. Müslüman olmak istedi. Ancak aklından önce babasına danışmak geçti. Sonra

bundan vazgeçti. Hz. Muhammed'in yanına geldi. "Allah beni yaratırken Ebu Talib'e sormadı. Ben, Allah'a ibadet etmek için neden ona sormaya lüzum göreyim" dedi ve Müslüman oldu.

Hz. Ali gibi ilk müslüman olanlardan biri de Harise oğlu Zeyd idi. Kendisi Hz. Muhammed'in azâtlı kölesi idi. Peygamber'in yanında kalmayı tercih etmişti ve üçüncü Müslüman olma şerefini kazanmıştı.

Hz. Ebû Bekr, şerefli ve zengin bir tüccar idi. Hz. Peygamber'in yakın dostu idi. Mekkeliler arasında itibarı fazla idi. Hz. Muhammed, evinin dışında ilk onu İslâm'a çağırdı. O da tereddütsüz Müslüman oldu. Çünkü o, Peygamber'in şahsiyetine büyük güven duymakta idi. Hz. Ebû Bekr'in vasıtası ile birçok kimse İslâm'a girdi.

İlk Müslümanlar, ibadetlerini gizli yapıyorlardı. Çünkü zulüm ve baskı altında idiler. Üç sene içinde Hz. Ömer ile Müslüman sayısı kırkı bulabildi. Bundan sonra Müslümanlar inançlarını saklamadılar. Açıkça ibadet etmeye ve dinlerini yaymaya başladılar. İslâm'ın doğuşu böyle oldu.

b. Din olarak İslâm

Adını kendi kutsal kitabından alan, Kutsal Kitabı (Kur'ân-ı Kerîm) ilk şeklini günümüze kadar değiştirmeyen tek din İslâm'dır. Günümüzde bir milyarı geçen insanın dini olan İslâm, evrenseldir. Bir milletin, bir zümrenin, bir bölgenin dini değildir. İslâm, insanlığın ortak manevî meş'alesidir.

Aslında bütün peygamberlerin tebliğ ettiği din, "İslâm"dır denilebilir. İslâm, ma'nevî bir ağaç gibidir. Bu ağaç, en ekmel meyvesinde nüvelenmiş, isimlenmiş ve gayesine ulaşmıştır. İslâm; ilâhi dinlerin genel adı iken, Hz. Muhammed'e yirmi üç yıllık bir sürede gelen vahiylerle en son şeklini almış ve kıyamete kadar insanlığın ihtiyaçlarına cevap verecek bir muhtevâyâ kavuşmuş, tamamlanmış, ikmal edilmiş dinin özel adıdır. Nitekim bu durum Maide Sûresi'nin üçüncü âyetinde şu şekilde açıklanmıştır: "Bugün size dininizi ikmâl ettim, üzerinize olan ni'metimi tamamladım ve din olarak İslâm'a razı oldum."

Kur'ân-ı Kerîm, bütün peygamberlerini, başta tevhit olmak üzere, inanç bakımından aynı esasları tebliğ ettiklerini açıklar. Bu inanç esasları, İslâm'ın özünü oluşturur. Aslında İslâm, Hz. Adem'e (a.s.) kadar geri gider. Peygamberler tarihi içinde zaman ve mekâna göre değişen, ilâhî vahyin sadece ahkâm yönü olmuştur. Böylece Hz. Muhammed'e kadar gelen "İslâm geleneği" tadrîcî gelişmesinin son ekmel noktasına İslâm Dini ile ulaşmıştır.

İslâm'ın hitabı, bütün insanlığadır. Hz. Muhammed'in bütün insanlığa gönderildiği, Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça yer almaktadır (193). Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca "Yâ eyyühennâs!" (Ey insanlar!) hitabında da aynı husus düşünülmelidir.

İslâm, inanç, ibadet ve ahlâkî hükümlerinde ferdi olduğu kadar, toplumu da hedef alır. Fertler düzeldikçe, toplum da ona bağlı olarak düzelecek ve ideal bir toplum ortaya çıkacaktır. İslâm, dünya-ahiret dengesini kurarak, orta yolu tavsiye ederek, insanların birlik içerisinde beraberce huzurlu olarak yaşamalarını gâye edinir.

İslâm, çeşitli İslâmî bilim dallarının ana konusu olduğundan, burada ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Ancak diğer dinlerle karşılaştırılabilmesi için o, anahatlarıyla tanıtılacak ve bir kısım özellikleri üzerinde durulacaktır.

İslâm'ı iman, ibadet ve ahlâk şeklinde üçe ayırarak işlemek gelenek haline gelmiştir. Biz de bu çerçeveye uygun olarak önce iman ve İslâm terimlerini, sonra İmanın Esasları'nı İslâmın Şartları'nı ve İslâm'da ahlâk konularını, sonuç olarak da İslâm'ın diğer dinlerden üstünlüklerini ve farklı olduğu hususları ele alacağız.

2. İman ve İslâm

a. İman

Kelime olarak "iman", inanıp itimat etmektir. Terim olarak ise mutlak tasdik anlamındadır. Böylece iman, bir şeyi doğru olarak kabul etmek ve onun doğruluğuna inanmaktır. Tasdik üç mertebesi vardır: 1) kalb ile, 2) dil ile, 3) fiil ile tasdik. Dil ile tasdik, kalbin tasdikiyle

birleşirse bu, gerçek bir tasdik olur. Bu tasdikın sahibine "mü'min" denir. Böyle olmayıp kişinin ağzıyla söylediği kalbindekini tutmazsa bu, görünüşteki bir tasdiktir. Bu şekildeki bir tasdikın sahibine "münafık" denir. Fiil ile tasdik, kişinin inandığını işiyle göstermesidir. Yani yapılması gerekeni yapması ve yapılmaması gerekeni de yapmamasıdır.

İman "dil ile ikrar, kalb ile tasdik ve uzuvlarla amel"dir. Ancak bunlardan ilk ikisi imanın aslî rûknü iken amel, imanın aslî rûknü değildir, kemâlîdir. Ameli olmayanın imanı olabilir. Bazı hadislerde imanın 60 veya 70 küsur şu'besi olduğu belirtilir. Bunların altı tanesi (İmanın esasları), imanın asıl rûkûnleri (asl-î iman); geriye kalanları kemâlîdir (Kemâl-i İman). Bu noktada şu hadîs-i şerifi hatırlamakta fayda vardır: "Sizin iman bakımından en kâmil olanınız, ahlâk bakımından en güzel olanınızdır."

b. İslâm

Kelime olarak "İslâm", teslim olmak, itaat etmek, boyun eğmek demektir. Terim olarak ise, Peygamber'in haber verdiği şeyleri kabul ve onlara bütün varlığıyla teslim olmak demektir. Dolayısıyla İslâm, kalben teslim olmakla beraber, zahiren Allah'ın ve Peygamberlerinin emirlerine uymaktır. Bu anlamda her mü'min, müslim; her müslim de mü'mindir. Mü'min ile müslim ayrı ayrı hükümlere tâbi değildir. İman ruh, islâm onun bedenidir. İslâmsız iman, imansız islâm olmaz.

İslâm, Hz. Muhammed'in (S.A.S.) tebliğ ettiği dinin de adıdır.

c. İman ile İslâm Arasındaki Münasebet

Kur'ân-ı Kerim ve Hadîs-i Şeriflerde "iman" ve "islâm" kelimelerinin kullanışı, İslâm bilgilerini bu iki kelimenin arasındaki münasebeti araştırmaya yöneltmiştir. Lügat bakımından iman ile islâm kelimeleri arasında fark vardır. İman, daha husûsî; islâm, daha umûmîdir. İman, tasdik; islâm, teslimiyettir. Tasdikın bulunduğu yerde, teslimiyet de vardır. Fakat her teslimiyet, tasdik değildir. Sözü, yahut işiyle teslimiyet gösterdiği halde, kabiyle teslim olmamış kimseler vardır.

Şerî bakımdan islâm ile iman birdir. Mü'min ile müslim aynı hükümlere tâbî'dir (Öldüğünde yıkanır, cenaze namazı kılınır, Müslüman mezarlığına gömülür, Müslümanlara varis olur). Hz. Muhammed zamanında insanlar, mü'min, kâfir ve münafık olmak üzere üç kısımdı; ayrıca bir dördüncü kısım yoktu. Bu konuda İmâm-ı A'zam Ebu Hanîfe şöyle diyor: "...lûgat bakımından iman ile islâm arasında fark vardır; fakat şeriat bakımından islâmsız iman, imansız islâm olmaz."

3. İmanın Esasları

İman, iki bölüme ayrılır: 1) İcmâlî iman: Kelime-i Tevhîd ve Kelime-i Şehadet, 2) Tafsilî İman: Âmentü.

İman esasları, Kur'ân-ı Kerîm'de vardır. İmanın bir arada altı esası hadisle sabittir. Bu altı esasın "Âmentü" ile başlayan ibaresi İmâm-ı Â'zam'ın "Fıkhu'l-Ekber" adlı kitabından yaygınlaşmıştır. Bu maddeler sırayla ele alınacaktır.

a. Allah'a İman

Allah'a iman, Âmentü'nün ilk esasıdır, dinin de temelidir. Din, öncelikle Allah'a iman esasına dayanır. Aşağı yukarı her din, Allah'a inanmayı temel prensip edinir. Her devirde Allah'a inanmayan insanlar bulunmuştur, fakat tarihin hiçbir devresinde bir toplumun bütünüyle Allah'ı inkâr ettiği görülmemiştir. Demekki Allah'a inanmak normal, O'nu inkâr etmek anormal bir davranıştır. İlmî buluşlar, Allah'a inanmayı zayıflatmamış, aksine kuvvetlendirmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a iman üzerinde önemle durulur. Bazen yarattığı şeylere bakarak, düşünerek, ibret alarak Allah'a iman telkin edilir. Bazen Allah'a ve elçisine inanmak konu edinilerek peygamberlerin O'na inanmayı telkin ettikleri belirtilmiş olur. Bazen de Allah'a ve âhiret gününe iman üzerinde durularak insanoğlunun akibetini düşünmesi gerektiği hatırlatılır ve Allah'a inanması tavsiye edilir. Kur'ân'da ve hadîslerde, bu yolda, birçok metodun takip edildiği bilinmektedir.

Allah'ın varlığı, birliği, yüce sıfatları ve güzel isimleri (Esmâ-i Hüsnâ) üzerinde düşünmesine izin verilen insanoğlu, O'nun zatını düşünmekten menedilmiştir. Bu konuda yasak çizgiyi aşan, 'Allah'ın zatiyle sıfatlarını birbirine karıştıran, Allah'ın bazı varlıklara (meselâ tabiata, insana vb.) hulûl ettiğine inanan insan ve toplumlar, yanlış sonuçlara ulaşmış (panteizm, insanı tanrılaştırmak, Tanrı'yı insanlaştırmak gibi), Allah'a ortak koşmuş, doğru yoldan uzaklaşmışlardır. Bu yanlış sonuçlarla karşılaşmamak için Hz. Muhammed'in şu öğüdü ibret vericidir: "Allah'ın varlığını anlamak için göklere bakın, yere bakın, kendi nefsinize bakın; bütün bunların yaratılışındaki incelikleri ve bunların kendiliğinden olup olmadığını düşünün. Çünkü bunlar, Allah'ın varlığını, birliğini gösteren belirtilerdir. Ancak Allah'ın zatını düşünmeyin. Çünkü buna kudretiniz yetmez". Yine bir başka hadîste o, "Kalbine ne gelirse, Allah ondan başkadır" demektedir. Bu iki hadîsten insanın kendi varlığından başlayarak gökdeki ve yerdeki canlı, cansız varlıklar üzerinde dikkatle düşünmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Böylece insan, bu varlıkları var eden yüce bir varlığın farkına varacak ve bu üstün varlığa gönülden bağlanacaktır.

İslâm'da Yüce Allah; vardır, birdir; doğurmamış, doğurulmamıştır; ezeli ve ebedidir; eşi ve benzeri yoktur, hiçbir şey O'nun benzeri değildir; hiçbir şeye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır. Her şeyin yaratıcısı ve Rabbi O'dur. Eşi ve ortağı yoktur. O, hayy ve hayat vericidir. Her şeyi bilir, görür, işitir. Her şeye gücü yeter. Her şeyi O yaratır, rızıklandırır, yokeder. Her şey, O'nun iradesiyle meydana gelir. O, akıl sahiplerine hitap eder, kitap yollar. O, her yerde hâzır ve nâzırdır; zaman ve mekândan münezzehtir. Gözlerimiz, bu dünya şartlarında O'nu görmeye muktedir değildir. Allah'ı görmek, ancak cennette mümkün olacaktır. Dünyada insanlar, gayba inanmaya mecburdur. Allah'a iman, gaybîdir.

Görüldüğü gibi, bir din için en önemli ve temel olan Allah inancında İslâm, çok ölçülü ve dengelidir. İslâm'da üçleme şeklinde Allah'ın sıfatları başka varlıklara verilmez, yaratıklara dağıtılmaz. Bunun yanında yaratıkların sıfatları da Allah'a atfedilmez. Allah'a kötü güç,

Şeytan denk tutularak "ikileme"ye gidilmez. O'na hiçbir şey ortak kılınmaz. Putlardan, canlı-cansız varlıklardan O'na aracı, yardımcı, hizmetçi tayin edilmez.

İslâm'da Allah, insanlara şah damarından daha yakındır. Bütün dualar, doğrudan doğruya O'na yöneltilir. Yalnız O'na ibadet edilip, yalnız O'ndan istenir. Kalblerin hâkimi, yerin-göğün Rabbi O'dur. O, dilediğini yapar; dilediğini azîz, dilediğini zelîl kılar; dilediğine hikmeti verir. Mülkün sahibi O'dur. Mülkünde istediğini yapar. Din gününün sahibi de O'dur. O, Tek Tanrı'dır.

b. Meleklerle İman

İnsan, ruh ve bedenden ibarettir. İnsana bedenî yönden benzeyen yaratıklar bulunduğu gibi, orna ruhî yönden benzeyen yaratıklar da vardır. Bunlar; melekler ve cinlerdir.

Melekler; nurânî, latif varlıklardır; yemek, içmek, evlenmek, çoğalmak, doğmak, ölmek gibi niteliklerden uzaktır. Allah'a isyan etmezler. Durmadan Allah'ı tesbih ve O'na ibadet ederler. Allah tarafından kendilerine verilen vazifeleri aynen yerine getirirler.

Dört büyük melekden başka, yazıcı hafeze (Kirâmen Kâtibîn), sorgulayıcı Nekir ve Münker gibi, çeşitli görevleri bulunan sayısız melekler vardır.

Melekler; insanları hayırlı ve güzel işlere teşvik ederler, insanlara hayır dua ve şefaatta bulunurlar, iman sahiplerini destekler, ilâhî cezaları yerine getirirler.

Melekler, insanlar için bir ma'sumiyet örneğidir. İnsan, ruhi yönünü geliştirerek, ahlâkını olgunlaştırarak ve günahlardan, kötülüklerden arınarak melekleşmeyi gaye edinir. Melekler imtihan altında değildir. İnsanlar için imtihan bulunduğundan başarılı insan, melekten üstün olur.

Melekler, görünmeyen varlıklardır. İnsan, bazı suçları kendisini kimsenin görmediğini düşünerek yapar. Dolayısıyla meleklerin varlığı,

caydırıcı bir rol oynar. İnsan, meleklerle inanç sayesinde kötülüklerden, günahlardan uzaklaşır, hayırlı işlere yönelir.

Kur'ân-ı Kerîm'de görünmeyen varlıklar olarak melekler yanında cinlerden de bahsedilir. Bir Sure'nin adı "Cin"dir. Cinler, melekler gibi ma'sum olmayıp, insanlar gibi imtihan altındaki varlıklardır. Mü'minleri de vardır, kâfirleri de.

Görünmeyen varlıklara inanç, bütün dinlerde yer alır. Ancak bu varlıkların mahiyeti ve görevleri birbirine karıştırılmıştır. Bazı dinlerde melekler, cinler veya görünmeyen diğer varlıklar tanrılaştırılmıştır. Bazen onlara "Tanrı'nın Kızları" da denilmiştir. Öte yandan melekle şeytan arasındaki fark kaybolmuştur. İslâm, bu görünmeyen varlıkların tasnifi-ni, görevlerini en güzel biçimde açıklamıştır. Diğer dinlerin iman esasları arasında melek inancına rastlanmaz.

c. Kitaplara İman

İslâm'da iman esaslarından biri de kitaplara imandır. Kur'ân-ı Kerîm, "Allah'a, meleklerine, kitaplarına peygamberlerine" (Bakara 285) imandan bahsederken, görüldüğü gibi, kitaplara imanı yalnız kendisiyle sınırlandırmamaktadır. Kitaplara iman, "suhuf" ve dört kitaba imanı çine alır. Suhuf, o günkü yazı imkânlarıyla tesbit edilen tabletler, levhalar, çeşitli malzemeden yapılmış (meselâ papirus) sahifelerdir. Suhuf olarak bugüne gelebilmiş bir şey yoktur. Suhuf'lar'dan sonra büyük kitaplar gelmiştir. Bunlardan Hz. Musa'ya "Tevrat", Hz. Davud'a "Zebur", Hz. İsa'ya "İncil" ve Hz. Muhammed'e "Kur'ân-ı Kerîm" verilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de diğer kutsal kitapların muhtevası hakkında bilgi verilmekte ve "Zebur"dan ise sadece ismen bahsedilmektedir.

Kur'ân, kendisi dışındaki kutsal kitapların tahrif edildiklerini belirtir. Dolayısıyla Kur'ân ve Hadîs'te zikredilen "kitaplara iman", Allah tarafından gönderilmiş kitapların aslına imandır. Bugün eldeki kutsal kitaplar (Tevrat, İncil, Zebur), çok büyük değişikliklere uğramıştır. Bu sebeple onların bugünkü şeklini Allah kelâmı olarak görmek mümkün değildir. Yeryüzünde mevcut kutsal kitaplar içerisinde Kur'ândan başka aslını muhafaza edebilmiş bir başka kitap yoktur.

Kur'ân-ı Kerîm, son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.s.) yirmi seneyi aşkın bir süre içinde vahiy yoluyla gönderilmiştir. Kur'ân, Hz. Peygamber tarafından hem yazdırılmış, hem ezberlettirilmiş, hem de kontrol edilmiştir. Böylece onu muhafaza edeceğini va'deden Yüce Allah'ın bu va'di yerine gelmiştir (194). Kur'ân, hem sözü, hem mana-sıyla Allah kélâmı olduğu için, taklit olunamaz ve olunamamıştır da. Zira Kur'ân kendini taklide çağırdığı halde bu çağrıya cevap verebilen çıkmamıştır.

Kur'ân, belli bir millete hitap eden, sınırlı bir zaman için gelmiş bir kitap değildir. Dünyanın sonuna kadar gelecek bütün insanlık âlemi onun muhatabıdır. Kur'ân, geçmişten bahseder, hal üzerinde durur ve gelecek için de yol gösterir.

d. Peygamberlere İman

Peygamber, Farsça bir kelimedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın seçip görevlendirdiği kimseleri ifade etmek üzere "resûl" ve "nebî" kelimeleri kullanılır. Kendisine kitap verilen peygamberler yanında, bir de onlara tâbî olan peygamberler vardır. Peygamberler, insanlara Yüce Allah'ın emir ve yasaklarını bildirirler. İnsanların kurtuluş ve saadete ulaşmaları, onların getirdiği hükümlere uymalarına bağlıdır. Peygamberler de insandır; yer, içer, evlenir, çoluk çocuk sahibi olurlar. Ancak onlar, aynı zamanda sıradan bir insan da değildirler. Beden ve ahlâk bakımından insanlar tarafından tenkide uğramayacak ölçüde mükemmeldirler. Peygamberlerde "sıdk", "emanet", "ismet", "fetanet" ve "tebliğ" gibi ortak özellikler bulunur.

İnsanlar, kendi gayretleriyle peygamber olamazlar. Peygamberlik, Allah tarafından verilir. Peygamber, vahiy ve mu'cize ile desteklenir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, adı geçen 25 peygamber ve peygamber olup olmadığı tartışılan üç kişi dışında da peygamberler bulunduğu, her topluma peygamber gönderildiği âyetlerle açıklanmıştır. Bu peygamberlerin sonuncusu, Hz. Muhammed'dir. Onun peygamberler arasında müstesna bir yeri vardır. Çünkü ondan sonra peygamber gelmeyecektir. O, peygamberlik divanının mühürleyicisi ve peygamberler zincirinin son halkasıdır.

Hız. Muhammed'in getirdiği nizam, kendisi hayatta iken uygulama zemini bulmuş ve o, Yüce Allah'ın bu lütfunu hayatta iken görmüştür. Bu, hemen hemen hiçbir peygambere nasip olmayan bir imtiyazdır. Onun getirdiği nizam, bütün eski dinlerin hükmünü kaldırmıştır. Kıyamete kadar devam edecek "tek nizam" onunkidir. Kur'ân-ı Kerîm gibi günümüze kadar orijinal şekliyle gelebilmiş ve kıyamete kadar da muhafaza edileceği va'dedilmiş tek kutsal kitap ona verilmiştir. O, bütün insanlara gönderilmiştir; bütün âlemlere rahmettir. Mi'raç, Yüce Allah'ın ona bahşettiği üstünlük delillerinden birisidir.

İslâm'da, Hız. Muhammed de dahil, peygamberlerin belirli nitelikleri vardır. Onlar, diğer insanlardan ma'sumluk, ahlâk ve faziletleriyle ayrılırlar. Bununla beraber onlar, yine de bir insan olarak kabul edilip tanrılaştırılmazlar. Onların elinde zuhur eden mu'cizeler, onlara değil, Allah'a nisbet edilir. İslâm'da bütün peygamberler haktır. Peygamberlik noktasında aralarında bir ayırım yapılmaz. Bununla beraber onlardan bazılarının diğer bazılarına üstün kılındığı da kabul edilir (kitap verilmesi, şahsî fazîlet ve yerine getirdiği görev gibi yönlerden).

Diğer ilâhî din mensuplarından Yahudiler, Hız. İsa ve Hız. Muhammed'i; Hristiyanlar, Hız. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmezler. Fakat Müslümanlar, bütün peygamberleri kabul ederler. Diğer ilâhî dinlerde peygamberlere bakış, İslâm'daki gibi değildir. Bu dinlerde kadınlardan da peygamberler vardır. Yahudilikte Hız. Yakup Tanrı ile güreştirilir. Hız. İbrahim'in karısını Firavun'a kardeşim diye takdim ettiği, Hız. Lut'un sarhoş olup kızılarıyla zina yaptığı, Hız. Davud'un bir kumandanın karısını ele geçirmek için onu savaşa yolladığı da kutsal kitaplarında yer alır. Yahudiler Üzeyr'e (Ezra) "Allah'ın Oğlu" dediler (Yapılan araştırmalar sonucu Yemen'de bir Yahudi topluluğunun bu inanca sahip olduğu tesbit edilmiştir*). Onlar, "Mesih'i bir peygamber olarak değil, dünyevi hakimiyet sahibi bir kral olarak görürler Hız. Harun'u Allah'ın değil, Hız. Musa'nın peygamberi olarak nitelendirirler (195).

(*) Bkz. İbn Hazm, Kitabul fasl fi'l Milel ve'n Nihal, Beyrut 1975, 1/99

Hıristiyanlıkta ise Hz. İsa, "Tanrı'nın Oğlu" ve tanrı, havariler de İsa'nın resulleri olarak nitelendirilir. Hz. İsa'ya secde ve dua edildiği; onun günahları bağışladığı İncillerde belirtilir. Hıristiyanlara göre Mahkeme-i Kübrâ'nın idare edicisi de İsa'dır.

Hinduizmde Tanrı Vişnu, insanlarla münasebet kurmak için, dünyaya iner, bazı insanlara hulûl eder. Bu din mensuplarına göre peygamberler, onların tanrılarının birer "avatara"sıdır (hululü). Bazı dinlerde peygamber yoktur. Bazılarında ise bir kurucu vardır, fakat bu kurucunun ne olduğu kesin olarak belli değildir.

Bütün bu hususlar gözönünde bulundurularak, 124.000 peygamber geldiğinden bahseden Hz. Muhammed'in bir Hadîsi'ne göre, tarihen bilinen birçok meşhur şahsiyetin aslında bir peygamber olduğu düşünebilir: İran'da Zerdüş; Yunan'da Ksenofanes; Çin'de Konfüçyüs, Laotze, Mensiyüs; Hindistan'da Budda vb. gibi.

e. Ahirete İman

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde "Allah'a ve âhiret gününe inanlar" şeklindeki hitaplarla âhiret gününün önemi belirtilmiştir. Âhirete iman da, Allah'a iman gibi, gaybîdir. Öte yandan Kıyamet'in ne zaman kopacağını Allah'dan başka kimse bilemez (Bu, "Mugayyebât-ı Hamse", bilinmeyen beş husus arasındadır).

Âhiret, yani insanın ölümünden, kıyametin vukuundan sonra neler olacağı, İslâm'da şöyle açıklanır: İnsan, öldükten sonra tekrar dirilecek, dünyada yaptıklarından hesaba çekilecek, ceza veya mükâfat görecektir. Dünya, ebedî değildir. Kıyametten sonra bütün insanlar diriltilip Mahşer hayatı başlatılacak, bunu hesap, kitap, ceza-mükâfat, cennet-cehennem takip edecektir.

İslâm'daki âhiret inancı, fert ve topluma sorumluluk duygusu kazandırır. Dünyada yaptıklarının karşılığını göreceğini düşünen insan, ölçülü, dengeli olmaya; iyi ve meşru şeyleri yapıp kötülüklerden kaçınmaya çalışır. Ahirete iman, kişiyi ihtiraslardan kurtarır, hayatın acı ve sıkıntılı olaylarına tahammül ve sabretmesini sağlar.

İslâm dışındaki ilâhî dinlerde de öldükten sonra dirilme inancı vardır. Yahudilikte ahiret konusu pek fazla işlenmemiş, dünyevî yön daha ağırlık kazanmıştır. Hristiyanlıkta ise ikinci bir âlem inancı bulunmakla beraber, Hristiyanlar, "son"un her an geleceği korkusu içerisinde ruhban hayatına ağırlık vermişlerdir. İslâm, dünya ahiret dengeğini kurarak, her iki dindeki aşırılığı gidermiştir. Hinduizm gibi bazı dinlerde âlemin ezeli-ebedî olduğu kabul edilir. Bu dinlerde tenasuh inancı bulunduğu için âhiret anlayışı ona göre dir.

f. Kazâ ve Kadere İman

Kader, ileride olacak şeylerin Yüce Allah tarafından önceden bilinip tesbit edilmesidir. Kazâ ise, bu bilinen ve tesbit edilen şeylerin zamanı ve yeri geldiğinde Allah tarafından yaratılmasıdır. Kazâ ve kadere inanmak demek iyi ve kötü, hayır ve şer ne varsa hepsinin Allah tarafından ezelde takdir edildiğine ve zamanı gelince de yine Allah tarafından bu takdire göre yaratıldığına inanmak demektir.

Kişinin irade hürriyeti, diğer bir deyimle seçim hürriyeti vardır. Ancak bu seçim hürriyeti, Yüce Allah'ın hazırlamış olduğu imtihan şartları çerçevesindedir. İnsanın ne zaman, hangi anne-babadan doğacağı; boyu, rengi, kalbinin ve midesinin çalışması kendi elinde değildir. O, iradesinin dışındaki şeylerden sorumlu da değildir. İnsanın iradesiyle seçtiği işleri yaratmak Allah'a mahsustur. İnsan neyi seçerse, Allah onu yaratır. İmtihan şartlarını hazırlayan Allah, seçen insan; insanın seçtiğine göre yaratan Allah'tır. Yüce Allah, insanın neyi seçeceğini ezelden bildiğinden, bu bilgisine göre, Levh-i Mahfuz'da olacakları yazmıştır. Allah yazdığı için insan Allah'ın yazdığı şekilde hareket etmiyor, fakat Allah, insanın ne şekilde hareket edeceğini bildiği için, o şekilde yazıyor. Bu konu, "İlim ma'luma tâbî'dir" şeklinde formüle edilmiştir. Dolayısıyla insanın sorumluluktan kurtulmak üzere "Ne yapalım alın yazım böyleymiş" demeye hakkı yoktur. İnsana düşen, yapması gerekeni yapmak, çalışmak, gayret etmek, gerekli tedbirleri almak ve bütün bunlardan sonra gerisini Allah'a bırakıp tevekkül etmektir.

İslâm'da hem çalışmak, emek; hem de iradesinin dışındaki sonuçları tevekkülle karşılamak vardır. Ahiret inanışındaki denge, kader inanışında da bu şekilde kendisini göstermektedir. İslâm'da insan, fiilen yaparak, dua ederek bir şeyin olmasını isteyebilir. Ancak istediği gerçekleşmediği takdirde hayırlı olanın böyle olduğuna kanaat getirmek de vardır. Bu husus, bir Âyette şöyle ifade edilir: "Sizin iyi sandığınız hakkınızda kötü, kötü sandığınız da iyi olabilir; Allah bilir, siz bilmezsiniz" (Bakara 216). Diğer dinlerde böyle açık-seçik bir kader anlayışına rastlamak mümkün değildir. Meselâ Hristiyanlıkta, konu aslî suçla ilgilendirilerek tartışılır (aslî suç olduğu için mi kötülüğe temayül vardır, yoksa kötülüğe temayül olduğu için mi aslî suç vardır şeklinde). Hinduizm'de "karma" inanışı bir çeşit kader anlayışı haline getirilmiş ve insanın bugünkü hayatı, bir önceki hayatının tabîi sonucu olarak görülmüştür. Gelecek hayat ise bugünkü hayatın sonucu olacaktır. Kast dilimleri, bir "karma" sonucu olarak değerlendirilmektedir. Budizmde karma, irâdî davranışa dayandırılır.

4. İslâm'ın Şartları (İbadet)

"İslâm'ın Binası" Hadisinde Hz. Muhammed, İslâm'ın beş şartını açıklamıştır. Buna göre İslâm'ın beş şartını yerine getiren bir kinise, Allah'a ibadet borcunu ödemiş olur. Aslında İslâm'ın beş şartından ilki, Allah'a ve Peygamberine şehadettir. Bu imanın özü, İslâm'ın da başlangıç noktasıdır. Bu şart yerine getirilmedikçe, ötekileri yapmanın hiçbir önemi yoktur. İslâm'ın Şartlarının geri kalan maddeleri dört büyük ibadeti açıklar. Bunlar; namaz, oruç, zekat ve hac'dır.

İbadet, kulluk demektir. Kulluk, ancak Allah'a yapılır. Amelî tatbikat, imanı kuvvetlendirir. İbadetler, iman nurunu koruyan bir mahfazadır. İbadetin şeklini ve miktarını Yüce Allah belirtmiştir. İslâm'ın Şartlarıyla ilgili hususlar, Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde yer alır. İbadet, Allah'ın hakkıdır ve yalnız O'nun rızâsı için yapılır. Allah katında, O'nun rızâsına en uygun olan ibadet, samimiyetle ve devamlı yapılanıdır. İbadetin çokluğundan ziyade devamlı olması önemlidir. İbadetlerin vakitleri ve ibadet yapanın niyeti, iç ve dış temizliği bu işte önemlidir. İbadet, ruhun gıdasıdır.

Bu dört ibadet sırayla anlatılacaktır.

a. Namaz

Beş vakit namaz, ergenlik çağına girmiş, akıllı her kadın ve erkek üzerine farz olan bedenî bir ibadettir. Tek başına da kılınabilir. Ancak cemaatla kılmak, daha sevaptır. Günlük namaz dışında, haftalık Cuma Namazı, erkeklere bir farızdır. Yıllık namaz olarak Bayram Namazları vâciptir. Vakte bağlı olmayan Cenaze Namazları, farz-ı kifâyedir.

Namaz, dinin direği, mü'minin mi'racidır. Namazın içinde İslâm'ın şartlarını teşkil eden diğer esaslar da bulunur. Namaz kılan bir şey yiyip içmediği için namazda bir çeşit oruç da vardır. Namazda Tahiyât Duasında Şehadet Kelimesi de bulunur. Namaz kılan Kâ'be'ye yöneldiği için, namaz içinde sembolik bir hac da yer alır. Namaz kılan maddî gelirini bir tarafa bırakıp namaza vakit ayırdığı için, namazda zekâtın esprisi de vardır. Bunun için namaz, vakit vakit kılınan ve kulun Yüce Allah'ın dîvanına durarak O'nun rızâsını aradığını isbat ettiği bir ibadettir.

Hiçbir dindeki ibadette namazın oniki farzının tamamı bulunmaz. Ancak bunlardan biri veya birkaçı bulunabilir. Vakıt kavramı, hiçbir dinde İslâm'daki kadar belirli ve disiplinli değildir. (Meselâ; Hristiyanlıkta ibadet saatlerini kilise yetkilileri belirler, vakıt dinin kendi kaynağından gelmez). Hiçbir dinde niyet İslâm'daki kadar ibadetin ana rûknü olmamıştır. İslâm'da ibadet şuuru, niyetle başlar. Yine hiçbir dinde ibadetten önce İslâm'daki hadesten ve necasetten temizlenme kadar titiz bir hazırlık göze çarpmaz.

Namazın dışındaki farzlar, namaz süresince devam eden farzlardır. Namazın içindeki farzlar, intikalî farzlardır. Biri, diğerini takip eder. Böylece namazda hem ayakta durma, hem de oturma; hem rûkû, hem de secde bulunur. Öte yandan namazda okuma da vardır, yer yer sessizlik de. Bütün bunlar niyeti takip eden başlangıç tekberiyle başlar.

Namazda kul, Rabbinin huzurunda olduğunun şuurundadır. Bu şuur (konsantrasyon) onun kalbini ve fiillerini nurlandırır.

b. Oruç

Her yıl Ramazan Ayında bir ay oruç tutmak, her Müslüman üzerine farzdır. Orucun vakti, fecirden akşama kadardır. Oruçlu, oruçlu olduğu müddetçe, yemez, içmez, ruhî hayatla bağdaşmayan cinsî zevklerden sakınır.

Oruç, Allah rızası için yapılan bedenî ibadetlerin en önde gelenlerinden biridir. Birçok sıhî faydaları bulunsa da oruç, dinî bir görevi yerine getirmek üzere tutulur. Oruç, iradeyi kuvvetlendirir. Oruçlu iken helâli terkedebilen Müslüman, orucun dışında da harama el uzatmamak alışkanlığını kazanır. Ramazan bir ibadet ayıdır. Birçok kimse, Ramazan Ayından sonra ibadetlerini devamlı yapma, disiplinli bir hayata ulaşma imkânı bulur.

Kutsal kitabında oruçla ilgili en fazla bilgi bulunan din, Islâm Dini'dir. Islâm'daki oruç, belli bir zümreye mahsus değildir. Geceli gündüzlü de değildir, sadece gündüze mahsustur. Perhiz de değildir. Sınırları, ayrıntıları açık-seçiktir. Hastâya, misafire, yaşlıya, şartları içinde, kolaylıkları vardır. Bazı dinlerde oruç yoktur. Bazılarında ise ya önemini kaybetmiş, perhiz şekline dönüşmüş veya aşırı züht uygulamaları haline gelmiştir. Hz. Musa ve Hz. İsa'nın 40 gün oruç tuttukları bilinmekteyse de bugün, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta böyle bir tatbikata rastlanmaz. Her ne kadar Hıristiyanlıkta Paskalya'dan önce 40 günlük bir perhiz devresi bulunsa da bu, mecburî değildir.

c. Hac

Zengin ve sağlıklı Müslümanın ömründe bir defa yapacağı mâlî ve bedenî ibadettir. Bütün mü'minlerin kibleşi Kâ'be'yi tavaf, Peygamberimizin bir deve üzerinde Veda Hutbesini verdiği Arafat'ta vakfe, haccin iki önemli farzasıdır. Hacı adayı, ayrıca Medîne'de Mescidü'n-Nebiyy'i ziyaret eder. Islâm'ın çıktığı, çeşitli gelişmeler geçirdiği mübarek yerlerdeki bütün Islâmî hatıraları yaşar.

Hacı adayı, kefen gibi "ihram" giyerek Yüce Allah'a "Lebbeyk...", buyur Rabbim, sen ecelle, kefenle çağırmadan, ben ihramla huzuruna

geldim, dermişçesine ma'nevî bir havaya girer. O, en sevdiklerini Allah'a ibadet, O'nun rızasını kazanma gayesiyle bir müddet için geride bırakmış, ihram şartları içinde bir velî hayatına kavuşmuştur.

Hac, aynı zamanda dünyanın her tarafından gelen Müslümanlar için bir şûrâ, bir kongre mahiyetindedir. Kabul olunan hac (hacc-ı mebrûr), günahları giderir. Ancak bu söylenenler, ticarî-turistik bir zihniyete dayanmayan, sırf Allah rızası için yapılan bir hacca göredir.

Bütün dinlerde kutsal kabul edilen yerler vardır. "Hacı" olmak için buralar ziyaret edilir.

d. Zekât

Zekât, mâlî bir ibadet olup varlıklı kimselerin yapması gereken bir farîzadır. Zekât, fakirin zenginin malındaki hakkıdır. Zekât, artma ve temizlenme anlamına gelir. Zekât veren kimse, servetini temizlemiş olur. Böylece temizlenerek eksilen servet, gerçekte çoğalmakta ve bereketlenmektedir.

Zekât, çeşitleri (altın, gümüş, para, ticaret malları, küçük ve büyük baş hayvanlar gibi) ve nitelikleri (üzerinden bir yıl geçmesi, artıcı olması gibi) belirlenmiş malların, belirli oranlarda, uygun yerlere-kişilere verilmesidir.

Dünyada "Biri yer, biri bakar, kıyamet bundan kopar" kabilinden zenginlerin hayatına bakıp onları kıskanarak düzen değiştirmek üzere ayağa kalkan varlıksız kesimler, anarşiye ve totaliter rejimlerin doğmasına yolaçarlar. Aslında çok fazla olmayan zekâtın verilmesiyle zaman içinde orta zümre oluşur ve çoğalır, denge sağlanmış olur.

5. İslâm'da Ahlâk

İslâm Dininde ahlâk, iman ve ibadetten sonra üçüncü esastır. Peygamberimize "Din nedir? diye sorulunca "Güzel ahlâktır" cevabını vermiştir.

İslâm ahlâkının kaynağı ilâhî vahiydir. Bu yönüyle o, diğer ahlâk sistemlerinden ayrılır. İslâm ahlâkında insan davranışları niyete bağlıdır.

Bir hadiste, "Ameller, niyetlere göredir" denilmektedir. Gerçekten de mü'minin niyeti esastır.

İslâm, ahlâkî kaynağını Hz. Muhammed'den alır. İnsanlar için en güzel örnek olan Peygamberimizin ahlâkî da Kur'ân'dan kaynaklanır. O, güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderilmiştir. O, en güzel ahlâk üzerindedir. O'nu Yüce Mevlâ terbiye etmiştir.

İslâm ahlâkî, "beyne'l-havfi ve'r-recâ" (Korku ve ümid arasında) bir çizgi takip eder. Allah sevgisi ve korkusu mü'minin bütün davranışlarının temelinde yer alırsa, o olgun bir ahlâka ulaşır. Hikmetin başı Allah korkusudur. Bu korku; sevgi, saygı ve ta'zime dayanan bir korkudur. Takvâ, bu olgunluğun sonucu elde edilen bir mertebedir. Yüce Allah'ın katında ikrama en lâıyk olan kullar, ondan en fazla korkan muttakiler, takvâ sahipleridir.

Müslüman, tevhid inancını ahlâkî davranışlarına da aksettirir. Allah'tan başkasına tapınmaz, taabbüt etmez. Allah'dan başkasından istemez. Allah'dan başkasından korkmaz.

Toplum hayatında iyilikler tavsiye edilir, kötülüklerden kaçınmak öğütlenirse; ortak bir ahlâk standardı oluşturulmuş olur. Dolayısıyla İslâm ahlâkında toplum düzenini sağlayan, ferdi ve toplumu huzura kavuşturan, insanları saadete ulaştıran temel prensipler mevcuttur.

Sonuç olarak Hz. Muhammed, sahabeler, velîler örnek davranışlarıyla nasıl İslâm'ın yayılıp benimsenmesine yolaçmışlarsa; onları örnek edinen Müslümanların da sadece dilleriyle değil, davranışlarıyla, kısacası hal diliyle (lisân-ı hâl) İslâm'ı anlatmaları, yansıtmaları gerekir.

6. İslâm'ın Özellikleri ve Diğer Dinlerden Üstünlükleri

Buraya kadar çeşitli dinler ve bu arada ilâhî dinler de işlendi. Son olarak anahatlarıyla İslâm Dini üzerinde duruldu. Görüldüğü gibi, her dinin kendine ait özellikleri vardır. Bu özellikler verilirken yer yer karşılaştırmalar da yapıldı ve İslâm'ın üstünlüklerine, dinlerin en ekmeli olduğuna temas edildi. Burada önce İslâm ve diğer dinler karşılaştırılacak, daha sonra da İslâm'ın özellikleri ve diğer dinlerden üstün olduğu hususlar, maddeler halinde sıralanacaktır.

a. İslâm Ve Diğer Dinler

Kur'ân-ı Kerîm'e göre İslâm, "hak din" (196), "dosdoğru din" dir (197). Yüce Allah'ın katındaki gerçek ve makbul din İslâm olup (198) bu din, O'nun râzı olduğu, beğendiği dindir (199). Hz. Muhammed (S.A.S.), "Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusu"dur (200). Hz. Muhammed'in "benden sonra peygamber yoktur" dediği rivâyet edilmektedir. Verilen Âyet ve Hadîste Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca yine bir Âyette, Yüce Allah, Kur'ân'ı kendisinin yolladığını, onu kendisinin koruyacağını va'detmektedir (Hicr.9). Daha önceki hiçbir kitapta bu garanti yoktur. Nitekim Hz. Muhammed, Kur'ân'ı, 23 senelik bir devredé yazdırmış, ezberletmiş ve kontrol ettirmiştir. Böylece bu asıl metin, aynen muhafaza edilerek, günümüze gelmiş yegâne Kutsal Kitap daha sonraki nesillere teslim edilebilmiştir.

Bu açıklama, İslâm'ın diğer dinlere üstünlüğünün ilk maddesini başlatmıştır. Bu maddede Kur'ân'ın akıl ve bilim önünde tazeliğini koruyabilmiş yegâne kitap olduğunu belirtmek de gereklidir.

İslâm evrensel bir dindir. Mesajı bütün insanlığadır. Bir Âyette bu husus şöyle belirtilir: "Biz, seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik" (Sebe', 28). Yalnız Hristiyanlık ve Buddizm, İslâm gibi evrenseldir. Diğer dinler millîdir. Bunlardan Yahudi dini, aslında evrensel iken millîleştirilmiştir.

İslâm, tektanrılı bir dindir. Bu dinde üçleme, ikicilik, ortak koşmak yoktur. Yüce Allah'ın sıfatları; yaratıklara, başka varlıklara, insanlara, canlı, cansız varlıklara verilmez. Tabiatı oluşturan elemanlar, tabiat güçleri kutsallaştırılmaz. Allah'dan başkasına tapınılmaz. Yüce Allah'ın kendine mahsus sıfatları, Güzel İsimleri (Esmâ-i Hüsnâ) vardır. Halbuki Hristiyanlık ve Hinduizmde üçleme vardır. Hinduizm, ayrıca çoktanrılı bir dindir (Her iki dinde tektanrı inanışı bulunsa da). Buddizm, tanrı kavramına sonradan kavuşmuştur (bu dinde dua yoktur). Taoizm sonraları çeşitli dinlerden tanrılar almıştır. Yahudi dininde her ne kadar tektanrı inanışı korunmuşsa da Tanrı'ya istirahat etmek, güreşmek gibi yakışıksız sıfatlar verilmiştir.

Hız. İsa, Budda, Konfuçyüs tanrılaştırılmıştır. Hinduizmde zaten tanrıların insan şekline girdiği (avatara) kabul edilir. Yahudi dininde bazı peygamberlere yakışksız durumlar nisbet edilir (Hz. Yakub'un Allah'la gürüşmesi, Hz. Davud'un bir kumandanın karısına göz dikmesi gibi). İslâm dininde Hz. Muhammed, sadece bir insandır. Kendisine vahiy gelmektedir. O, Allah'ın kulu ve elçisidir. Onun görevine uygun nitelikleri vardır.

İslâm, Allah ile peygamber arasındaki çizgiyi korumuştur. Bu çizgiyi peygamber, hiçbir şekilde geçemez (Meselâ İslâm'da Hesap Gününün sahibi sadece Allah iken Hristiyanlıkta bu yetki Hz. İsa'ya verilmiştir). Ayrıca İslâm'da, Hristiyanlıktaki Kilise ve Buddizmdeki Sangha gibi bir rahip teşkilâtı, ruhbanlık, hiyaraşı, aracılık, misyonerlik yoktur. Yüce Allah ile kulun arasına fetiş, put, peygamber, rahip, melek vb. hiçbir şey giremez. Fert, hürdür, serbesttir. Doğrudan doğruya Allah'tan istenilir, sadece O'na dua edilir. Nitekim Fatiha Sûresinde "Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz" hitabıyla bu hususa işaret edilmektedir.

İslâm'da günah işleyince tevbe edilir, affetmesi için ancak Yüce Allah'a başvurulur. Allah'dan başkasına günah itirafı yoktur. Halbuki Hristiyanlık ve Buddizmde böyle değildir. Rahip, rahip zümresinin varlığı bu noktalarda kendisini belli eder. Hristiyanlıkta genellikle rahip bulunmaksızın sakramentler uygulanamaz.

Tarihî gelişmesi içinde İslâm aslî yapısını koruyabilmiştir. Bu hüküm, diğer dinler için tekrarlanamaz. Hinduizm farklı dinlerden çeşitli elemanlar almış, bunların bir yığını haline gelmiştir. Belirli kurucusu, inanç sistemi, ibadeti olmamıştır. Taoizm de diğer dinlerden bir çok eleman almıştır. Hristiyanlık, daha en başlarda Pavlus'un yorumlarıyla değişik bir yapı kazanmış, gittiği yerlerdeki kùltlerden etkilenmiştir. Bu hususta İslâm'ın farklılığı, bir ölçüde, Kutsal Kitabının değişmeden günümüze ulaşması özelliğinden gelmektedir (Diğer dinlerin kutsal kitapları daha sonraları yazılı hale getirildiğinden asıl yapı korunmamıştır).

İslâm'daki inanç esasları, dinî kavramlar, sade, kuvvetli, açık seçik, anlaşılması, anlatılması, kabulü kolay, akli-mantığı zorlamayan maddelerdir. Halbuki mesalâ inkarnasyon (hulûl), aslî suç, tenâsuh, vb. kavramlarda bu kolaylık bulunmaz. İslâm'ın tarihî gelişmesinde kutsal kitabı ve dinî kavramlarının açıklığı sebebiyle konsillere rastlanmaz. Fakat evrensellikte ona arkadaşlık eden iki büyük dinde (Hristiyanlık ve Buddizm) konsillere ihtiyaç duyulmuştur.

Önem taşıyan bir nokta olarak, İslâm'da dünyaya günahsız gelindiğine inanılır. Bu dinde Hristiyanlıktaki aslî suç, Hint dinlerindeki tenâsuh yoktur. Her doğan, İslâm yaratılışı üzerine temiz, suçsuz doğar. Zümer Suresinin 7. ve Fâtır Suresinin 18. Ayetinde belirtildiği gibi, kimse başkasının suçunu yüklenmez. Sorumluluk, ferdîdir. Suç ve beden, ferdîdir (Doğuştan gelen suç yoktur, bir beden bir ruh içindir. Önceki kimselerin veya önceki hayatların suçu doğuştan gelir şeklinde Hristiyanlık ile Hint dinlerinin benzerlik taşıyan doktrinlerini İslâm kabul etmez).

İslâm'da ağır, aşırı züht emirleri, güçlük yoktur. Kolaylık, kolaylaştırma vardır. Hz. Muhammed, "Din, kolaylıktır"; "Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz" diyerek İslâm'ın bu niteliğini belirtmiştir. Caynizmde yürürken küçük canlıları öldürmemek için önce yer süpürülür. Caynizm'in bir mezhebinde dünya malı diye elbise giyilmez. İslâm'da böyle aşırı buyrukfar yoktur. Evlenmemek veya boşanmamak (bazı Hristiyan mezheplerinde) şeklinde sert kayıtlar göze çarpmaz.

İslâm'da dünya-âhiret dengesi vardır. Meselâ Yahudi Dininde âhiret motifi işlenmemiştir. Gözler dünyaya çevirilmiştir. Hristiyanlıkta tersine, gözler âhirete dikilmiştir. İslâm'da dünya, âhiretin tarlasıdır. Bir Âyette belirtildiği gibi dünyadan nasip de unutulmayacaktır. İslâm'da çalışılmayan gün yoktur. Çalışma ve kazanma, ekme-kalıntı övülür. Zekât ve hac gibi ibadetlerin yapılabilmesi, maddî imkâna bağlıdır.

İslâm'da ibadet ve ahlâkla ilgili konular gelişmiştir. İslâm'ın her an istediği kulluk da vardır (iman), ömürde bir defa istediği kulluk da (hac).

Tabîî senede (bir defa zekât; bir ay oruç), haftada (Cuma Namazı), günde (beş vakit namaz) istedikleri de var. Halbuki meselâ Buddizmde dua, Hinduizmde cemaatle ibadet olmadığı gibi Hristiyanlıkta âyinler papaz nezaretinde kiliseye tahsis edilmiştir. Yahudi dininde kurban yıkılan Kudüs Tapınağına bağlı görüldüğünden uygulanmamaktadır. İslâm'da ibadet, hem cemaatle, hem de tek başına; hem camide, hem cami dışında her yerde yapılabilir.

İslâm; sadece zühde, tasavvufa, ahlâka, felsefeye, geleneğe dayanan ve her şeyi toplamaya çalışıp asıl hüvviyetini kaybeden bir din değildir. Bu dinde ölçü, akıl, bilim, düşünce, öğrenme, çalışma, fert ve toplum konularına gereken yer ayrılmıştır.

İslâm'ın kendi orijinalliğini gösteren yukarıda bir bölümü sıralanan hususlar yanında diğer dinlerle paylaştığı noktalar da vardır. Bunların en başta geleni tektanrı kavramıdır. İslâm, bu Yüce Tanrı kavramının en ideal şekline sahiptir. İslâm, diğer ilâhi dinlerin kitap ve peygamberlerine de yer verir (bu kutsal kitapların değişmemiş asıllarına inanılır). Kur'ân-ı Kerîm'de ancak 25 peygamberin adı bulunur (üç tartışmalı olanla 28). Ancak dünyada hayli peygamber görev yapmıştır. Hemen hemen bütün topluluklarda Yüce tanrı inancının bulunması bunun bir isbatıdır.

İslâm; vahiy, âhiret, kader, melek-şeytan, helâl-haram (yap-yapma), nefsi terbiye, iyilik, erdem vb. birçok elemanlarını diğer dinlerle paylaşır. Ancak İslâm'da bu elemanlar, bir ölçü içinde, aşırılıklardan uzak olarak yer alır. Bir misal olarak temizliği ele alalım.

Temizlik önce dış ve iç temizliği olarak ikiye ayrılır.

Dış temizliğin'de; 1) Beden (İslâm'da pis sayılan şeylerin bedenden giderilmesi, yıkanmak, dış temizliği, bedenden tırnak ve benzeri kesilmesi istenilen şeylerin atılması, sünnet, abdest, boy abdestinin maddî temizliği vb.), 2) Elbise (pis sayılan şeylerin temizlenmesi veya kirliliğin giderilmesi), 3) Çevre ve gıda temizliği (kendimizi tehlikeye atmamamızı emreden Âyete göre suyun, havanın, evin, kentin; imanın en aşağı derecesinin yolda ayağa takılan taşın bir kenara atılması

olduğunu açıklayan Hadîs'e göre yol temizliği) gibi maddî elemanlar bulunur.

İç temizlik, çok daha geniştir: 1) Kalp temizliği (önce tasdîki, sonra yakîni iman ile şekten şüpheden, kötü düşüncelerden kalbi arındırmak, tövbe ile günahı temizlenmek), 2) Ahlâk temizliği (kötü ahlâkı atıp iyilerini benimsemek), 3) Düşünce-niyet-davranış temizliği (iyi davranış, ihlâs kazanmak), 4) Vicdan temizliği (suçluluk duygusu içinde kalmamak; kul hakkını almamak, helallaşmak), 5) Hükmî temizlik (abdest, boy abdesti, İslâmın beş şartının her bir maddesinin uygulanışı ile günahlardan arınmak) vb. bir çok hususu içinde bulundurur.

b. İslâmın Diğer Dînlerden Üstünlükleri

1. İslâm hak ve ilâhî dindir; vahye dayanır; evrenseldir; mesajı bütün insanlıktır; Kıyamete kadar geçerlidir.

2. İslâm, adını kutsal kitabından alan; kutsal kitabı peygamberi tarafından yazdırılan, ezberlettirilen ve kontrol edilen, böylelikle değişmeden günümüze kadar gelebilen; akıl ve bilim önünde tazeliğini koruyabilen Kutsal Kitaba sahip olan tek dindir.

3. İslâm'da tevhîdin en güzel ve en orjinal şekli vardır. İslâm en mücerret, en mükemmel Allah inancını yerleştirmiştir. İslâm'da Allah'ın sıfatları, yaratıklara, başka varlıklara; insanlara, canlı-cansız varlıklara verilmez. İslâm'da Yüce Allah insana benzetilmez; O, hiçbir şeye benzemez, ne Tanrı insanlaştırılır, ne de insan tanrılaştırılır. İslâm'da Allah'ın Esmâ-i Hüsnâsı vardır. İslâm'da Allah'dan başkasına tapınılmaz, dua edilmez; Allah'dan başkasından istenilmez; Allah'dan başkasına secde, rûku' edilmez, kurban kesilmez, yemin edilmez, tövbe edilmez, günah itirafında bulunulmaz.

4. İslâm'ın belirli bir inanç sistemi, peygamberi, kutsal kitabı vardır.

5. İslâm'da Allah tarafından gönderilen bütün peygamberlere inanılır; aralarında bu noktada bir ayırım yapılmaz. Peygamberler, Yüce Allah'ın kulu ve elçisidir. İslâm'da peygamberler tanrılaştırılmaz. Onlara yakışık almayan durumlar isnat edilmez, uygun olmayan deyimler kullanılmaz. Onlar için ortak beş özellik kabul edilir.

6. Hz. Muhammed, son peygamberdir. Ondan başka hemen hemen hiçbir peygamber ve din kurucusu, getirdiği nizamın kendisi hayatta iken uygulama zemini bulduğunu, devlet olduğunu görmemiştir.

7. İslâm'da en yüksek otorite, Kur'ân'dır. Dünyanın her tarafındaki Kur'ân nüshaları aynıdır.

8. İslâm'da dünya-âhiret dengesi vardır. Dünya âhiretin tarlasıdır.

9. İslâm'da inanç esasları, dînî kavramlar; sade, kuvvetli, açık-seçiktir; anlaşılması, anlatılması, kabulü kolaydır; akli, mantığı zorlamaz.

10. İslâm, kolaylık ve müjde dinidir. Kimsenin zorla Müslüman yapılmasını kabul etmez. Kalbleri fethederek yayılmayı esas alır. Dili, ırkı, dini ne olursa olsun Kelime-i Şهادet getiren herkesi Müslüman sayar. Sınıf, zümre, ırk farkı gözetmez, kimseye imtiyaz tanımaz. Eşitlik ve adâlet esasına dayanır.

11. İslâm; akla hitap eder, akıllıyı sorumlu tutar, akla ve bilime ön planda yer verir. İslâm'da ölçü, akıl, bilim, düşünce, öğrenme, çalışma konularına; fert ve toplum münasebetlerine gereken yer verilmiştir.

12. İslâm'da insan, en güzel biçimde yaratılmış, yeryüzünde hali-f kılınmıştır. Doğuştan gelen suç yoktur. İnsan, ma'sum ve İslâm fıtratı üzere doğar. İslâm'da sorumluluk, suç ve beden ferdîdir.

13. İslâm'da ibadet ve ahlâkla ilgili hükümler gelişmiş ve nihâi hale gelmiştir. İslâm'da, hac hariç, ibadet, belirli bir yere bağlı değildir, her yerde yapılabilir. Duruma göre hem cemaatla, hem tek başına olabilir. Ma'bette resim ve heykel bulunmaz. İbadete da'vet ezanla olur. İbadette Allah ile kulun arasına kimse giremez. İslâm'da ruhban sınıfı da, afaroz da yoktur. Evlenmeme ve boşanmama şeklinde sert, ağır ve aşırı züht emirleri de yoktur. Ancak iç ve dış temizliğe önem verilmektedir. Sünnet vardır.

14. İslâm, kadına gerçek hakkını ve değerini vermiştir.

Bütün bu ve benzeri özellikleri ve üstün noktalarıyla İslâm, her devirde, her yerde kendini kabul ettirir.

ALTINCI BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

- (1) Tevbe 29, 33; Fetih 28; Saff. 9.
- (2) Tevbe 33; Fetih 28; Saff. 9.
- (3) Tevbe 33; Saff. 9.
- (4) : Sayılar XXIII:9
- (5) Tekvin XI: 27-28; Tesniye XXVI:5-6
- (6) Tekvin XXXII: 28; XXXV: 9-15; Hoşea XII: 4-5
- (7) The Universal Jewish Encyc. V/613. Bu lakabın aslında Tanrı yolunda mücadele eden anlamına geldiği düşünülebilir.
- (8) Taberî, Târîhu't-Taberî, I/320
- (9) Çıkış III: 16
- (10): Tekvin XI : 27-30
- (11): Tekvin XII 1-20
- (12): Tekvin XIII-XIV. Bap.
- (13): Tekvin XV-XVI. Bap.
- (14): Tekvin XVII: 1-8
- (15): Tekvin XVII: 19-27; XXI-XXII. Bap.
- (16): İslâm'da ise Hz. İsmail.
- (17): Tekvin XXII: 1-20
- (18): Tekvin XXV: 8-11
- (19): Abram'ın aynı davranışını karşılaştırmak için bkz. Tekvin XII: 10-20 XVI: 6-12.
- (20): Tekvin XXVIII: 13-15.

- (21): Tekvin XXXIX: 20
- (22): Tekvin XLI: 40
- (23): Bkz. Tekvin X L III. Bap
- (24): Çıkış I: 12-13
- (25): Bkz. Çıkış VII-XL. Bap; Yeşu I-XXIV. Bap.
- (26): Bkz. Hâkimler ve Krallar.
- (27): Bkz. II. Samuel V-IX. Bap
- (28): Bkz. I. Krallar V-IX Bap.
- (29): I. Krallar XI, XII. Baplar vd.
- (30): Bkz. Daniel, Ezra, Ester.
- (31): Al-i İmrân 33-34; Meryem 58-59
- (32): Al-i İmrân 67, 95; Meryem 43-47.
- (33): Nisa 125
- (34): Hud 75; Tevbe 114; Meryem 41: Buhârî, Tercîd-i Sarîh Terc. XV/107.
- (35): Bakara 124.
- (36): A'lâ 19.
- (37): En'am 75.
- (38): En'am 74-80; Enbiya 58-67; Saffat 85-95; Meryem 44; Ankebut 17, Şuarâ 70-82.
- (39): Şuarâ 79-82.
- (40): Ankebut 24; Enbiya 70; Saffat 93.
- (41): Bkz. Bakara 260; En'am 76-79; Saffat 85-94; Enbiya 58-65.
- (42): Enbiyâ 73.

- (43): Saffât 100-101.
- (44): İbrahim 39.
- (45): Saffât 102-107.
- (46): Saffât 101; Meryem 54-55; Enbiyâ 85; Sâd 48; Bakara 156; Âl-i İmrân 84; Nisa 163.
- (47): Enbiyâ 72; Enâm 84; Saffât 113; Sâd 45-47.
- (48): Zâriyât 29-30; Hûd 72-73; Meryem 49; Saffât 112; En'âm 84-87.
- (49): Nisâ 163; Hud 71.
- (50): Bakara 136; Âl-i İmran 84; Nisâ 163; Hud 71.
- (51): Yusuf 4-8, 15,21-24; Enâm 84; Mü'min 34.
- (52): Yûsuf 4.
- (53): Yusuf 5.
- (54): Yusuf 6.
- (55): Yusuf 7-100
- (56): Çıkış 1:8-22; II.1-7.
- (57): Çıkış II:11-17.
- (58): Çıkış III: 1-13.
- (59): Çıkış VII: 9-12; XII: 12-14; XIV: 21-31.
- (60): Çıkış XVI-XIX. Bap.
- (61): Tesniye XXXIV: 1-12.
- (62): Çıkış XX: 1-17; Tesniye V: 6-21.
- (63): Bakara 49-50; Kasas 4.
- (64): Kasas 7-14
- (65): Kasas 15-22.

- (66): Kasas 29-32; Tâhâ 83-97; Bakara 54.
- (67): A'râf 104-105; Şuarâ 18-28.
- (68): A'râf 106-126.
- (69): Mümin 26-34; Şuarâ 52-67; Yunus 90-92.
- (70): A'râf 138-141, 160
- (71): A'râf 142-145; Tâhâ 83-97; Bakara 54.
- (72): Mâide 20-26.
- (73): Fâtiha 7; Bakara 61.
- (74): Yahudiler; I ve II. Samuel'i, I ve II. Krallar'ı, Ezra ve Nehemya'yı, I ve II. Tarihler'i birleştirirler.
- (75): Bkz. İbrâni Din Bilgisi (özetler), İstanbul 1969, 8-11; Nisim Behar, İbrâni Tarihi, İstanbul 1969.
- (76): Apokaliptik Literatür: Gelecekte ne olacağını, Tanrı'nın gayesi yönünden konu edinen literatürdür.
- (77): Yahudilere göre krallık süresi olarak gösterilen bu tarih (Hz. Davud'un 30 yaşında kral olduğu hatırlanmalıdır), Hristiyan kaynaklarına göre, M.Ö. 1000-961'dir. Krallığının sonu ile ölüm tarihi aynı zamana gelen Hz. Davud'un mezarı, Kudüs yakınındaki Sion Dağı'ndadır.
- (78): Bkz. II. Samuel II: 1-27.
- (79): Mâide 43-46; Sâff 6.
- (80): Al-i İmrân 3-4; Ayrıca bkz. Al-i İmrân 50; Mâide 43-46.
- (81): Bakara 41, 75; Mâide 13, 41, 44, 46-48, 66-68, 79.
- (82): Al-i İmrân 3-4; Nisâ 46-48.
- (83): Al-i İmrân 93.
- (84): Tevbe 111; Fetih 29.

- (85): A'râf 157.
- (86): Sâff. 6.
- (87): Cum'a 5.
- (88): Âl-i Imrân 3-4; Mâide 43-46.
- (89): En'am 154-157; Ahkâf 12.
- (90): Mü'min 53-54
- (91): Enbiyâ 105; Nisâ 163; Isrâ 55.
- (92): Bakara 249-250; Sâd 17-26; Neml 15; Enbiyâ 78-79; Sebe' 10-13.
- (93): Çıkış XX: 1-7; Tesniye V:6-21.
- (94): Levililer II:l; Tesniye XIV: 1-29
- (95): Tekvin VII:24-31; XXXV: 10.
- (96): Tekvin VII:4,12,17,24; Tekvin VII:9-10,14-16.
- (97): Tekvin XII:10-13; XX:1-3; XXVI:6-12.
- (98): Tekvin, XIX: 30-36.
- (99): Tekvin II:2; XII:10-13; XX:1-3; XXVI:6-12
- (100): Tesniye XXXIV:4-8
- (101): II. Samuel XXIV:1-6; I Tarihler XXI:1-7.
- (102): Mâide 13, 44-48, 68; Cuma 5.
- (103): Karailer için bkz. Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985, 154-215.
- (104): Tesniye VI:4.
- (105): Bkz. Abdurrahman Küçük, Dönmeler Tarihi, Ankara 1992.
- (106): Çıkış XIII: 1-10, 11-16; Tesniye VI: 4-9; XI: 13-21.
- (107): Resullerin işleri XI: 26

- (108): Yuhanna V:44
- (109): Pavlus'un Romalılara Mektubu VI: 3-11
- (110): Pavlus'un Romalılara Mektubu V: 18-21.
- (111): Pavlus'un Romalılara Mektubu V: 18-21; Galatyalılara II: 3-15; I Konintoslulara XV: 2-13.
- (112): Luka I: 1-4 (Luka İncili, Hristiyanlarca en kuvvetli İncil olarak kabul edilir).
- (113): Al-i İmran 64.
- (114): Al-i İmran 67
- (115): Bkz. Bakara 111
- (116): Bkz. Bakara 113, 135
- (117): Bakara 130, 135
- (118): Bakara 131
- (119): Âl-i İmrân 84
- (120): Bakara 132.
- (121): Bakara 128
- (122): Bakara 140
- (123): Mâide 12-18; Tevbe 20.
- (124): Mâide 17
- (125): Mâide 46-47, 62-69, 72-77; Sâff 6.
- (126): Mâide 69
- (127): Mâide 72, 75
- (128): Mâide 72-75
- (129): Mâide 46-47
- (130): Mâide 48

(131): Mâide 51

(132): Mâide 82.

(133): Pavlus ve Petrus'un Roma Kilisesi'ni kurmaları, orada ölmeleri konusunda Hristiyan mezhepleri arasında farklı görüşler vardır.

(134): Luka I: 26-38

(135): Luka I: 39-80

(136): Luka II: 1-21

(137): Luka II: 21-40

(138): Matta II: 1-12

(139): Matta II: 13-23

(140): Luka II: 41-52

(141): Markos I: 4-9

(142): Matta III: 13-17

(143): Markos I: 14-15

(144): Luka V: 1-11

(145): Luka VI: 12-16

(146): Luka VIII: 4-15

(147): Matta XIII: 44-48

(148): Luka XI:1; Matta V: 9-13

(149): Luka IV: 31-36

(150): Markos II: 1-12.

(151): Matta VIII: 5-13.

(152): Markos V: 22-24, 35-42

(153): Matta VIII: 23-27

- (154): Matta XIV: 13-23
- (155): Matta XVI: 13-19
- (156): Markos X: 13-16
- (157): Luka X: 25-37
- (158): Luka XVIII-XIX. Baplar
- (159): Matta XXI: 16-17
- (160): Luka XXII: 14-22; Yuhanna XIII. Bap
- (161): Matta XXVI: 46-68; XXVII: 11-45; Luka XXII: 47-71
- (162): Matta XXVI: 57-75; XXVII: 1-5; Luka XXII: 54-71
- (163): Yuhanna XVIII: 28-37
- (164): Matta XXVII: 11-37
- (165): Markos XV: 24-41
- (166): Yuhanna XIX: 31-37
- (167): Yuhanna XIX 38-47
- (168): Matta XXVIII: 1-10
- (169): Yuhanna XX: 19-23
- (170): Yuhanna XXI: 15-18
- (171): Matta XXVIII: 16-20
- (172): Markos XVI: 15-16; Resullerin İşleri II:1-20, 30-47
- (173): Yuhanna X: 30, 38; XIII: 3, 16
- (174): Al-i İmrân 42-43
- (175): Al-i İmrân 59
- (176): Yâsin 79
- (177): Al-i İmrân 33-47

- (178): Meryem 21
- (179): Meryem 23-33
- (180): Nisâ 171; Mâide 110; En'am; 85 Saff 6.
- (181): Al-l Imrân 52-53; Mâide 111-112
- (182): Al-l Imrân 54-55
- (183): Nisâ 156-158
- (184): Mâide 72-73; Tевbe 30
- (185): Mâide 171
- (186): Mâide 116
- (187): Saff 6.
- (188): Matta XXVIII: 19
- (189): Bkz. Yuhanna I:1-3
- (190): Bkz. Luka I: 1-3
- (191): Pâpalık; Meryem'in İsa gibi günahsızlığını 1854'te, göğе yükseldiğini 1950'de karara bağlamış ve bu hususları doğma olarak İlan etmiştir.
- (192): Matta V:1-11
- (193): Sebe 28
- (194): Hicr 9.
- (195): Bkz. Çıkış VII: 1 (Kohen olarak Hz. Harun'un görevlendirildiğı hakkında bkz. Çıkış XXX. Bap)
- (196): Saff 9; Tевbe 33; Fetih 28
- (197): Rum 30
- (198): Al-l Imrân 19, 85
- (199): Mâide 3.
- (200): Ahzâb 40.

ALTINCI BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

A. YAHUDİLİK

W.F. Albright, Yahweh and the Gods of Canaan, London 1968.

Nesim Bahar, İbrani Tarihi, İstanbul 1969.

D.A. Brown, A. Guide to Religions, London 1975, 104-122.

Seymour Cain, "Medieval and Modern Judaism", A Reader's Gulde to the Great Religions, London 1977, 321-345.

Ahmet Çelebi, Yahudilik, Çev. Ö.F. Harman-A.M. Büyükçınar, İstanbul 1978.

A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 364, 374, 378-385, 451-2, 620.

Mircea Eliade, Histoire des Croyances et des Idées Religieuses, Paris 1980, I/348-380, II/161-190.

Isidore Epstein, Judaism, A Historical Presentation, Gr. Britain 1972.

George Fohrer, History of Israelite Religion, London 1975.

Sigmund Freud, Musa ve Tektanrıcılık, Çev. E. Sevil, İstanbul 1976.

David Goldstein, "The Jews", Our Religions, London 1973, 69-89.

Ernest Gugenheim, "Le Judaisme", Histoire des Religions, E.G. 1972, II/697-745.

Ernest Gugenheim, Le Judaisme dans la Vie Quotidienne, Paris 1970.

İbranî Din Bilgisi (Özetler), İstanbul 1969.

Mordecai Kaplan, Judaism as a Civilisation, USA 1981.

Yehezkel Kaufman, The Religion of Israel, Çev. Moshe Greenberg, London 1961.

Yaşar Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara 1965, 114-218.

Yaşar Kutluay, Siyonizm ve Türkiye, İstanbul 1973, 11-73, 389-395.

Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985, 147-210.

Abdurrahman Küçük, Dönmeler Tarihi, Ankara 1992 (Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı).

Maimonides, Commentory on the Tractate Sanhedrin, trans by Freed Rosner, New York 1981, 155-156.

Man's Religious Quest, neşr. W. Foy, London 1978, 351-417.

Ebu'l Hasen Ali el-Hasenî en-Nedvî, el Erkânu'l-Erbea, Beyrut 1968, 63-66, 171-174, 259-268.

Abraham A. Neuman, Judaism, The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947, 224-284.

S.A. Nigosian, World Religions, London 1975, 7-43.

Hayrullah Örs, Musa ve Yahudilik, İstanbul 1966, 316-446.

James Parkes, A History of The Jewish People, Gr. Britain 1969.

The Jewish Encyclopedia, Copyright 1904.

The Universal Jewish Encyclopediea, New York 1948.

E.G. Parrinder, A Book of World Religions, London 1965, 16, 52, 88, 140.

E.G. Parrinder, The World Living Religions, London 1974, 143, 164.

Vicomte Leon de Poncins, Judaism and the Vatican, Çev. T. Tindal-Robertson, London 1967.

Salomon Reinach, Orpheus, Histoire des Religions, Paris 1976, I/248-311.

Ernest Renan, Histoire de Peuple d'Israel, Paris, I/1-34, 127-165, II/82-192.

H. Ringgren-A.V. Strom, Religions of Mankind, London 1966, 113-137

Roy A. Rosenberg, Judaism: History, Practice, Faith, USA 1991, 64-65.

H.J. Schoeps, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, London 1967, 207-227.

Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 100-116.

Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New York 1974.

Siddur (sefaradi), New York 1981, 43-44.

Sylvam D. Schwartzman, The History of Reform Judaism, 1953.

Ninian Smart, Background to the Long Search, London, 1977, 159-184.

Robertson Smith, The Religion of The Semites, New York 1972.

Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, Kahire 1975, I/210-220.

Hikmet Tanyu, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, İstanbul 1979, I/15-126 vd.

Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara 1967, XIV/95-124.

Kurt Uruby, "Judaism", Dictionnaire des Religions, France 1983, 868-74.

R.J. Zwi Werblowsky, "Judaism", The Concise Eneyclopedia of Living Faiths, London 1971, 3-40.

Zaferu'l-Islâm Han, Yahudilik'de Talmud'un Mevkii ve Prensip-leri, Çev. Mehmet Aydın, İstanbul 1981.

B. HIRİSTİYANLIK

Muhammed Atâurrahîm, Jesus Prophet of Islâm, England 1977.

Donald Attwater, Christendom, London 1969.

Mehmet Aydın, Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Konya 1989.

G. Barker, O'nun izinde (Hıristiyanlık ve Laiklik Tarihi), İstanbul 1985.

La Bible, Paris 1977.

David A. Brown, A Guide to Religions, London 1975, 155-182.

Chateaubriand, Genie du Christianisme, Paris 1966, I-II.

The Concise Encyclopedia of Living Faiths, London 1977, 40-166.

Horton Davies, Christian Deviations, Gr. Britain 1972.

Giussupe Descuffi, Hıristiyan Dini, İzmir 1963.

J.G. Davies, The Christian Church, London 1965.

A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 138-139, 190-195, 310, 359, 372-373.

Dictionnaire des Religions, France 1983.

C.H. Dodd, The Founder of Christianity, London 1971.

Muhammed Ebû Zehra, Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar, Çev. Aktif Nuri, İstanbul 1978.

Emile Gillibert, Saint Paul ou le Closse aux Pieds d'Argile, Editions M'tanoia 1974.

Rene Guennau, "Les Missions Catholiques", Histoire des Religions, Ed. Gall. 1972, II/1144-1187.

Ch. Guignebert, Jesus, Paris 1938.

Harold A. Guy, "The Christians", Our Religions, London 1973, 89-104.

Harun Güngör, Gagauzların (Gagavuzlar) Dinî İnanışları Üzerinde Bir Araştırma, Ankara 1982 (basılmamış doktora tezi).

Alfred Hall, The Beliefs of A Unitarian, Gr. Britain 1932.

Mc Veigh Harrison, First Century Christianity, New York 1958.

Leonard Hadgson, The Doctrin of Trinity, London 1964.

A. Houtin, Courte Histoire du Christianisme, Paris 1924.

J.L. Hromadka-G.G. Walsh-John A. Mackay, Eastern Orthodoxy, Roman Catholicism, Protestantism; The Great Religions of the Modern World, New Jersey 1947, 284-307, 307-337, 337-371.

P. Luigi Iannitto, Hıristiyan Dininin Esasları, İstanbul 1982.

Xavier Jacop, İncil Nedir? Tarihi Gerçekler, Ankara 1985.

R. Janin, Les Eglises Orientales et les Rites Orientaux, Paris 1955.

S. Kaloustian, Saints and Sacrements of the Armenian Church, New York 1969

Abdurrahman Küçük, "Ermeni Katoğikosluğu ve Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", A.Ü. İlâhiyât Fak. Dergisi (İFD), Ankara 1983, XXVI/727-750.

Pierre de Lobriolle, The History and Literature of Christianity, Çev. H. Wilson, London 1968.

John H. Leith, Creeds of the Churches, Oxford 1973.

Man's Religious Quest, neşr. W. Foy, London 1978, 417-467

Thomas Michel, Hristiyan Tanrıbilimine Giriş, İstanbul 1992.

Einar Molland, Christendom, London 1965.

Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî en-Nedvî, el-Erkânul-Erbea, Beyrut 1968, 67-69, 175-176, 259-268.

S.A. Nigosian, World Religions, London 1975, 43-47.

Malachia Ormanian, L'Eglise Armenienne, Lübnan 1954.

The Oxford Dictionary of The Christian Church, Ed. F.L. Cross, New York 1983.

E.G. Parrinder, Jesus in the Quran, London 1965.

Salomon Reinach, Orpheus, Paris 1976, II/515-558.

Ernest Renan, Vie de Jesus, Paris 1944.

H. Ringgren-Ake V. Ström, Religions of Mankind, London 1966, 137-175.

Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1983, 206-274.

Ekrem Sarıkçıoğlu, Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvurları, Erzurum 1976 (basılmamış doçentlik tezi).

H.J. Schoeps, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, London 1967, 242-313.

Anemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 117-150.

Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 401-475.

Ninian Smart, Background to the Long Search, London 1977, 105-159.

Süreyya Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1980.

Şehristânî, el-Milel ve'n- 'Nihal, Kahire 1975, I/220-229.

Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I-II.

Abdullah Tercüman, Hristiyanlığa Reddiye, İstanbul 1970.

Marguerite-Marie Theollier, Dictionnaire des Religions, Belgique 1971.

Etienne Trocme, "Le Christianisme des Origines ou Concile de Nicee", Histoire des Religions, Ed. Gall. 1972, II/185-260.

Günay Tümer, Hristiyan ve İslâm Dinlerinde Meryem, Ankara 1979 (basılmamış doçentlik tezi).

H.H. Walsh, Christianity, A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 345-407.

G. Welter, Histoire des Sectes Chrétiennes, Paris 1950.

Hüseyin G. Yurdaydın-Mehmet Dağ, Dinler Tarihi, Ankara 1978, 184-200.

C. İSLAM

Charles J. Adams, "İslâm", A Reader's Guide to the Great Religions, London 1977, 407-467.

A. Hamdi Akseki, İslâm, İstanbul 1943.

A. Hamdi Akseki, İslam Fitrî, Tabîî, Umûmî Bir Dindir, neşr. H.T. Feyizli, Ankara 1981.

David A. Brown, A Guide to Religions, London 1975, 182-218.

David A. Brown, *A Guide to Religions*, London 1975, 182-218.

Mircea Eliade, *Histoire des Croyances et des Idées Religieuses*, Paris 1984, III/71-93.

Toufic Fahd, "L'Islâm et Les Sectes Islâmiques", *Histoire des Religions*, Ed. Gall. 1976, III/3-179.

Ismail Râgî el-Fârûkî, "Islam", *The Great Asian Religions*, London 1969, 307-379.

Fazlurrahmân, *Islâm*, Çev. M. Aydın, Istanbul 1981.

H.A.R. Gibb, "Islâm", *The Concise Encyclopedia of Living Faiths*, London 1977, 166-200.

Muhammed Hamidullah, *Islâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İst. 1980. I-II.

Edward J. Jurji, "Islâm", *The Great Religions of the Modern World*, New Jersey 1947, 178-224.

Man's Religious Quest, neşr. W. Foy, London 1978, 467-529.

Muhammed Naseem, "The Muslims", *Our Religions*, London 1973, 89-104.

Ebu'l-Hasen Ali El-Hasehî en-Nedvî, *el-Erkânu'l-Erbea'*, Beyrut 1968.

S.A. Nigosian, *World Religions*, London 1975, 77-103.

E.G. Parrinder, *A Book of World Religions*, London 1965, 12, 60, 100, 147.

E.G. Parrinder, *Asian Religions*, London 1977, 5-31.

E.G. Parrinder, *The World's Living Religions*, London 1947, 9-31

H. Ringgren-A.V. Ström, *Religions of Mankind*, London 1966, 175-202.

Maxime Rodinson, Mohammed, Gr. Britain 1976.

H.J. Schoeps, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, London 1967, 227-242.

Mevlâna Şiblî, Asr-ı Saâdet (İslâm Tarihi), Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1977-1978.

Ninian Smart, Background to the Long Search, London 1977, 184-218.

Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, Gr. Britain 1977, 475-543.

W. M. Watt, Modern Dünyada İslâm Vahyi, Çev. M. Aydın, Ankara 1982.

J. Alden Williams, İslâm, New York 1962.

VII. BÖLÜM

BAZI SİNKRETİST VE YENİ DİNİ HAREKETLER

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Hristiyanlık veya Islâm temeline dayanan, diğer bazı din ve kültürlerden de istifa edilerek, sinkretist (uzlaştırmacı) ve eklektik (seçmeci) yollarla, "dinî hareketler" ortaya çıkmaktadır. Bunlar, bir dini temel alıp (Islâm veya Hristiyanlık gibi), diğer dinlerden de işlerine gelen veya beğendikleri bazı inanç ve davranışları alarak, onları uzlaştırmak (sinkretizm), yeni dinî hareketler ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu derleme hareketler, siyasî, dünyevî bazı faydalar götmektedir.

Burada, günümüzde de faaliyetlerini devam ettiren bu sinkretist hareketlerden sadece Hristiyanlık temeli üzerine oturanlardan Yehova Şahitleri ve Mooncular; Islâm temeli üzerine dayananlardan Babîlik, Bahaîlik ve Kadiyanîlik üzerinde durulacaktır. Bu hareketlerin hepsinin ortak tarafı; mesîh-mehdî fikri üzerine düşüncelerini bina etmeleri ve insanların ortak kurtuluşunu mesajlarının odak noktası yapmalarıdır. Bunlar, "din" değil, siyasî ve dünyevî gayelerle ortaya çıkan "dinsi hareketler" olarak değerlendirilmektedir.

A. YEHOVA ŞAHİTLERİ

1. Yehova Şahitleri Kimdir.

"Yehova", aslında Yahudilikte Tanrı için kullanılan "Yahve" kelimesinin galatıdır. Yehova şahitleri bu adı 1931'deki bir kongrede almışlardır. Bu da, bir Eski Ahit ifadesinden çıkarılmış ve benimsenmiştir: "Siz benim şahitlerimsiniz, der Yehova" (1). Bunlar, daha önce, "Russelistler", "Ciddi Kutsal Kitap araştırmacıları", "Milletlerarası Kutsal Kitap Öğrenme Cemiyeti" gibi adları kullanmışlardır.

Yehova Şahitleri, Mesihî bir harekettir. Onlar, İsa'nın ikinci Gelişinin vukubulduğuna ve onun 1914'te gökte "Tanrının Krallığını" başlattığına inanırlar. Onlara göre; 1914'te hayatta bulunan nesil, onun yeryüzüne inerek beraberindeki 144.000 Yehova Şahidiyle bütün siyasî kuruluşları, devletleri, milletleri, kısacası "Şeytanın

güçleri"ni yokedeceğini görecektir. Böylece yeryüzünde de Tanrının Krallığı kurulmuş, dünyaya hâkim olan Şeytan safdışı bırakılmış olacaktır. Bu, Armagedon Savaşıyla sağlanacaktır.

2. Mesîhî Hareketler

Yehova Şahitlerinin mahiyetinin anlaşılabilmesi, Mesîhî hareketlerin bilinmesine bağlıdır. Önce Yahudilikte, sonra hem Yahudi, hem de Hristiyan dinlerinde zaman zaman büyük bir ilgi toplayan Mesîhî hareketler olmuştur. Yahudilikte Mesîh, Yahudileri Hz. Davud devrindeki ihtişama ve dünya hakimiyetine ulaştıracak ideal bir kral olarak beklenegelmiştir. Bu ideal, aslında Babil Sürgünü ve çeşitli sıkıntılar sonucunda ortaya çıkmış ve dinî-millî bir veche kazanmıştır. Böylece XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar hemen hemen her yüzyılda Mesîhler ortaya çıkmıştır. Bunların arasında Yahudileri uçarak Kudüs'e götüreceğini va'dederek mensuplarının herşeylerini sattırıp dağlık bir burundan tepeüstü denize atlatan Girilti Moşe, yine İran Yahudilerini aynı metodla Kudüs'e götürmek isteyen David Alroy da vardır. Bu Mesîh adayları hem aldatmış, hem de aldanmışlardır. Zira işlerinde o kadar Mesîh olduğuna inanana vardı ki; başını uzatıp, kılıcın kesmeyeceğini iddia ederek, başından olmuştu. Bütün bunlara rağmen Mesîh gelmedi, beklenenler gerçekleşmedi.

Hristiyanlıkta ilk yüzyıllar, Hz. İsâ'nın "ikinci dönüşü" beklentisi içinde geçti. Ancak zamanla diğer konular ön plana çıktı ve bu husus, bir inanç konusu olarak, geleceğe bırakıldı. Bu konuda, aslında, İncillerin telkini de o doğrultuda idi. Matta İncilinde şöyle denilmektedir: "İsa, Zeytinlik dağı üzerinde otururken, şakirtleri ayrıca gelip ona dediler: Bize söyle, bu şeyler ne zaman olacak? Ve senin gelişine, dünyanın sonuna alâmet ne olacak? İsa cevap verip onlara dedi: Sakın kimse sizi saptırmasın! Çünkü bir çokları Mesîh benim diye benim ismimle gelip bir çoklarını saptıracaklar.. Ve bir çok yalancı peygamberler kalkıp bir çoklarını saptıracaklar.. O zaman eğer bir kimse size: İşte Mesîh burada, yahut şurada derse inanmayın. Çünkü yalancı Mesîhler ve yalancı peygamberler kalkıp büyük alâmetler ve harikalar yapacak-

lar; şöyle ki, mümkünse seçilmiş olanları bile saptıracaklar. İşte size önceden söyledim. Eğer size: İşte çöldedir' deseler de çıkmayın. İşte iç odalardadır, deseler de inanmayın. Çünkü şimşeğin şarkta çakıp garp-ta dahi görüldüğü gibi, insanoğlunun gelişi de böyle olacaktır... İnsanoğlunun göğün bulutları üzerinde kudretle ve büyük izzetle geldiğini görecekler... Fakat o gün ve saat hakkında ne göklerin melekleri, ne de Oğul, yalnız Baba'dan başka, kimse bir şey bilmez. İmdi uyanık olun. Çünkü Rabbinizin hangi gün geleceğini bilmezsiniz... Zira sanmadığınız saatte insanoğlu gelir" (2).

Bu cümlelerden; yalancı, sahte Mesihlerin, peygamberlerin geleceği, insanları saptıracağı; Mesih şurada-burada diye iddiada bulunanlara inanmamak gerektiği, "insanoğlu"nun gelişinin insanlarca bilinmiyeceği anlaşılmaktadır (3).

İncillerdeki bu gibi açıklamalardan, âlemin sonu ve Mesih'in gelişinin yalnız Allah tarafından bilinebileceği anlaşıldığından, ana Hristiyan kitle bu konuda ihtiyatlıdır. Ancak Protestanlar, Katoliklere göre daha fazla kutsal kitaplarıyla meşgul olduklarını ispatlama gayreti içinde, bu bir kenarda duran Mesihî konulara el attılar. Böylece onlar, Yahudilerin "kabbala" denilen kutsal kitabın harf düzeninden gelecek le ilgili sırlar çıkarmak usulünden faydalandılar.

Yahudi Mesihî hareketleri XVIII. Yüzyıl ortalarından sonra gözükmez iken, aynı tarihten itibaren bu çeşit hareketler Hristiyanlık Âleminde ortaya çıkmaya başladı. Bunlar, şöyle iki yol takip ettiler: 1) Hesaplamak, 2) Rüyada veya vizyonda ilhamla bilgi almak. Bunlardan ilkinde J.A. Bengel'in (1687-1752), ikincisine de E. Swedenberg'in (1688-1752) sistemleri misal olarak verilebilir.

Yehova Şahitlerini anlıyabilmek hususunda, bu konuda, en önemli Mesihî hareket, "Adventizm"dir. Bu hareketin kurucusu W. Miller (1782-1849), İsa'nın dönüş tarihini önce 1843, sonra 1844 olarak Kutsal Kitap'tan hesaplama yoluyla çıkardı. Taraftarlar, herşeylerini terk ederek büyük bir ümitle beklемelerine rağmen, hayal kırıklığına uğradı. Sonradan E. White (1827-1915), yeni bir yorum getirdi, verilen

tarihin doğru olduğunu, İsa'nın geldiğini, gökte muhakemeyi başlattığını ileri sürdü. Yehova Şahitliği hareketinin kurucusu da bu görüşü aynen kopya etti.

Mesihî hareketler, böyle hesaba, ilhama dayananlarından hulûlî olanlarına kadar büyük bir çeşitlilik gösterir. Bahâîliğin kurucusu Mirza Hüseyin Ali'den (1817-1892) Hintli çocuk Krişnamurti'ye kadar İsa'nın kendilerine hulûl ettiğini ileri sürenler de olmuştur. Son iki yüzyıl böyle hareketlerle doludur. Kaynağı, kökü, gayesi ile söyledikleri, yayınları birbirini tutmayan, uçtaki saf kimselerin hiçbir şey bilmediği, gizli, özel metodlarla yönetilen, hemen büyük çoğunlukla Mesihî, Kabbalist, sırrî, mistik, kapalı açıklama ve yorumları bulunan ve çeşitli dinlerin içinden başlatılan bir hayli cereyan ve hareket, zamanla "din"leştirilmek istenmektedir. Bu cereyanlardan biri de Yehova Şahitleri'dir.

3. Yehova Şahitliğinin Tarihçesi

Yehova Şahitliğinin kurucusu C.T. Razıl'dır (Charles Taze Russell: 1852-1916). Razıl, ciddî bir dinî eğitim görmedi. Ancak bir Kitab-ı Mukaddes topluluğu kurdu, kendini grubun "pastör"ü seçti. 1879'da "Siyon'un Tarassut Kulesi" dergisini çıkartmaya başladı, birkaç sene sonra da aynı ad altında bir cemiyet kurdu (daha sonra "siyon" kelimesi atıldı).

Razıl, kurduğu cemiyetin yüzde doksan hissesini elinde tutuyordu. Karısı, evindeki evlatlığa kur yaptığı iddiasıyla Razıl'dan ayrıldı. Razıl, bir defasında "Mu'cizeli buğday" satışı dolayısıyla kendisini itham eden bir gazeteyi; bir defasında da gerçekte dinî bir hüviyeti, derin araştırması ve klasik dillere vukufu bulunmadığını yazan bir risale yazarını mahkemeye verdi. Ancak mahkemeleri kaybetti. Bu mahkemelerde onun şahsiyetiyle ilgili bazı önemli hususlar ortaya çıktı: "Pastör" olmadığı, 14 yaşından sonra bir tahsil görmediği, klasik dilleri bilmediği, yalan söylediği, hatta yalan yere yemin ettiği, çıkarıcı olduğu gibi.

Razıl, büyük iddialarına rağmen öldü. Yerine hareketin avukatı J.F. Rutherford (1869-1942) getirildi. O, zamanla teşkilâtı ele geçirdi. Kendisinin "Yehova'nın Sözcüsü" olduğuna inandığından ve Razıl'ın

şahsiyetinin yıprandığına kanaat getirdiğinden "Russelistler" adını 1931'de "Yehova Şahitleri"ne çevirdi. Yüzden fazla eser yazdı. Fakat o da va'dedilen olayları görmeden öldü. Yerine N.H. Knorr (1977'ye kadar) geçti. Bunun zamanında Gilead'da Kutsal Kitap Mektebi kuruldu ve 15.000 civarında Krallık misyoneri yetiştirildi. Knorr'dan sonra teşkilatı bir idare heyeti yürütmektedir. Bu idare heyetinin altında çeşitli hizmet kademeleri vardır.

4. Yehova Şahitlerinin İnançları

Yehova Şahitleri'nin inanç ve âdetleri şöyle maddelendirilir:

1. Mukaddes Kitap, Tanrının Sözüdür ve hakikattir. Mukaddes Kitaba her türlü insan sözünden daha çok güvenilir. "Yeni Ahit", ruhî İsrailîlerle yapılmıştır. Tanrının Kanununa insanların kanunundan ziyade itaat edilmelidir. Yehovanın Şahitleri, bütün insanlara, Mukaddes yazılardaki hakikatı bildirmek sorumluluğu altındadır. Mukaddes Kitabın ahlâk standardına uyulması şarttır.

2. Tanrı tektir ve ismi Yehova'dır. Tanrı, dünya üzerindeki kötü sistemi Armegeidon Harbi ile ortadan kaldıracaktır. Tanrı, her fert için kader veya alın yazısı çizmemiştir; herkes davranışlarından bizzat sorumludur.

3. İsa Mesîh, Tanrı tarafından mu'cizevî olarak doğması sağlandığından, Tanrının Oğludur ve Tanrıya eşit değildir. İsa'nın insan öncesi hayatı vardır; Tanrının yarattığı ilk varlıktır. İsa Mesîh, bir hac üzerinde değil bir direk üzerinde ölmüştür. İsa, hayatını, insanlığın kurtuluşu için gerekli olan fidye olarak ödemiştir. Kurtuluş için İsa'nın kurbanlığı yeterlidir. İsa Mesîh, ölümünden sonra ruhî bir şahıs olarak diriltilmiştir ve şu anda, ruhî varlık olarak yaşamaktadır. İsa'nın yönetimindeki "Gökteki Tanrısal Krallık", yeryüzünü adaletle ve sulh içinde yönetecektir. Bütün milletlerden seçilen ve sayıları 144.000 olan sadece küçük bir sürü, İsa Mesih ile birlikte hüküm sürmek üzere "Göğe" gidecektir. İsa, cemaati kendi üzerine bina etmiştir (Petrus'un üzerine değil). Dua, tanrı Yehova'ya ancak İsa Mesîh vasıtasıyla yapılır. İsa, Tanrıya hizmet etmekde takip edilmesi gereken bir örnek bırakmıştır. İsa'da ilâhî tabiat bulunmaz.

4. İlâhî Krallık, yeryüzüne insan için en iyi hayat standardını getirecektir. Yeryüzü asla imha veya yok edilmeyecektir. Kötülük ebediyen

yok edilmiş olacaktır. Hayata götüren yol, ancak bir tanedir. Şimdi biz son günlerde yaşamaktayız.

5. İnsanlık, Âdem'in günahından dolayı ölmektedir. İnsan onu, ölümlle birlikte yok etmektedir. Ölümler, insanlığın müşterek mezarına gidecektir. Ölümden kurtulmak için yegâne ümit, diriltilmektir. Bu da Yehova Şahidi olmaya bağlıdır. Âdem'den miras alınan günah sona erecektir. İnsan, tekâmül etmemiş, fakat yaratılmıştır.

6. Cehennem diye insanların ruhlarının azap çektikleri bir yer yoktur.

7. Din, sadece Yehova Şahitlerinininkidir. Diğerleri sahtedir.

8. Şeytan, bu dünyanın görülmez yöneticisidir.

9. Tapınmada suret, resim, haç, tesbih, mum kullanılamaz. Mabet yerine "Krallık Salonları" kullanılacaktır.

10. Ruh çağırmak, fal bakmak, büyücülük, ispartizma yasaktır.

11. Yehova Şahidi, dinlerarası işbirliği faaliyetine katılamaz. Yehova Şahidi, kendini bu dünyadan uzak tutmalıdır. Yehova'nın şahidi, Yehova'nın askeridir; askerlik yapmaz, bayrağı put olarak görür.

12. Ağızdan veya başka bir yolla bedene kan almak "Tanrının Kanunu"nın ihlâlidir.

13. Yehova Şahitleri, millî marşı, millî duyguları, millî sınırları kabul etmez.

14. Sebt Günü, sadece Yahudilere verilmiştir ve Musa'nın Kanunu ile birlikte son bulmuştur.

15. Ruhani sınıfı, dinî rütbe veya ünvanlar Kutsal Kitaba uygun değildir.

16. Sakramentlerden sadece vaftiz ile Ekmek Şarap Âyini "Hatıra Yemeği" şeklinde nitelendirerek kabul ederler. Vaftizin çocuklara değil, yetişkinlere ve tamamen suya daldırmakla olacağına inanırlar.

17. Kendini Yehova Şahitliğine adama (vakıf), vaftiz vasıtasıyla sembolize edilir.

18. Yehova Şahidi olmayan herkes "keçi"dir ve onlara karşıdır.

B. MOONCULUK

1. Hareketin Ortaya çıkışı

Moonculuk, Kuzey Koreli Sun Myung Moon tarafından Güney Kore'de kurulmuş bir harekettir. Hareket, Kore'de "Tong I", Batı'da ise "Birleşik Kilise", "Kutsal Ruh Birliği", "Birleşik Aile", "Moon Teşkilatı" gibi adlarla adlandırılmıştır.

Moon, 1920 yılında, Kuzey Kore'de, köylü bir aileden dünyaya gelmiştir. O, önce Buddisttir, sonra Protestan Hristiyan Kiliselerinden biri olan Presbiteryen Kilisesine katılmıştır. Daha sonra, Yehova Şahitlerinin inancına benzer bir anlayışa yönelen Moon; 1936'da, Hz. İsa'nın kendisine görünerek, "Tanrı Krallığı"nı kurma görevini teklif ettiğini iddia etmiştir. Onun bu iddiası Presbiteryer Kilisesi tarafından sapık bir iddia olarak görülmüş ve o, Kiliseden kovulmuştur. Bunun üzerine Moon, Güney Kore'ye gitmiştir.

Kilise'den kovuluşunu takibeden yirmi yıl içerisinde Moon'un, Hz. Musa, Buddha ve hatta bizzat Allah'la konuştuğu söylentisi etrafa yayılmıştır. Moon'un telkinleri taraftarlarınca kaydedilmiş ve İngilizce "Divine Principle" (İlâhî Prensip) adı altında neşredilmiştir.

Kore'de diğer din mensupları ve idarî çevrelerin muhalefet ve baskılarıyla karşılaşan Moon ve taraftarları, zaman zaman hapse atılmışlardır. Fakat, Moon'un fikirleri, taraftar toplamaya devam etmiş, 1950 yılının sonlarında Güney Kore'nin sınırlarını aşarak Japonya'ya ve Batı'ya yayılmıştır. Neticede, 1954'de, Güney Kore'nin başkenti Seul'de, bütün dinleri birleştirmeyi amaçlayan, sinkretik (uzlaştırmacı) "Birleşik Kilise" hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareket, daha yaygın kullanımla, Moonculuk (Mooncular) olarak da isimlendirilmiştir.

Moonculuk hareketi, 1959'da, Amerika'ya taşınmış ve burada gelişmeye, çeşitli kesimlerden taraftar toplamaya devam etmiştir. Mooncular tarafından Milletlerarası kongreler düzenlenmiş ve bu kongrelere çeşitli ükelerden ileri gelen bilim adamları davet edilmiştir. Bu tür faaliyetler halen devam etmektedir.

Hareket, malî kaynak temin etmek için, ticarî hayata el atmış; balıkçılık, bitkisel kök ticareti gibi yollarla zenginleşme imkânı bulmuştur. Moonculuk, bir yandan sermaye kazanmak için çalışırken, diğer yandan kültürel faaliyetlere yönelmiştir. Yüksek tahsil araştırmaları için bir "İlâhiyat okulu" kurulmuştur. Mooncular, bütün bunların yanında basın-yayına da el atmış, Tokyo, New York ve daha sonra Washington'da gazete çıkarmışlardır. "New York City Tribune" isimli, siyasî-kültürel nitelikli gazete, önde gelen kişilerin okuduğu iddia edilen bir gazetedir. Bu gazete, güvenlikle ilgili konulara, özellikle Doğu'daki gelişmelere ayrıntılı bir şekilde yer vermektedir. Gazete, 1976'dan beri, âilevî ve muhafazakâr değerleri savunmaktadır. Amerika'nın bazı resmî yayınları da bu gazeteden zaman zaman iktibaslar yapmaktadır. Amerika'da yayınladıkları diğer bir önemli gazete de "The Washington Times"dır. Washington'da yayınlanan iki gazeteden biri olan bu gazete, Moon'a göre Amerika'da en hızlı büyüyen gazetedir ve onun, en üst seviyede politikacılardan halk temsilcilerine kadar varan çok sayıda okuyucu kitlesi vardır. Ayrıca Ortadoğu'da yayınlanan tek İngilizce gazete, "Middle East Times" (Ortadoğu Ahvâlî) onların 1983'den itibaren Kıbrıs'ta çıkardıkları bir gazetedir.

Birleşik Kilisenin "Free Press International" adında bir de haber ajansı bulunmaktadır. Bu teşkilât tarafından mâlî yönden desteklenen dergiler de vardır: "Insight on the News" (Haberlerin İç Yüzünü Kavrama), "The World and I" (Dünya ve Ben), "Free Press International" (Melletlerarası Hür Basın) vb.

"Birleşik Kilise"ye katılanlar, genellikle iyi tahsil görmüş, yirmi yaşını geçmiş orta sınıf gençleridir. Japonya'da ve Batı'da bütün vaktini bu dinî harekete ayıranlar (fultaym üyeleri), topluluğun merkezlerinde kalmakta, Kore'dekiler ise bu işi kendi evlerinde yürütmektedirler. Kendini tamamen harekete vakfeden üye sayısı Batıda onbini geçmezken, Doğuda bu rakam, aşağı yukarı, Batı'dakinin iki katı kadardır. Fultaym üyelerin hayat tarzı, hareketin teolojisinin gerektirdiği "yenileştirme"yi sağlamak için, çok çalışma ve fedakârlığa dayanır. Hareketin mal varlığını artırmak, ya da yeni katılmalar sağlamak için çok zaman har-

canır. Üyelerden evlilik öncesi ve hatta sonrasında hizmet için bekâr kalmaları beklenir. İki üç sene hizmet etmiş üyeler Moon tarafından eşlendirilir; yüzlerce, hatta binlerce çift aynı anda bir evlendirme töreniyle takdis edilir. Takdis, önemli bir âyindir. Ayrıca her tarafta, ay ve yılın ilk gününde, ya da hareketin kutsal günlerinde and içilir.

2. Moonculuğun Görüş ve Düşünceleri

"Birleşik Kilise"nin teolojisi, yeni bir dinî anlayış üzerine kurulmuştur. Bu hareket mensupları, Mesîhî bin yıllık devre anlayışına sahiptir. Onlar, hayatlarını "Göğün Krallığı"nın yeryüzünde yeniden hâkim olması gâyesine adanmışlardır. Bu noktada diğer Mesîhi yeni dinî hareketlere ve bir bakıma Yehova Şahitlerine benzerler. Moon'un "İlâhî Prensi" kitabı, Hristiyan Kutsal Kitabının, bütün dinleri birleştirmek üzere, yeni bir yorumunu sunmaktadır. Bu kitapta Tanrı, birtakım temel, evrensel prensiplere göre âlemi yaratan, zâtî nitelikleri bulunan bir varlıktır. Bütün yaratıklar olumlu ve olumsuz (erkek ve dişi) elemanlardan ibarettir. Bunlar, sıra ile, daha büyük bir bütün teşkil etmek üzere, bir verme-alma ilişkisi vasıtasıyla, daha geniş fertler içinde birleşirler. Âdem ve Havvâ, Tanrı'nın onlarla bir sevgi verme-alma ilişkisi içine girebileceği için yaratılmıştır. Aslî gaye; onların evlilikte takdis edilecekleri bir mükemmellik merhalesine ulaşmaları ve böylelikle onların çocukları, çocuklarının çocukları Tanrı ile tam uyumlu, günahsız bir dünya kurmalarıydı. Bu, olmadı. Kovulma, sadece bir yasak elmanın yenilişi değil, bütün güçlerin en üstünü olan sevginin istismarını içinde bulunduran bir itaatsizliğin sonucudur. Tanrı, başmelek Lûsifer'e (şeytan) Âdem ile Havvâ'ya göz kulak olmasını istemişti. Ancak o, Tanrı'nın Âdem'e olan sevgisini kıskandı ve Havvâ ile (ruhanî bir şekilde) cinsel ilişki kurdu. Bunun üzerine Havvâ, Âdem'i kendisiyle (bedenî) cinsel ilişki kurmaya ikna etti. Bu şekilde, Tanrı merkezli değil de, Lûsifer merkezli; vaktinden önce, zamansız birleşme sonucu Aslî Suç, sonraki bütün nesillere geçti. Tarih, Havva ile Şeytanın âdi davranışıyla bozuldu. Moon'un "İlâhî Prensi" kitabı, bu olayı şöyle bitirmektedir: Bütün tarih, Tanrı ve insan tarafından âlemin Tanrı'nın istediği duruma getirilmesi girişimi olarak görülebilir. Kutsal Kitab'ın bazı anahtar figürleri de bunu göstermektedir.

"İlâhî Prensip"e göre yanlışın düzeltilmesi Mesih ile gerçekleşecektir. Mesih ve karısı, Âdem ile Havvâ'nın yapamadığını yapacaktır. Onlar, Gerçek Ana-Babayı oluşturacaklar ve onların evlilikte takdis ettikleri kimseler, asli suçsuz doğan çocuklara sahip olacaklardır. Bütün bunların olabilmesi için insanın Mesih'i kabul etmeye hazırlanacağı bir kuruluş olmalıdır. Böyle bir kuruluş, geçmişin kötülüklerini, kötü borçlarını silecek, iyi işlerin bir garantisi olacaktır. Mesih'in rolü, aslî suçtan âzâde, beşerî ana-babadan doğma bir kimsenin üstleneceği bir iştir. "İlâhî Prensip"e göre İsa böyle bir kimse idi, âlemi yeniledi. Ancak Vaftizci Yahya'nın hatası sonucu evlenme fırsatı bulamadan öldürüldü. Böylece o, âleme ruhânî bir kurtuluş getirdiyse de, ölümüyle bedenî bir kutuluş sağlayamadı. İsa'dan önceki devre ve sonraki iki bin yıl arasındaki çok sayıdaki benzerleri günümüzün "İkinci Geliş Zamanı" olduğuna delâlet ettiği kabul edilebilir.

İşte bu düşünceler altında Birleşik Kilise Mensupları, Moon ve karısının gerçek ana-baba olduklarına inanırlar. Hareketin mensuplarına ait literatüründen Moon'un, kendisini Mesih olarak gördüğü ve takipçilerinden de böyle görmelerini beklediği anlaşılmaktadır. Mensupları da Moon'u "Tanrı'nın gönderdiği" kabul etmektedir.

Mooncular'ın sigara, içki kullanmaları, zina yapmaları kesinlikle yasaktır.

3. Günümüzde Mooncular ve Türkiye

Birleşik Kilisenin telkinleri her tarafta muhalefette karşılaşmıştır. Bu hareketin beyin yıkama yoluyla veya zihin kontrolü teknikleriyle üyelerini celbettiği ve alıkoyduğu, aileleri böldüğü, liderleri lüks içinde yaşarken üyelerinin istismar edildiği, teşkilat baskısıyla yürütüldüğü, komünizme karşı bir hareket olarak programlandığı, Güney Kore haber alma teşkilâtıyla (KCIA) alâkası bulunduğu, silah imâlâtıyla uğraştığı, dünyaya hâkim olup Moon'la bir teokrasi kurmak istediği, fitneci bir teşkilât olduğu, vergi ve muhaceret kurallarını bozduğu gibi suçlamalar yapılmıştır. 1982'de, Amerikan Federal Mahkemesi, vergi yolsuzluğu suçuyla, Moon'u onsekiz ay hapse mahkum etmiştir. Bu olay son-

rasında Moon, faaliyet alanını Güney Amerika, Avrupa ve Ortadoğu'ya yöneltmiştir. Hareket, 1989'lara kadar, antikomünist mücadelesini sürdürmüştür. Şimdi artık Amerika'da Muhafazakârların desteğini kazanmaya çalışmaktadır. Ancak Amerika'daki Protestan çevreler Moon'u ve taraftarlarını kabullenememiştir. A.B.D.'de Hristiyan Kiliseleri Millî Konseyi'nin Moonculuk hakkındaki kararı şöyledir "Bu bir Hristiyan Kilisesi değildir".

Mooncular, ülkemize de son onyıll içinde, dört misyoner göndermiştir. Bunlardan biri hem Müslüman, Hem de Mooncu olan Muhammed Yahya Thompson'dur. O ve iki arkadaşı, gördükleri tepki sonucu, geri dönmüştür. Dördüncü görevli kalmış ve dünyanın çeşitli yerlerindeki toplantılara politikacıların, bürokratların, gazetecilerin, bilim ve din adamlarının davetini üstlenmiştir. Bu, bütün dünyada yapılagelmektedir (onlar meşhur siyaset adamlarının, basın mensuplarının toplantılarına katılmalarını, bütün masrafları üstlenerek, sağlarlar). Mooncular; İstanbul'da, Ortadoğu'ya hitap eden "Middle East Times" gazetesinin Türkiye temsilciliğini açmak ve "Dünya Dinleri Üzerine Gençlik Semineri" düzenlemek gibi programları yanında, 22-26 Eylül 1991'de (President Otel'de), "Council for the World Religions" (Dünya Dinleri Konseyi) toplantısını gerçekleştirmiştir. Bu toplantının belli başlı konularından biri de "İslâm-Hristiyan Diyalogu"dur. Dünya Dinleri Konseyi Yönetim kurulu Başkanı Dr. Frank Kaufmann; bu toplantıdan sonra bir dergiye beyanatta, önce Hristiyanken sonra Buddist olduğunu, daha sonra "Birleşik Kilise"ye katıldığını belirtmiş ve "Doğu Bloku ülkelerinde uzun zamandır yeraltında yapılan faaliyetleri artık legal olarak gerçekleştireceğiz" demiştir.

Ocak-Şubat 1992 yılında, Amerika'da, Türkiye'den çağırdıkları ilim adamı, siyasetçi ve basın mensuplarına, masrafları teşkilâta ait olmak üzere, 40 günlük seminer düzenlemişlerdir. Bu çeşit faaliyetler devam etmektedir.

Hareketin bir başka faaliyeti de, her yıl başka bir ülkede düzenlediği gençlik kamplarıdır. Değişik ülkelere çeşitli dinlere men-

sup gençler, masrafları teşkilâta ait olmak üzere, bu gençlik kamplarına davet edilmektedir. Bu kamp süresince (onbeş gün gibi), kampa katılan din mensubu gençler arasında diyalog kurulmaya çalışılmaktadır. Ülkemizden de, zaman zaman, bu kamplara katılanlar olmuştur.

Halen dünyada iki milyon müntesibi vardır. Bunun 400.000'i Güney Kore'de, 1000 kadarı Fransa'da, geri kalanı Amerika ve diğer ülkelerdedir.

C. BÂBİLİK VE BAHÂİLİK:

1. BÂBİLİK

Bâbilik, İmâmiyye Şîası içinde teşekkül eden Şeyhîlik adlı bir tarikatın mahsulüdür. Şeyhîliği kuran Şeyh Ahmed el-Ahsâî (ö. 1241/1826); Hz. Muhammed'in hakikatinin kendinden önceki peygamberlerde kısmen belirdiğini; sonra bizzat Hz. Muhammed ve Oniki İmam'da apaçık bir tarzda tecelli ettiğini; ancak bu hakikatın bin yıl gizli kaldıktan sonra şimdi kendisinde, kendisinden sonra da müridi Kâzım Reştî'de (Ö1. 1259/1843) ortaya çıktığını söylemiştir. Kâzım Reştî, 26 yaşlarındayken, Şeyh Ahmed el-Ahsâî ile görüşmek üzere Tahran'a gitmiştir. Sonra o, el Ahsâî ile birlikte Kerbela'ya gelmiş ve orada onun talebesi olmuştur. Kâzım Reştî, hocasının görüşlerine uymakla kalmaz, aynı zamanda zuhurunun çok yakın olduğunu söylediği Mehdi'nin vasıflarını da açık bir şekilde bildirmiştir. Ancak nitelikleri bu kadar açık olarak bildirilen Mehdi, Kâzım Reştî'nin ölümünden sonra zuhur edecektir. Onun tariflerine göre bu Mehdi, talebeleri arasından Mirzâ Ali Muhammed'dir. Kâzım Reştî'nin 1843'te ölümünden sonra, talebeleri yerine bir halef ve "Mehdi" aramaya başlamışlardır. Ali Muhammed de, bundan istifade ederek, ortaya çıkmış ve "Bâbilik"i kurmuştur.

Hocası Kâzım Reştî'nin ölümünden sonra o, 1844'te, Şiraz'da kendisinin beklenen imama açılan bir "Bab" (Kapı) olduğunu ilan etmiştir. İleri sürdüğü sapık fikirleri karşısında, İslâm âlimleri faaliyete geçmiş ve Mirza Ali Muhammed, 1850'de, idam edilmiştir.

İşte Mirza Ali Muhammed Rıza'nın başlattığı bu harekete "Bâbîlik" adı verilmiştir. Bâbîlik, XIX. Yüzyılın önemli dinî cereyanlarından birisi ve Bâhâlîğin de başlangıcı olmuştur. Bâbîlik ve Bahâîlik, İslâm'a karşı bölücü ve yıkıcı emeller besleyen siyonist ve "haçlı dünyası"nın emrinde ve hizmetinde bir fesat cereyanıdır, İsrâîliyat ile süslenmiş sathî ve tamamen tutarsız fikirlerden ibarettir (4).

Mirza Ali Muhammed, önce kendisinin beklenen Mehdi'ye açılan "Bab" (Kapı), kısa bir müddet sonra bizzat "Mehdi" olduğunu iddia etmiştir. Mirza Ali, "Allah daha önceden Muhammed'i göndermiş olduğu gibi şimdi de beni göndermiştir. Beyan'da indirilenden başka bir şeye asla uyma; çünkü o size fayda vermez" demektedir.

Mirza Ali, bu konuda, oldukça ileri gitmiş ve kendisini Hz. Muhammed ile mukayese etmeye başlamıştır. Hz. Muhammed'in 40 yaşında ilâhî vahye mazhar olmasına rağmen kendisinin 25 yaşında iken "Âyet"ler aldığını ve hepsinin de fevkalâde "mûciz" olduğunu söylemiştir. Ayrıca o şöyle demiştir: "Ben Muhammed'den daha faziletliyim. Nitekim benim Kur'ân'ım da Muhammed'in Kur'ân'ından daha üstündür. Muhammed beşerin bir Kur'ân sûresi yapmaya aciz olduğunu söylemişse, ben de beşer benim kur'ân'ımın bir harfini bile yapmaya acizdir, derim. İşte size kitabım el-Beyan; bol bol okuyunuz. Kur'ân'dan daha fasîh ibareleri olduğunu, içindeki hükümlerin Kur'ân ahkâmını kaldırdığını göreceksiniz". Mirza'nın, el-Beyan adlı eserinde şu ifadeler yer almaktadır: "el-Beyan'da nazil olandan veya ondan çıkan harfler ilminden, yahutta el-Beyan'a taalluk eden şeylerden başka hiç bir şey öğrenmeyiniz".

Bâbîlikte, vahyin devam edeceği ve Müslümanların inandığı gibi peygamberliğin de son bulmayacağı kabul edilmektedir. Bâb'a göre şeriat, her bin yılda bir değişir. Nitekim Bâbîlik de İslâm'dan bin yıl sonra zuhur etmiştir. Bundan sonraki şeriat da, Bâbîlikten bin yıl sonra zuhur edecektir. Ona göre Hz. Âdem'in çağı ile kendi zamanına kadar 12210 yıl geçmiştir.

Mirza Ali (Bâb), Kur'ân-ı Kerîm'de emrolunan namaz, oruç, evlilik, boşanma ve miras gibi ibâdet ve muamelatla ilgili hükümleri ilga etmiş, âhiret ve kıyamete dâir esasları da keyfine göre te'vil etmiştir. Ona göre Hz. Muhammed'in nübüvvet çağı 1260/1844'de sona ermiştir ve kendisi İslâm dininin hükümlerini değiştirmekte mutlak hürriyete sahiptir. Bundan dolayı, keyfî değişiklikler yapmıştır.

Mirza Ali Muhammed'in en önemli eseri, Kur'ân ile mukayeseye çalıştığı "el-Beyân"ıdır. Bir kısmı Arapça, bir kısmı da Farsça birkaç eseri daha vardır.

Mirza'nın çok övündüğü, Kur'ân-ı Kerîm'in hükmünü neshettiğini söylediği ve herkesin inanmasının zarûrî olduğunu iddia ettiği el-Beyan, dil ve dil bilgisi hatalarıyla, edebî yönden düşüklüklerle dolu bir kitaptır. Ayrıca bu eserdeki fikir, düşünce zaaf ve bozuklukları onun vahiy mahsulü olması bir yana, sıradan bir bilginin eseri olmasını bile mümkün kılmamaktadır. Kur'ân'ı taklide çalışmış, fakat gülünç olmaktan öteye gidememiştir. Buna misal olarak el-Beyân'dan bir kaç cümle durumu iyice anlaşılır kılacaktır: "Ondan sonra gelen beşincisi Öküz binmeyiniz, eşek sütü içmeyiniz. Eşek üzerine, ne de başka bir hayvana gücünün dışında yük vurmayınız. Allah'ın size farz ettiği budur; belki sakınırsınız. Hayvana gemsiz ve özengisiz binmeyiniz. Ancak bunlarla binersiniz. Kendinizi koruyamayacağınız hayvanlara binmeyiniz. Allah sizi bunlardan şiddetle nehyetmiştir"?!

2. BÂHÂİLİK

a) Bahâiliğin çıkışı ve gelişmesi

Bâb diye tanınan Mirza Ali Muhammed'in ölümüyle Bâbîlik duraklamadı, onun talebelerinden olan Mirza Hüseyin Ali ile daha geniş boyutlara ulaştı. Mirza Hüyesin Ali, 12 Kasım 1817'de, Tahran'da doğdu. Saraya mensup olduğundan iyi bir tahsil görmüştü. Babasının ölümünden sonra, 20 yaşlarında iken, saraydan ayrılarak muhtelif yerleri dolaşmaya başladı. Otuz yaşlarında iken Molla Abdulkерim Kazvîni'nin yol göstermesi ile Mehdiliğini ilân etmiş bulunan Mirza Ali Muhammed'e bağlandı. Tahran'da Mirza Ali'nin görüşlerini yaymaya

başladı. Bâbîlerin Nasûriddin Şah'a karşı giriştikleri başarısız suikast teşebbüsünden sonra, diğer Bâbîlerle birlikte, tevkif edilerek hapse atıldı. Rus ve İngiliz sefaretlerinin hükümete yaptığı baskı üzerine dört aylık bir tutukluluktan sonra 15 Ekim 1852 tarihinde Bağdad'a sürgün edildi. Böylece Mirza Hüseyin Ali ve ailesi Bağdad'a yerleşti. Bâbîlerle arasında bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıkınca Mirza Hüseyin Ali gizlice Bağdad'dan kaçtı.

Bağdad'daki âlimlerin ve halkın şikayeti üzerine, İran ve Osmanlı hükümetleri arasında varılan anlaşmaya istinaden, 1863'de, Bâbîlerin İstanbul'a sürgün edilmesine karar verildi.

Mirza Hüseyin Ali, bu sürgünden önce Bağdat'ın kenarında oniki gün, yakın dostlarıyla veda toplantısı yaptı. Mirza Hüseyin Ali, bu toplantı günlerinin birinde, Bâb'ın halifesi olmayı yeterli görmeyerek, va'dedilenin, yani Allah'ın ortaya çıkaracağı zâtın kendisi olduğunu ileri sürdü.

Karar gereği, 3 Mayıs 1863'de Bağdat'tan İstanbul'a getirilen Mirza Hüseyin Ali, Mirza Yahya Nûri ve yakınları, burada dört ay tutulduktan sonra, 1864 yılı başında topluca Edirne'ye sürüldüler. Orada iki kardeş arasında tartışma ve düşmanlık son haddini buldu. Bunlar işi, birbirlerini zehirleme teşebbüsüne kadar ilerlettiler. Mirza Hüseyin Ali, Edirne'de, kardeşi Mirza Yahya Nuri'yi saf dışı bıraktı. O, kendisine, aynı zamanda, "Bahauallah" adını taktı. Bu adı kendisine taktıktan sonra, yakın dostlarına, kendisinin "Allah'ın ortaya çıkaracağı Zât" olduğunu açıkladı. Böylece Bâbîleri kendi etrafında toplanmaya çağırdı. O, ayrıca büyük devletlerin başkanlarına mektup yazarak kendisine uymaya davet etti. Bu faaliyetleriyle o, Bâbîlerin çoğunluğunca, Bâb'ın halefi ve Bâhâîliğin gerçek kurucusu olarak kabul edilmeye başladı. Daha sonra Akka'ya sürülen Hüseyin Ali, 29 Mayıs 1892'de, orada öldü.

Mirza Hüseyin Ali'ye (Bahauallah) nisbetle "*Bahâîlik* diye ortaya çıkan bu hareket, çağımızda da canlı şekilde faaliyetlerini sürdürmektedir. Bahâîlik, İslâm'a karşı çevrilen tarihî entrikaların son

merhalesini teşkil etmektedir. Bu hareketin, Mecûsî bâtinîliği ile başlayıp, milletlerarası Siyonizm, misyonerlik ve İslâm'a karşı olan emperyalist güçlerin yardımıyla desteklenip beslendiği ileri sürülmektedir.

Mirza Hüseyin Ali, irili ufaklı bir çok eser ve risale yazmıştır. Bunların ilki *el-İkân*'dır. Mirza Hüseyin Ali'nin Bağdad'da iken yazdığı bu eserin aslı Farsça'dır. Bu eser, pek çok dile tercüme edilmiştir. Eser, bâtinî tev'iller, asılsız hikâyeler ve temelsiz iddialarla doludur. Mirza Hüseyin Ali'nin "ilâhî irade seması"ndan geldiğini iddia ettiği diğer eseri, "*Kitabu'l-Akdes*"dir. O, daha önceki kitapların insanlığa yetmediği için, "*Kitabu'l Akdes*" ile neshedildiklerini ileri sürmüş; Kur'ân-ı Kerim'in uslûbunu ve sözlerini taklit etmeye çalışmıştır. Bu iki eser Bahâîler için önemlidir.

b. Bahâîlîğin Temel Prensipleri

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'dan alınmış esaslarla kendilerini ayrı bir dine mensup olarak göstermeye çalışan Bahâîler, iman ve ibadetle ilgili bir takım hükümlere sahiptirler.

ba. İman Esasları

Bahâîlere göre Allah'a, kitaplarına, resullerine, kıyamete, Bâb ve Bahâ'ya inanmak, iman esaslarındandır. Ancak bu iman esaslarında, İslâm inancından saparak sapıklığa düşmüşlerdir.

Bahâullah da kendisinin zikreden (zâkir), zikredilen (mez-kûr) ve "Tur'da konuşan" olduğunu ileri sürmüştür. Böylece Bahâ, Tanrı'nın kendisinde şahıslaşmış olduğunu ileri sürmüştür, yani ilâhlık iddiasında bulunmuştur. Talebeleri de onun için "Bahâ bizzat ilâhtı", "Allah, Bahâ'nın vücuduna hulûl etti", "Bahauallah, kendini izhâr etti" demektedirler. Bahâîlere göre Allah, bir kralın teb'asına muhtaç oluşu gibi, yaratıklarına muhtaçtır. Teb'asız kral olmayacağı gibi mahlûku olmayan Hâlik yoktur. Varlık, Allah'ın ezeliyet ve ebediyeti gibi ebedîdir.

Bahâîlere göre peygamberler, Allah'ın zuhurudurlar. Bunun için de peygamberlere nebi veya resul demek yerine Tanrı zuhurları adını verirler. Onların inançlarına göre Allah, kullarına tecelli edebilmek için, onlara muhtaçtır.

Bahâullah'a göre peygamberlerin beşerî ve ilâhî iki vasfı vardır. Onlar, beşerî nitelikleri itibariyle yer içer, uyur, hastalanır ve ölür; ilâhî nitelikleri itibariyle ise Allah'ın aksettiği tertemiz bir aynadırlar. Peygamber, ilâhî niteliği ile bir anlamda Tanrıdır.

Bahâîlere göre, Hz. Âdem'den bu yana gelip geçmiş bütün nebî ve resüller, sadece Tanrı zuhuru olan Bâhâ'yı müjdelemek için gönderilmişlerdir. Çünkü o, bütün dinlerin sözünü ettiği "Mev'ud"dur. Bütün dinler, Bahâ'nın görüşleri ve zuhuru için birer başlangıç olarak indirilmişlerdir. Hepsî de noksandır ve Bahâ'nın gelişi ile tamamlanmıştır. Hz. Muhammed'den sonra, önce vazifesi dokuz yıl süren Bâb gelmiştir. Bâb'dan sonra ise Bahâullah gelmiştir. Ondan sonra da peygamberler gelecektir. Hz. Muhammed son peygamber değildir. Hz. Âdem ile başlayan nebîler devri, Bâb ile sona ermiş ve Bahâî devri başlamıştır. Bu devir de en az 500.000 yıl devam edecektir.

Bahâîlere göre insan öldüğü zaman, kıyamet kopar. Cesetlerin yeniden dirilmesi söz konusu değildir. Diri olan, ebediyen ölmeyecek olan ruhlar, insanların dünyadaki işlerine göre lutufa veya azaba uğrayacaktır. Azap, ruhun, âhiretteki gelişmesiyle birlikte sona erektir; lütuf ve bağış ebedidir.

Bahâîler, Bahâullah'ın bütün yanlışlıkları düzelttiğine, cennet ve cehennemin gerçek manasını öğrettiğine inanırlar. Bahâullah'a göre cennet Allah'a yakınlık, cehennem de O'nun bağışından mahrum olmaktır.

Bahâîler, daha önceki mukaddes kitapların insanlığa yetmedikleri için Kitabü'l-Akdes'le neshedildiğini ve onun da vahiy mahsulü olduğunu kabul ederler. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'in hükümlerinin de geçmiş olduğunu iddia ederler.

bb. Amelî Esaslar

Bahâîlikte, bazı amelî hükümler mevcuttur. Onbeş yaşını bitiren her kız ve erkek Bahâî'ye, yetmiş yaşına kadar, Bahâîliğin hükümlerini yerine getirmesi farzdır. Bunlar; namaz, oruç, hac, zekât, kutsal âyetlerin okunması gibi hususlardır.

Namaz: Bahâîlere göre namaz, samimî bir kalple Allah'ı anmadır. Namaz ferdîdir; kimseye duyurmadan ve kimsenin davetine lüzum kalmadan kılınır. Aslında Bahaullah'ın kutsal kelimelerinin tekrarından ibaret bir dua olan namaz, Bahâî kiblesi olan Akkâ şehrine yönelerek yerine getirilir.

Namaza başlamadan önce, el ve yüzün yıkanmasından ibaret olan abdest alınır. Su yoksa veya suyu kullanamıyacak derecede hastalık varsa, abdest yerine, beş defa "Temizler temiz Tanrı'nın adı ile" denilir.

Namaz üç çeşittir: Büyük namaz, orta namaz, küçük namaz.

Bu üç çeşit namazdan birine karar verip kılmak kâfidir. Karar verilen ve kılınan dışındaki namazların artık o gün kılınması vacip değildir. Namaz, bazı hareketlerle duadan ibarettir.

Oruç Bahâîlerde oruç, Bahâîlerin ondokuzuncu ayı olan Alâ ayında, yani 2 Mart-21 Mart arasında, 19 gün olarak tutulur. 21 Mart günü oruç bayramıdır. Aynı zamanda bugün, Bahâî yılının ilk ayıdır. Oruç, güneşin doğuşundan batışına kadar hiçbir şey yiyip içmemek, kötülüklerden uzak durmaktır. 15 yaşından küçük, 70 yaşından büyükler, hamileler ve emzikli kadınlar oruçla mükellef değildirler.

Hac: Yalnız erkeklere ve malî durumu iyi olanlara farzdır. Bu şartları taşıyanlar, Allah'ın yeryüzündeki iki mübarek evi olarak gördükleri ya Bâb'ın Şirâz'daki evini, yahutta Bahaullah'ın Bağdad'da ikamet ettiği evi ziyaret ederler.

Zekat : Farz olan zekât, vergi olarak alınır. el-Beyân'a göre, sene içinde azalmaması şartıyla, sermaye üzerinden malların beşte biri nisbetinde alınacağı söylenen zekât; Bahâî tatbikatında bazı farklılıklara uğramıştır. Bahaullah'ın Kitabı'l-Akdes'inde, Kur'ân-ı Kerim'de zekât için konulan hükümlerin aynen benimsendiği görülmekle beraber, bir de gelirin % 19'undan ibaret bir vergiden söz edilir. Zekât, "Umumî Adalet Evi"nin gelir kaynağı durumundadır.

Kutsal Âyetlerin Okunması: Her sabah ve akşam, yorgunluk vermeyecek kadar Bahâullah'ın dualarını, sözlerini okumak, her Bahâî için vaciptir. Bundan başka her Bahâî için günde, bir defa abdest alıp kıbleye (Akkâ'ya) doğru oturup, 95 defa "Allahu ebhâ" (tekbir) demesi dinî bir hükümdür.

Evlenme ve Boşanma Evlilik, Bahâîlikte dinî bir farz değildir; fakat makbul ve teşvik edilen bir iştir.

Onbeş yaşından küçük olanların evliliği caiz değildir. Nişan ile nikah arasındaki fasıla 95 günden fazla olamaz. Nikah ile gerdek aynı günde olur. Nikah, Bahâîlerin inandıkları kutsal kitaplardaki şekil ve dualarla yapılır. Nikah esnasında erkeğin kadına mihr vermesi şarttır. Mihr, şehirlerde 19 miskal altın; köylerde ise 19 miskal gümüşdür (Bir miskal yaklaşık dört gramdır). Bahâîlerin, Bahâî olduklarını gizlememeleri şartıyla, Bahâî olmayanlarla evlenmeleri caizdir. Bu durumda evlilik ve nikah, Bahâî usulüne göre yapılır.

Bahâîlikte boşanma olabilir; fakat hoş karşılanmaz. Her iki taraf geçimsizlik durumunda boşanma talebinde bulunabilir. Ruhânî Mahfil, çiftlere, kesin ayrılıktan evvel, bir senelik bekleme müddeti verir. Bu müddet zarfında anlaşma ve birleşme sağlanamazsa Mahfil onları boşar.

Kitabu'l-Akdes'te çok kadınla evliliğe izin verilmesine rağmen, Abdulbahâ, eşitliğin sağlanamayacağı gerekçesiyle tek kadınla evliliği esas kılmıştır.

bc. Dünya Görüşleri

Bahâîliğe göre dinî hakikat, mutlak değil, izâfîdir. Bahâullah'ın gayesi; kendisinden önce gelen peygamberlerin telkinlerinde bulunan esas hakikatları, içinde yaşadığımız asrın ihtiyaçlarına cevap verecek, problemlerine, fenalıklarına ve kararsızlıklarına tatbik edilebilecek tarzda yeniden ifade etmektir.

Bahâîler, kendilerini "evrensel" kıldığını inandıkları dünya görüşlerini ve başlıca prensiplerini şu başlıklar altında ele alırlar:

1. İnsanlık âleminin birliğini (bütün insanlar kardeş olmalı),
2. Bütün dinlerin birliğini (onlara göre bütün milletlerin dini, bir tek din olmalı),
3. Dil ve yayın birliğini (insanlar için ortak bir dilin bulunması),
4. Kadın, erkek eşitliğini,
5. Her türlü dinî, ırkî, millî, vatanî, siyasî ve benzeri taassupların terkedilmesini,
6. Din ve ilim arasında ahengi,
7. Genel ve mecburî öğretimi,
8. Aşırı zenginlik ve fakirliği kaldırarak içtimâî meseleleri dinî esaslarla çözmeyi,
9. Genel barışı (Mirza Hüseyin Bahâ'nın gelişinin dünyaya barışı getirdiğine inanırlar),
10. Mesîh'in Ruhu'l-Kudûs'ten olduğunu kabul ederler.

c. Günümüzde Bahâîlik :-

Bahâîler, özellikle yaptırdıkları mabetler çerçevesinde propaganda faaliyetlerine yönelmişlerdir. Bugün dünyanın birçok büyük merkezinde Bâhâî mabetleri vardır. Türkiye'de de mabet yapma girişiminde bulunmuşlar, fakat Bahâîlik din olarak kabul edilmediği için, ma'bet yapılmasına izin verilmemiştir. Ülkemizde Bahâî propagandası yoğun bir şekilde yapılmaktadır.

Bâbilîk ve Bahâîliğin insanlığa yeni bir şey getirmediği görülmektedir. Bahâîliğin yeni dediği ve benimsediği dinî hükümler, kısmen Yahudilik, Hristiyanlık ve bilhassa İslâm'dan alınmış unsurlardır. Şiîliğin Şeyhîlik tarikatını şekillendiren fikirler Bahâîlikte yeni bir kalıba sokulmuştur. Bunun kaynağı, Şiîliğin Mehdi inancından doğan bazı anlayışlara, müfrit batınî te'villere ve Hurûfîliğe dayanmıştır.

Bahâîliğe Şîîliğin sapık bir tarikatı denilebileceği gibi, İslâmî fırkalar arasında İslâm kültüründen kaynaklanan, fakat İslâm dairesinden çıkan sapık fırkalardan biridir de denilebilir.

Bahâîler, kendilerinin ayrı bir dine mensup olduklarını, Bahâîliğin cihanşumûl bir din sayılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bunun için de hukukî bir karar almak için uğraşmışlardır. Onların bu gayretleri, Amerika, İsrail ve Avrupa'nın bazı ülkelerinde semeresini vermiş; burarlarda, ayrı dine mensup insanlar olarak, bazı azınlık hakları elde etmişlerdir. Ülkemizde de bu yolda teşebbüsleri olmuştur. Ayrı dine mensup sayılmaları ve Bahâîliğin yeni bir din olduğu yolunda aldıkları bilirkşi raporlarını delil olarak kullanmışlarsa da Türk Yargıtayı, Bahâîliğin ayrı bir din sayılamayacağına karar vermiştir (5).

Çeşitli inanç sistemlerini uzlaştırma teşebbüsü olarak değerlendirilen Bahâîlik; İslâm'a karşı çevirilen tarihî entrikaların birini ve son merhalesini teşkil ettiği; yıkıcı Batînilik ile başlayıp, "siyonist ve haçlı dünyasının, emperyalistlerin aleti olarak vazife görmüş ve görmekte olduğu" şeklinde görülmektedir (6).

D. KADIYÂNÎLİK (AHMEDÎLİK)

1. Doğuşu ve Gelişmesi:

Kadiyanîlik, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Mirza Ėulam Ahmed Kadiyanî tarafından kurulan fırkaya verilen addır. Fırka, önce, kurucusunun adından dolayı Mirzâiyye, sonra da mensup olduğu yerden dolayı Kadiyanîyye diye anılmıştır. Ancak, Ėulam'ın 4 Kasım 1900 tarihinde yayınladığı bir bildiri ile fırka, "Ahmediyye" adını almıştır. Bu hareket, "mehdilik" konusuyla doğmuştur.

Mirza Ėulam Ahmet, 1839/1840 yılında, bugün Pakistan sınırları içinde kalan Lahor şehrinin güneydoğusunda, Pencap eyaletinin Gurdaspur bölgesindeki Kâdiyân'da doğmuştur. Ėulam'ın ailesinin, 1526'dan 1857'ye kadar sürecek Gurkanlı Devleti'ni (Hind-Türk İmparatorluğu) kurmak üzere Babür ile birlikte (tahminen 1530 yıllarında) Hindistan'a giren Türk'lerden olduğu ileri sürülmektedir.

İyi bir eğitim gören Mirza Ėulam Ahmed, babasının isteğiyle 1864'de Sialkot'a memur olarak gitmiş ve burada bir süre çalışmıştır. O, Sialkot'da, günlük işi dışında, inzivaya çekilmiş; devamlı Kur'ân, Tefsir, Hadis okumuş; diğer dinler ve temasa geçtiği misyonerlerden Hristiyanlık hakkında geniş bilgi edinmiş, onlarla ve Hindlarla tartışmalara girmiştir.

Ėulam'ın, "melankoli" dışında, başağrısı, kalp çarpıntısı, dizanteri, şeker ve histeri gibi hastalıkları olduğu belirtilmiştir. Bu hastalıkların, Ėulam'ın şahsiyetini ve psikolojisini etkilediği ileri srlmştr. O, 1876'lı yıllarda, Allah'ın huzuruna çıktığını ve vahiyler almaya başladığını iddia etmiştir. Babası Ėulam Murtaza'nın ölümüyle Ėulam Ahmed'in hayatında yeni bir devre başlamıştır.

Ėulam Ahmed, babasının ölümünden sonra, inzivaya devam etmiş ve "riyâzet"te bulunmuştur. 1877-1878 yıllarında gazetelerde Hindlara ve Hristiyanlara karşı yazılar yazmıştır. Ėulam'ın kişiliği yazdığı bu yazılarla ne çıkmıştır. O, 1880'de, "Barâhin-i Ahmediyye" adlı kitabının ilk iki cildi ile yayın hayatına girmiştir. Bu kitabın ilk iki cildinde İslâm'ı diğer dinlere karşı savunmuştur. Bundan dolayı Müslümanlar, önceleri, kitapta bulunan "ilâhî ilhamlara", kerâmetlere, kehanetlere, şahsî vnmelere tepki göstermemiş ve ondan şphelenmemişlerdir. nc ve dördüncü ciltlerde ise, vahyin kesilmediğini, Hz. Peygamber'e tam anlamıyla uyan birisinin, Peygamber'e verilen zahirî ve batınî bilgilerle bezeneceğini ve bu kimselerin, sezgiye dayanan bilgilerinin peygamberlerin bilgisini andırđıęını söylemiştir. Bunun yanında, bu yoldan pek çok vahiy aldığını bildirmiştir. Ayrıca İngiliz Hkmetine övgülerde bulunarak "Cihad"ın gereksizliği üzerinde durmuştur. Başlangıçta 50 cilt olarak yazacağını söylediği "Barâhin-i Ahmediyye"nin beşinci cildi 1905'de yayımlanmış; fakat, söz verdiği diğer ciltleri yazamamıştır. Bu durumda beşle elli arasındaki farkın sıfırdan ibaret olduğu şeklinde bir savunma yapmıştır.

Ėulam Ahmet, kendisini, 1885'de, o yüzyılın (Ondördüncü Hicrî) "Müceddidi" ilan etmiştir. Aynı yılın Eylül ayının sonunda, Urduca kaleme aldığı, "Surne-i çeşm-i Arya" (Arya'nın Gözüne Sürme) adlı kitabını

yayımlamıştır. 1888 tarihinde, Luziyana'da, bir bildiri yayınlamış ve Allah'ın kendisine taraftarlarından "bey'at" alarak ayrı bir "cemaat" oluşturmasını buyurduğunu bildirmiştir. Ahmed, 1891'de, hayatının üçüncü döneminin parolasını ilan etmiştir. Aldığı vahiylerle bildirilen parolada, İsa b. Meryem'in tabii bir ölümle öldüğü, kendisinin Müslümanların beklediği "Mesih" ve "Mehdi" olduğu iddia edilmiştir. Bu konudaki görüşleri, arka arkaya yayımlanan, "Feth-i Islâm", "Tavzih-i Meram" ve "İzale-i Evhâm" adlı Urduca kitaplarda açıklanmıştır.

Ğulam Ahmed, 1893-1894 yıllarında yeni kitaplar yazmıştır. Arapça yazılmış olan bu eserler; "Kerâmâtü's-Sâdikîn", "Hamâmetu'l-Bușrâ", "Nûru'l-Hak" ve "Sırru'l-Hilâfe"dir. Arapça'nın bütün dillerin anası olduğu fikrini ispatlamak için 1895 yılında yazdığı eser, "Minanu'r-Rahmân"dır. O, 1895 yılının Eylül ayında, Nanak'ın Islâm'ın gerçeğine inanmış ve Hindularla Müslümanları birleştirmiş bir aziz olduğunu ileri sürmüştür. Ğulam, aralık 1896'da, Lahor'da "Dinler Konferansı"na katılmış ve bir tebliğ sunmuştur. Sunduğu bu tebliğ, hakkında övgüler yapılmasına ve ilgi odağı olmasına sebep olmuştur.

Mirza Ğulam Ahmed, daha sonraki yıllarda "Sinkretik din" (uzlaştırmacı din) anlayışına yönelmiştir. 1904 Kasım'ında Sialkot'da kendisinin, Müslümanlar için "Mehdi", Hristiyanlar için "Mesih", Hindu-lar için de "Krişna" olduğunu ilan etmiştir.

Mirza'nın, Ekber Şah gibi, dinlêrarası bir uzlaştırma faaliyetinin son perdesini sahneye koymak gayreti içine girmiş olduğu görölmektedir. Ona göre bütün dinler, âhir zamanda, kendileri için birer kurtarıcı beklemektedir. O halde bütün dinlerin bekledikleri kurtarıcı, bir tek kişi olursa, dinlerarasındaki uzlaşmazlık kaldırılmış ve dinler, dolayısıyla insanlık, âhenkli bir bütün haline gelmiş olacaktır. Ancak gerek Ekber, gerek aynı düşüncenin ürünü olan ve aynı gayeyi taşıyan Babîlik-Bahâîlik başarıya ulaşamamıştır.

Hareketli geçen yıllardan sonra hastalıkları sebebiyle zayıf düşen Ğulam Ahmed, 26 Mayıs 1908 tarihinde, Lahor'da ansızın ölmüştür. Cenazesi Kâdiyân'a nakledilmiştir. Mezarı, taraftarlarının ziyaret yeri olmuştur.

Mirza Ğulam Ahmed'in ölümünden sonra görüşleri taraftar toplamaya devam etmiş ve neticede "sinkretik Kadiyânîlik/Ahmedîlik Hareketi" ortaya çıkmıştır. Kadiynîlik, Kadiyân Ahmedîleri ve Lahor Ahmedîleri olarak varlığını sürdürmüştür.

2. Ğulam Ahmed'in İddiaları ve Kadıyanîlerin Bazı Görüşleri

Ğulam Ahmed, 1885 yılında yayımladığı bir bildiri ile, kendisinin Ondördüncü Yüzyıl için Allah tarafından müceddid (yenileyici) olarak tayin olduğunu bildirmiştir. Bu konuda; "Allah beni bu yüzyıl ve bu zaman için imam ve halife kıldı ve beni bu yüzyılın başında, insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmam için müceddid olarak gönderdi" demiştir.

Mirza Ğulam Ahmed'in mesihlik iddiası, doğrudan doğruya İsa b. Meryem'in tabii bir ölümle öldüğü esasına dayanır. 1891 tarihinde Müslümanların İsa'nın ref'i (yükseltilmesi) konusunda yanlışlık içinde bulunduklarını, onun da diğer nebîler gibi öldüğünü ve Allah'ın kendisini, İsa'nın gücü ile Mesih olarak gönderdiğini ileri sürmüştür. Bu konuda, "Eğer, İsa bir peygamberdi, binaenaleyh onun benzerinin de peygamber olması gerekir denilirse, cevap olarak derimki: Efendimiz (Muhammed s.a.v.) beklenen İsa için peygamberliği şart koşmadı; bütün açıklıkla, onun Kur'ân şeriatına tabi müslüman bir adam olacağını, bundan başka da bir özelliğinin bulunmadığını açıkladı" ve "Beni Allah gönderdi. O'na iftira etmek mel'unların işidir. O, beni beklenen İsa yaptı ve dünyaya gönderdi" demiştir.

Ğulam Ahmed, mesihlik iddiası ile birlikte mehdîliğini de şöyle ortaya koymuştur: "Mehdî olarak görevim, Allah'ın birliğini, semavî alâmetlerle yeniden kurmaktır. Efendim gibi ben de Mukaddes ruh'la yardım edildim. Eski Peygamberlere, Musa'ya Sina'dan, İsa'ya Seir'den, Muhammed'e Hira'dan görünen Rab, bana bütün haşmetiyle göründü".

Mirza'nın başlangıçta, peygamberliğin son bulması konusundaki inancı, Müslümanlarınkı ile aynı idi. Yani, nübüvvet Muhammed (s.a.s.)

ile kesilmiş ve kıyamet gününe kadar da ondan sonra bir peygamber gelmeyecektir. 1901 yılında bir "Cuma Hutbesi"nden sonra taraftarlarından Mevlevî Abdülkerim'in, Mirza için "nebi" ve "resul" sıfatlarını kullanmasına itiraz etmemiş ve bu husus açıkça konuşulmaya başlamıştır. Önce kendisinin "Muhaddes" (kendisine hitap edilip konuşulan) olarak tayin edildiğini söylemiş, sonra, Muhaddesliği bir anlamda cüz'î nebilik olarak nitelendirmiş; tam nebîliğin kapandığını, fakat cüz'î nebîliğin açık kalacağını savunmuştur.

1901 yılında Ğulam Ahmed, yeni bir hüviyetle ortaya çıkmıştır. Bu yılda "İlhamî Hutbesi"ni neşretmiştir. Bunun mukaddimesinde; bu kitabı "kulların Rabbi"nden ilhamla aldığını, bir bayram gününde Cebrail'in işbirliği ile hazır olanlara okuduğunu; bunların vahiy yoluyla aldığı âyetler olduğunu açıklamıştır. Bu, bir nevî, onun peygamberliğini ilan etmesi demektir.

Nihayet 1902 yılında şu ifadelerle gerçek niyetini ve durumunu açıkça ortaya koymuştur: "Tekrar tekrar söylediğim gibi, size okuduğum bu sözler, kati ve kesin bir şekilde Kur'ân ve Tevrat gibi Allah'ın sözüdür. Ben Allah'ın zıllı ve Buruzî nebisiyim. Ve her Müslümanın, dinî işlerde bana itaat etmesi gerekir. Her Müslümanın, benim Mev'ud Mesîh olduğuma inanması gerekir. Çağrımın ulaştığı herkes beni işlerinde hakan tanımaz, benim Mev'ud Mesîh olduğuma inanmaz ve bana gelen vahiylerin Allah'tan geldiğini kabul etmezse, bir Müslüman bile olsa, zamanında kabul etmesi gereken şeyi reddettiği için semalarda cezayı hak etmiştir, sorumludur".

1904 yılında, kendisinin Müslümanlar için "Mehdî", Hristiyanlar için "Mesîh", Hindûlar için de "Krişna" olduğunu iddia etmiş ve şöyle demiştir: "Bana vahyolunduğuna göre Raca Krişna, benzeri Hindû Kişiler ve Avataralar arasında bulunmayan, çok büyük ve kâmil bir insandı. O, zamanının bir Avatarası, yani nebîsi idi ve kutlu ruhu Allah'tan almıştı... O, devrinin gerçek bir nebîsi idi, fakat sonraları öğretilerine birçok bozukluk sokuldu. Yüce Allah, âhir zamanda onun manevî bir mümessilini çıkaracağını vaad etmişti ve işte şimdi Allah, bu sözünü benim vasıtamla gerçekleştirmiş bulunmaktadır".

Kadiyânîlere göre Meleklerle iman şarttır. Onlar, Allah'ın yarattığı manevî varlıklardır. Melekler gözle değil, ruhla görülebilirler. Melekler vahiy getiren, Allah'ın buyruklarını elçilerine öğreten, iman sahiplerine kuvvet veren, insanlar için şefaatte bulunan, insanların ruh bakımından yücelmelerini ve iyi işlere yönelmelerini sağlayan varlıklardır.

Kadiyanîler, Kitaplara iman konusun, "vahy" ile içiçe ele almaktadır.

Ğulam Ahmed, Hz. Muhamdde'den sonra nebevî (şeriat getiren) vahyin gelmeyeceği görüşünü benimseyerek, gerçek nebîlik için Ceb-rail'in mutlaka gelmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Ğulam Ahmed, "şeriat", Kur'an ve Hz. Muhammed'le en olgun haline geldiğini ve tamamlandığını; ancak şeriat getirmemekle birlikte, Cebrail'in kendisine geldiğini iddia etmiştir.

Lahor Ahmedîleri, Hz. Muhammed'in şefaatinin kabul etmekle beraber, asıl şefaate edenin Allah olduğunu, fakat Kur'an-ı Kerim'de meleklerin de şefaate olduklarının belirtildiğini savunmaktadır.

Ahmedîlerin itikadî konulardaki en ilginç görüşleri Âhiretle ilgilidir. Ahmedîlere göre, âhiret, yeni bir durum değildir; gerçekte o, şimdilik manevî hayatımızın tam ve kusursuz bir imajıdır; âhiretin nimetleri manevîdir.

3. Bugünkü Durumu

Ahmedîyye'nin her iki kolu da, Pakistan Parlementosunun, uzun görüşmelerden sonra, aldığı 7 Eylül 1974 tarihli kararıyla, Pakistan'da "İslâm dışı bir azınlık" olarak kabul edilmiştir. Bununla onlar, Pakistan Anayasası'nın diğer azınlıklara tanıdığı haklardan ancak yararlanabilen bir duruma düşmüştür. Çeşitli tarihlerde mahkeme önüne çıkarılıp sor-gulanan fırka mensupları, dolambaçlı cevaplar vererek kurtulmuşlardır. Ancak zaman zaman, faaliyetlerine sınırlar getirilmiştir. Kadiyanîler, Pa-kistan dışında, dünyanın pek çok ülkesine yayılmış ve görüşlerini yayma gayretine girmiştir.

Pakistan'daki Ahmedîler, kendilerini gizleyeceklerini, ama yine de Ahmedîliğe inanacaklarını, dışarıdakilerin de hiçbir şey olmamışçasına faaliyetlerine devam edeceklerini ifade etmişlerdir. Lahor Ahmedîleri, kararın kendileri için haksızlık olduğunu; çünkü kendilerinin Ğulam'ın nebiliğine inamadıklarını ve ona inanmayanlara "kâfir" demediklerini ileri sürmüşlerdir. Onların, Pakistan'da yayın yapma ve propaganda faaliyetlerinde bulunma, özel okul açabilme ve işletebilme imkânları kısıtlanmıştır.

Kadiyanîlik mensupları için bugün 5-6 milyona varan sayı verilmektedir. Bu sayı abartmalı kabul edilmektedir. Milyonlarla ifade edilen Pakistan dışındaki Ahmedîlerin en kalabalık oldukları yerler Afrika ve İngiltere için 10 bin sayısı verilmektedir; ancak, bu da, abartılmış olarak değerlendirilmektedir. 1960'lardaki tahminlere göre Batı Afrika'da 35 bin, Doğu Afrika'da 5 bin dolayında Ahmedî vardır. Amerika için verilen rakam 1975 itibariyle, 50 bindir. Günümüzde, Pakistan da dahil olmak üzere bütün dünyadaki Kadiyanîlerin toplam sayısının iki milyonu aşmayacağı ileri sürülmektedir.

Kadiyanîlik'in bilhassa Siyah Afrika'daki propaganda faaliyetleri çok yoğundur. Burada putperest zencilerle birlikte Hristiyanlaşmış olanları da "mezhep"lerine celbetmektedirler. Fakat yapılan istatistikler, yeni mühtedîlerin çok geçmeden mezhebi terkedip, ekseriyeti teşkil eden Müslüman cemaatine katıldıklarını göstermektedir (7).

Gelirleri üç kaynağa dayanır. Bunların başında zekât gelmektedir. Bazıları kendisi verir, bazılarından da görevliler toplar. Diğeri, heray yapılan mecburî ödemelerdir. Her Kadiyanî aylık gelirinin onaltıda birini vermek zorundadır. Bunların dışında Kadiyanî olan kimsenin öldüğü zaman malının onda birini mezhebe ayırması ve bunu vasiyetine yazması istenir.

XIX. Yüzyıl Hint coğrafyasının bir proto-tipi olarak değerlendirilen Kadiyanîlik için şu kanaate varılmıştır: "Hemen hepsi de, İslâm kültür tarihinde daha önce söylenmiş görüşleriyle, bunların hem bozuk bir sentezi, hem de gerek bunların ve gerek Hristiyan misyonerlerinin tem-

sil ettiği görüşlerin bir antitezidir" (8). Bu hareket, İslâm'daki bazı değerler ve düşünceler üzerine, Hind dünyasına ait düşünceleri, Hristiyanlığa ait bazı anlayışları yerleştiren, onları kaynaştırmaya çalışan bir sentezdir, sikretik bir harekettir.

E. YIKICI CEREYANLARA KARŞI TEDBİRLER

Hemen hemen tarihteki her fikrin, her akımın ve her dinin karşısında çeşitli cereyanların ortaya çıktığı görülmektedir. Her hâkim görüşün mutlaka muhalifleri de olagelmıştır. İslâm, başlangıcından beri, yıkıcı cereyanlara ve karşı saldırılara hedef olmuştur. Bu cereyanlar, Hz. Muhammed'in sağlığında pek etkili olamamıştır. Ancak Peygamber'in irtihalinden sonra, Müslüman olanların sayısı artmış; bu sayı arttıkça çeşitli fikir ve cereyanlar da Müslümanların arasına sızmıştır. Bunların başında İsrâiliyat gelmektedir. İsrâiliyat, fikirde, kültürde kendini göstermekle başlamış, daha sonra fiiliyata dönüşmüştür. Müslümanlar arasına sızan bazı fikir ve düşünceler, zamanın idaresindeki, kendilerine göre, bazı haksızlıkları bahane ederek, karşı saldırıya ve yeni gruplar oluşturmaya başlamıştır. Neticede hem inanç ve hem de fiiliyat yönünden ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bunlar öyle bir noktaya varmıştır ki; sahabeler bile birbirine karşı kılıç çekecek hale gelmiştir.

Böylece İslâm'ın yayılma alanı genişledikçe, çeşitli inançlara mensup kimselerden Müslüman olanların sayısı arttıkça; Müslümanlar arasında farklı düşünceler, çeşitli mezhepler ve cereyanlar ortaya çıkmıştır. Her cereyan da etrafına bir takım insan gruplarını toplayıp faaliyetlerini genişletme gayreti için girmiştir. Hemen hemen her yüzyılda bu tür hareketlere şahit olmaktadır. Müslümanların güçlenmesi, Hristiyanlık karşısında hem sayı, hem ilim, hem medeniyet ve hem de inanç bakımından rakip olması, galebe çalması Hristiyanlar için büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Bu gelişmeyi kılıç ve silah zoruyla durdurmak için Haçlı Seferleri düzenlenmiştir. Fakat bu da netice vermeyip, kaleler bir bir düşmeye başlayınca (İstanbul'un fethi gibi), bunu durdurmak için, çeşitli sinsî yollara başvurulmuş, nifak tohumları saçılmış ve müslümanları çeşitli gruplara bölmeye, çeşitli cereyanlara kaydırmaya gayret sarfedilmiştir. Bunda oldukça başarılı da olmuşlardır.

Bu gayret ve faaliyetler, İslâm'ın yegâne kalesi ve temsilcisi Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesine, nihayet parçalanmasına sebep olmuştur. XVI. Yüzyılda başlayan bu faaliyetler, XVII. Yüzyılda meyvelerini vermeye başlamış ve nihayet emellerine ulaşmışlardır. Bu sinsi cereyanlar, XIX. ve XX. Yüzyılda çeşitli yeni taktik ve stratejilerle gittikçe gelişerek ve kuvvetlenerek varlığını sürdürmüştür. Bu cereyanlar, şahsî ihtiraslardan, mevki ve makam hırslarından, menfaat duygularından, kıskançlık, kin ve rekabet konularından gayet ustaca faydalanmasını bilirler.

Bencil, çıkarıcı, cahil ve hatta ruhen hasta kişilerin öncülük ettikleri bu gibi cereyanlar, kıyamlar, dinsî hareketler, kısa zamanda etraflarında birçok insan toplayabilmiştir. Toplumların içtimâî ve kültürel yapıları, bu tür cereyanlar için oldukça müsaittir. Genellikle cahil, kültürsüz toplumlarda gelişen ve bazen çok tehlikeli boyutlara varan bu tür cereyanlar, çoğunlukla dinî kültür ve bilgiden mahrum kişilere cazip gelmektedir. Bazen dinî yönden cahil kişileri ruhi boşluktan kurtaran bu gibi cereyanlar, toplumda tutunabilmekte ve hatta yüzlerce, binlerce mensup edinebilmektedir. Bu hareketler, zaman zaman hem toplum, hem de İslâm için tehlikeli olmuştur ve olmaktadır. Ülkemizde de, yıllarca olduğu gibi, şimdi de bu tür cereyanlara ve onların zararlarına rastlanmaktadır.

Yıkıcı cereyanlar, çeşitli dünya güçlerinin dinî, siyasî, iktisadî, kültürel gayelerle yönlendirdikleri gruplaşmalardır. Onlar, kendilerinin de ayrı bir din, ayrı bir cemaat olduklarını ileri sürerler. Ancak, tarihî gelişme içinde, en eski tarihî devrelerden itibaren, din denilen orjinal kurumun nitelikleri, özellikleri, diğer taklit hareketlerden daima farklı olagelmıştır. Günümüzde de dine benzetilerek oluşturulan hareketler, cereyanlar, ne kadar ustalıkla taklit edilirse edilsin, orijinal bir din sayılamazlar. Bunlar, dinsî hareketler, din taklitleri, "türedi dinler"dir. Çeşitli dinlerden bazı elemanlar alınarak ortaya çıkarılan bu hareketler; bazen dinî ve cinsî sapıklıklarla, bazen siyasî ideolojilerle, bazen gizli güçlerin hesaplarıyla bir arada yürütülür. Genellikle insan çalmak, şartlandırmak, toplumları pasifize etmek, dünya dengeleri kurmak, ikti-

sadî-ticarî sonuçlar elde etmek, siyasî gelişmeler sağlamak için özellikle yüzyılımızda binlerce din iddialı hareket, mezhep ve tarikat bozması cereyanlar dünyayı istila etmiştir. Amerika'da son on senede bu kabil binlerce hareketin ortaya çıkarıldığı söylenirse mübalağa edilmediği anlaşılır.

Bu cereyanlar, hiçbir dine hayat hakkı tanımazlar. Tek gerçek onlarınkidir. Millet, toplum, milliyetçilik, toplu yaşama âdâbı tanımazlar. Ağlarına düşürdükleri insanlara hiç bir hürriyet, şahsî fikir, tasarruf, mülkiyet bırakmamaya gayret gösterip onları esir ederler, kukla, robot gibi kullanıp militanlaştırırlar. Böyle insanlardan toplumlarına, vatan ve milletlerine hiç bir fayda gelmez.

Yıkıcı cereyanlar, büyük vaadlerde bulunurlar. Cennete sadece kendilerinin gidebileceğini, sadece onların kurtuluşa erişebileceğini ve sadece onların mutluluğa ulaşabileceğini ileri sürerler. Ümitleri istismar, onların en büyük dayanağıdır. Bunalıma düşmüş, geçim zorlukları içinde bunalan, ilgiden yoksun, şefkat veya merhametten uzak kalmış, hayatta başarıya ulaşamamış, aile bağları gevşemiş, kendine güven duymayan kimseler onların avlarıdır. Özellikle gençler için tehlike büyüktür. Bu cereyanlar arasında uyuşturucudan, seksden, spordan, elektronik cihazlardan faydalananlar da vardır.

Genellikle bu gibi cereyanların kendilerini en güzel kamufle vasıtaları Mesîhî konular olagelmıştır. Günümüzde de Mesîhî hareketler, bir yandan insanların ümit, mutluluk duygularını istismar edip, bazı menfaatler elde etmekte, diğer yandan da dini istismar ederek bazı siyasî sonuçlara ulaşmaktadır.

Mesîhî hareketlerin arkasına sığınan güçler din taklitleriyle büyük dinleri yıpratmak, dünya çapında bazı gayeleri gerçekleştirmek istemektedirler.

Ancak din istismar edilmemeli ve kötü niyetlerle kullanılmamalıdır. Bazı menfaatler, çıkarlar, siyasî entrikalar, milletlerarası hesaplar, gizli emeller, dünyevî gayeler için din alet edilmemelidir.

Ülkemiz, çeşitli dünya güçlerinin heveslerinin yöneldiği, üç kıt'anın ortasında yer alan merkezî öneme sahip bir bölgedir. İslâm Âlemiyle, Türk Dünyasıyla olan ilişkileri ve çeşitli dünya dengeleri gözönünde bulundurulursa, yıkıcı cereyanların niçin ülkemize ayrı bir önem verdikleri daha iyi anlaşılır. Bunun yanında, ülkemizdeki anarşik olayların, yıkıcı ve bölücü faaliyetlerin sebepleri kavranılmış olur.

Bu cereyanlara karşı alınacak tedbirleri şöyle sıralayabiliriz:

1. İnsanımızı dinî ve millî kültürle beslemek; aklın ve ruhen tatmin etmek.

Bunun için ;

a. İnsanımıza, özellikle gençlerimize, her yaşta ve her çağda ders, seminer ve konferanslarla İslâm'ı ve millî kültürümüzü iyi bir şekilde öğretmek, benimsetmek.

b. Radyo-televizyon programlarıyla dinî kültürü kuvvetlendirici, dinî ve millî şuuru uyandırıcı yayınlara ağılık vermek.

c. Bu konuda kitap ve broşürler bastırmak ve vatandaşın okumasını sağlamak.

2. Yıkıcı cereyanlar karşısında ;

a. Yıkıcı cereyanları tanıtmak.

b. Bu cereyanların zararlarını ve tehlikelerini çeşitli yollarla anlatmak, tanıtmak.

c. Başta gençler olmak üzere, bütün halkı bu zararlı faaliyetler karşısında uyarmak.

d. Bu tür cereyanların sırf İslâm'ı, millî birliği ve beraberliği parçalamaya yönelik olduğu; emperyalist emeller taşıdığını ve kökünün dışarıda bulunduğunu belirtmek.

e. Yıkıcı cereyanların mahiyetini ve dayandıkları prensipleri çok iyi bilen ihtisas sahibi kimseler yetiştirmek; bu konularda ilmî araştırmalar yaptırmak.

3. Dinî kuruluşlar ve din adamları yönünden ;

a. Vaiz, imam-hatip, müftü gibi din görevlilerini, yıkıcı cereyanlar karşısında yayınlar, kurslar, yazılarla uyarmak ve yetiştirmek.

b. Vaaz ve hutbeler yoluyla zaman zaman halkı bu konuda uyarmak.

c. Mahallî tedbirler alınmasına çalışmak.

d. İdarî mercilerle ve halkla bu konuda işbirliği yapmak.

4. Devlet kuruluşları açısından ;

a. Millî birlik ve beraberliği korumakla yükümlü bulunan görevlileri bu konuda yetiştirmek.

b. Bu görevlilere hem İslâm, hem de Türk örf ve âdetlerini iyice öğretmek.

c. Yıkıcı cereyanların en zararlılarını tesbit edip, onlara karşı tedbirler almak ve vatandaşın onların ağına düşmesini, çalışmasını önlemek.

d. Kanunî meyyideler getirmek.

e. Başka inançlara saygılı olmayan, vatani yıkmaya, İslâm'ı yok etmeye çalışan yıkıcı cereyanlara bu hürriyeti vermemek.

5. Müslümanlar açısından ;

a. Aralarında birliği sağlamak (asgarî müştereklerde).

b. Karışıklı müsamaha.

c. Yıkıcı cereyanların ağına düşenleri tatlılıkla, incitmeden, şahsiyetini rencide etmeden uyarmak.

d. Doğru ve gerçek olanı öğretmek.

e. İslâmî bilgileri köklü ve derin bir şekilde elde etmelerini sağlamak.

f. Sinsî propagandaların arkasındaki gâyeyi sezmek.

g. Herkese hemen kanmamak, ihtiyat payını elden bırakmamak.

YEDİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

- (1): İşaya XLIII :10.
- (2): Matta XXIV : 4-45.
- (3): Kurân-ı Kerim'de "Meryem Oğlu" deyimiiyle nitelendirilen Hz. İsa, İncillerde "İnsanoğlu" şeklinde zikredilir. Ayrıca ondan "peygamber", "peygamberlerden de öte", "Tanrı'nın Oğlu", "Rab", "Davud'un Oğlu", "Kuzu" vb. şekillerde de söz edilir. İslâm'da da gaybı ancak Allah bilir, insanlar bilemez (Bkz. En'am, 59; Neml, 65; Lokman, 34).
- (4): Bkz. E. Ruhi Fırlalı, Bâbîlik ve Bahâîlik, Ankara 1981, 5 vd.
- (5): 13.10.1962 tarih ve 1252 esas, 2435 sayılı karar.
- (6): Fazla bilgi için bkz, Ethem Ruhi Fırlalı, Bâbîlik ve Bahâîlik, Ankara 1981; Muhsin Abdulhamid, İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler (Bâbîlik ve Bahâîliğin İyüzü), Çev. M. Saim Yeprem- Hasan Güleç Ankara 1975; Hikmet Tanyu, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, İstanbul (İkinci baskı), 1/264-273; Şevki Rabbani, Bahaullah'ın Dini, Ter. Mecdi İnan, İstanbul 1974; Baha'i Dini, İstanbul 1985; Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, London 1971, Giriş.
- (7): Bkz. Yaşar Kutluay, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968, 144.
- (8): Bkz. E. Ruhi Fırlalı, Kâdiyânîlik, İzmir 1986, 185-186.

YEDİNCİ BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

Muhsin Abdullahamid, İslâm'a Yönelen Yıkıcı Hareketler (Bâbîlik ve Bahâîliğin İçyüzü), Ter. Saim Yeprem-Hasan Güleç, Ankara 1975, 69-255.

M. Zerrin Akgün, İslâmiyet Bakımından Bâbîlik ve Bahâîlik ve Hukukî Durumları, Ankara 1975.

Esmahan Aykol, "Amerikan Moon Tarikatı Türkiye'yi Örgütüyor", Nokta, 13 Ekim 1991, Sa: 3, 36-40

Bahâî Dini, İstanbul 1985 (Türkiye Bahâî'ler yayını).

Baha'i World Faith, Illinois 1952.

Eilen Barker, "Unification Church" The Encyclopedia of Religion, XV/141-143

J.E. Esselemont, Bahauallah ve Yeni Devir, Ter. Mecdi Çelebi, İstanbul 1932.

Ethem Ruhi Fırlalı, Bâbîlik ve Bâhâîlik, Ankara 1981.

Ethem Ruhi Fırlalı, Kadiyanilik, İzmir 1986.

Yves de Gibon, "Moonisme", Dictionnasre des Religions, Paris 1983, 1144-1145

Cl. Huart, "Bab" ve "Bahâullah", İslâm Ans., İstanbul 1970, II/163-165, 223.

Yaşar Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara 1965.

S.M. Moon, Divine Principle, Washington 1973

Outline of the Principle, Level 4 (New York 1980)

N. Özşuca, Bahai Dini, Ankara 1967.

Şevki Rabbani, Bahauallah'ın Dini, Ter. Mecdi İnan, İstanbul 1974.

Julien Ries, "Baha'ie", Dictionnaire des Religions, France 1983, 143-144.

F. Sondağ, S.M. Moon and the Unification Church, Nashville 1977.

Ninian Smart, The Religious Experience of Mankind, London 1971.

Şehristânî, el-Milel ve'n Nihâl, Kahire 1975 (Keylânı'nın Zeyli), II/41-56.

Hikmet Tanyu, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, İstanbul 1979, I/264-273.

Hikmet Tanyu, Yehova Şahitleri, Ankara 1973.

Günay Tümer, Yeni Dökümanların Işığında Yehova Şahitleri, İstanbul 1987.

S.T. Ünal-A. Akdamar, Türkiye'de Laiklik İlkesi ve Yehova Şahitleri, Kule Kitapları, İstanbul.

Ahmed Yezdanî, Bahaî Dinine Toplu Bakış, Çev. S. Can, 1960.

Muhammed Zerendî, Nebil Tarihi, Çev. Minu Derahşan, Sabit, Ankara 1973.

VIII. BÖLÜM

MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE GÜNÜMÜZDE DİYALOG ÇALIŞMALARI

A. MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

1. Mısyon-Mısyoner

Mısyon ve Mısyoner kelimeleri Latince "missio" kelimesinden türemiştir. İngilizce'de ve Fransızca'da mısyon (mission) ve mısyoner (missionnaire-missionary) şeklinde kullanılmıştır.

Mısyon kelimesi, sözlükte görev, yetki, vekâlet; bir kimseye bir işi yapması için verilen özel vazife anlamına gelir. Doyayısıyla mısyoner yetkili, görevli kimse; Hırsıyitanlığı yaymayı vazife edinmiş, kendisini bir fikrin yayılmasına adanmış kimse demektir. Bu görev ve yetki diplomatik olabildiği gibi, dinî de olabilir. Dinî faaliyet ve propaganda için kendisine özel bir görev verilen din adamı, rahip ve rahibe, mısyoner olarak adlandırılır.

Bu kelime, bugün genellikle klliselerin Hıristıyanlığı Hıristıyan olmayan ülkelerde yaymak gayesiyle oluşturdukları kuruluşlar ve bu kuruluşlarda faaliyet gösteren kimseler için kullanılmaktadır. Bu gaye ile kurulan kuruluşlara *mısyon*; bu mısyonlarda vazife yapanlara *mısyoner*; bu faaliyetede *mısyonerlik* denir.

Mısyon, mısyoner ve mısyonerlik kelimeleri, özel olarak Hıristıyanlara, genel olarak da diğer evrensel dinlere şamil bulunmaktadır. Böylece kendi dinî inanç ve kanaatlerini bir ülkede yaymaya çalışan herkese mısyoner denilmektedir. Mısyonerler, başka dinde, başka inanç ve düşüncede olan insanları mensubu bulundukları dine kazanmayı gaye edinirler. Mısyoner kuruluşları, bu işi organize eden, mısyoner yetiştiren odaklar olarak çalışır.

Bir din bilimi olan Dinler Tarihi alanında çalışan bazı dinler tarihçileri, mısyonerliği genel anlamda kullanırlar. Bu münasebetle dinleri mısyonerliğe yer verip vermemelerine göre de tasnif ederler. Mısyono-

nerli dinler, belli sınırlara bağılı olmayan, mesajını her tarafa, herkese yaymaya çalışan dinlerdir. Belli bir bölgeye, belli bir gruruba bağılı olan, başkalarına aktarılmayan dinler de misyonersiz dinlerdir. Bu ölçüye göre Hristiyanlık, İslâm, Buddizm misyonerli; geri kalan dinler de misyonersiz dinler olarak görülür.

Misyonerlik, özel olarak Hristiyanlığa şâmil kılınmasına rağmen, genelde diğer bazı din, inanç, fikir, tarikat ve grupların başvurduğu bir yayılma metodudur. Çünkü doğru kabul ettiği inanç, düşünce, fikir ve kanatini yaymak, mensuplarını çoğaltmak isteyen her teşkilat, misyonerliğe başvurur. Bu, yayılmak, taraftar kazanmak isteyen hemen hemen her dinî-fikrî kuruluşta temel esaslardandır.

2. Misyonerlerin Gayesi

Yeryüzünde bazı fikir, düşünce, din ve inanç sahipleri, onların yayılmasını istemez. Bunların başında sır dinleri mensupları gelir. Bazıları da yayılmak, çoğalmak isterler. Bunlar, yegâne doğrunun kendisinin ve tek kurtuluşun da onda olduğu inanç ve gayesine sahiptir. Bunun için herkesin aynı inançlara sahip olup saadete ermesini isterler (Müslümanlar gibi). Ancak bunların bir kısmı, kendi din ve inançlarından kuvvetli bir diğeri karşısında, kendi mensuplarının onu benimseyip ayrılmaması için faaliyette bulunma gereğini duyarlar. Bu arada başka din, inanç ve fikir mensubu insanları da kendisininine katmaya çalışırlar. Bunda başarılı olmasa da en azından rakib dinin mensuplarının zihnini karıştırmaya veya kendi mensuplarını birlik içinde tutmaya çalışırlar (Hristiyan misyonerleri gibi).

Tarihte, sahip olduğu fikir, inanç, din veya mezhebi hâkim kılma veya yayma gayesiyle çeşitli mücadele ve savaflara şahit olmaktadır. Bugün de ideolojisini veya inancını dünyaya hâkim kılma mücadele ve savaşı devam etmektedir. Bunların yanında dünyanın bir çok bölgesinde yoğun faaliyet gösteren misyoner teşkilatları vardır.

Hristiyan misyonerlerinin gayesi, yeni Hristiyanlar kazanmak, en azından kendi mensuplarını birlik içinde ayakta tutabilmek, Batı emperyalizmi'nin nüfuz alanını genişletmektir. Roma Katolikliği, Avrupa'ya

hâkim olduktan sonra, dünyanın her tarafında yaşayan insanları Hristiyanlaştırmağa çalışmıştır. Bu arzusuna ulaşmak için önce kılıç yolunu denemiş ve böylece Haçlı Seferleri başlamıştır. Bu seferler, öncelikle İslâm dünyasına yönelmişti. Bu sırada dünyaya hâkim olma gayesindeki Hristiyanlığı durdurabilecek tek din İslâm, tek kuvvet Müslümanlardı. İslâm, günden güne ilerlemekte, mensuplarının sayısı da artmakta idi. Ancak Hristiyan Dünyası Müslümanların ilerlemesini kılıç zoruyla durdurmayı başaramadı. Çünkü Müslümanlar, Türklerle güç kazanmış ve Türkler İslâm'ı dünyaya yaymaya cehdetmişlerdi. Türkler, XVII. Yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'nın merkezine kadar ilerleşmişlerdi.

Müslüman Türklerin başarısı, Hristiyan Kilisesinin başarısını iflâs ettirmişti. İstanbul alınmış, İslâm'ın gayesi, hoşgörüsü ve akla uygunluğu insanları büyülemişti. Bu durumda Hristiyan dünyasının yapacağı tek iş, çeşitli yollarla bu İslâmî yayılmayı durdurmaktır. Bunun için çeşitli toplantılar yapılmış, çeşitli teklifler görüşülmüştü. Takip edilecek yollar çoktu. Bunlardan biri de misyonerlikti. Misyonerlik faaliyetinin ana gayesi; yeni propaganda metodlarıyla Hristiyanlığı yaymak, mensuplarını artırmak ve bu arada Müslüman olanları kandırmak, Hristiyanlığa kazanmaktır. Hristiyanlığa kazanamadıkları takdirde, taktik, onları kendi dinlerinden soğutmak, dinsiz yapabilmektir. Bunun için gizli çalışma metodları geliştirilmiş; insanlara ve yaşadıkları yerlerin özelliklerine göre takdikler bulunmuştu. Kongrelerin birisinde; İslâm alemindeki tasavvuf ve tarikat anlayışı, bu anlayışlara olan bağlılık üzerinde durulup tartışılmış; şeyhleri veya ileri gelen müritleri kandırmak, kendilerine alet etmek ve onları yanıltmak; bu gayeye ulaşabilmek için de eleman yetleştirip bu teşkilâtlara sokmak suretiyle Müslümanları ikna edebilecekleri kararına ulaşılmıştı. Çünkü açık düşmanlık, aynıyle mukabeleyi gerektirir. Bu konuda en tesirli silah, ondan gözükerek, sinsice yapılanıdır. En tesirlisi de budur ve bu olmuştur.

3. Misyonerliğin Tarihçesi

Dünyada mevcut dinlerden bazıları, yayılma gayesi gütmmez. Bunlardan bir kısmı yukarıda temas edildiği gibi, "sır dinleri" şeklinde olup hususiyetlerinin başkaları tarafından öğrenilmesini istemez. Bir kısmı da, Yahudilik gibi, evrensel çerçeveden çıkıp belli bir kavme hasredilmiştir. Bunun için başkasının o dine girmesi mümkün değildir. Onun için bu din yayılmak, tanınmak ve benimsenmek arzusu taşımaz. Bir kısmı ise millet, kabîle veya ilkel kabîle dinleri şeklindedir, millîdir. Öte yandan bazı dinlerde de (Eski Avrupa, Mezopotamya ve Ön Asya) tanrı alış-verişi vardır. Bu dinlerde, diğerlerinin tersine, zorla kabul ettirme yoktur. Bir kabîle veya millet, temasa geldiği veya fethettiği kabîle veya milletin tanrılarını kendi isteğiyle benimser, alır ve kendi tanrıları arasına katar.

İslâm'a göre Allah tarafından gönderilen elçiler, belirli bir topluluğa gönderilmiş gibi görülmesine rağmen onların davet metodları ve getirdikleri hükümlerde umûmîlik vardır. Elçiler insanların Allah'ı bilmelerini, hak yolda yürümelerini ve saadeti elde etmelerini gaye edinmişlerdir. Çünkü hedef; insanların bir arada, barış içinde yaşamaları ve kurtulmalarıdır. Mücadelede, tebliğde yakından uzağa doğru gitme esastır. Hz. Muhammed de (s.a.s.), Kur'ânın metoduna göre tebliğini yakından uzağa doğru yapmaya çalışmıştır. Aşağı yukarı ilâhî dinlerde bu, ortak niteliktir.

İslâm'dan önceki dinlerden Yahudilik ve Hristiyanlığa geçmeden, bazı dinlerin misyonerlik konusundaki tutumlarına gözatmakta fayda vardır. Bunlardan M.Ö. VI. Yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, misyonerliğe yer verip doğduğu yerin sınırlarından taşarak Çin, Kore, Japonya, Güney ve Güneydoğu Asya'ya yayılmıştır. Bugün de Buddizm'in felsefesinin çeşitli ülkelere yayıldığına ve faaliyetlerini çeşitli yerlerde gösterdiğine şahit olmaktadır. Yine M.S. III. Yüzyılda Maniheizm, bütün insanlara hitap etmek iddiasıyla ortaya çıkmıştır, sinkretik (uzlaştırmacı, karma) bir dinî harekettir. Yani Hristiyan, Mecûsî ve Hint inançlarının bir sentezi mahiyetindedir. Bu hareketin kurucusu olan

Mani, gezginci idi. Mani ve rahipleri gittikleri her yerde inançlarının propagandasını yapmışlardır. Her yerin özelliklerine uygun olarak inançlarını (Maniheizm'i) yaymaya çalışmışlardır. Fakat Maniheistler, zaman zaman etkili olmuşlarsa da, belirli bir devreden sonra varlıklarını devam ettirememişlerdir.

Yukarıda kısaca temas ettiğimiz Yahudilik, tamamen Yahudilere hasredildiği için dinî yönden misyonerlik niteliğine sahip değildir. Bir kimsenin Yahudi dinine girmesi için Yahudi ana-babadan doğması gerekir. Yahudilik, Yahudilerle özdeşleşmiş bir dindir. Başkalarının Yahudiliğe girmesi istenmez. Bunun için de bir propagandaya ihtiyaç duyulmaz. Yahudiler, hâkimiyetlerini siyasî, iktisadî ve kültürel yönden kurmaya azamî gayret sarfederler. Onun için Yahudileri siyâsi misyonerler olarak kabul edebiliriz. Onlar, kimsenin Yahudiliği kabul etmesini istemez; fakat herkesi kendi gayelerine hizmet ettirmek isterler. Dinî olmamakla beraber siyasî, iktisadî ve kültürel yan kuruluşları vasıtasıyla bunu gerçekleştirmeye çalışırlar.

İslâm Dinine gelince, Hz. Muhammed, İslâm'ı gerek Araplara ve gerekse diğer milletlere tebliğ etmeye çalışmıştır. Sahabeler ve ondan sonra gelenler de İslâm'ı yaymak için büyük gayret sarfetmişlerdir. Müslümanlar, İslâm'ı yaymada dünyevî hiçbir menfaat gütmemiş, onu bir sömürü aracı olarak kullanmamış, sadece tebliğ vazifesini yerine getirmişlerdir. Bunun ilk misalini, Hz. Muhammed'in, onu yolundan çevirebilmek için, "Ya Muhammed; mal istiyorsan mal, reislik istiyorsan seni başımıza reis yapalım, yeter ki sen bizim dinimize dokunma" denildiğinde, "Bir elime Ay'ı, öbür elime de Güneş'i verseniz, siz iman etmedikçe ben bu işten vazgeçmem" cevabında bulmaktayız. Fakat dini kabulde de, güzel sözlerle hakkı tebliği esas almıştır. İslâm'da zorlama yoktur. "Dinde zorlama yoktur" (1) ve "Ya Muhammed insanları Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel sözlerle davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et" (2) emriyle tebliğin metodu ortaya konulmuştur.

İslâm, tarih boyunca, yayılmasında zor ve yoğun bir propaganda metodunu kullanmamıştır. Çünkü eğer zor kullanılsaydı, ta Viyana'ya

kadar giden, üç kıtaya hükmeden Türkler ve İslâm yegâne ve hâkim din olurdu. Aksine Türkler, sadece "İ'lâ-yı Kelimetullah" yolunda cihad etmiş ve tebliği esas almışlardır. Müslümanlar bilir ki zorla inanandan fayda gelmez. Fakat Müslümanların yapmak istemediğini diğer dinden olanlar, bilhassa Yahudi ve Hristiyanlar, bilerek yapmışlardır. Onlar, görünüşte Müslüman olarak, Müslümanları kandırma yoluna gitmişlerdir. İşte İslâm, yayılma, dünyaya din olarak hâkim olma durumuna gelince, onun karşısında mensuplarını günden güne kaybetmekte olan Hristiyan kiliseleri, yeni taktiklere girişmişlerdir. Bunlardan birisi de misyonerlik faaliyetleridir.

Misyonerlik genel bir anlam ifade etmesine rağmen günümüzde; Hristiyanlıkla özdeş hale gelmiştir. Misyonerlik denilince ilk akla gelen, Hristiyanlık propagandası olmuştur. Onun için Hristiyan misyonerliğinin tarihçesine bir gözatmakta fayda vardır.

Aslında Hz. İsa'da (a.s.), başlangıçta, dini yayma idealinin olması pek tabiidir. Çünkü bu din, ilâhîdir ve evrenseldir. Gayesi de doğru yoldan ayrılmış insanları doğru yola, hak yola davet etmektir. Hz. İsa, akla uygun hak dini, tevhid dinini yaymaya çalışıyordu. Kur'ân, Hz. İsa'nın "Ben, benden önce gelen Tevrat'ı tasdik ve benden sonra gelecek adı Ahmed olan bir peygamberi müjdelemek üzere gönderildim" (3) dediğini bildirmektedir. Fakat, Hz. İsa'nın tebliğ ettiği dine, zamanında inananların sayısı çok azdı. Hz. İsa'dan sonra ona uyanlar artmış, onun getirdiği esaslar çeşitli vesilelerle ve birçok defa değiştirilmiştir. Bunun içindir ki Müslümanlar, Allah'ın Hz. İsa'nın da haber verdiği Hz. Muhammed'i gönderdiğini, artık tebliğ sırasının İslâm'ın olduğunu ve buna rağmen Hristiyanların teslis esasına dayanan tahrif edilmiş dini yaymaya çalıştığını, Hz. İsa'nın tasvip etmediği yolu benimsediklerini kabul etmektedir. Hz. İsa'dan sonraki ilk asırlarda Hristiyanların arasında ayrılıklar olmuş ve mücadeleler devam etmiştir. İslâm, onların ihtilafa düştükleri konuların doğrusunu bildirmiştir. Buna rağmen onlar, hem kendi aralarında, hem de İslâm Dini mensuplarına karşı mücadelelerine devam etmişlerdir. Önce hâkimiyeti elde eden katolikler, misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır.

Hıristiyan misyonerleri, hareket noktası olarak, Hz. İsa'nın şu sözünü almışlardır; "İmdi siz gidip bütün milletleri şakirt edinin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismi ile vaftiz eyleyin, size emrettiğim herşeyi tutmalarını onlara öğretin" (4). Bunun üzerine havariler, dünyanın dört bir yanına dağılmış, Hz. İsa'nın öğrettiklerini yaymaya başlamışlardır. Bugünkü Hıristiyan misyonerleri de havarileri ilk misyonerler olarak kabul etmekte ve onların yolundan gittiklerini ileri sürmektedirler. İsa'nın bu sözlerinin insanlar arasında "Tanrı Devleti" tesis edin şeklinde yorumlanması, Yahudiler'den sonra ikinci bir "arz-ı mev'ud" ideali doğurmuştur.

İlk devrelerde Hıristiyanlığın yayılmasında önemli faaliyetler gösterenler arasında, Hıristiyanlığın şiddetli düşmanı iken bir vizyonla, Şam yolunda, İsa'yı görüp onun kendisine niçin böyle eziyet ettiğini sormasından sonra, Hıristiyan olan "Yahudi dönmesi" Pavlus yer almaktadır. Pavlus; çalışma alanı olarak putperestlerle Avrupalıları seçmiş, Hıristiyanlığı onlara kabul ettirebilmek için, Hıristiyanlıktaki bazı hükümleri değiştirmiş, bazı hükümleri kaldırmış, bazılarını faaliyet gösterdiği toplumlarda var olan inançlarla değiştirmiş ve böylece Hıristiyanlığı onlara benimsetmeye çalışmıştır. Pavlus'un yanında o devrede ve ondan sonraki devrelerde çeşitli Hıristiyan azîzleri misyoner olarak görev yapmışlardır. Havariler ilk yüzyılda, Hıristiyanlığı yaymak için bugünkü Rusya sınırları içindeki Erivan ve çevresine gitmişlerdir.

Ermenilerin toptan Hıristiyan olmasını sağlayan ve Ermeni kralı Tridat'ı Hıristiyan eden Gregor (5) olmuştur. M.S. 313'de Konstantin, Hıristiyanlığa sempati duymaya başlamış ve İstanbul'u başşehir yapmıştır. İmparator Konstantin Hıristiyanlara din hürriyeti tanımıştır. Bundan sonra Hıristiyanlar, bir devlet desteğinde, dinlerini yaymaya başlamışlardır. Hıristiyanlık, Roma hâkimiyetinde olan Şam, Mısır, Habeşistan, Yemen, Avrupa ve Anadolu'da merkezlere kavuşmuştur. Bununla beraber ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklara son vermek için de konsiller toplanmıştır.

Konstantin, ilk konsili 325'de İznik'te (Nicea) toplamıştır. Ayrılımlar ve dolayısıyla konsiller birbirini izlemiştir. 415'de Kadıköy Konsili ile ayrılıklar zirveye çıkmış, Monofizitler (Ermeniler, Süryaniler, Habeşliler, Kiptiler vs.) ana Kiliseden kopmuştur. Böylece mücadeleler devam etmiştir.

Kalkedon (Kadıköy) Konsili'nden iki asır sonra, İslâmın zuhuru Hristiyanlığı sarsmaya başladı. Artık onlar için yegâne düşman Müslümanlar oluyordu. İslâmın gelişmesi onları düşündürüyordu. Zamanla Hristiyan kaleleri düşüyor; Anadolu Selçuklu Türkleriyle beraber hem İslâmlaşıyor, hem de Türkleşiyordu. Bu hâdis, bütün Hristiyanların ayrılıkları bırakıp Müslümanlara karşı ortak cephe oluşturmaya yolaçtı. Böylece Haç'ın yerini alan Hilâl'i kaynağında boğmak için asırlarca süren Haçlı Seferleri başlatıldı. Fakat neticede yine kazanan Müslümanlar oldu. İslâm yayıldı ve ilerledi. Sonunda Hristiyan dünyasının (Bizans'ın) kalesi İstanbul, 1453'de düştü ve Türkler İstanbul'u fethetmiş oldu. İşte bundan sonra silahla netice almanın mümkün olmadığı kanaatine varan Hristiyanlar, Türkleri, dolayısıyla Müslümanları durdurabilme yollarını görüşmek için kongreler düzenlemeye başladılar. Çeşitli ülkelerde bulunan görevlilerinden raporlar istediler. Sunulan raporlar değerlendirildi; Müslümanları içten yıkmaktan başka bir çare olmadığı neticesine varıldı. Hatta, bu arada, İslâm ülkelerine gönderilmek için Arapça'yı iyi bilen misyoner papazlar yetiştirecek okullar açıldı. Burada yetiştirilen papazlar İslâm ülkelerine gönderildi.

İngiltere'de 1646'da İngiliz parlamentosu, Hristiyanlığın neşri için bir cemiyet kurdu. 1662'de Vatikan'da Propaganda Bakanlığı kuruldu. Bu teşkilat, Paris'te misyoner papaz okulu açtı, sonraları bunlara yenileri eklendi. Bu teşkilâtlar zamanla yeni şubeler açmaya devam etti. Bu sıralarda Martin Luter, Kalvin ve Zwingli ile Protestanlık zuhur etmişti. Almanya, İsviçre, Danimarka, Amerika ve Rusya'da binden fazla teşkilat kuruldu. Misyonerlik faaliyeti bakımından başta İngiltere ve Amerika ve daha sonra Fransız katolikleri gelmektedir. 1820'den sonra sahnede Amerikan misyonerleri görülmektedir. İngilizlerin metodunu ta-

kiple işe başlayan Amerikan misyonerleri, menşe (kök, temel) olarak protestandır. Fakat faaliyetleri Hristiyanlık için olmuştur.

Türkiye'de ise hemen hemen ilk misyoner hareket Sivas'ta Ermeni Mekhitar ile başlamaktadır (1701). O, Ermeniler arasında millî şuuru uyandırmaya çalıştı. Ermeniler arasında Katolik propagandası 130 sene kadar sürdü ve nihayet Osmanlı Devleti, Fransa'nın tavassutu ile, 1830'da Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanıdı. Daha sonra Amerikalı misyonerler, Protestanlığı Ermeniler arasında yaymaya başladı. Amerika ve İngiltere'nin desteğiyle 1847'de de Protestan Ermeniler ayrı bir cemaat olarak kabul edildi.

Kısaca tarihî gelişimini sunduğumuz misyonerlik faaliyetleri, memleketimizde ve İslâm dünyasında durmuş değildir. Her yerin özelliklerine göre faaliyet göstermektedir. Ülkemizde, Katolik, Ortodoks, Protestan, Ermeni Kilisesi gibi büyük Hristiyan mezhepleri, kilise ve okullarıyla faaliyet göstermektedir. Bunların yanında Adventistler, Baptistler, Mormanlar'dan sinsî ve dinsî bir görünüş altında yoğun faaliyet gösteren, tehlikeli boyutlara ulaşmış Yehova Şahitleri'ne kadar bir yığın dinî cereyan vardır. Bu konuda ayrıca doğudan gelen meditasyon, tenasuh, hulûl vb. fikir, inanç ve bedenî-zihnî tekniklerin arkasına sığınan veya bunları istismar eden cereyanları da unutmamak gerekir.

4. Misyonerlerin Çalışma Metodları

Misyonerler, çeşitli metodlarla çalışırlar. Göstermelik olarak bazen açık faaliyetleri yanında (kanunlar çerçevesinde), çok defa gizli ve dolaylı faaliyetlerde bulunurlar. Bu metodlarda her zaman din ilk sırayı almayabilir. İlmî ve içtimâî sahalarda faaliyetlerini yoğunlaştırır; vereceklerini bu kisveler altında vermeye çalışırlar. Misyonerler giriştikleri faaliyetlerde başarılı olabilmek için çeşitli metodlar uygularlar. Bunları şöyle sıralayabiliriz :

a. Dinî Teşkilatlar Kurma ve Yayın Yapma Misyonerler, önce faaliyete geçecekleri yeri tesbit eder ve orada bir teşkilât kurarlar. Bu teşkilatı o bölgeye göre yetiştirilmiş elemanlar yürütür.

Misyonerler, Kitab-ı Mukaddes'i, dinî kitap, broşür ve dergileri o ülkenin dilinde neşreder ve dağıtırlar. Çeşitli telkinler, maddî ve manevî yardımlarla Hristiyanlığı sevdirmeye çalışırlar. Müslüman olan ülkelerden geri kalmış olanların geri kalmışlıklarını istismar eder ve bunu Islâm'a bağlayarak mensuplarını Islâm'dan soğutmak isterler. Dinî kuruluşları vasıtasıyla kendi dinlerini üstün göstermek, diğer dinlerin kutsal kitaplarında çelişki zannettikleri hususları öne çıkararak, dinî bilgileri yeterli şekilde kavrayamamış insanları tesbit edip onları kendi dinlerine çekmeye çalışmak, bunları yapamadıkları yerde, sahip oldukları dinden soğutmak veya ona düşman yapabilmek, fakir aile insanların fakirliklerini istismar etmek onların taktiklerinden bir kısmını oluşturur.

b. Okul ve Çeşitli Tesisler Açma, Yardım Yapma

Azınlıkta bulunan Hristiyan çocuklarının eğitim ve öğretimlerini içinde yaşadıkları toplumun çocuklarından üstün hale getirirler. Bu vesile ile, bu okul ve kuruluşların propagandasını yaparak, Hristiyan olmayan ailelerin çocuklarının da oralara akın etmesini sağlarlar. Buraya çektikleri başka dinden çocukları Hristiyan yapmaya, bunu yapamazlarsa onların en azından millî ve dinî karakterini bozmaya uğraşırlar. Hristiyan çocuklarını ise daha da şuurlandırırırlar. Bu okullarda, yabancı dil öğretimi vermek görüntüsü altında, misyoner papazları derslere sokup Hristiyanlık propagandası yaparlar. Bu gayelerini gerçekleştirmek, telkin vasıtalarını çoğaltmak için de okullarda propagandaya yönelik kitapların çoğunlukta olduğu kütüphaneler, musiki salonları, pansiyonlar ve kamplar kurarlar. Bu teşkilâtlar, maddî ve manevî yardım yapmaktan kaçınmazlar. Bu gaye ile kolejler, yabancı okullar ve kuruluşlar açarlar. Bu okullarda yetişenlere dolgun ücretli ve etkili işler bulmakla da onları cazip hale getirirler. Bu vesileyle kanca taktıkları gençleri kendi idealleri doğrultusunda şuurlandırmaya çalışırlar.

c. Maskeli Teşkilâtlar Kurma

Bu teşkilât mensupları, kılık-kıyafet, dil, din, örf ve âdet gibi kültüre yönelik yollarla içinde bulundukları toplumdanmış gibi görünür ve gayelerine erişmek için perde arkasından çalışırlar; yani sinsi ve iki yüzlü hareket ederler. Misyonerler,

gidecekleri yerlerin özelliklerine göre yetiştirildikleri için çok beceriklidirler. Maskeli çalıştıkları için kuzu postuna bürünerek saf halkı kolayca aldatabilirler. Bunların hedefi siyasî ve dinî bakımdan milleti kargaşaya düşürmek, halkı her türlü ilerlemeye karşı kayıtsız ve hattâ düşman yapabilmek, geri kalmış halde bırakmaktır. Bu hususta bazı yollara başvururlar. Meselâ Müslümanlara, "Asr-ı Saadet'te teknik var mıydı? Elbise var mıydı? Diyanet teşkilâtı var mıydı?" şeklinde sorular sorarak onları bütün sonradan olan şeyler aleyhine kışkırtır ve hatta olmayacak şeyleri saf inanmış insanlara yaptırarak devlet güçleriyle karşı karşıya getirirler. Ayrıca hâkim unsurla çeşitli yönlerden nüansları olan insanları karşı karşıya getirerek; hem devleti acze ve hem de Müslümanları birbirine düşürmeye çalışırlar. Müslümanların çeşitli gruplara ayrılarak zayıflamasına, bölünmesine ve birbirine düşman olmasına gayret gösterirler.

Bu maskeli teşkilatların Osmanlı İmparatorluğu içinde yaptıkları faaliyetlere bir kaç misal verelim:

1877'de İngiliz Liberal Grup Lideri Lord Gladston, Avam Kamarası'ndaki konuşmasında, dünyayı Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kışkırtmak için ağırlığını koymuş ve Rusya karşısında Osmanlı'yı yalnız bırakmıştır. Bu konuşması sırasında elinde tuttuğu Kur'ânı göstererek "Bu kitap yeryüzünde kaldıkça bu Batak katliamı gibi vahşetler de yeryüzünden eksik olmaz!" diye haykırmıştı. Halbuki Batak Köyünde ve diğer yerlerdeki Bulgar ihtilâlini yapanlar misyoner teşkilatlarının yetiştirdiği talebeler idi.

Cihan Harbi mütârekesinde Loyd Geoge, Türklerin Hristiyanları katlettiklerini; Türklerin Avrupa'dan kovulmasını, Ayasofya'nın tekrar kilise yapılmasını istedi.

Misyonerler, yalnız Hristiyanları ayaklandıрмаğa çalışmakla kalmıyor, Türklerin giriştikleri yenilik hareketlerini İslâmdan uzaklaşmak olarak gösteriyorlardı. Bu vesileyle Müslüman Araplar ve diğer İslâm unsurlarla Türklerin arasını açmaya çalışıyorlardı. Yine I. Dünya Harbi'nde Mekke Emirini Hilâfet makamına karşı isyan ettiren, çöl Arap-

larını Türk ordularına arkadan saldırtanlar bu maskeli misyonerler olmuştur. Bu maskeli misyonerlerden maskesi düşen sadece meşhur İngiliz casusu Lawrens'tir. Halbuki onun arkasında ortaya çıkmamış nice benzerleri vardır.

Misyonerlerin çalışma metodlarını özetlersek, genelde dün de, bugün de aynı metodların yürürlükte olduğunu görürüz. Şöyle ki:

1. Misyonerler, Hristiyanlığı yaymak için gittikleri ülkenin önce dinî, içtimaî ve kültürel durumunu incelerler. O ülkenin kültürünü yozlaştırmaya ve yıkmaya çalışırlar.

2. Milleti millet yapan maddî ve manevî değerleri yıkmaya uğraşırlar. Önce mevcut kültürü eritme, sonra da ona istedikleri gibi bir şekil verme yolunu takip ederler.

3. İslâm ülkelerindeki faaliyetlerinde genç neslin dinden ve millî değerlerden uzak yetişmesine çalışırlar. Bundan sonra hiçbir değer tanımayan kişilere, bunalım devrelerinde kurtarıcı din olarak Hristiyanlığı sunarlar.

4. İsrarla gayelerinin dünya sulhunu gerçekleştirmek olduğu üzerinde dururlar.

5. Hristiyanlığın kolay, İslâmdaki namaz, oruç gibi ibadetlerin zor olduğunu ileri sürerler; haftada bir kiliseye gitmekle dinî vecibelerden kurtulmanın mümkün olabileceğini telkin ederler. Hristiyanlığın sevgi ve kolaylık; İslâm'ın zahmet ve şiddet dini olduğunu işlerler.

6. İnsanların kiliseye giderek, papaza günah itirafında bulunarak sorumluluktan kurtulup rahatlayacağını söylerler. Öte yandan insanların ruhî durumlarına hitap etmeye çalışıp kurtuluşu hedef alırlar. Onlara göre İsa'nın gelmesi yakındır. İsa gelecek ve inanan Hristiyanları kurtaracaktır. Bunun için herkesin bir an önce Hristiyan olmasını isterler.

7. Misyonerleri, ülkelerin özelliklerine, o yerin insanların Hristiyanlığın hangi konularını bilip hangilerine itiraz edebileceklerine

göre yetiştirirler. Bazan Müslümanların inançlarına hoş görülü davranır, İsa'ya Tanrı'nın Oğlu demekten kaçınırlar. Hatta önce İslâmî bilgilerle Müslümanlara yaklaşırlar.

8. Harp, yangın deprem vb. anlarını seçip yardımlarda bulunurlar.

9. Şarkiyatçı, oryantalist yetiştirip ilmî inceleme adı altında Müslüman aydınının zihnini bulundurmaya, kafasına bazı fikirleri sokmaya çalışırlar.

10. Siyasî işleri çok iyi takip edip Müslüman ülkelerdeki bazı gelişmeleri gayelerine göre yönlendirmek isterler.

11. Dünya siyasetini, siyasî gelişmeleri yönlendirip, Müslüman ülkeleri birbirine düşürüp Müslüman sayısını azaltmaya veya Müslümanların elindeki tabii imkanları heder etmeye çalışırlar.

12. Müslümanların her meselesine el atıp bunları kendileri çözümlmek isterler. Bundan gayeleri, gelişmeleri kendi kontrollerinde tutmak ve menfaat elde etmektir.

13. Zaman zaman diyalogdan bahsederek sulhçu bir görünüş altında karşı tarafı pasifleştirmek, yanıltmak isterler.

14. Tarikatlara adam yerleştirerek veya bazı aşırılarını destekleyerek, onları şu veya bu sebeple tahrik ederek, bazı gayelerini gerçekleştirmeyi düşünürler. Müslümanların arasına ajanlar yerleştirmeye özen gösterirler.

15. İlmî, edebî eserlerde, özellikle filimlerde konunun içine ustalıkla Hıristiyanlığa ısındırıcı, hoş gösterici sahneler yerleştirerek kafa ve gönüllere girmeye çalışırlar.

16. Haçlı Seferlerinde gerçekleştiremediklerini, modern, ileri bir hayat görüntüsü altında (müzikten, tiyatroya, spora, siyâsete kadar) çeşitli vesilelerle gerçekleştirmeye çalışırlar.

17. Objektifliği, tarafsızlığı, hümanistliği kimseye bırakmazlar.

18. Turistik geziler vesilesiyle gittikleri yerlerde kitap dağıtma, iyilik yapma ve benzeri yollarla propaganda yaparak; Hristiyanlığı sevdirmeye ve benimsetmeye çalışırlar. Bazı insanlara sağladıkları seyahat imkânlarıyla onları kendilerine bağlamaya çalışırlar.

19. Çeşitli yardım kuruluşları kurar veya kurulmuş olanlara girerler. Böylece fakir ve yoksul kimselerle temas kurarlar. Maddî yardım, yakınlık gösterisi, şefkat ve merhamet duyguları altında sempati toplar, insan çalmaya çalışırlar.

20. Misyonerler, çekmeğe çalıştıkları kimseleri belirli yollarla kendilerine bağlarlar. Bunun için edebî yollara, hitabet ustalıklarına başvururlar. İlmî gelişmeleri çok iyi takip edip bunlardan faydalanırlar.

5. Misyonerlerin Yetiştirilmesi

Misyonerlerin ana gayesi; Hristiyanlığı yaymak ve yeni Hristiyanlar kazanmaktır. Bundan dolayı bu işi yapacak kimselerin kültür seviyeleri ve hitabetlerinin mükemmel olması, gittikleri veya içinde bulundukları toplumda kendilerini kabul ettirecek şahsiyet ve kabiliyetle bulunmaları, siyaseti, çalışma metodlarını çok iyi bilmeleri ve uygulamaları gerekmektedir. Bu gayelerine varmak için Misyoner teşkilâtlar, misyonerlerini çok iyi yetiştirmeye son derece dikkat ederler. Misyonerler şöyle yetiştirilir:

1. Okullardan, ailelerinin izniyle en zeki ve çalışkan çocuklar seçilir ve misyonerlik hizmetlerine göre hazırlanır.

2. Misyonerlik için seçilen çocuk, genç veya şahıs, misyonerlik yapacağı ülkenin okullarında özel eğitim altına alınır. Hedefine varabilmesi için şuurlandırılır.

3. Hristiyanlık iyice öğretilir. Hristiyan heyecanı verilir. Misyonerlik hizmeti için, dünyanın en ücra yerlerine seve seve gidecek şekilde vazife şuur ve sevgisi aşılanır.

4. Misyonerlere mümkün olduğu kadar meslekî eğitim de verilir. Doktorluk, misyonerlik faaliyeti için çok önemli bir vasıttır. Hastahane hizmetleri, hemşirelik, misyonerlik için en önemli ve tesirli vazifelerdendir.

5. Her misyonere, malî yönden büyük bir destek sağlanır. O da bulunduğu ülkedeki işsiz, fakir ve kimsesizlere mali destek sağlayarak Hristiyanlık propagandası yapar.

6. Misyonerler, bağlı oldukları teşkilatla irtibatını daima devam ettirecek şekilde yetiştirilir. Kendisinin yalnız başına başaramadığı veya yetersiz kaldığı yerde teşkilat onun yardımına koşar.

7. İslâm ülkelerinde faaliyet gösterecek misyonerlere Arapça, İslâmî bilgiler ve İslâm Felsefesi öğretilir. Bunun yanında onlar, Müslümanlarca Hristiyanlığa yöneltilecek tenkitler hususlarında çok iyi hazırlanır. Onlara ne gibi itirazların yapılabileceği ve o itirazlara nasıl cevap verecekleri öğretilir. Ayrıca İslâm'a veya Müslümanlara hangi hususlarda tenkit yöneltebilecekleri veya gençlerin zihinlerini hangi noktalarda çelebilecekleri hususlarında yetiştirilirler.

8. Her misyonere, teoloji (ilâhiyat) tahsili yanında, diğer tahsiller de yaptırılmaya çalışılır.

9. Misyonerin birden fazla dil öğrenmesi teşvik edilir.

10. Çeşitli yardım dernekleri kurmaları, oralarda görev almaları ve bu yollarla dolaylı olarak propaganda yapmaları sağlanır.

11. İslâm ülkelerinde dinî tedrisat yapılan yerlerdeki zeki, fakir ve yardıma muhtaç öğrenciler tesbit edilir. Bu öğrenciler, dil öğretme, maddî yardım, gezi imkânı gibi yollarla elde edilmeye çalışılır.

12. Tanınmış meşhur şahsiyetleri veya kendileriyle başka gayelerle temas kurmuş kimseleri Hristiyanlığı kabul etmiş gibi gösterirler. Vaftiz listeleri neşredip onların adlarını kullanırlar.

13. Küçük edebî ve romantik broşürlerle insanların hissiyatına tesir etmeye çalışırlar.

14. Bıkmadan, usanmadan propagandaya devam ederler. Netice alamıyacaklarına kanaat getirdikleri insanların peşini bıraksalar da ümitlendiklerini takip etmekten vazgeçmezler.

15. Telefon rehberlerindeki isimlere mektup, broşür ve kitap gönderirler.

16. Kadınlara, kadınlar kanalıyla aileye ve dolayısıyla cemiyete nüfuz etmeye çalışırlar.

B. GÜNÜMÜZDE DİYALOG ÇALIŞMALARI

(HİRİSTİYAN-MÜSLÜMAN DİYALOĞUNA GENEL BİR BAKIŞ):

1. Misyonerlikten Diyaloğa Geçiş:

Kelime olarak Diyalog; karşılıklı konuşma iki veya daha fazla kişinin karşılıklı konuşması anlamına gelmektedir. Daha geniş anlamda ise diyalog; farklı ırk ve kültürlerden insanların, medenî ölçüler içerisinde, birbiriyle konuşması ve anlaşması yoludur.

Dinî alanda "Diyalog"; aynı dinden kaynaklanan grupların kendi aralarında olduğu gibi, farklı dinlere mensup insanların, inanç ve düşüncelerini zorla birbirlerine kabul ettirme yoluna gitmeden, birbirlerine sıcak ve hoşgörüyle bakabilmesi, ortak meseleler etrafında konuşabilmesi, tartışabilmesi ve işbirliği yapabilmesi anlamına gelmektedir.

Bu çerçeveye içerisinde, tarihte, hem Hıristiyanların kendi aralarında, hem Müslümanlarla diğer din mensupları arasında "diyalog" faaliyetlerine rastlanmaktadır. Ancak bu, Hıristiyanların II. Vatikan Konsili'nden sonra gündeme getirdikleri resmî "Diyalog" şeklinde olmamış; tabii ve kendiliğinden oluşmuştur. Hıristiyan dünyasının, Müslümanlara karşı Haçlı Seferleriyle başlattığı ve Misyonerlik Faaliyetleriyle devam ettirdiği soğukluk ve düşmanlık II. Vatikan Konsili'nde giderilmeye çalışılmıştır.

XX. Yüzyıl'ın başlangıcından itibaren dünyada meydana gelen siyasî ve ekonomik gelişme ve değişmelerden Hıristiyan Kiliseleri, özellikle Katolik Kilisesi de etkilenmiştir. Bundan dolayı Katolik Kilisesi, Kiliseler arasında varolan anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları gidermek, bazı alanlarda işbirliği yapabilmek için bir "Konsil" toplamaya karar vermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda, üç yıl sürecek (1962-1965) bir konsilin Vatikan'da toplanması sağlanmıştır. Konsile 141 ülkeden 2860 kadar temsilci katılmıştır. Papa XXIII. Jean, Konsili açış konuşmasında, Kilise'nin çemberini kırmasını, dışarıya açılmasını,

dışarıyla ilgilenmesini istemiş ve bütün insanlarla "diyalog"a girmenin önemini belirtmiştir. Papa'nın bu mesajı, Konsil'in gündemini ve tartışılacak konuların ne olacağını belirlemiştir. Bunun üzerinde Konsil'de, ayrılmış Hristiyanları yeniden kazanma ve onlara yaklaşma yolları üzerinde durulmuştur. Bunun yanında, asırlar boyunca, Hristiyanlarla Müslümanlar arasında devam eden düşmanlıkların unutulması için gayret sarfedilmesi istenmiştir (6).

Katolik Hristiyanların, Vatikan Konsili'nde, diğer Hristiyan mezheplerine mensup olanlar yanında, Müslümanlarla "diyalog" yollarını arama gayretleri; tarihte yaşanmış ve tesirleri uzun asırlar almış "Haçlı Seferleri" anlayışının yanlışlığının kavranılması ve o savaşların zararlarının telafisi şeklinde değerlendirilebilir. Günümüzdeki gelişmeler için bu çeşit teşebbüsler normal görülebilir. Çünkü insanlar bugün, eskiye oranla, birbirleriyle daha yakın ticarî, siyasî, askerî, dinî ve kültürel münasebetler içerisindeyler. Bu münasebetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi; karşılıklı hoşgörü ve iyi niyet esaslarına bağlıdır. XXI. yüzyıla girerken, hemen hemen, her dinin hâkimiyet alanında olduğu gibi, Müslümanların hâkim olduğu yerlerde Hristiyanların, Hristiyanların hâkim olduğu yerlerde Müslümanların bulunması da; karşılıklı olarak, her iki tarafın birbiriyle iyi münasebetler içerisine girmesini zorunlu kılmaktadır.

2. Bir Diyalog Kurumu Olarak Hristiyan Olmayanlar Sekreteryası'nın Ortaya Çıkışı

1962 yılında başlayan II. Vatikan Konsili'nde, Kiliselerarası diyalog yanında, diğer din mensuplarıyla diyaloga girmenin önemi üzerinde durulmuş ve 1964 yılında, "Hristiyan Olmayanlar Sekreteryası" kurulmuştur. Bu Sekreteryaya üst seviyede bir Kardinal başkanlık etmektedir. Sekreteryaya, devamlı olarak Roma'da bulunan bir ekiple, bölgesel piskoposlar ve çeşitli uzmanlarla işbirliği yaparak çalışmasını sürdürmektedir. İlk başkanlığını Kardinal Marella (1964-1973) yapmıştır. Daha sonra, sırayla Kardinal Pignedoli (1973-1980) ve Mgr. Jean Jadot (1980-1984) başkanlık görevinde bulunmuştur. Günümüzde de bu görevi kardinal Arinze yürütmektedir (7).

Hristiyan Olmayanlar Sekreteryası'nın bünyesinde, ilk kuruluşundan itibaren, İslâm ile ilgili bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün ilk başkanlığını, on yıl süreyle, Afrika Misyonerler Topluluğu'ndan Fr. Couq yapmıştır. Couq'un ayrılmasından sonra bölümün başına, Rum Melkit Patriği V. Maximos'un Roma Temsilcisi Suriyeli Abou Moukh getirilmiştir. Bu bölümün başında halen, Dr. Thomas Michel bulunmaktadır. İslâm bölümünün bir kısmı Roma'da, bir kısmı da değişik İslâm ülkelerinde görev yapmakta olan 11 tane danışmanı vardır (8).

Sekreteryası'nın kuruluşundan itibaren İslâm ülkeleriyle "diyalog" yolları aranmış ve Hristiyanların Müslümanlarla "diyalog"a girmeleri 1966 Broumana-Lübnan Kongresinden sonra başlamıştır. Dünya Kiliseler Konseyi'nin, "Dünya Misyonu ve Evangelizm" programının bir parçası olan Broumana kongresi'ne katılanlar; Hristiyanların İslâm hakkında konuşmayı bırakmaları ve Müslümanlarla konuşmaya yönelmeleri gerektiği üzerinde durmuştur. Burada, ayrıca, Hristiyan Dünyası'nda İslâm ile ilgili olarak yapılacak çalışmaların Müslümanlarla yapılacak Diyalog'a taşınabilecek nitelikte olması da tavsiye edilmiştir (9).

3. Hristiyan Olmayanlar Sekreteryası'nın Diyalog Faaliyetleri

19 Mayıs 1964'de Papa VI. Paul tarafından kurulmuş olan Hristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası, 1974'e kadar, kayda değer aktif faaliyet gösterememiştir. Bu, Sekreteryası'nın ilk yıllarda takip ettiği politikadan kaynaklanmıştır. Çünkü Sekreteryası kurulduğunda, diyalogun doğrudan değil, mahallî kiliseler yoluyla sürdürülmesi öngörülmüştür. Bu politika, başarısızlık üzerine, Kardinal Pignedoli'nin başkanlığı sırasında, 1974 yılında, değişmiş ve danışmanların tavsiyesi üzerine, Sekreteryası'nın diyalog çalışmalarına bizzat katılması kararlaştırılmıştır.

Sekreteryası'nın diyalog programları çerçevesinde ilk önemli faaliyeti, 1974 yılında yapılmıştır. 1974 Nisan'ında Sekreteryası'nın başkanı Kardinal Pignedoli, Kral Faysal ve bazı dinî liderlerle görüşmek üzere Suudi Arabistan'a gitmiştir. Aynı yılın Eylül ayında Kardinal Pignedoli,

Sekreteri Fr. Abou Moukh ile birlikte Kahire'deki İslâmî Araştırmalar Yüksek Konsili'ni ziyaret etmiştir. Daha sonra, Ekim ayında, Pignedo-li'nin ziyaretine cevaben, Adalet Bakanı başkanlığında bir grup Suudi Arabistanlı hukukçu, görüşmelerde bulunmak üzere, Vatikan'a gitmiş ve Papa VI. Paul tarafından kabul edilmiştir.

Sekreteryâ'nın İslâm Komisyonu ilk toplantısını 1975 yılında yapmıştır. Bu toplantısında Komisyon, ilk baskısı 1969'da yapılan "Guidelines for Dialogue Between Christians and Muslims" adlı eserin yeniden gözden geçirilmesine karar vermiştir. Komisyon, ayrıca, İslâm'ın teolojik yapısı hakkında çalışma yapılmasını, diğer bir ifadeyle, İslâm'ın "kurtuluş tarihi"ndeki yerini Hristiyanların nasıl gördüğünün tespit edilmesini teklif etmiştir.

Belirlenen program gereği, diyalog ziyaretleri devam etmiş; 1975 Eylül'ünde, Mgr. Rossano Türkiye'deki dinî liderlerle görüşmüş ve Fr. Abou Moukh da Nijerya'ya giderek Niamey'deki Hristiyan Müslüman münasebetleriyle ilgili bir konsultasyona katılmıştır. Fr. Abou Moukh daha sonra birkaç batı Afrika ülkesini de ziyaret etmiştir.

Sekreteryâ'nın Hristiyan-Müslüman diyalogu programı çerçevesinde gerçekleştirdiği ilk en önemli faaliyet, 2-6 Şubat 1976 tarihlerinde Libya'nın Tripoli kentinde yapılan İslâm-Hristiyan Diyalogu Semineri'dir.

Libya Başbakanı Abdusselam Callud, İtalya'yı ziyaret sırasında Vatikan'a da uğramış ve Papa VI. Paul tarafından kabul edilmiştir. VI. Paul görüşme sırasında, Vatikan'ın Libya'da bir elçilik açmak ve Libya'yla münasebetleri geliştirmek arzusunda olduğunu bildirmiştir. Callud da, bu görüşü paylaştıklarını, ancak İslâm ile Hristiyanlık arasındaki bağların daha geniş bir çerçevede tartışılmasını yararlı gördüklerini belirtmiştir.

Başbakan Callud'un temaslarını takiben Kardinal Rossano başkanlığında bir Vatikan heyeti, 2-5 Kasım 1975 tarihlerinde Libya'yı ziyaret etmiş ve Trablusgarb'da İslâm'a Çağrı Derneği Genel Sekreterliği yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır.

Görüşmeler sonunda bir İslâm-Hıristiyanlık diyalogu semineri için anlaşmaya varılmış ve seminer 1-5 Şubat 1976 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Seminere, konuşmacı olarak, her iki taraftan onikişer kişi katılmıştır. Ayrıca, muhtelif ülkelerden gözlemci olarak, çok sayıda din adamı da bulunmuştur. Türkiye'den de yedi kişilik bir heyet yer almıştır.

Seminerde ele alınan konular şunlardır:

1. İslâm ve Hıristiyanlığın modern dünyada bir hayat ideolojisi olma şansları,
2. Tanrı inancının sosyal adalet idealine erişmedeki rolü,
3. İslâm ve Hıristiyanlık arasındaki ortak inanç temelleri,
4. Batıl itikadlar ve iki dinin müntesiblerini (11) birbirine düşüren hurafelerle mücadele metotları.

Bu seminerin neticesinde Vatikan istediğini elde etmiş ve Bingazi'de bir Katolik Kilisesi açılmıştır.

1976 Haziran ayında, Kardinal Pignedoli, Mgr. Rossano ve Fr. Abou Moukh ile birlikte İran'a gitmiş, Şah ve bazı dinî liderlerle görüşmelerde bulunmuştur. Pignedoli, daha sonra aynı yılın Eylül ayında, Fr. Abou Moukh ile birlikte Kuzey Yemen'i ziyaret etmiştir. Taki-beden yılın baharında, Mgr. Rossano, Irak, Pakistan, Bangladeş ve Hindistan'a giderek çeşitli kesimden dinî liderlerle görüşmeler yapmıştır.

Kardinal Pignedoli, Mgr. Rossano ve Fr. Abou Moukh'un bu ziyaretlerinin karşılığı olarak, daha sonraki yıllarda, çeşitli İslâm ülkelerinden delegeler Roma'ya gelmiş ve görüşmeler yapmıştır.

Kardinal Pignedoli, İslâm ülkelerine yaptığı ziyaretleri daha sonra da devam ettirmiştir. 1978 yılı Nisan ayında, yanına Mgr. Rossano ile Sekreteryâ danışmanlarından Fr. Ary Roest'i alarak Mısır'a gitmiş ve orada, el-Ezher Hocalarıyla Peygamberlere inanç, barış, işbirliği ve yeni bir diyalog zirvesinin yapılması konularında konuşmalar yapmıştır. Bu yıllarda daha bazı gelişmeler de olmuştur. 1977'de Pignedoli

dünyadaki bütün katolik piskoposlara diyalogla ilgili birer mektup göndermiş, onların tavsiye ve tekliflerini almıştır.

Sekreteryâ'nın 1979'da gerçekleştirdiği en önemli faaliyet; üyeleriyle bazı danışman ve eksperlerini biraraya getirmesidir. Bu toplantıya gözlemci olarak, Yunan Ortodoks Kilisesinden Başpiskopos Athanasios Yannoulatos ile Dünya Kiliseler Konseyi'nden Dr. Mulder ve Dr. Samartha katılmıştır. Çünkü Sekreteryâ, Hristiyanlık dışı dinlerle diyaloga girerken, diyalogun Kiiselerarası Ökümenik boyutunu da daima gözönünde bulundurmıştır.

Bu toplantının gâyesi; kaynak temin etmek ve gelecek için plan yapmak olmuştur. Toplantıda Müslümanlarla diyalog konusu da ele alınmış ve Mgr. Rossano, yaptığı konuşmada, "Müslümânlarla Diyalog, gelecekte kilisenin temel görevlerinden biri olacaktır" demiştir.

1979 yılında Papalığa seçilen II. John Paul, selefi VI. Paul tarafından kurdurulan Sekreteryâ'nın diyalog faaliyetlerini desteklemiş ve yetkilileri, bu hususta çalışmalarını devam ettirmeleri için teşvik etmiştir. II. John Paul'un bu olumlu tavrı üzerine Sekreteryâ faaliyetlerine hız vermiştir. Mgr. Rossano, Mayıs 1979'da Lübnan, Suriye ve Irak'ı; Bro Sabanegh ise bütün Arap ülkelerini dolaşmıştır.

27 Haziran 1980'de Kardinal Pignedoli'nin ani ölümü üzerine, Sekreteryâ'nın başına Belçikalı Mgr. Jean Jadot getirilmiştir. 1981 yılı, Sekreteryâ'nın yayın faaliyetleri bakımından önemlidir. İlk baskısı 1969'da yapılan Fr. Maurice Borrmans'ın hazırlamış olduğu "The Guidelines for Dialogue Between Christians and Muslims" başlıklı eser gözden geçirilmiş olarak yeni baskıları ve çeşitli dillere tercümeleri yapılmıştır (12). Diğer yayın ise, Papa II. John Paul'un İslâm ülkelerine yaptığı ziyaretleri sırasında Müslüman-Hristiyan diyalogu üzerine yaptığı konuşmalardan derlenen kitapçaktır.

Mgr. Jadot'un başkanlığı döneminde, Kardinal Pignedoli'nin dönemine nazaran, Sekreteryâ'nın toplantı faaliyetleri pek olmamıştır. Bununla birlikte, Sekreteryâ'nın ileri gelenleri Vatikan'ın diğer kuruluşlarınca düzenlenen faaliyetlere katılmışlardır. 1981'de Dr. Saba-

negh, biri Roma'da, diğeri de Kahire'de olmak üzere, Konrad Adenaur Foundation tarafından düzenlenen iki seminerde tebliğ sunmuştur. Roma'daki seminerin konusu "İnanç ve Kültür", Kahire'dekinin konusu ise "Tolerans"tır.

Dr. Sabanegh aynı senede daha birçok faaliyetlere aktif olarak katılmıştır. Bunlardan biri, International Progress Organization tarafından 17-19 Kasım tarihlerinde Roma'da düzenlenen "İslâm ve Hristiyanlıkta Monoteizm" konulu seminerdir.

1982 senesinde Mgr. Rossano ve Dr. Sabanegh Ürdün'e gitmiş ve Prens Hasan'la bir Müslüman-Hristiyan Diyalogunun imkânları üzerinde durmuşlardır.

1982 senesi, Sekreteryaya yeni bir güç kazandırmıştır. Uzun süre Endonezya'da kalarak İslâm hakkında tecrübesini artıran Fr. Thomas Michel, Sekreteryanın Asya masasına getirilmiştir. Michel Sekreteryadaki ilk faaliyetlerinden olarak, Fransiskanlarla Müslümanlar arasında bir diyalog oluşturmayı gâye edinen, İtalya'nın Assisi kentindeki "Aziz Fransuva ve İslâm" konulu toplantıya Dr. Sabanegh ile birlikte katılmıştır.

Ekim 1983'de Roma'da toplanan Katolik Kilisesi Piskoposlar Synodu'nda Sekreteryanın başkanı Mgr. Jadot, Sekreteryanın çalışmaları hakkında bilgi sunmuştur. Mgr. Jadot, konuşmasında, diyalogun yerel kiliselerin en önemli görevi olduğunu, İslâm ile diyalogun ise birinci derecede ehemmiyet arzettiğini ifade etmiştir.

Dr. Sabanegh ve Fr. Michel, 1983 yılında yapılan toplantılarda görev almışlardır. Dr. Sabanegh, mahallî kiliseleri diyaloga teşvik amacı güden Kuzey Afrika Episkopal Konferansı'na; Fr. Michel ise, Asya Piskoposlar Federasyonu tarafından Varanasi'de (Benares) düzenlenen "Asya'daki Müslümanlar Arasında Hristiyan Varlığı" konsültasyonuna katılmıştır.

1984 yılında Mgr. Jadot, sağlık durumunu ileri sürerek, başkanlıktan istifa etmiş ve onun yerine, Papa John Paul tarafından

Mgr. Francis Arinze tayin edilmiştir. Arinze, daha önce Nijerya'nın Onitsha Başpiskoposu idi.

Mgr. Arinze'nin ilk faaliyetlerinden biri 23-31 Ağustos 1984'de Nairobi'de düzenlenen "IV. Assembly of the World Conference on Religion and Peace" konferansıdır. Bu konferansa, dünyanın bütün bölgelerinden, Bahai, Buddist, Hristiyan, Hindu, Caynist, Yahudi, Müslüman, Şintoist, Sih, Zerdüşti temsilciler katılmıştır.

Mgr. Arinze, selefi Mgr. Jadot'a oranla başkanlığının ilk yıllarında, birçok faaliyette bulunmuş ve çeşitli toplantılara katılmıştır. Bunlardan biri, Ürdün Prensi Hasan'ın başkanı bulunduğu "Al-Beyt Foundation"la yaptığı temastır.

Mayıs 1985'de, Sekreteryâ, "İslâm'da ve Hristiyanlık'ta Kutsallık" konulu bir kollokyumun organize edilmesine yardım etmiştir. Kollokyum, Roma'daki "Pontificio Istituto di Studi Arabie D'Islamistica" tarafından düzenlenmiş ve kollokyumda sunulan tebliğler "Islamochristiana" dergisinde yayınlanmıştır.

25 Ocak 1986'da, Papa John Paul, dünyadaki bütün dinî liderlere, İtalya'nın Assisi kentinde yapılacak olan barış için dua gününe, birlikte dua etmek için, davette bulunmuştur. Dua, 27 Ekim'de yapılmıştır. Sekreteryâ, diğer dinlerden dua törenine katılacak dinî liderlerin gelmesine katkıda bulunmuştur. Duaya birçok müslüman da katılmıştır.

1986 yılı, Sekreteryâ'nın faaliyetleri bakımından oldukça yoğun geçmiştir. Fr. Zago, 20-21 Mart tarihlerinde, Lüksemburg'da düzenlenen Avrupa Piskoposlar Konsultasyonu'nun "Avrupa'yı tehdit eden İslâm" konulu toplantısına; Cardinal Arinze ve Fr. Michel, 21-23 Nisan tarihlerinde CERES tarafından Tunus'ta organize edilen IV. Müslüman-Hristiyan Konferansına katılmışlardır. Daha sonra Fr. Michel, Ordoğu Kiliseler Konsili'nin Kıbrıs'taki "Ortadoğu'da Müslüman-Hristiyan Münasebetleri" konulu toplantısına gitmiştir. Kardinal Arinze ise, 14-20 Ekim tarihlerinde Nijerya'da düzenlenen, Anglopon Batı Afrika Episkopal Birliği'nin "İslâm ve Hristiyanlık" konulu konferansında hazır bulunmuştur.

Ekim 1986'da Sekretery'a'da görev değişikliği olmuş; Islâm masası şefi Fr. Zago, Sekreterliğe, Mgr. A. Salama da onun yerine getirilmiştir.

1987 yılı Sekretery'a'nın Türkiye'ye yönelik faaliyetleri bakımından önemlidir. Bu yıldan itibaren Sekretery'a Türkiye'deki faaliyetlerine hız vermiştir. 13-21 Mayıs tarihlerinde Sekretery'a'nın Başkanı Kardinal Arinze Türkiye'yi ziyaret etmiştir. İstanbul'daki Episkopal Konferans toplantısına katılan Arinze, bu esnada bazı dinî liderlerle de görüşmüş ve Ankara Üniversitesi'nde bir konferans vermiştir (13).

Kardinal Arinze'nin ziyaretinden sonra Ankara Üniversitesi ile Roma Pontifical Gregorian Üniversitesi arasında karşılıklı işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma gereğince, Fr. Thomas Michel Türkiye'ye gelmiş; 1987'de Ankara, 1988'de İzmir ve 1989'da Konya İlâhiyat Fakültelerinde Hristiyanlık üzerine ders ve konferanslar vermiştir. Thomas Michel'in bu faaliyetlerine karşılık olarak, Ankara İlâhiyat Fakültesi'nden Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın Roma'ya gitmiş, 1987-1988 Öğretim Yılında Gregorian Üniversitesi ile Pontifical Institute of Arabic Studies'de Islâm Tarihi üzerine dersler vermiştir. Daha sonra Roma'da, Türkiye'deki İlâhiyat Fakültelerinden 12 öğretim üyesi ile Roma'daki Katolik Enstitülerinden bir o kadar uzmanın katıldığı bir kollogyum düzenlemiştir. Bu kollogyum vesilesiyle daha önce imzalanan anlaşma yenilenmiştir. Bu toplantılara, daha sonra, Ankara'da (1990) ve Vatikan'da (1991) olmak üzere, devam edilmiştir.

Sekretery'a, bu yıllarda Türkiye'ye yönelik faaliyetlerinin yanında diğer bölgelerde de çalışmalarını sürdürmüştür.

1989 yılında Sekretery'a'nın bünyesinde bir değişiklik olmuştur. Islâm masası şefi Mgr. Salama, Papa II. John Paul tarafından Iskenderiye Katolik Kiptî Patrikliğine yardımcı tayin edilmiş; onun yerine ise, daha önce Türkiye'deki bazı İlâhiyat Fakültelerinde Hristiyanlık üzerine dersler vermiş olan ve o zaman Asya masası şefi görevini sürdürmekte bulunan Fr. Thomas Michel getirilmiştir.

Vatikan bünyesinde kurulan Hristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası'nın, yukarıda zikredilenlerin dışında, daha birçok faaliyeti olmuştur. Sekreteryaya, halen, Müslümanların bulunduğu bütün ülkelere yönelik faaliyetlerini, daha organize bir şekilde, devam ettirmektedir. Sekreteryanın bu faaliyetleri, yayın organı Bulletin ile yine Roma'daki Pontificio Instituto di Studi Arabi e D'Islamistica'nın yayın organı "Islamochristiana" adlı yıllık derginin "Dökümanlar" kısmında tafsilatlı olarak anlatılmaktadır.

4. Diğer Diyalog Kurumları ve Faaliyetleri

Diyalog, "Saint-Siéga Sekreteryası" veya Kilise Ökümenik Konseyi gibi kuruluşların da işbirliğiyle sürdürülmektedir. Bunun dışında, bazı kuruluşların inisiyatifleriyle de çalışmalar yapılmıştır. 1971 yılında, merkezi Cenevre'de olan "Zamanımızın İnanç ve İdeolojileri ile Diyalog Komisyonu" (D.C.I.) kurulmuştur. Kiliseler Ökümenik Konseyi, bu kuruluşun bünyesinde, İslâm Alt Komisyonu Bölümü açmıştır. Bu Komisyon, Dünya Kiliseler Konseyi'nin "Dünya Misyonu ve Evangelizm" programı çerçevesinde, kuruluşundan itibaren, çeşitli ülkelerde Diyalog faaliyetinde bulunmuştur (14).

D.C.I.'nin düzenlediği faaliyetlerden bazıları şunlardır:

Brumana (Lübnan) Toplantısı 12-18 Temmuz 1972. Bu toplantıya 25 Hristiyan ve 20 Müslüman katılmıştır. Diyalog hususunda, karşılıklı saygı, birbirinin inancına şehâdet, din ve vicdan özgürlüğü atmosferinin yaratılması gibi konular ele alınmıştır.

Acra (Gana) Toplantısı : 17-21 Temmuz 1974. D.C.I.'nin girişimi ile yirmi kadar Müslüman ve Hristiyan Afrikalı biraraya gelmiş ve şu konuları ele almıştır: İnanç, şehadet ve çalışma da Afrikalı Müslüman ve Hristiyanların işbirliği; Tanrı ve insan cemaatinin birliği.

Hong-Kong Toplantısı 4-10 Ocak 1975. D.C.I.'nin girişimi ile otuz kadar Hristiyan ve Müslüman biraraya gelerek, Müslüman ve Hristiyanların sosyal yaşayışları; Güneydoğu Asya'da iyi niyetli çalışma ve danışma ortamı meselesini ele almıştır.

Cenevre-Chambesey (İsviçre) Toplantısı 26-30 Haziran 1976. Dokuz Hristiyan ile dört Müslümanın katıldığı bu toplantıda "Hristiyan Misyonerliği ve İslâm Dâvâsı" konusu tartışılmıştır.

Beyrut (Lübnan) Toplantısı 14-18 Kasım 1977. Bu toplantıda yirmi civarında Hristiyan ve Müslüman, "İnsanlığın Geleceği Açısından İnanç, Bilim ve Teknik" konusunu tartışmıştır.

Cenevre-Chambesey (İsviçre) İkinci Toplantısı : 12-14 Mart 1979. Yine D.C.I.'nin girişimi ile düzenlenen bu toplantıda beş Müslüman ile on Hristiyan, birarada yaşayan Hristiyan ve Müslümanlar konusunu ele almıştır.

Yukarıda zikredilen tüm faaliyetler Katolik Hristiyanlar tarafından düzenlenmiştir. Toplantılara katılan Hristiyan ve Müslümanların sayısı dikkatle incelendiğinde, genelde Müslümanların azınlığı teşkil ettiği görülmektedir. Bundan ve diğer bazı hususlardan, Hristiyan tarafın, ele alınan konuların tespitinde ve toplantıya katılacak elemanların seçiminde, daima kendi lehlerine olmak üzere, Müslüman tarafa baskın çıkmaya ve kontrolü elinde tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Katolik Hristiyanların yanında Ortodoks Hristiyanlar da, 1984'lü yıllardan başlayarak, Müslümanlarla "diyalog"a girmiş ve bir seri toplantılar düzenlemiştir... "Müslüman ve Hristiyan Konsultasyonu" (Muslim-Christian Consultation) adı ile yapılan dialog toplantıları, İsviçre-Chambesey Ökümenlik Patrikliği Ortodoks Merkezi ile Ürdün Kraliyet Akademisi'nin organizetörlüğünde başlamıştır. Altıncısı 10-14 Eylül 1989 tarihlerinde İstanbul'da yapılan bu toplantıların ilk beşi (1984-1988), sırayla Ürdün veya İsviçre'de gerçekleştirilmiştir. İstanbul'da yapılan ve "Dinde Çoğulculuk" konusu etrafında yapılan VI. Toplantı, Türkiye Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ile Ürdün Kraliyet İslâm Medeniyeti Araştırmaları Akademisi'nin işbirliği ile yapılmıştır. Bu toplantılarda sunulan tebliğler kitap haline getirilmiştir.

5. Hristiyanların Müslümanlara Yönelik Diyalog Çağrılarından Duyulan Endişeler:

Yukarıda gelişimine kısaca temas edilen "Diyalog Faaliyetleri"ne *hem Katolik Hristiyanların, hem Ortodoks Hristiyanların* ve hem de Protestan Hristiyanların, birdenbire ve yoğun bir şekilde, ortaya çıkıp, "Diyalog" adı altında Müslümanlara *yaklaşması şüphe ve ihtiyatla karşılanmıştır*. Müslümanlar yanında Yahudi, bazı Hristiyan ve diğer din mensupları arasında da bu çeşit şüphelere rastlanmaktadır.

Hristiyanların, Haçlı Seferleri denemesi ve başlangıcı miladî ilk asra kadar geri giden, Anadolu'nun ve İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle de "modern" bir anlayışa kavuşan "Misyonerlik" faaliyetlerinden sonra, birdenbire, dönüş yapıp, "Diyalog"a yönelmeleri bu şüphelerin kaynağı olmuştur. Günümüzde medenî ve medenî olduğu kadar insanî kabul edilen böyle bir faaliyetin, yani "Diyalog"un şüpheyile karşılanmasının birkaç sebebi vardır:

1. Bu sebeplerden birisi, bizzat II. Vatikan Konsili'nin Kilise ile ilgili olan Üçüncü Bölümü (Lumen Centium-İnsanların Işığı) yeralan ifadelerden kaynaklanmaktadır. Lumen Gentium adlı bölüm içinde "Kilise ve Hristiyan olmayanlar" başlığı altındaki kısımda şöyle denilmektedir:

"Nihayet İncil'i henüz kabul etmemiş olanların, çeşitli biçimlerde Tanrı'nın Halkı'na katılmaları için yola koyulmaları öngörülmüştür... Ama Tanrı'nın Kurtuluş tasarısı, Yaratıcı'yı tanıyanların hepsini ve bunların arasında özellikle İbrahim Peygamberin imanını uygulayarak, bizimle birlikte merhametli ve Kıyamet Günü'nde insanları yargılayacak olan tek Tanrı'ya tapan Müslümanları da kucaklayacaktır... Kilise, Tanrı'nın şerefini yükseltmek ve bütün bu umutsuz insanların kurtuluşunu gerçekleştirmek için Efendimiz'in 'Her yaratığa İncil'i vaazedin' (Markos, 16/16) şeklindeki buyruğunu daima hatırlayarak, *özenle bütün dünyaya İncil'in yayılmasını amaçlayan Misyonlarını kalkındırmakta ve desteklemektedir*".

"Kilise'sinin Misyonerlik Karakteri" başlığı altında da şu hususlara yer verilmektedir: "Gerçekten de Peder tarafından Oğul'un

gönderilmesi gibi, Mesîh İsa da Havarilerini: 'Öyleyse gidin ve bütün insanlar Peter, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edin, size emrettiklerime uymayı onlara öğretin ve eğitin; işte dünyanın sonuna kadar bütün günler sizinle beraber olacağım' (Matta, 28/18-20) diyerek yollamıştır. (Baba beni gönderdiği gibi, ben de sizi gönderiyorum. Yuhanna 20/21). Mesîh İsa'nın Kurtuluşunun hakikatini müjdelemeyi amaçlayan bu önemli buyruğu, Kilise yeryüzünün son sınırlarına varıncaya kadar yerine getirmek için havarilerden teslim almıştır (Bkz. Hav. İş. 1/8). Bundan dolayı Havari Pavlus'un 'Vaaz etmez isem vay halime' (Korintoslulara I Mektup, 9/16) şeklindeki sözlerini Kilise kendisine söylemişçesine mevcut olmayan yerlerde cemaatler tam anlamıyla kuruluncaya ve bunlar İncil'i yayma görevini sürdürecekle hale gelinceye kadar, Misyonerlerini göndermeye devam etmektedir." (15).

II. Vatikan Konsili döneminin ikinci Papası VI. Paul da, Konsili ziyaretinde şöyle demiştir: "İncil, 'her yaratığa İncil'i vaaz için tüm dünyaya gidin' demektir. Ben ise buna şunları da ilave ediyorum: 'Misyonerlik için yeni yollar hazırlamak, yeni vasıtaları gözden geçirmek, yeni enerjiler meydana getirmek' gerekir" (16).

Görüldüğü gibi II. Vatikan Konsili'nde, bir taraftan diyalog gündeme gelmiş, diğer yandan Kilisenin görevinin yeryüzünde herkesin Hıristiyanlığı kabul edinceye kadar süreceği kararlaştırılmıştır. Buna göre, Kilisenin görevini hakkıyla yapması, bütün insanların Hıristiyan olmasına bağlıdır. Bu görev, İncillerin ifadelerinden (17) ve Pavlus'un "Vaaz etmez isem vay bana" (18) sözünden çıkarılmaktadır. Yuhanna İncil'indeki "Sen beni gönderdiğin gibi ben de onları dünyaya gönderiyorum"(19) sözlerini Kilise, İsa'nın bu tebliğatının bütün insanlara ulaştırılması yolunda bir emir saymıştır. Ancak Hz. İsa'nın, peygamberliğinin gereği olarak, Allah'ın emirlerini insanlara ulaştırma yolunda gayret göstermesi ve Havarilerinin de bunun devam ettirmesi normaldir. Onlar, bunu yaparken, "İrşad ve tebliği" esas almışlardır. Ancak Hıristiyanlık'ın yayılmasında takip edilecek yol Pavlus'ta yeni bir anlayışa kavuşmuştur. Bunu, Pavlus'un şu sözlerinden anlamak mümkündür: "İmdi benim ücretim nedir? İncil'de olan selahiyetimi ifratla

istimal etmek için, İncil'i meccanen arzetmektir. Çünkü herkesten azadken, daha çok adam kazanayım diye, kendimi herkese kul ettim. Yahudileri kazanayım diye Yahudilere Yahudi gibi davrandım. Kendim şeriat altında olmadığım halde, şeriat altında olanları kazanayım diye, şeriat altında olanlara şeriat altında gibi davrandım. Allah'a karşı olmayanlara, Mesih'in şeriatı altında olduğum halde, şeriatı olmayan gibi davrandım. Zayıfları kazanayım diye, zayıflara, zayıf oldum; her ne suretle olursa olsun, bazılarını kurtarayım diye, herkese herşey oldum. Hepsini İncil için yapıyorum, tâ ki ondan hissedâr olayım" (20).

Pavlus'un Korintoslular'a Mektubu'nda yeralan cümlelerde onun, Hristiyanlığı yayabilmek için, Yahudilerle Yahudi, Putperestlerle putperest, diğer inançlarda olan insanlarla da onların inancında imiş gibi hareket ettiği görülmektedir. Pavlus'un bu ikili rolü, daha sonraki Hristiyan misyonerleri için örnek alınmış ve onun sözleri bayraklaştırılmıştır (21).

Pavlus'un Hristiyanlık'ı yaymaktaki ikinci yolu-metodu, 'bugün Hristiyanların en çok sözünü ettikleri, "sevgi"dir. O, bunu da şöyle açıklamaktadır: "Eğer insanların ve meleklerin dilleriyle söylersem, fakat sevgim olmasa, ses çıkaran bir bakır, yahut öten bir zil olmuş olurum. Eğer peygamberliğim olursa, bütün sırları ve her ilmi bilirsem ve eğer dağları nakledecek bütün bir imanım olursa, fakat sevgim olmazsa bir hiçim" (22). Pavlus, yapacaklarını, uyanık ve imanda kararlı olarak "sevgi" ile yapmalarını şu şekilde formüle etmektedir: "Uyanık olun, imanda kararlı bulunun, yetenekli-kabiliyetli kimseler olun (soyez des hommes), kuvvetli olun. Herşeyiniz sevgi ile olsun" (23).

Bunun için de Kilise, 'bir yandan diyalog derken, öte yandan da misyonerleri göndermeye ve onları desteklemeye devam etmektedir (24). Bu durum da, "diyalog"un, şartları ve metodu değişmiş bir "misyonerlik" şeklinde görülmesine yol açmıştır. Böyle bir metod değişikliği Hristiyanlar için bir zorunluluk halini almıştır. Çünkü; Miladî ilk asırdan başlayan Hristiyanlığı yayma yolu olarak görülen Misyonerlik, Müslüman ve diğer din mensupları arasında "antipati"ye yolaçmıştır. Hangi şekilde olursa olsun bir Hristiyan'ın, Hristiyan olmayan birisine

yaklaşması ihtiyat ve şüpheyle karşılanmıştır. Hristiyanlar, kendilerine karşı olan menfi tutumu değiştirme, asırlardır bütün gayretlerine rağmen başarısızlıklarını başarıya çevirme yolunu "sıcak" münasebetlerde görmüşlerdir. Bu yol, II. Vatikan Konsili'nde "Diyalog" şeklinde olgunlaşmıştır. Bu da, Müslümanlar arasında uzun zaman görev yapmış "Misyonerler"in ulaşmış oldukları kanaatin neticesidir (25). İslâmî gelişmenin silahla durdurulamayacağını anlaşılmaması üzerine "Misyonerlik" faaliyeti sistemli olarak başlatılmıştır. Haclı Seferlerinden sonra ortaya çıkan (1208) ve Papa III. Innocente tarafından da onaylanan Fransızken tarikatının kurucusu Franços d'Assise, Müslümanlara karşı yapılan Haclı Seferleri'nin faydasızlığı ve Müslümanlara ancak "Sevgi" ile yaklaşılacağını, İslâmî gelişmenin bu yolla durdurulabileceği kanaatini uygulamaya koymuştur. Daha sonra Fransızken tarikatına katılan İspanyol Raymond Lulle, aynı metodu benimsemiş, Arap dili ve İslâm felsefesini öğrenerek, Müslümanlar arasında faaliyet göstermiştir (26).

Bütün gizli ve açık faaliyetlerine rağmen Hristiyan Misyonerleri, Müslümanlar arasında istenilen neticeye ulaşamamış ve antipati ile karşılanmışlardır. Misyonerlere karşı takınılan menfi tavır, onları daha sempatik metodlar benimsemeye sevk etmiş görünmektedir. Bu metod da; Müslümanlar'ın kalbini Hristiyanlık'a ısındırma, onları etkileme yolu olarak "sevgi", "samimiyet" ve Müslümanlar'ın inançlarına "saygılı davranmak"tır. Bu yolu merkezi Londra'da bulunan "International Missionary Concil" sekreterliğinde bulunmuş William Paton, özetle, şöyle belirtmektedir: Müslümanlara yaklaşmakta dikkatli olmalıyız. Hristiyanın Müslümana ilk mesajı doktrin değil, "sevgi" olmalıdır. İslâm ülkelerine yayılmış olan büyük misyoner okulları, kolejler ve hastaneler bu yaklaşımın göstergesidir, şahitleridir. Eğer Hristiyanın ilk mesajı sevgi olursa, burada, Hristiyanlık'ta Müslüman'a cazip gelecek unsur, İsa Mesîh'in karakteridir. Tecrübeli bir İslâm araştırmacısının anlattığına göre Modern Müslümanlar, Muhammed'de İsa-Mesîh'in karakterine dayalı bir figür oluşturmaya çalışmaktadır. İsa-Mesîh'in karakteri Müslümanları, Hristiyanların ona olan tutumlarını anlamaya

götürecektir. Müslüman, İsa'da Tanrı'nın ahlâkî karakterini görecektir (27).

Uzman bir misyoner olan Erich Bethmann'ın, başarılı olmaları için, Misyonerlere tavsiyelerinin başında "sevgi" gelmekte ve Müslümanlara sevgi ile yaklaşmak gerektiğini savunmaktadır (28). Bunun yanında o, Müslümanların inancı konusunda Hristiyanların nasıl bir tavır takınması gerektiğini özet olarak şu şekilde dile getirmektedir: Müslümanların dininden ve dinî kurumlarından konuşurken çok dikkatli ol. Muhammed'den yalancı peygamber olarak bahsetmek, Müslüman'ın İsa için "Fahişe'nin oğlu" demesi gibi birşeydir (Bu ne kadar başarılı ise, o da o kadar başarılıdır). Sen, "Muammed İslâm Peygamberidir" demekle hiçbir şey kabul etmiş olmazsın (29). Ayrıca, İsa'dan Allah oğlu diye bahsetme; çünkü Müslümanın nazarında bu bir küfürdür (30).

Misyonerlerin Hristiyanlık'ı yaymada ve Müslümanlara yaklaşımda takip edecekleri metotlar, "Method of Mission Work Among Moslems" adlı kitapda da tavsiye edilmiştir. Bunlardan birisinin şu olduğu belirtilmektedir: "Birinci planda öyle yapalım ki, Müslümanlar, onları sevdiğimize kâni olsunlar. Böylece onların kalbine girmeyi öğrenmiş oluruz. Misyonerlere gerekli olan, zahirde bütün Doğu ve Müslüman milletlerin adetlerine saygılı olmalıdır. Tâ ki bununla kendilerini dinleyenler arasında, fikirlerini yayma fırsatına kavuşabilsinler. Meselâ 'Hz. İsa mutlaka Allah'ın oğludur' demekten kaçınılmalı ki buna inanmayan kimseler nefret etmesinler. Onlara yaklaşmak mümkün olunca istenildiği şekilde propaganda yapılabilir" (31).

İslâm ülkelerinde uzun zaman görev yapıp, Müslümanları yakinen tanıyan Hristiyanların tavsiyeleri II. Vatikan Konsili'nde gündeme gelmiş, tartışılmış ve Müslümanlara yaklaşma metodunda değişikliğe gidilmesinin kabul görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Konsil'de Hristiyan olmayanlara, Müslümanlara Hristiyanların müspet bakması, sıcak, samimî ve sevgi ile yaklaşması kararlaştırılmıştır. Bu kararda Müslümanların, İsa Mesih'i, ilah kabul etmeseler de, peygamber olarak onu ve annesini yüceltmış olmaları etkili bir unsur olarak görülmüştür.

Yine bunun yanında Hristiyanların, Islâm hakkında konuşma yerine Müslümanlarla konuşmaya ağırlık vermesi istenmiştir. Hristiyan Dünyası'nda Islâmla ilgili çalışmaların, Müslümanlarla diyaloga taşınabilecek nitelikte olması da tavsiye edilmiştir (32).

Kur'ân'ın sınırlarını belirlediği esaslar içerisinde Müslümanlar, diğer din mensuplarına "en güzel şekilde ve hoşgörü" ile yaklaşmış; Islâm ülkelerinde Müslüman olmayanlar Müslümanlarla günlük hayatta, beraber ve işbirliği içerisinde yaşamıştır. Müslümanlar, diğer din mensuplarıyla olan münasebetlerinde mûsamaha ve adâleti temel olarak benimsemiş, Kur'ân'ın "Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütte çağır; onlarla en güzel şekilde tartış" (Nahl, 125) emriyle hareket etmiştir. Islâm'ın hoşgörüsü ve Müslüman'ın anlayışı, din olarak Islâm'ın geniş alanlara kısa zamanda yayılmasına sebep olmuştur.

Islâm'ın yayılması karşısında Hristiyanların gerilemesi ve Hristiyanlarca kutsal kabul edilen yerlerin Müslümanların eline geçmesi; Hristiyan dünyası'nda ikili bir "taarruz"un başlamasına vesile olmuştur. Bunlardan birisi Haçlı Seferleri, diğerleri Misyonerlik'tir. Her iki tavır da müslümanlar üzerinde menfi tesir meydana getirmiş, her Hristiyan "Misyoner" görülmüş, ihtiyatla karşılanmış ve Müslüman-Hristiyan yakınlaşmasını dondurmuş, asgarî seviyeye düşürmüştür. Bunu normal seviyeye çıkarmak, Haçlı Seferleriyle başlayan ve "Misyonerlik"le doruk noktasına ulaşan menfi durumu nüspete çevirmek için, Hristiyan dünyasında arayışlar başlamış ve yeni "oluşumlar"a ihtiyaç hissedilmiştir. Bu "oluşum", Müslümanlar arasında faaliyet gösteren misyonerlerin ve Oryantalistlerin raporlarında yer almıştır. Uzun zamanın mahsulü olan raporlar ve görüşler katolik Kilisesi'nce değerlendirilmiş ve "Müslüman-Hristiyan Diyalogu" planında etkisini göstermiştir. Bu, tartışmalara yolaçmış ve Hristiyanlar arasındaki farklı anlayışlardan kaynaklanan ayrılıkları giderme yolu da, "diyalog" tartışmalarında görülmüştür. Müslüman-Hristiyan münasebetlerinin yeni bir tipi olan "Diyalog", müsbet karşılanmıştır. Burada önce karşılıklı sevgi ve saygı sözkonusu edilmiştir. Bu hareketin öncüleri; aralarında Tunus Arap Dilleri Enstitüsü'nün kurucusu P. Demersaman, Louis Massignon ve

birçok ülkenin Hristiyan Oryantalistleridir. Bunlarca önerilen teklif, Kili-sece de kabul edilmiş ve II. Vatikan Konsili'nde Hristiyan olmayan Din-ler konusundaki açıklamada müşahhaslaşmış ve "Hristiyanlık Dışı Din-ler Sekreteryası"nda İslâm Bölümü kurulmuştur (33).

2. Diyalog'da şüpheye yolaçan diğer bir husus; diyalog çalışmalarında görev almış olan kimselerin, daha önce bizzat Misyonerlik görevlerinde bulunmuş olmalarıdır. II. Vatikan Konsili'nde oluşan "Hristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası"nın başkanlığına getirilen Kardinal Pignedoli, bu göreve getirilmeden önce, "Halkları Hristiyanlaştırma Cemaaati"nin sekreterliğini yapmıştır. Sekreteryanın İslâm Bölümü başkanlığını üstlenen Fr. Couq, Afrika Misyonerler Topluluğu (Beyaz Babalar) üyeliğinde bulunmuştur (34).

Bunun yanında Müslümanlar arasında "diyalog" adı altında ve "tolerans" yolları denenerek Hristiyanlaştırma çalışmalarının yapıldığı, Hristiyanların sayısını artırma gayreti içinde bulundukları dikkati çekmektedir. Endonezya'da, eğer doğruysa, kendilerinin verdiği istatistiklerde, bir yılda Hristiyanların % 1,9'dan % 12'ye varan bir artış göstermesi bu şüpheleri artırmaktadır. Çünkü bu artış, normal bir artış değil, ancak Hristiyanlaştırma yoluyla olabilecek bir artıştır (35).

3. Diyalog'un "Misyonerlik" in yeni bir şekli olarak görülmesidir. Bu, Hristiyan araştırmacılar ve hatta "diyalogcular" arasında tartışma konusu olmuştur. Wilfred C. Smith, Diyalogu "Misyonerlik" in bir şekli olarak görmenin erken olduğunu belirtirken bazı ipuçları vermektedir. O, şöyle demektedir: "'Diyalog' kelimesi, son yıllarda hem Roma Katolik, hem de Protestan Kilisesi'nde ön plana çıkmıştır. Büyük hareketler (Misyonerlik) halâ zihinlerdedir. Fakat bu düşüncenin önceki Evangelistik Misyoner hareketin bir tarnsformasyonu olup-olmadığını söylemek henüz erkendir" (36). İslamo-Christiana dergisindeki bir makalesinde Taylor, bu konuyu açıkça şöyle ortaya koymaktadır: Müslümanlar arasındaki Misyonerlik (mission), çalışmaları diyalogun önemini ortaya koymuştur. Burada sözkonusu "diyalog", misyonerliğe bir alternatif değil, bizzat şartlara uygun misyonerliktir (mission)" (37).

Kanaatimizce Taylor, burada, "Diyalog"un nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bunun yanında bir Katolik Başpiskoposu olan Antonio Jose Peteiro Freire, 1990 yılında, "Diyaloğu" çağın ayırdedici özelliği görmekte ve II. Vatikan Konsili'nden sonra, Katolik Kilisesi'nin "Misyonu"nu icra etmek için "Diyalog"u seçtiğini belirtmektedir (38). Ayrıca, Türk gazetelerinde yer alan haberlere göre, Papa'nın Katolik misyonerlerinin faaliyetlerini artırması yolundaki raporunu (39) ve "AT'a Müslümanların alınmasını istemiyor" şeklinde yorumlanan görüşlerini (40); Kiliseler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik "Bölücü faaliyetleri" destekleyen faaliyetlerini (41) de ilave etmek gerekmektedir.

Katolik Hristiyanlar yanında Ortodoks Hristiyanların da tavrını ve "Diyalog"daki samimiyetlerini değerlendirmek lâzımdır. Ortodoks Hristiyanlar, 1984'lerde, Müslümanlarla "Diyalog"a girmişlerdir. Ortodoks Hristiyanların temsilcisi sıfatıyla "Diyalog toplantıları"ni organize eden İsviçre Ortodoks Merkezi Başkanı Metropolit Prof. Dr. Damaskinos Papandreou'dur. Yunanistan'da Müslüman Türklere karşı takip edilen dinî siyaset karşısında, öncelikle Diyalog çalışmalarının faydasına inanmış gibi görünen Metropolit Damaskinos'un çıkması beklenir. Çünkü Yunanistan'da Müslüman Türklere karşı başlatılan siyasette başrolleri bizzat rahipler ve metropolitler oynamıştır (42). Bunlar ve gelişen olaylar karşısında, ne Damaskinos'un, ne de İstanbul'da yapılan "Diyalog Toplantısı"na Yunanistan'dan katılan ve aralarında hukukçuların da bulunduğu tebliğcilerin müsbet bir tavrına rastlanmıyor. Halbuki bunlar İstanbul toplantısının "Sonuç Bildirisi"ne katılmış ve kabul etmişlerdi. Böyle "çift standartlı" tavırlar, ister istemez "Diyalog"un samimiyetine gölge düşürmektedir.

Yukarıda üç madde altında özetlenmeye çalışılan hususlar gözönüne alındığında; Hristiyanlar'ın misyonerlik faaliyetlerinden vazgeçemedikleri ve "Diyalog"un da bunun kılıfı (43), çağın şartlarına uydurulmuş "misyonerlik" olduğu söylenebilir.

Kilise, bir yerde Hristiyanlığı yerleştirmek için üçlü bir yol takip etmiştir. Biri doğrudan Hristiyanlaştırma; diğeri o ülkenin aydınlarının

eserlerine nüfuz etme ve kültürlerine girme; üçüncüsü Batı Medeniyetiyle Hristiyanlığı aynı gösterme gayretidir (44). Tabii Slav milletlerinin din değiştirmesinin, Hristiyanlaşmasının Misyonerlerin parlak bir zaferi olarak görüldüğü (45) gözönünde bulunursa işin önemi daha iyi anlaşılır.

Hristiyanların 1964'de başlattıkları "Diyalog"u İslâm, diğer dinlere sıcak bakışında ve Hristiyanları Ehli Kitap görüşünde göstermiştir. Bunun için, "Dialog" ismiyle olmasa da, uygulamadaki örneklerle, bugün "diyalog" diyebileceğimiz bir anlayış, İslâm'ın yayıldığı döneme kadar geri gitmektedir. Kur'ân'ın yaklaşımı Müslümanlar tarafından daima uygulanmış ve halen de uygulanmaktadır. En güçlü dönemlerinde bile Türkler, hâkimiyetleri altındaki diğer din mensuplarına hoşgörü örneklerini göstererek ve işbirliği yaparak en iyi misal olmuştur.

Günümüzde, inanan insanlar arasında, girişte belirtilen anlamda, dialog çalışmalarının faydalı bulunduğu kanaatindeyiz. Bu, insanî ve ahlâkî bir davranıştır. Art niyet taşımayan, samimî ve gerçek anlamdaki bir dialogda Müslümanlarında da istifadeleri olacaktır. Çünkü İslâm'da "tebliğ" esası vardır. İslâm İlkeleri'nin, gerek Müslümanlara ve gerekse Müslüman olmayanlara ulaştırılmasının yolu tebliğdir. İslâmî tebliğde, aldatma, kandırma, baskı yapma hileli yollara sapma gibi esaslara yer yoktur. Açıklık, samimiyet ve doğruluk temel prensiptir. Bu metodu Kur'ân şu şekilde ortaya koymaktadır: "Ey Muhammed! Bundan ötürü sen birliğe çağır ve emrolunduğun gibi doğru ol; onların heveslerine uyma ve şöyle de: 'Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım, aranızda adâletle hükmetmekle emrolundum. Allah, bizim de Rabbimizdir, sizin de Rabbinizdir; bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz kendinizdir" (45). "Ey Muhammed! Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütte çağır; onlarla en güzel şekilde tartış; doğrusu Rabbin, doğru yolda olanları da sapıtanları da iyi bilir" (46). "Ehl-i Kitap ile en güzel bir şekilde mücadele edin ve 'Bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim Tanrımız da, sizin Tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olanlarız (müslümanlarız) deyin" (47). Kur'ân hak ve hakikat yolunu açıkladıktan,

mesajını ulaştırdıktan sonra, inanıp-inanmamayı insanın ihtiyarına bırakır; inanıp, yararlı iş yapmanın kişinin menfaatine olduğu hakikatini de ortaya koyar. Neticede "Sizin dininiz size, benimki de banadır" (48) prensibini yerleştirerek, bugünkü "Diyalog" çalışmalarındaki ölçüyü ve metodu en veciz şekilde açıklar.

İsîâmla ilgili olarak verdiğimiz bu bilgiler; sadece "tebliğ" ile "misyonerlik" arasındaki farkı belirtmek ve Müslümanların da gerçek anlamdaki bir "dialog"dan korkacak birşeylerinin bulunmadığını ortaya koymak amacına yöneliktir. Aslında Müslümanlar da, hakikî anlamdaki bir "dialog"a kendi düşüncelerini taşımamalıdır.

6) Gerçek Anlamda Bir Diyalogda Aranması düşünülen Prensipler

Biz, herkesi, Allah'ın bir yaratığı ve kutsal bir emaneti bilmekte; Yunus Emre'nin, "Yaratılmışları severiz Yaratan'dan ötürü" ifadesindeki anlayışla görmekteyiz. Bundan dolayı yazdıklarımızın ışığında, bugün, insanî ve insanî olduğu kadar da medenî bir davranış olarak değerlendirdiğimiz "dialog faaliyetleri"nin hedefine ulaşması ve istenilen gâyenin elde edilmesi için, şu hususların gözönünde bulundurulmasında fayda mütalâa etmekteyiz:

1. Dialoglarda, sinsî, gizli, siyasi vb. gâyeler güdülmemeli; samimiyet esası beğimsenmeli; "Misyonerlik"ın veya "propaganda"nın yeni bir metodu gibi görülmemeli ve bu çeşit görüntüler giderilmelidir.

2. Dialog olsun diye dinî emirlerde te'vile, zorlamaya gidilmemeli, her din olduğu gibi sunulmalıdır. Bütün gerçekler ortaya konulduktan sonra, Kur'ân'ın ifadesiyle, "Sizin dininiz size, benim dinim bana" denilebilmelidir.

3. Dialog toplantılarında her din; inanç, ibadet, muamelet ve ahlâk esaslarıyla da ortaya konulabilmeli; ayrıldıkları noktalarla, ortak noktalar belirlenebilmeli ve bu gerçekler bilindikten sonra herkes kendi dininin sınırları içinde kalabilmelidir. Dialog'da sadece "tölerans", "sevgi" vb. gibi konularla cıvırlı kalınılmamalı, ilk adım, dinî meseleler konusunda, günlük hayatla ilgili esaslarda ve yardımlaşma hususunda olmalıdır.

4. Her dinin mensupları, diğer din mensuplarıyla dialoğa girmeden önce, kendi dinine mensup gruplar arasında dialoğu gerçekleştirmeye çalışmalıdır.

5. Müslüman ülkelere yönelik "Misyonerlik" çalışmalarının sona erdirilmesi için ortak tavır alınmalıdır.

6. Zulme uğrayan milletler yanında, din ve milliyet farkı gözetilmeden, yeralınmalıdır.

7. Dialog, eşit şartlarda ve eşit zeminlerde olmalıdır. Her dini temsilen uzman kişiler, bu sahada uzmanlaşmış kişiler dialog çalışmalarında görev almalıdır.

8. Dialog, lafta kalmamalı, fiiliyatta da kendini göstermelidir. Gerçek samimiyet, karşılıklı saygı ve sevgi esasına dayanmalıdır.

9. Din konusunda ortak noktalardan hareket edilmeli; farklı din mensupları, inanç ve ahlâkî değerler yönünden birbirlerini anlamaya yönelmelidir.

10. Diyalog taraftarları, karşı taraftakilerin de kendi dinini kesin doğru ve gerçek bildiği hakikatini gözönünde bulundurmalıdır.

11. Her din mensubu, kendi mensubu olduğu dinden taviz vermeden, diğer din mensuplarına da "dindaş" muamelesi yapabilmelidir.

12. Dialogda, sadece temas kurulan dinlerin değil, dünyada mevcut olan bütün dinlerin mensupları da aynı ölçüler içerisinde değerlendirilmelidir.

13. Dialogda taraf olan dinlerin âlimleri ve kurumları, kendi aralarında münasebetleri sıklaştırmalı, dinlerin yasakladıkları fiiller karşısında ortak hareket edebilme yolları aramalıdır.

14. Türkiye ve hatta Müslüman ülkeler için, bu "Dialog" faaliyetlerinin faydalı olması isteniyorsa; Dialog, resmî bir politika çerçevesinde ve belirli bir kurumca yürütülmelidir. Çünkü Hristiyan taraf, organize olarak ve resmî sayılabilecek bir politika ile bu işi yürütmektedir. Türkiye'de de bu işi yürütecek bir "Dialog Enstitüsü" kurulmalı ve bu işi çalışma alanı olarak seçecek, hem İslâmı ve hem de Hristiyanlığı iyi bilen, birkaç dilde konuşup yazabilen elemanlar yetiştirilmelidir.

SEKİZİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

- 1) Bakara, 286
- 2) Nahl, 125
- 3) Saff, 6
- 4) Matta XXVIII: 19-20
- 5) Gregor'un lakabı "aydınlatıcı"dır. (Gregory: Gregoire: Kırkor)
- 6) Bkz. Concile Occumenique Vatican II, Paris 1967, 696; M.L. Fitzgerald, "The Sekretariat for Non-Christians is Ten Years Old", Islamochristiana, Rome 1975, I/88-90; Paul Peupard, "Concile Vatikan II", Dictionnaire des Religions (DR), Paris 1983, 305-308
- 7) Bkz. Fitzgerald, "Secretariat for Non-Christians...", Islamochristiana, I/87; Maurice Borrmans, Müslümanlarla Hristiyanlar Arasında Diyaloga Yönelişler, Çev. E. Mehmet Ümit, İstanbul 1988, 140
- 8) Bkz. Fitzgerald, "Secretariat for Non-Christians...", Islamochristiana, I/87; Fitzgerald "Twenty-five years of Dialogue" Islamochristiana, Rome 1989, XV/114.
- 9) Bkz. John B. Taylor, "The Involvement of the World Concil of Churches in International and Regional Christian-Muslim Dialogue", Islamochristiana, Rome 1975, I/97; Fitzgerald, "The Sekretariat for Non-Christians... Islamochristiana, I/87-88; Jacque Jomier, "Dialogue Islamo-Chrétien", Dictionnaire des Religions (DR), Paris 1983, 411
- 10) Bu kısımdaki bilgiler için bkz. M.L. Fitzgerald, "Twenty-Five Years of Dialogue", Islamochristiana, XV/109-120

- 11) Bu seminerin hazırlık çalışmaları, katılan delegeler ve sunulan tebliğler, "Documents of Research of Seminar of the Islamic-Christian Dialogue" adı altında Libya Hükümeti tarafından 1981'de bastırılmıştır.
- 12) Kitap, Fransızca olarak, "Orientations pour un Dialogue entre Chrétiens et Musulmans" adıyla 1981'de Paris'te basılmıştır. Kitap, 1984'de Flemenkçe'ye, 1985'de Almanca'ya, 1986'da Arapça'ya, 1988'de İtalyanca ve Türkçe'ye, 1989'da da İngilizce'ye tercüme edilmiştir.
- 13) Kardinal Arinze'nin bu konferansta yaptığı konuşma İslamochristana'nın 1987 sayısında "Interreligious Dialogue at the Service of Peace" adı altında yayınlanmıştır (Bkz. a.g.d. yıl 1987, 13)
- 14) M. Bormans, 140-145; J. Jomier, DR, 412
- 15) Tanrı'nın Ailesi (Lumen Gentium), Latince'den Türkçe'ye Çev. Padre Vincenzo R. Succi, İstanbul 1984, 36-38
- 16) Bkz. Mehmet Aydın, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991, 80
- 17) Bkz. Matta, XXVIII/19-20; Markos, XIII/9-11; Yuhanna, XVII/18-21
- 18) Korintoslular'a I. Mektup, IX/15
- 19) Yuhanna, XVII/18-21
- 20) Korintoslulara I. Mektup, IX/18-23
- 21) Bkz. Tanrı'nın Ailesi, 37
- 22) Kontoslulara I. Mektup, XIII/1-3
- 23) Korintoslulara I. Mektup, XVI/13-14; La Bible, Paris 1977
- 24) Bkz. Lumen Gentium (Tanrı'nın Ailesi), 37; A. Perbal, "Projets, Fondation et Débuts de la Sacrée Congrégation de la Propagande", Histoire Universelle des Missions Catholiques (HUMG), Paris 1957, II/109-110

- 25) Bkz. Ahmet Rıza Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası, Fransızca'dan Çev. Ziyad Ebuzziya, Ankara 1988, 83-90, 117-118; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. Işıltan, Ankara 1981, 490-527; M. Halidî-Ö. Ferruh, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, Çev. Ö. Şekerci, İstanbul 1985, s.71; J. Jomier, "Dialogue...", DR, 412
- 26) Bkz. Richard, "Les Missions Chez les Mongols aux XIIIe Siècles", Histoire Universelle des Missions Catholiques (HUMC), Paris 1956, I/177-178; Raymond Sugranyes de Franch, "Raymond Lulle, Ses Idées Missionnaire", HUMC, I/207-210, 216-218; G. Berker, O'nun İzinde, İstanbul 1985, s. 71; Marguerite-Marie Thiollier, Dictionnaire des Religions, Belgique 1982, 147, 223-224
- 27) William Paton, Jesus-Christ and World Religions, London 1938, 33-34; Ayrıca Bkz. W. Paton, Christianity in the Eastern Conflicts, London 1937, 9-10
- 28) Bkz. Erich W. Bethmann, Bridge to Islam, Gr. Britain 1953, 204-205
- 29) Bethmann, 205; Ayrıca Bkz. 205-208
- 30) Bethmann, 208
- 31) M. Halidî-Ö. Ferruh, 59
- 32) Bkz. Concile Oecuménique Vatikan II, 696, 692-700; Fitzgerald, "The Secretariat for Non-Christians...", Islamo-Christiana, I/88-90; John B. Taylor, "The Involvement of the World Concile...", Islamo-Christiana, I/97; Bormans, Müslümanlarla Hristiyanlar Arasında Diyaloga Yönelişler, 79-80.
- 33) Bkz. J. Jomier, "Dialogue...", DR, 412

- 34) Bkz. Fitzgerald, "The Secretariat for Non-Christians...", Islamochristiana, I/87; Fitzgerald, "Twenty-Five Years of Dialogue", Islamochristiana, XV/114; Baki Adam, "Misyonerlikten Diyaloga: Tarihî Gelişimi İçerisinde Hristiyanların Müslümanlara Yaklaşımı", Ankara 1990 (Basılmamış Doktora Semineri), 17-18, 22-23
- 35) Bkz. François Raillon, "Chrétiens et Musulmans en Indonésie: Les Voies de la Tolerance", Islamo-Christiana, XV/153-157
- 36) Wilfred C. Smith, Religious Diversity, New York 1976, 150
- 37) J.B. Taylor, a.g.m., Islamochristiana, I/97 (Burada mission kelimesi, misyonerlik olarak tercüme edilmiştir).
- 38) Bkz. A.J. Poteiro Freire, "Dialogue With Islam", L'Osservatore Romano, N. 42-15 October 1990, 3
- 39) Bkz. Zaman Gazetesi, 23.5.1991,1
- 40) Bkz. Milliyet Gazetesi, 19 Ekim 1990
- 41) Bkz. Zaman Gazetesi, 23.5.1991,1
- 42) Bkz. Milliyet Gazetesi, 30.6.1990
- 43) Bkz. J. Danielou, "L'Idée Missionnaire dans L'Eglise", HUMC, I/19-22
- 44) Bkz. Sir Charles Eliot, 'Avrupa'daki Türkiye, Çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser, II/22, 49-50.
- 45) Şurâ, 42/15
- 46) Nahl, 16/125
- 47) Ankebût, 29/46
- (48) Kâfirûn, 109/6

SEKİZİNCİ BÖLÜMÜN BİBLİYOGRAFYASI

A. MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

A Dictionary of Comparative Religion, neşr. S.G.F. Brandon, London 1970, 124-125, 444-46

Hüseyin Atay-Ali A. Aydın, Yehova Şahitlerinin İç Yüzü, Ankara 1973; Samiha Ayverdi, Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul 1969.

Osman Cilacı, Hristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri, Ankara (t.y.)

T.G. Djuvara, Türkiye'yi Parçalamak için 100 Plan, Ter. Yakup üstün, İstanbul 1979.

Muhibbiddin el-Hatib, İslâm Âleminde Misyonerlik Faaliyetleri, Ter. Yusuf Uralgiray, Ankara 1977.

Doğan İrdel Hayatbulan, Zaman ve Sonsuz Olay, Batı Almanya 1983 (Misyonerlik Yayınlarından).

Histoire Universelle des Missions Catholiques, Paris 1956, I-IV.

E. Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul 1963.

M. Asım Köksal, Hristiyan Propagandaları Münasebetiyle Açıklama, Ankara 1982.

Abdurrahman Küçük, "Ermeni Meselesi Üzerine Bir Araştırma", Millî Eğitim ve Kültür Dergisi, Ankara 1982, sa.: 17, s.55-67

Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", Erciyes Üni. İlahiyat Fak. Der. 1984, sa.: 1, s. 59-82

Seni Mutlu Edecek İyi Haber, Mukaddes Kitap Kuşları
Derneği Yayınları, İstanbul (t.y.) (Misyonerlik Yayınlarından).

Tanrı İnsan Sorunlar, Almanya 1974 (Misyonerlik
Yayınlarından).

H. Ringgren -A.V. Ström, Religions of Mankind, London
1966, 167-169.

Hikmet Tanyu, Yehova Şahitleri, Ankara 1973.

Günay Tümer, Yeni Dökümanların Işığında Yehova Şahitleri,
İstanbul 1987

S.T. Ünal-A. Akdamar, Türkiye'de Laiklik İlkesi ve Yehova
Şahitleri, Kule Kitapları, İstanbul.

B. DİYALOG ÇALIŞMALARI

(Hristiyan-Müslüman Diyaloğuna Genel Bir Bakış)

Mehmet Aydın, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Kon-
sili, Konya 1991.

Maurice Bormans, Müslümanlarla Hristiyanlar Arasında Diya-
loğa Yönelişler, Çev. E. Mehmet Ümit, İstanbul 1988.

Erich W. Bethmann, Bridge to Islam, Gr. Britain 1953.

Concile Occumenique Vatican II, Paris 1967.

Sir Charles -Eliot, Avrupa'daki Türkiye, Çev. Adnan Sınar-
Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser, II/22, 49,
50.

M.L. Fitzgerald, "The Secretariat for Non--Christians is Ten
Years Old", Islamochristiana, Rome 1975, Sayı: 1.

M.L. Fitzgerald, "Twenty-Five Years of Dialogue", Islamoch-
ristiana, Rome-1989, Sayı 15.

M. Halidi-Ö. Ferruh, İslâm Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, Çev. Ö. Şekerci, İstanbul 1985.

Jacque Jomier, "Dialogue Islamo-Chrétien", Dictionnaire des Religions (DR), Paris 1983.

G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. Işıltan; Ankara 1981.

Raymond Sugranyes de Franch, "Raymond Lulle, Ses Idées Missionnaires", HUMC, I.

W. Paton, Christianity in the Eastern Conflicts, London 1937.

William Paton, Jesus-Christ and World Religions, London 1938.

A. Perbal, "Projects, Fondation et Débuts de la Sacrée Congrégation de la Propagande", Histoire Universelle des Missions Catholiques (HUMC), Paris 1957, C.II.

Paul Peupard, "Concile Vatikan II", Dictionnaire des Religions (DR), Paris 1983.

J. Richard, "Les Missions chez mes Mongols aux XIIIé Sיעles", HUMC, Paris 1956, I.

Ahmet Rıza, Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası, Fransızca'dan Çev. Ziyad Ebuzziya, Ankara 1988.

François Raillon, "Chrétien et Musulmans en Indonésie Les Vois de la Tolerance", Islamochristiana, Sayı: 15.

Wilfred C. Smith, Religious Diversity, New York 1976.

Tanrı'nın Ailesi (Lumen Gentium), Latince'den Türkçe'ye Çev. Padre Vinconzo R. Succi, İstanbul 1984.

John B. Taylor, "The Involvement of the World Concil of Churches in International and Regional Christian-Muslim Dialogue", Islamochristiana, Rome 1975, Sayı: I.

IX. BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALAR

A. GÜNÜMÜZDE YAŞAYAN DİNLER ARASINDA, İNANÇLA İLGİLİ BAZI NOKTALARDA, KISA BİR KARŞILAŞTIRMA

Günümüzde dünyada çeşitli dinlerin yaşamakta olduğunu görmekteyiz. Bu dinlerden bazıları sadece bir ada ahalisine ait olabilirken, bazıları bir milletin, bazıları da birçok milletin dinidir.

Yüzyılımızda hâlâ ilkel kabîleler bulunmaktadır ve bunlar dünya nüfusunun % 5'ini oluşturmaktadır. İkel kabîleler, Okyanus adalarında, Güney ve Orta Afrika'da, Avustralya'da, Hindistan içerisinde, kutuplarda bulunmaktadır. İkel kabîle dinleri adlarını kabîle adlarından almaktadır: Nuer, Ga, Maori, Aynu, Dinka, Pigme dinleri gibi.

Günümüzde yaşayan millî dinler; Konfüçyüsçülük, Taoizm, Hinduizm, Caynizm, Sihizm, Şintoizm ve Yahudilik. Yahudî dini, önce evrensel iken sonra Babil sürgününü müteakiben millîleştirilmiştir. Hindistan'daki Parsîlik, aslında bir İran dinidir. O, Mecûsîliğin kalıntısıdır; bir "deplasman" dinidir.

Asrımızda da evrenselliğini sürdüren üç büyük din; Buddizm, Hristiyanlık ve İslâm'dır. Buddizm; Asya ülkelerinde, çıkış yeri olan Hindistan'da (çok az sayıda), Tibet, Çin, Kore, Japonya, Hindi Çini'de (Laos, Kamboçya, Vietnam) ve Hint adalarında nüfus yoğunluğuna sahiptir. Hristiyanlık; Avrupa, Amerika, Avustralya'da yaygın ve dünyanın diğer yerlerinde de mensupları bulunan bir dindir. İslâm; Balkanlarda, Anadolu'da, Asya ülkelerinde, Kuzey ve Orta Afrika'da yaygın ve dünyanın her tarafında mensupları bulunan bir dindir.

Üç büyük evrensel din, dünya nüfusunun yarısını oluşturmaktadır. İkel kabîle dinleri çıkarılırsa, geriye kalan miktar millî dinlere mensup olanların sayısıdır.

Günümüzde bu sayılanlara ilâveten ayrıca "din"leştirilmiş, mezhebimsi, tarikatımsı, taklit, sun'î, türedi, din görüntüsü altında siyasî, ticarî, iktisadî, kültürel gayelerle yürütülen hareketler, cereyanlar da vardır. Bunları konu dışında tutuyoruz.

Öte yandan dinleri bir bir ele alıp uzun boylu anlatma yerine günümüzdeki dinlerde yer alan inanç sistemi (amentü-kredo), tanrı kavramı, ahiret, kurucu-peygamber, kutsal metin, dinin adı, ibadet-âyin sistemi, mezhepleri, aktüel değeri gibi hususlar üzerinde durulabilir.

a. Din Adları

Önce dinlerin adlarından başlayalım. İlkel kabîle dinleri, o kabîlenin adına göre adlandırılır.

Millî dinlerden Konfüçyüsçülük'e bu ad, Batılılar tarafından verilmiştir. Çinliler, Konfüçyüs'ü takip edenlere "Ju-çiya" (edipler) derler.

Hinduizm, Batılılarca verilmiş bir addır. Hindular, dinlerine "Sana-tana dharma" (ezelî, ebedî din) derler.

Buddizm de batılılarca kullanılan bir addır. Buddhistler, Asya'da bu din için "Budda Sâsana" (Budda disiplini) adını kullanırlar. Kelime, Budda'dan kalan ahlâkî-manevî prensipleri, ibadet diye yapılan şeyleri, meditasyonu (tefekkür-mürakabe) ve sosyal ilişkileri ifade eder.

Taoizm, "tao" deyiminden kaynaklanır. Tao; yol nizam; bir ferdin, bir hükümdarın, bir devletin tutması gereken yol; gök nizamının insan davranışına verdiği örnektir.

Şintoizm, Japonların Buddizmle karşılaştıklarında daha önceki inançlarını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kelime, Çince "Shen-tao"dan (tanrıların yolu) gelir.

Caynizm, bu adı reformcusu Mahavira'ya verilen "cina" (Muzaffer) lakabından gelen "cayn, cayna" kelimelerinden almıştır.

Sihizm ve Sih Dinî Hareketi ise "Şakirtler" anlamına gelir.

Parsîlik, İranlılığı ifade eden Fars (Pers) kelimesinden kaynaklanmıştır.

Yahudilik, Hz. Yakup'un 12 oğlundan olan Yuda veya Yehuda'ya mensubiyetten bu adı almıştır. Tarihi gelişmesi içinde ikiye ayrılan devletin güneydeki bölümüne de bu ad verilmiştir (Ayrıca İsrâil ve İbranî kelimeleri de aynı gaye için kullanılır).

Hristiyan kelimesi, I. Yüzyıl içinde ilkin Antakya'da kullanılmıştır. Bu dine bağlı olanlara Antakya'da Hristiyan denilmiştir. Kelime Yunanca'da "yağlanmış" anlamına gelen ve İbranî Dilinde "Maşiah" tarzında yazılan Hristos, Mesîh kelimesinden kaynaklanmış olup "Mesîh'e bağlı" anlamına gelir.

İslâm, her hangi bir kimse veya grup tarafından değil, doğrudan doğruya dinin kutsal kitabından gelen bir addır. Kelimenin geldiği kök İslâmdan önce Arap toplumunda kullanılmış olmakla beraber, "İslâm" tarzı Kur'ân'la başlamıştır. Kelime; teslim olmak, boyun eğmek, itaat-inkiyat anlamlarına gelir.

b. Din Kurucusu-Peygamber

Burada dinlerin kurucusu veya peygamberleri konu edilecektir. İlkel kabîle dinlerinde bur kurucu söz konusu değildir. Hinduizm ve Şintoizm için de durum aynıdır.

Konfüçyüsçülüğün kurucusu, Kung Fu-tzu'dur (M.Ö. 551-479). Ona "Büyük Mürşid" denilirdi. Çin'de Lu eyaletinde dünyaya geldi. Babasını 3 yaşında kaybedince yetim büyüdü, yoksulluk çekti. Bununla beraber büyük bir şevkle tahsilini tamamladı ve bir muallim oldu. O öğrencilerine tarih, edebiyat ve hikmet öğretiyordu. Sosyal düzen ve idare ile ilgili çalışmalar yaptı. Sistemini uygulayacak bir idareci arayarak bütün Çin'i dolaştı. Ömrünün son 5 yılını eski Çin klasiklerine hasretti. Öğrencileri, onun ve öncekilerin telkin ve talimlerini birleştirdi.

"Lao-tzu" (ihtiyar bilgin anlamında) diye lakaplandırılan Li Poh-Yang da (Doğumu M.Ö. 600 veya M.Ö. 571?) büyük bir Çin hakîmi idi. Lao-tzu, sarayda arşiv memuru idi. Emekliye ayrıldığından ondan bir kitap yazması istendi, "Tao te-king"i (Tao fazilet kitabı) yazdı.

Buddizm'in kurucusu, "Budda" (aydınlamış, uyanmış) diye lakaplandırılan Siddhattha Gotama'dır (M.Ö. 563-M.Ö. 483). Budda, Himalaya eteklerinde Sakya kabilesinin hükümdarının oğlu olarak şimdiki Nepal'de Lumbini koruluğunda doğdu. Sarayda yaşadı, 29 yaşında, oğlunu, karısını ve saray hayatını terketti. Altı sene çile hayatı sürdürdü. İki hayat tarzı da onu tatmin etmemişti. O, gerçeği arıyordu. Otuzbeş yaşında Neranjara nehri kıyısında bağdaş kurup tefekküre dalmış iken, bir Temmuz gecesi dolunayında zihni aydınlandı, gerçeği, orta yolu ve hayattaki ızdırapları gidermenin yolunu buldu ve ömrünün geri kalan kısmını bunları öğretmekle geçirdi.

Caynizmin kurucusu olan Parsva da (M.Ö. VIII. Yüzyıl), reformcusu olan "Mahavira" (Büyük kahraman) lakaplı Vardhamana da (diğer lâkabı Cina: muzaffer anlamında) aristokrat zümreden, Hint Kast yapısında Kşatriya sınıfından idi. Mahavira'nın (M.Ö. 599-527) çilesi 13 sene sürdü. O da sarayını, çoluk çocuğunu terketmişti.

Parsilik, İran'dan Hindistan'a gelmiş ve bölgeden etkilenmiş olmasına rağmen, Zerdüş'tü unutmuş değildir. Zerdüş'tün ne zaman yaşadığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber M.Ö. 7'nci veya M.Ö.6'nci Yüzyılda yaşamış olması kuvvetli bir ihtimal dahilindedir. Zerdüş, tek tanrılı bir inancın İran'daki en kuvvetli temsilcisidir.

Nanak, Sihizm'in kurucusu ve ilk "guru" su (mürşit rehber) olarak kabul edilir (1469-1538). Bir müslüman ailenin yanında yetişmiş olan Nanak, Hinduizm ile İslâm Dinini birleştirmek istedi.

İlâhî kaynaklı dinlerden Yahudiliğin en büyük Peygamberi Hz. Musa'dır. Yahudiler, ona Moşe (Sudan çekilmiş anlamında) derler. M.Ö. XVI-XIII. Yüzyıllar arasındaki bir zaman diliminde yaşadığı düşünülmektedir. M.Ö. XIII. Yüzyılda yaşamış olması ihtimali daha kuvvetlidir. Yahudileri Mısır'daki esaretten kurtarmış ve Sina dağında vahiy almıştır. Tora (Tevrat) ve On Emri, Yahudilere, o getirmiştir.

Hz. İsa'nın Milad diye bilinen tarihten 6 veya 10 sene önce doğduğu kabul edilmektedir. Bu konudaki hatanın Ortaçağ'da yaşamış bir Hristiyan keşişin düzenlediği takvimden kaynaklandığı bilinmektedir.

İsa, Mesih olduğunu açıklamış; fakat Yahudiler kabul etmemiş ve böylece çarmıh olayı vukubulmuştur.

Hız. Muhammed, Medine'de doğdu (571). Doğumundan önce babasını, 6 yaşında annesini kaybetti. Yetim büyüdü. Kırk yaşında vahiy başladı. Altmışüç yaşında vafat etti.

İslâm, hem Hız. Musa'yı ve hem de Hız. İsa'yı Peygamber olarak kabul eder. Hristiyanlık ise Hız. Musa'yı kabul eder, fakat Hız. Muhammed'i kabul etmez.. Yahudilik ikisini de kabul etmez. Zerdüş, Konfüçyüs, Lao-tzu, Budda, Mahavira vb. birer Peygamber olarak değerlendirilebilir. Hinduizmde Vişnu, insan suretinde dünyaya gelip insanlara bir örnek önder (**Rama, Krişna**) gibi kabul edilmiştir. Onlara göre bu bir çeşit peygamber anlayışıdır. Onlar, ayrıca diğer dinlerin önemli şahsiyetlerini Vişnu'nun bir "avatara"sı (hulül) olarak görürler.

c. Dinlerin İnanç Sistemleri

Dinlerin inanç sistemlerine gelince, bu konuda Hristiyanların "kredo", Müslümanların "âmentü" deyimlerini kullandıkları belirtilmelidir. Hinduizm, Şintoizm, Konfüçyüsçülük gibi dinlerde bir âmentü-kredo sözü konusu değildir. Buddizmde bu konuda "tri-ratna" (üç cevher) vardır: "Budda'ya sığındım dhammaya sığındım, sangha'ya sığındım". Bu cümledeki "dhamma", doktrin; "Sangha" ise bekâr rahipler topluluğu, cemaatıdır.

Yahudi Dininde Moşe ben Meymun'un (İbni Meymun, Maimonides: 1133-1204) düzenlediği 13 maddelik inanç sistemi XIII. Yüzyıldan bu yana, Yahudilerin âmentüsü olmuştur (daha önce yoktu). Bu âmentü şöyledir: "Tam bir imanla inanırım ki; 1) Allah, var olan her şeyi yarattı ve onlara o hükmeder, 2) Allah birdir ve ondan başka tanrı yoktur, 3) Allah'ın bedeni yoktur ve hiçbir şekilde tasvir edilemez, 4) Allah'ın başlangıcı yoktur ve nihayeti olmayacaktır, 5) Yalnız Allah'a dua etmeliyiz, 6) Peygamberlerin bütün sözleri doğrudur, 7) Musa, bütün Peygamberlerin en büyüğüdür, 8) Elimizde olan Tora, Allah tarafından Musa'ya verildiğinin aynıdır ve değiştirilmemiştir, 9) Dinimiz, ilâhî bir dindir ve değiştirilemez, 10) Allah, insanların bütün hareket ve

düşüncelerini bilir, 11) Allah, emirlerini yerine getirenleri mükafatlandırır, getirmeyenleri cezalandırır, 12) Allah, Mesîh'i (Meşiah) gönderecektir ve geciktiği halde yine beklerim, 13) Ruhum ölümsüzdür ve Allah, dile-diği zaman ölüleri hayata kavuşturacaktır.

Hristiyanların IV. Yüzyıla ait, üç bölümlü ve oniki maddeli Havariler Kredosu şöyledir: " 1) Ben, Tanrıya, Kudretli Baba'ya, 2) ve O'nun biricik oğlu Rab İsa'ya, 3) Bâkire Meryem ve Kutsal Ruh'tan doğmuş olduğuna, 4) Pilatus zamanında Çarmıh'a gerilmiş ve gömülmüş olduğuna, 5) Üçüncü gün ölümler arasından dirilmiş olduğuna, 6) Göklere yükselmiş olduğuna, 7) Baba'nın sağında oturmuş olduğuna, 8) Oradan ölüleri ve dirileri yargılamak üzere ineceğine, 9) ve kutsal Ruh'a, 10) Kutsal Kiliseye, 11) Günahların bağışlanacağına, 12) Ölümlerin dirileceğine inanırım. Bu maddeler üçe ayrılabilir. İlki Tanrı, ikincisi Hz. İsa ve üçüncüsü de Kutsal Ruh'la ilgilidir. Dolayısıyla bütün Hristiyan kredo'ları teslisin (üçleme) üç maddesi etrafından kümelenmektedir.

İslâm'da imanın altı esasının beşi Kur'an'da, tamamı hadislerde arka arkaya sıralanmaktadır. Bildiğimiz "Amentü", İmam-ı A'zam Nu'man b Sâbit'in (80-150) "el-Fıkhü'l-Ekber" (En büyük bilgi) başlıklı eserinde yaygınlaşmıştır: Allah'a, peygamberlere, meleklerle, kitaplara, Ahiret Gününe ve Kadere inanırım.

d. Dinlerde Tanrı

Dinlerde Tanrı kavramına girmeden önce belirtilmelidir ki bazı dinlerde farklı isimlerle, farklı şekillerde nitelendirilmişse de bütün dinlerde bir yüce Tanrı inancı bulunduğu araştırmalar sonucu belirlenmiştir.

İlkel kabîle dinlerinde totemistik, animistik inançlar, büyü, atalar kültü yanında bir de Yüce Varlık, Yüce Tanrı, Yüce Ruh inancı vardır.

Hinduizmde politeizm, panteizm, monizm yanında monoteizm de vardır. Brahma, Vişnu, Şiva'dan oluşan teslisde (üçleme) Brahma yaratıcı; Vişnu, yapıcı, koruyucu; Şiva ise yıkıcı, yokedici güçtür. Bütün bunlarla beraber en önemli Hint kutsal kitabı Vedaların Rigveda

bölümünde şöyle bir cümle vardır: "Tanrı tektir, fakat hakimler onu değişik şekillerde nitelendiriyorlar".

Buddizm ve Caynizm, ateist dinler olarak nitelendirilir. Ancak bu ateizm; Tanrıyı inkâr anlamında değil, şahsî kurtuluşu, nirvana'da (nib-bana) ferdî davranışı, kasıtlı kişi seçimini ön plana alma şeklindedir.

Sihizm'de monoteizm esastır. Tanrı, "Allah" ve "Rama" olarak adlandırılır.

Parsîlik, Zerdüşî Dininin ve Mecûsiliğin bakiyesidir. Zerdüşî, İran'a monoteist, tevhitçi bir inanış getirmişti. Bu dinde Yüce Tanrı "Ahura mazdah" diye adlandırılıyordu. Şimdi Parsîlik, Mecûsilikteki ateş kültünü devam ettirmekte ve bu inanışın nefsinde bir monoteizm sürdürmektedir.

Konfüçyüsçülük'ten de önce Çin'de uzun devrelerde Yüce Tanrı "Şang-ti" diye adlandırılmıştı. Konfüçyüs zamanında ise "Tien" kelimesi kullanılmakta idi.

Taoizm, Çin'deki "Tao" deyimini, uluhiyeti ifade sadedinde, kendine mahsus bir anlatım tarzı içine çekmişti. Aslında çok anlamları bulunan "Tao", âlemin anası idi. Her şey ondan gemişti. Başı sonu yoktu. Hiçbir şeye muhtaç değildi.

Japonya'da politeist, animist bir inanış şekli uzun devreler devam etmişti. Tanrı, ruh gibi varlıklar "kami" kelimesiyle ifade ediliyordu. Onlar, tabiatla bir çok şeyleri tanrılaştırmışlardı. Sekiz milyon, sekizyüz bin rakamlarıyla ifade edilen tanrıları vardı. İmparatorları da tanrı kabul ediliyordu. O, kültün başı idi. Bununla beraber en büyük tanrı "Amaterasu" (Güneş tanrıçası) idi. Onlara göre imparator onun neslinden gelmişti.

Yahudilik, en eski monoteist dinlerdendir. Bu dinde Tanrı, Yahve (Yehova), Elohim kelimeleriyle adlandırılır. Onun adı boş yere ağza alınmaz (On Emre göre). Ayrıca Hâ-şem ve Rab anlamında "Adonay" kelimeleri kullanılır. Yahve yalnız İsrail'in Rabbidir ve Yahudilerle Moşe (Hz. Musa) vasıtasıyla ahitleşmiştir. Yahve, tek Rab'dır, yaratıcıdır. Baş,

sonu yoktur. Âlemi yaratırken, altı günde bu işi yapmış, yorulmuş, yedinci gün (Cumartesi, sebt: "Şabat") dinlenmiştir. Cumartesi günü hiçbir şey yapmamak buradan gelir. Yakup, Yahve ile gürleşmiş ve O'nu yenmiş, bu sebeple Yakub'a "İsrail" (Yahve'yi yenen) denilmiştir.

Hristiyanlık da, özde monoteist olmakla beraber, üçleme'ye (teslis) gitmiş bir dindir. Üçleme, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'dan oluşur. Bu üçü aynı cevherdendir. Bununla beraber üçü de ayrı ayrı şahıslara sahiptir. Baba, yaratır; Oğul, kurtarır; Kutsal Ruh da takdis eder. İsa Mesîh'de hem ilâhî, hem de beşerî, iki tabiat vardır.

İslâm'da Allah vardır, birdir; ezeldir, ebedîdir. O, hiçbir şeye benzemez. Varlığı kendisindendir. Onun da, peygamberinin de resim ve heykeli yapılmaz. Peygamber, O'nun sadece kulu ve elçisidir.

Görüldüğü gibi, bütün dinlerde bir yüce Varlık inancı, şu veya bu adla, şu veya bu ifadenin içinde, vardır. Ancak bazı dinlerde bu yüce varlığın nitelikleri farklılaştırılmış; o, bazen bir panteon, bazen de teslisin içine oturtulmuştur. İslâm'da tevhid, en açık-seçik ve sade bünyeye kavuşmuş, Allah'la Peygamberin, insanların, yaratıkların arasındaki çizgi belirginleşmiştir.

e. Dinlerde Kutsal Kitap-Metin

Dinlerde kutsal kitap, kutsal metin, daha geniş bir karşılaştırmayı gerektirir. Burada kısaca temas edilecektir.

İlkel kabîlelerde yazı olmadığından bir kutsal metin de söz konusu değildir.

Hinduizm'de çok sayıda ve hacimli, dili Sanskritçe olan kutsal metinler vardır. Bunlar genelde ikiye ayrılır: 1) Şruti, yani vahye-ilhama dayananlar, 2) Smriti, yani destânî olanlar. İlk grubun en önemli metinleri, Vedalardır. Bunların "rişi" denilen hakîm kimselere vahyolunduğuna inanılır. Bununla beraber Rig-veda, Yajur-veda, Atharva-veda ve Sâma-veda diye adlandırılan bu metinlerin kime ait olduğu bilinmez, belirli bir yazarı yoktur. Vedaları, aynı grupta Brahmanalar, Upanişadlar ve Aranyakalar takip eder. İkinci gruptaki destânî metinlerinin önemlisi,

Mahabharata Destanı ve onun bir bölümü olan Gita'dır. Bu destan, dünyanın en uzun destanıdır. Onu, Ramayanalar, Puranalar ve Manu Kanunnamesi takip eder.

Buddizmin kutsal metinleri Pali dilinde yazılmış Ti-pitaka'dır (Üç sepet). Üç bölüme ayrılır. 1) Vinaya-Pitaka, 2) Sutta-Pitaka, 3) Abhidhanama-Pitaka. Bu metinler, Budda'dan çok sonra, M.Ö. I. Yüzyılda Seylan'da yazıya geçirilmiştir. Hinduizmin metinleri gibi bunlar da asırlarca şifahî olarak nakledilmiştir.

Caynizmin kutsal metinleri, "Agama" veya "Siddhanta" diye adlandırılır. Onbir bölümden oluşur. Mahavira'dan çok sonra yazıya geçirilmiştir.

Sihizm'in kutsal kitabı "Adi-Grant"tır. Metin içinde sadece Nanak'ın değil, Ferit ve Kabir'in şiirleri, ilâhîler de yer almaktadır.

Parsîliğin kutsal kitabı, "Avesta"dır. Üç bölümdür: 1) Yasna, 2) Yaşt, 3) Videvdat. Zerdüş'te nisbet edilen "Gatha'lar", bunlardan ilki içindedir.

Konfüçyüsçülüğün kutsal metinleri, beş kitap ve dört klasiktir. Beş kitap; 1) Şiir kitabı, 2) Tarih kitabı, 3) Ayin kitabı, 4) Değişiklikler kitabı, 5) İlkbahar ve Sonbahar vekayinâmesidir. Dört klasik ise; 1) Konfüçyüs'den Seçmeler, 2) Orta Yol Doktrini, 3) Mensiyus'den Seçmeler, 4) Büyük Bilgi'dir. Bu metinler, Konfüçyüs'den sonra talebeleri tarafından toplanmış, bazıları ona, bazıları daha öncekilere ait bilgileri ihtiva eden metinlerdir.

Taoizmin kutsal metni, "Tao te-king" dir (Tao'nun fazilet kitabı); anlaşılması güç, mistik bir metindir.

Şintoizmde bildiğimiz anlamda olmasa da, "Kojiki" ve "Nihongi" (açıklamaları Engişiki) kutsal vekayinâmeler olarak saygı görür. Bu metinler, bütün Japonya'nın imparatorluk hanedânının belirli tarihlere kadar tarihçesini ihtiva eder.

Yahudiliğin kutsal kitabı "Tanah"dır. Üç bölümdür: 1) Tora, 2) Meviim, 3) Ketuvim. Tora (Arapça'da ve İslâm âleminde Tevrat), beş ki-

taptan oluşur ("esfâr-ı hamse": Pentatök). Tora, Sina'da Moşe'ye (Hz. Musa) Yahve tarafından vahyedilmiştir. İçinde "On Emir" iki yerde geçer. Neviim, Peygamberler; Ketuvim, kitaplar demektir. Şifahî gelenek olan ve Hz. Musa'ya vahyedildiği kabul edilen diğer kutsal kitap Talmud'tur. O da, kutsal kitap olarak saygı görmektedir.

Hristiyanlar, Yahudilerle ilgili bu kutsal kitabı kendi kitab-ı Mukad-deslerinin (Bible) ilk bölümüne alıp ona "Eski Ahid" derler. ikinci bölüm "Yeni Ahid"dir. Yeni Ahid'de Inciller (Markos, Matta, Luka ve Yuhanna), 21 Mektup, Resullerin İşleri ve Vahiy yer alır. Hristiyanların tasnifine göre Yeni Ahid 27, Eski Ahid ise 39 kitaptan oluşur. Eski Ahid'de bir kısım apokrif (sahte, sahîh olmayan, kanonik sayılmayan) metinler konusunda Hristiyan mezhepleri arasında ihtilaf vardır. Protestanlar, Yahudilere uyarak, bu konuda, Katolik ve Ortadokslardan farklı görüşe sahiptirler. Inciller Hz. İsa'dan sonra yazılmıştır. Yüzlerce metin arasından birbiriyle alâkalı dört tanesi seçilmiş ve Kilise onları muteber saymıştır. Bunların ilk üçüne "Sinoptik Inciller" (birbirine benzeyen) denilir. Döndüncüsü, Yuhanna ise tasavvufî bir metindir. Bu incillerin arasında da hayli farklı ifadeler vardır. Bazen birisinde bulunan ötekinde bulunmaz. Bunlar, Hz. İsa'dan sonra yazılmış metinlerdir. Matta, 86; Markos 66-75; Luka, 80-90; Yuhanna'nın 100-200 yıllarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu metinlerin ne dereceye kadar Hz. İsa'ya nisbet edilebileceğine, Incillerde onun çarmıh olayının da anlatılması misal olarak verilebilir (Tora'da Hz. Musa'nın ölümünde yer aldığı gibi).

İslâm'ın kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân, Hz. Muhammed'e 20-23 sene içinde âyet âyet, sûre sûre nazil olmuştur. Peygamber, gelen vahiyleri, kendine ait sözlerle karıştırmamış, kendisinden Kur'ân'dan başka bir şey yazılmamasını emretmiştir. O, âyet ve sûreleri vahiy kâtiplerine hem yazdırtmış, hem ezberletmiş, hem de yazılanları kontrol etmiştir. Böylece Kur'ân, Hz. Ebubekir zamanında bir araya getirilmiş, Hz. Osman zamanında ise çoğaltılmıştır. Günümüze tek nüsha olarak intikal etmiştir. Günümüzde yaşayan dinlerin kutsal kitaplarının hiçbirisi, Kur'ân hariç, peygamberi veya din kurucusunun zamanında

yazılmamış, daha sonra yazılmıştır. Bu sebeple çok sayıda nüshalar, bu nüshalar arasında tutmazlıklar, ihtilaflar, çelişkiler ortaya çıkmış, bu da dinlere intikal etmiştir. Kur'ân'ın böyle zaaf noktaları bulunmaması Islâm Dininde de kendini belli etmiştir.

f. Dinlerde Âhiret Anlayışı

Yine bir karşılaştırma konusu dinlerin âhiret inançlarıdır. İnsan ve âlemin sonu, bir yerde dinlerin en önemli mesajlarını oluşturur. Meselâ Kur'ân, "Allah'a ve ahirete inanma"yı sık sık bir arada zikreder.

İlkel kabîle dinlerinde bu konuda fazla bir şeyle karşılaşmıyoruz.

Hint dinlerinde âlem kadîm olarak kabul edilir. Onlarda ölüm ötesinde tenasuh, ruh göçü inancı vardır.

Buddizmde ruh kavramı yoksa da tenasuh vardır. Tanrı kavramında olduğu gibi, yine bu konunun ayrı bir anlatımı vardır. Buddizmde insan, bir beden-zihin birliği içinde düşünülür. Bununla beraber yine de bir "Pudgala vadin" kavramı oluşmuştur ki bu da aşağı yukarı ruhun yerine kullanılan bir deyimdir.

Hinduizmde insan Brahma'ya, Buddizmde "nirvana"ya (nibbana) ulaşıncı tenasuh'tan kurtulur. Caynizmde de tenasuh ve kurtuluş vardır. Sihizm ne kadar monoteist bir karaktere bürünmüşse de tenasuh'tan kopamamıştır. Buddizmde cennet-cehennem inançları vardır. Ancak orada devamlı kalınacağına inanmazlar. Onların kozmolojik inançlarına göre uzun zaman dilimleri devreleri vardır. Bunlara "kalpa" derler. Dört devre vardır: Âlemin sona ermesi devresi, karışıklık devresi, âlemin teşkili devresi, âlemin devamı devresi. Bir kalpa, yüzbinlerce yıl sürebilir. Kalpaların sonu da gelmez. Her kalpa'nın Buddası da, sonunda cenneti, cehennemi de vardır. Kalpa'ların sonu yoktur. İnsan için son, nirvana'ya ulaşmaktır. Âlem için bir sona inanmazlar. Hinduizmin eski şekli olan Vedizmde, Veda ilâhilerinde de görüleceği gibi, ölen kimsenin ya ateşte yakılmak suretiyle temizlenip Ateş Tanrısı Agni tarafından göklerdeki kutsal varlıkların arasına gönderildiği veya toprak dünyasında kaldığına inanılırdı. Upanişadlar devresinde (M.Ö. 8-4.

yüzyıllar arası) bu inanç değışti ve tenasuha inanılmaya başlandı. Sonraki hayat, bir "karma" tüzahürü olarak görülüyordu. Ruhlar, ya dünyevî zeminde veya bir cennet-cehennemde yeniden doğmaya mahkumdu. Ancak bu durumlar sürekli değildi. Bir ruh, zaman olur bir cehennemde (naraka) azap çeker, zaman olur bir cennette saadeti yaşayabilirdi. Bhakti kültüründe cennet, Tanrının ikâmetgâhı ve bir hürriyet yeri olarak kabul edildi. Bütün bunlara rağmen bir üst sınıftan Hindunun cenaze töreninde ölüye ve atalarına sunulan hediyeler, onları yatıştırmak gayesini, onlardan korkulduğunu, bu Vedik inançların hâlâ yaşadığını gösterir.

Parsîliğin dayandığı Zerdüşti inanca göre, ölüyü bekleyen, altında erimiş madenler bulunan, Çinvat Köprüsünü geçme imtihanı vardır. Ruh, eğer bu köprüyü geçebilirse, ameline göre iyi veya güzel sonuca ulaşır. Alemde Ohrmazd (Hürmüz) ve Ehriemen arasındaki mücadele, ölülerin diriliş, muhakemesi ve kötülerin erimiş madenlere atılmasıyla sona erecektir. Sonunda kötülük yokedilecek ve günahlarından arınmış olan günahkârlar da dahil bütün geri kalanlar, ebedîlik için, yeniden diriltilmiş olacaktır.

Konfüçyüsçülüğün bir eskatolojisi yoktur. Bir hüküm günü, kıyamet ve yeniden diriliş inancına Çin'de pek rastlanmazken, Budizm'in Çin'e girmesi sonucu bu dindeki tenasuh, özellikle zaman kategorileri gibi inançlar Taoizme geçmiştir. Bu konuda Buddist ve Taoist telkinat şöyledir: Ölür ölmez ruh, ölülerden seçilmiş 10 hâkimden oluşan bir mahkeme önüne getirilir. Onlar büyük bir tarafsızlıkla o kimsenin âkıbeti konusunda karar verirler. Buddist ve Taoist mitoloji'ye göre ruh, bu karara göre, cennet veya cehennemlerden birinde bir müddet kalır. Böylece nirvanaya (nibbana) ulaşınca kadar ruh, sayısız tenasuhlar geçirir. Çin Buddizminde Budda'dan 3000 yıl sonra Buddizmin çökeceğine, bu sırada Maitreya (Mi Lo Fo) denilen kurtarıcının gelerek, bin yıllık bir kurtuluş devresini başlatacağına, böylece bütün canlıların kurtulacağı bir hayat devresi yaşanılacağına inanılır. Maitreya, Tuşita Cennetinden inecektir.

Japonların da bir eskatolojileri yoktur. Onlar da öldükten sonra kişinin ruhunun yaşadığına inanırlardı. Buddizmin gelişiyile Çin'deki gibi inançlar ortaya çıktı.

Yahudi geleceğine göre ölüm hayatın sonu idi. Kalan şey, "Şeol" denilen yerde, kederli varlıklardan ibaretti. Öldükten sonra bir muhakeme olduğuna dair eldeki kaynaklardaki îmalar kapalıdır. Metin tarihlerindeki ihtilâf bu konuda kesin bir şey söylemeyi mümkün kılmamaktadır. Ölümden sonra hayat, mezarda ve ölümler âleminde (Şeol) geçecektir. Ölenler, ölümler âleminde, bir gölge gibi varlığını sürdürecektir. Ölmüş kimselerin ne Yahve ile, ne de diğer insanlarla bir münasebeti vardır. Eski Mısırlılarda, Ken'anîlerde hayata dönüş inançları bulunmaktadır. Zerdüştilerde ahiret inancı kuvvetli idi. Kaynaklar, Yahudiliğe ve onların kutsal kitabına yeniden dirilme inancının İran'dan geçtiğini, Daniyel Kitabının 12:2. cümlesine dayanarak ileri sürmektedirler. Yahudiler, İran'da, M.Ö. 6. Yüzyılda esir olarak 50 yıl bulunmuşlardır. Daniyel kitabı ise M.Ö. 2. yüzyıla aittir. Bu konudaki belirsizlik, kutsal metin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Yahudilikte yeniden dirilme ve ölümlerin muhakeme edilmesi inancı M.Ö. 2. yüzyılın sonlarında, bazı çevrelerde, ortaya çıkmış ve M.S. 70'lerde artık yerleşmiştir. Bu eskatoloji, münferit kaderden daha çok, İsrail'in kurtuluşu ve Yahudi olmayanların cezalandırılmasını konu edinen Apokaliptik (gelecekte haber veren) literatüre bağlıydı ve gelişiy, mevcut dünya düzenine son verecek Mesih fikrini içine almaktaydı. Eski Yahudi mezhebi olan Saddukîler, bu inancı, Tivratta bulunmadığı için, kabul etmediler. Diğerlerinin bu konudaki inançları ise ayrı bir âlemde değil, dünyada bu işleri kabul etmek tarzında idi. Yahudi dinî ve siyasî inançlarının en önemlisi Mesîh inancı oldu. Mesîh, Kral David (Hz. Davud) soyundan gelecek ve yeryüzünü kaplamış dinsizlik, ahlâksızlık, bereketsizlik, onun gelişiyile son bulacak; bereket avdet edecek, çöller cennetleşecek, insanlar düzelecek, vahşî hayvanlar evcilleşecektir. Mesîh, Mabel'di yeniden kuracak, bütün dünyaya, Yahudi olsun olmasın herkese hükmedecek. Tivrât'ı bütün milletlere öğretecektir. O, Kudüs'ü kuşatacak; Ye'cüc ve Me'cüc'ü Yahve imha edecektir.

Mesîh'in hakimiyeti dünyanın 6 bininci yılında sona erecektir. Bin yıllık bir devreden sonra insanlar diriltilecek, ceza-mükâfat göreceklerdir. Maymonides'in hazırladığı 13 maddeli inanç esaslarında (dünyanın sonunda umûmî muhakeme) ceza-mükafat, mesih, ölülerin dirilmesi de Yahudilerin mutlaka inanması gerekli hususlar arasında sayılmaktadır.

Hıristiyanlar, beklenen Mesîh'in İsa olduğuna inandıklarından dolayı eskatolojilerini buna göre belirlemişlerdir. Onlara göre, öldükten sonra dirilen ve göğe yükselen İsa Mesîh, kıyamete yakın geri dönecektir. Âlemin sonu yakındır. Filistin'de ilâhî mesîh devleti kurulacaktır. Bu ilâhî devlet, kıyametin başlangıcı olacaktır. Mesîh'in gelişini insanların kalplerinden kötülük, istek ve arzularının çıkarılışı, peygamberlerin va'dettikleri yeni kalplerin takılması gibi olaylar takip edecektir. İlâhî hâkimiyet, ansızın gerçekleşiverecektir. Ancak havarilerden itibaren bu beklenti bir türlü gerçekleşmedi. Bu, hayal kırıklığı doğurdu. Bununla beraber haftanın ilk günü, Pazar, haşır günü olarak kabul edildi. İsa'nın bir pazar günü dünyaya geri döneceği, ahiret hayatını başlatacağına inanılıyordu. İlk yüzyıllar, hep bu beklenti ile geçti. Ahiretin yakın olduğu inancı bir zühd hayatı doğurmuştu. Bütün ahiret hallerinin gerçekleşmesi İsa Mesîh'in ikinci gelişine bağlanmıştı. O, zelzeleler, harpler, kıtlıklar akabinde gökten, bulutların arasından şimşek çakar gibi ansızın geliverecekti. Onun gelmesiyle bir devre geçecek, bu devrede Mesîh hükmedecekti. Bu devre iyilerin dirilmesinden itibaren başlayacak, bitiminde de kötüler yeniden dirilecek ve genel muhakeme bunu takip edecekti. (Milenyum: bin yıllık devre inancı 5. yüzyıldan itibaren pek gözükmese de Protestanlar onu diriltmişlerdir). Hıristiyanlıkta iki muhakeme vardır: İki, ölür ölmez kişi yaptıklarından muhakeme edilir ve a'rafa gönderilir (A'raf'ı kabul etmeyen Hıristiyan grupları da vardır). O, orada ikinci muhakemeye kadar kalır. A'raf'da beşerî günahlarını itiraf etmemiş olmakdan suçlu bulunmayan ölü ruhları, affedilebilir; küçük günahlarının kefaretinin çekerler. Burada bedensiz bir durumda olmalarına rağmen bedenî azap çektikleri şeklinde kuvvetli bir kanaat hakimdir. Ancak a'rafdaki azap muvakkat, cehennemdeki farklı ve ebedîdir. Orta çağdaki Papalık Endüljans Beratları a'raftaki "zayıf ruh-

ları" affetme gâyesiyle düzenlenmişse de bu tavır, reformcuların a'rafı inkârlarına yol açmıştır. Hristiyan inanışına göre ölen kimse ilk muhakemesi sonunda a'rafda kalacak, burada onun ruhu beşerî günahlarının kefareтини ödeyecek, İsa'nın ikinci gelişinden sonra bin yıllık devrenin başında iyiler, sonunda kötüler yeniden dirilecek, daha sonra Hz. İsa'nın başkanlığında büyük genel muhakeme kurulacak ve sonunda iyiler cennete, kötüler cehenneme gidip, orada ebedî kalacaklardır.

İslâm Dininde kıyametin küçük ve büyük alâmetleri vardır. Bu alâmetlerden sonra ansızın kıyamet kopacaktır. En sonunda Yüce Allah, "mülk kimin" diye soracak ve yine bu sorunun cevabını kendi verecektir. İnsanların tek tek ölümüyle ilgili melek Azrail, kıyametle ilgili olanı İsrâfildir. Her ölen, kabir sorgulamasıyla karşılaşacak, iyi ise başında yapıları telkini işitip sorulara cevap verecek, kötü ise veremeyecektir. Kıyamet sonunda yeniden dirilme, mahşer, hesap-kitap vardır. Herkes, yaptığı zerre kadar hayrın ve şerrin karşılığını görecek. İlâhî adalet tecelli edecek, suçlar, suçlular ortaya çıkacak, organlar insanların yaptıklarına şehâdet edecektir (iki melek her insanın yaptıklarını bilip şehadet edecektir. Bunlara, "Kirâmen Kâtibîn", yazıcı melekler denir); şefaât dışında, kimsenin kimseye faydası dokunmayacaktır. Hesap-kitap sonucu bazılarının amel defteri sağından, bazılarının da solundan verilecektir. Mîzan ve kul haklarının ödenmesi sonucu kişi, eğer mü'min ise, Sırat Köprüsünü geçip Cennete gider; mü'min değilse veya günahları ağır geldiyse Cehenneme düşer. Günahkâr olan mü'min, günahı kadar Cehennem'de kalır, cezasını çeker, sonra Cennete gider (A'raf inancı farklıdır.) Cennet 8, Cehennem 7 tabakadır. Herkes amelîne göre yerleştirilir. Cennet, ne sıcak, ne de soğuk, altından ırmaklar akan, bahçeli-köşklü bir mekândır. Orada ihtiyarlık, hastalık, çalışma ve ibadet yoktur. Hem bedenî, hem de manevî zevkler ve bu arada en önemlisi rû'yet (Yüce Allah'ı görme) cennetin nimetlerindendir. Cehennemde ateş azabı (soğuk olanı da vardır) ve en kötüsü Cennettekileri görüp "keşke toprak olsaydık da..." diye hayıflanmak vardır. Cennet ve Cehennem, ebedîdir.

Dinlerde âhiretle ilgili inançlarda Hint dinleri arasında âlemi sonsuz görüp tenasuha inanmak; Çin-Japon dinlerinde ölümden sonra sadece ruhun yaşadığını kabul etmek; Zerdüş Dini, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da öldükten sonra ceza-mükâfat, Cennet-Cehenneme yer vermek bakımından benzerlikler vardır.

Hint dinlerindeki, tenasuh anlayışı bu son sıralanan dinlerde yoktur. Bu dinlerde ruh, bir bedenle sorumluk altına girmiştir. İslâm, ahirete bakış bakımından diğer iki ilâhî dinden ayrılmaktadır. Yahudilikte ayrı bir âlem, öte dünya söz konusu değildir. Her şey bu dünyadadır. Gözler, dünyaya çevrilmiştir. Hristiyanlıkta her şey âhirete göredir, âhret yakındır; bu, aşırı bir züht hayatına, ruhbanlığa, dünya nimetlerini terke yol açmıştır. İslâm'da dünya-âhret dengesi vardır. Gaybı kimse bilemez, Kıyamet de bilinmeyen beş şey arasındadır (Mugayyebât-ı Hamse). Kişi için çalışmak esastır. Dünyadan nasip de unutulmaya caktır. Dünya âhiretin tarlasıdır. İslâm'da ruhbanlık yoktur. İslâm'da âhret muhakemesini Yüce Allah yürütür. Zira "Din gününün sahibi" O'dur. Hristiyanlıkta, bu görev Hz. İsa'ya verilmiştir.

ğ. Dinler Arasında İslâm ve Farkları

Dinlerin adları, dikkat edilecek olursa o din kurucusu ve peygamberi veya dayandığı uluhiyet tarafından verilmemiş, sonradan onlara atfedilmiştir. Bunun tek istisnası "İslâm"dır. İslâm, Kur'ân-ı Kerîm'de hem yeni din, hem de dinin dayandığı "tevhid caddesi"nin genel adı olarak kullanılmıştır. Batılı müsteşrikler (Oryentalistler), önce bu din için "Muhammedanizm" kelimesini kullanırken, sonra hatalarını anlamış, "İslâm" adına almışlardır. Tekrarlarsak, dinlerin adları İslâm dışında dinin ana otoritesinin ötesindeki bir kaynaktan geldiği, genel olarak bir kabîle, millet veya kişiye bağlılığı ifade ettiği görülmektedir.

Yaşayan dinlerin kurucu veya peygamberleri ya Önyasya, ya Çin, ya da Hindistan'da yaşamışlardır. Bunlardan bazılarının getirdiği nizam sadece kendi ülkesinin sınırları içinde kalmış, bazılarınıninki de bu sınırlardan taşmış, diğer ülkelere, hatta bütün dünyaya yayılmıştır. Bu dinlerden bazıları ihtida kabul eder, bazıları da etmez. Bu şahsiyetler,

sadece bir sosyal sınıftan değil, çeşitli tabakalardan çıkmışlardır. Sadece bir devirde değil, çeşitli devirlerde yaşamışlardır. Getirdikleri nizamın devlet sistemi haline geldiğini hayatlarında pek görmemişlerdir. Bunun tek istisnası Hz. Muhammed'dir. O, aynı zamanda Yüce Allah'ın kulu ve elçisi olarak kalmış, tanrılaştırılmamıştır. İslâm'da, peygamberler için ismet (masumluk, günah işlememek), sıdk (doğruluk), tebliğ (kendisine vahyolunanı, tevhidi bildirmek), emanet (emin, güvenilir olmak) ve fetanet (zeki, uyanık olmak) gibi ortak nitelikler kabul edilir. Peygamberler arasında bir ayırım yapılmaz; ancak bazılarının bazılarından daha faziletli olduğuna inanılır. Peygamber ve din kurucuları, genel olarak ya yetim-babasız, ya da baba ocağını terketmiş kimselerdir. Hepsinde ahlâk, fazîlet, nefse hâkimiyet, takva, tebliğ, maddeden feragat esastır. Aşağı yukarı hepsinin tahsili vardır. Hz. Muhammed ümmî olmakla müstesnadır. İslâm'da Allah'ın sıfatlarının Peygamberinkiyile karıştırılmamış olması dikkatten kaçmamaktadır.

Dinlerden inanç sistemi bulunanlarında bu sistem (kredó) dinin özünde, kutsal metninde bulunmayıp sonradan belirlenmiştir. Yine İslam bu konuda istisna teşkil etmektedir. İslâm'da "âmentü", Kur'ân ve Hadîslere dayanır. Hadiste altı maddesiyle aynen geçer (İlmâm-ı Â'zamin yaptığı; sadece mevcut ibareyi birkaç kelime ilâve ederek ferdî ıkrar haline getirmekten ibarettir).

Dinlerde tanrı kavramı çok karmaşık bir görüntü arzeder. Bir dini din yapan bu çok önemli kavramın bazı dinlerde pek belirgin olmadığı, bazı dinlerde ise politeist, panteist, monist bir karakter gösterdiği görülmektedir. Monoteist olan dinlerde bile tanrı kavramının bir üçlem içinde açıklanmaya çalışılması, peygamberle tanrının birbirine karıştırılması, sıfatlar konusunda hataya düşülmesi yanında; İslâm'da melek, peygamber ve Tanrı'nın sıfatlarının birbirine karıştırılmamış olması dikkat çekmektedir. İslâm'da Tanrı kavramı sade, açık ve herkesin anlayabileceği makul bir anlatıma kavuşmuştur.

Kutsal metin, bir dinin geleceğinin ve değerinin garantisidir. Belirtilen dinlerin kutsal kitapları (Japonlarınkine kutsal vekayiname denile-

bilir), hem çok hacimli veya nüshalı, hem de sayıca çoktur. Ancak kutsal metinlerle ilgili vahiy inancı, hemen hemen bütün yaşayan dinlerde yaygındır. Bununla beraber bu husus biraz da vahiyden ne anlaşıldığına, diğer bir anlatımla vahyin nasıl anlaşıldığına bağlıdır. Meselâ İslâm'da vahiy sadece Peygamberle ilgili bir konu iken, Hristiyanlar İncil yazarlarına da, hattâ Katolikler Paya'ya da vahiy geldiğine inanırlar. Günümüzde mevcut kutsal metinler arasında çok nüshası bulunmayan, yani elimizde tek nüshası olan kitap, Kur'ân'dır. Kur'ân'ın hacmi, dikkat çekecek kadar matluba uygundur. Kur'ân en iyi korunmuş; aslı üzere günümüze intikal etmiş tek kutsal kitaptır. Kur'ân'ın muhtevasıyla diğer kutsal kitapları karşılaştırılırsa, bazı benzer noktalar yanında, farklı noktalar da açıkça görülür. Kur'ân, akla ve bilime daha çok yer verir.

Dinlerde âhiret inançları Uzak doğuya, Hindistan'a ve Önyasya'ya göre farklı görüntüler arzeder. Çin ve Japonya'da öldükten sonra ruhun varlığını sürdürmesiyle sınırlı inancı, Buddizmin getirdiği tenasuh ve kozmoloji genişletti ve böylece bir mahallî eskatoloji oluştu. Diğer evrensel dinler de, kendi âhiret inançlarını gittikleri yerlere taşıdılar. Bu durumda iki önemli eskatolojik odak göze çarpmaktadır: 1) Hint "âlem kadîm, ruh dâim" inancı ki karma ve tenasuh bu inancın iki önemli karakteristiğidir. 2) Önyasya ilâhî dinlerinin eskatolojisi: Önyasya dinlerinde dünya-ahiret dengesi, Yahudiliğin ilkine, Hristiyanlığın da ikincisine talip olmasıyla tek standartlı kalmıştır. İslâm bu iki kefeği dengede tutmakla kalmamış, suç ve bedeni ferdî kılarak, diğer iki evrensel din, Hristiyanlık ve Buddizmden ayrılmıştır.

B. DİNLERDE İBADET VE MABED KONUSUNDA BİR KARŞILAŞTIRMA

Her dinde, inançtan sonra ibâdet gelmekte ve o dinin inanç esaslarına uygun olarak yerine getirilmektedir. İbadetlerin yerine getirilme arzusu, ibadetlerin yapılabileceği bir yeri ortaya çıkarmıştır. Yaşayan dinlerin bazısında ibadet yeri bulunmamakta, bazısında bazı ibadetler mabede bağlı kılınmakta, bazısında bir mabedde yapılan iba-

det ferdî yapılandan üstün görülmekte ve cemaatle yapılması teşvik edilmektedir.

Dinin temel unsurlarından olan ibadet; Hristiyan ilâhiyatçı Saint - Augustin'e göre, "Tanrı'ya doğru sevgi dolu bir gayret"; Saint Jean Damascen'e göre "Ruhun Tanrı'ya doğru yükselmesi" veya "Tanrıdan uygun olan şeylerin istenmesi'dir (1).

Kur'ân-ı Kerîm'de, insanın Allah'a karşı kulluk görevini yerine getirmesi de (2), müşriklerin putlara tapınması, dua etmesi de ibadet olarak belirtilmektedir (3). Zâriyât Suresinin 56'ıncı Ayeti'nde Allah; "Ben, Cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler (kulluk etsinler) diye yarattım"; Hac Suresinin 67'inci Ayetinde de, "Her millete takip edebilecekleri bir ibadet yolu kıldık" buyurmaktadır. İbadette iki husus vardır: 1- Allah'a tapınma, ibadet, itaat ve saygı arzusu, 2- Allah'ın iyilik, lütuf ve nimetlerini isteme ve bu nimetlere şükretme arzusu. Zaten A.H. Akseki de, ibadeti, "Allah'a saygı ve ta'zim göstermektir" (4) şeklinde tarif etmektedir.

Genel olarak ibadet, şöyle tarif edilebilir: Kulun inandığı ve bağlandığı Yüce Varlığa, Allah'a karşı kulluk borcunu yerine getirmesi; samimî olarak O'ndan yardım talep etmek için kurmaya çalıştığı manevî bir irtibat halidir.

Tarihî eserler ve arkeolojik kazılar, her dönemde kulun kul olduğunu idrak edip Allah'a karşı kulluk borcunu yerine getirmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Geçmişte olduğu gibi bu gün de insan, aynı görevleri yerine getirme gayreti içinde bulunmaktadır. İnsanoğlu, varolduğundan bu tarafa, bazı dinlere ve bunlara bağlı olarak da Tanrı veya Tanrılara, Yüce Varlığa inanagelmıştır. İnanmakla da kalmamış, yaratılışının bir gereği olarak, inandıklarına uygun olarak bazı davranışları ile de bunu göstermeye ve kul olduğunu isbatlamaya çalışmıştır. Çünkü insan her ne kadar yeryüzünün halifesi kılınmışsa da, ihtiyaç, sığınma ve yardım dileme duygusu içinde yaratılmıştır. Bu eksikliğini, zayıflığını farkedenden insan; eksikliğini tamamlamak, hamlıktan tamlığa ulaşmak istemiştir. Bundan dolayı insan, daha kuvvetliye, daha

mükemmele, Yüce Varlığa, yani Allah'a bağlanmak ve teslim olmak ihtiyacını kavramıştır.

Bütün dinlerde dikkati çeken husus; inanılan, bağlanılan "Yüce Varlık" ile insanlar arasında manevî yaklaşmayı sağlayan çeşitli ibadet şekillerinin bulunmasıdır.

Dünyadaki insanların büyük çoğunluğu, her hangi bir dinin mensubudur ve mensubu bulundukları dinin hükümlerini yerine getirme gayretindedir. Bu dinlerdeki ibadetler şekil, kemiyet ve keyfiyet bakımından farklı olsa da gâye ve anlam bakımından birbirine yakındır. Dinler Tarihi alanında yapılan son araştırmalar, ilkel kabilesinden gelişmişine kadar bütün toplumlarda ve dinlerde bir ilk dinin, tevhid dininin kalıntıları olarak değerlendirmekte; yaşayan dinlerdeki inanç ve ibadetlerdeki anlam yakınlıklarını buna bağlamaktadır.

İlmî araştırmaların varmış olduğu bu netice, Kur'ân-ı Kerim'in, İslâm'ın, 1400 sene önce tebliğ ettiği hakikatleri teyid etmektedir. Çünkü İslâm'a göre insanlığın ilk dini, "tevhid" dinidir. İlk insan ile din başlamıştır. Sonra insanlar çoğaldıkça, zaman zaman, yer yer doğru yoldan uzaklaşmış, Allah'tan başka şeylere de tapmaya başlamış; bunun üzerine Allah, elçiler göndererek onları uyarmış, "Hak Din"e, "Hak Yol"a davet etmiştir. Böylece Hak Din, Allah'ın gönderdiği peygamberler ve kitaplar ile akıl ve irade sahibi insanlara bildirilmiştir. Tевhidden ve Hak Yoldan ayrılımlar, çok çeşitli tanrılara yönelmeler daha sonra olmuş ve dolayısıyla de çeşitli dinler ortaya çıkmıştır.

Allah; insanlara doğru ve eğri yolu gösterdiğini (5), şeytandan kaçınıp Allah'a kulluk etmelerini elçileri vasıtasıyla tebliğ ettiğini (6), elçi göndermedikçe azap etmeyeceğini (7); açıkca anlatabilmeleri için her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdiğini (8) bildirmektedir. Yine ilk dinin Tевhid dini olduğunu, Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin aynı esasları tebliğ ve telkin ettiklerini, bunların İslâm çizgisi üzerinde ceryan ettiğini; son din olan İslâm'ın, ilk "İslâm Dini" geleneğinin tekâmül etmiş şekli bulunduğunu (9); İslâm ile din müessesesinin ikmâl edildiğini, Allah'ın insanlara olan nimetinin tamam-

landığını (10); Allah katında dinin Islâm olduğunu (11), fakat insanların çoğunun bunu bilmediklerini (12) Kur'an açıklamaktadır.

İbadeti ele alırken, Islâm'da ibadetle namaz, dua, oruç, zekât ve haccın kastedildiğini göz önünde bulundurarak, diğer dinlerde de bunları aramayı uygun bulduk. Bu çerçeveyi tesbit ettikten sonra bir nevi fenomenoloji yapmaya, fenomenolojik bir yaklaşımla meseleye bakmaya; yaşayan dinlerden bir kısmını ele alarak mevcut ibadet tarzları üzerinde kısaca durmaya çalıştık. Ancak, her dini kendi mantığı içinde değerlendirmek gerektiğini hatırlatarak, Islâmdaki ibadet şekillerini ve diğer dinlerde bunlara yakın olanları ortaya koymaya gayret ettik.

1. DİNLERDE İBADET

a) Namaz, Dua:

Namaz, Kur'ân'da "Salât" kelimesi ile ifade edilmektedir. Arapça "salât", kelime olarak; namaz, dua, niyaz, rahmet, mağfiret, istiğfar gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime anlamı yanında "salat"; Hicretten iki yıl kadar önce, Hz. Muhammed'in Mirac Mucizesi ile Müslümanlara günde beş vakit farz kılınan, belli bir disiplin içinde, kıyam, kıraat, ruku ve secde ile yerine getirilen özel bir ibâdet tarzını ifade etmektedir.

Salât kelimesi dua anlamına da gemektedir. Mecburî olanı namaz yanında duada serbestlik vardır. Dua, belirli bir şarta bağlı değildir. Islâm dışındaki dinlerde, dua, yakarma, tevbe şeklinde kulun inandığı tanrıya karşı görevlerini yerine getirdiği bazı davranışlar bulunmaktadır.

Islâm'daki Namaz; vaktin girmesiyle farz olur; ön hazırlık yapıldıktan sonra niyet ile başlar ve belirli bir disiplin içerisinde şartlarının yerine getirilmesiyle ifâ edilir.

Islâm'a mahsus olan namaz, aklın ve kalbin katıldığı bir ameldir. Bu namaz, beden için kıyâm, rüku, secde; dil için dua ve tesbih; akıl için düşünme ve anlama; kalp için huşu' ve manevî bir lezzettir.

Allah, namazın şuurlu olarak ve huşu içinde kılınmasını emretmiş (13), böyle kılınan namazın "hayâsızlıktan ve fenalıktan alıkoyduğunu"

(14) belirtmiştir. Kur'ân, bu özellikleriyle namazın önceki ümmetlere, Hz. İbrahim'e ve soyundan gelenlere (15), Hz. Meryem'e (16) ve Hz. İsa'ya zekâtla birlikte emredildiğini haber vermektedir (17). Beş vakit namaz farz kılınmadan önce Hz. Muhammed'in, sabah ve yatsı olmak üzere, günde iki vakit namaz kıldığı da bilinmektedir.

Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Muhammed'in risâletinden ve namazın farz kılınmasından önce, kendilerine namaz farz kılınan milletlerin sonraki nesillerinin namazı bıraktıklarını, şehvetlerine uyduklarını (18); mü'minleri Mescid-i Harâm'a girmekten alıkoyan müşriklerin "Kâbe'deki namazlarının ısıklık çalmak ve el çırpımdan başka birşey olmadığını" (19) ortaya koymakta ve Müslümanlara şu ihtarı yapmaktadır: "Allah'a dönüp itaat edin. O'ndan korkun. Namazı dosdoğru kılın ve sakın müşriklerden olmayın" (20).

Bugün mensubu olan dinlerde ibadet, belirli yerlerde konuşma, dua, yakarma şeklinde ferdî veya cemaat halinde sesli veya sessiz olarak yerine getirilmektedir. Aşağıda bu dinlerin bazılarında ibadet (namaz, dua, âyîn) ele alınacaktır:

aa. Yahudilikte İbâdet (Âyîn, Dua):

Yahudilikte namazın emredilmesi, hükümleri ve durumunda bir açıklık yoktur. Bunun için bütün yüzyıllar boyunca kılınagelen namaz konusunda tek ve açık bir şekilden bahsetmek, tarih boyunca kıldıkları namaz şudur diyebilmek zordur. Yahudi Kutsal Kitabı'nda namazı emreden açık bir hüküm bulunmamakla beraber, namaz ve dua Allah'a yaklaşma vesilesi kabul edilmiştir. Dua ve ibâdet anlamına gelen İbranice "Tephillah" kelimesi, Yahudilerdeki namaza ve ondan kasdedilen anlama gelmektedir.

Yahudi Kutsal Kitabı'nıda (Tanah) geleneksel ibadetler, hemen hemen kurbanlara hasredilmektedir. Kurbanlar ile ibadet arasında bir bağ bulunmaktadır. Kurban, ibâdetin esasını teşkil etmektedir. Mecburî ibadet, Tanah'ta, Mabel'de gerçekleştirilen âyinler çerçevesinde mezmurlar şeklindedir. Mabel'de bağlı olmayan ibadet merasimi, Babil Sürgünü'nden sonra ortaya çıkmıştır.

Mabed döneminde dindâr Yahudiler, ferdî ve cemaat halinde namazı sabah, öğle ve akşam olmak üzere üç vakitte yerine getirmişlerdir. Bugün de Yahudilerde sabah, öğle ve akşam yapılmakta olan günlük; Cumartesi (Şabat) Sinagog'ta yapılmakta olan haftalık; yalnız Kipur gününde yapılmakta olan yıllık ibâdet, âyin, dua bulunmaktadır.

Sabah duası (tefillat sahit), günlük işler başlamadan önce; öğleden sonraki dua (tefillat minhah), günün yarısı geçtikten sonra; akşam duası (tefillat arvit), resmî bir dua olarak, güneş battıktan sonra yapılmaktadır. Bu günlük üç duaya, ilâve bir kurbanın sunulduğu "mus-saf" duası da dahil edilmektedir. Sabah duasında, diğer vakitlerden farklı olarak, dua atkısı (tallit) örtülmemekte; sol pazıya ve alına muska şeklinde "Dua Kayışı" takılmaktadır.

Yahudilikte ibâdet ferdî ve cemaat hâlinde yapılır. Ferdî ibâdet evlerde; cemaatle ibâdet sinagog'da (havra) 12 yaşını bir ay geçmiş en az on kişinin bulunması ile yerine getirilir. İbadette kadınlarla erkeklerin ayrı olması gerekir ve kadınlar sadece başları örtülü olarak dışarıdan ibadeti seyredebilir. Önemli an, Tevrat rulolarının bohçalar içerisinden çıkarılması ve haham tarafından okunmasıdır. Tevrat okunurken başın bir takke ile örtülmesi şarttır. Cemaat sesli bir şekilde, Tevrat parçalarını okur.

Yahudiler, Allah'ın huzuruna çıkmak için lüzumlu hazırlıkları yapmakla emrolunduklarından, dua ayininden önce hazırlık yapar, vücutlarının bazı kısımlarını yıkarlar. (Yahudilikte takdis edilmiş suya el daldırmak veya bileğe kadar el yıkamak abdest almak sayılır). Yom Kipur'da bütün vücut yıkanır. Toprağa el sürerek teyemmüm de vardır. Özel âyin elbiseleri giyilir. Dua sırasında Kudûs'e dönülür; buna "Mis-rah" (Doğu yönü) denilir. Bu dua şeklinde olan namaz, alçak bir yerde, ayaklar bitişik olarak ve ayakta olur.

Ayaklar bitişik, eller uzatılmış, baş öne eğilmiş, gönül Allah'a bağlanmış olarak dua edilir. Bundan dolayı buna "Amidah" (İbranîce, ayakta durma) denilir. Dua eden, şükür ve ta'zim esnasında rûkû'ya

varır ve "besmele" çekerek kalkar. "Amidah" duasından sonra üç adım geri giderek sağa sola eğilir (Yahudilerin coğrafî dağılımlarına göre farklı âyin ve törenleri olmuştur).

Duaları arasında bazı Aramîce eski dualar bulunmasına rağmen, Yahudi ibâdet dili İbranîcedir. Mişna, diğer dillerde dua edilmesini kabul etmektedir. Hellenik diasporada dualar Grekçe yapılmıştır. XIX. yüzyıldan sonra, konuşma dilinde ve dualarda İbranîceye sadık kalınmıştır.

Yahudilikte ibadet (âyin), İslâm'da cami'de huşu ve belirli bir disiplin içinde yapılan ibadete benzemez. Yahudi ibadetinde bir düzen ve disiplin yoktur. Cemaat Sinagog'da dolaşır, birbiriyle konuşur. Okunanları dinleyenler azdır. Onlara göre sinagog, bir mabedden daha çok bir toplantı yeridir.

ab. Hristiyanlıkta Âyın (Namaz, Dua):

Hristiyanlıkta ibâdet iki esasa dayanmaktadır:

1. Hz. İsa'nın ibadet ibadet (âyin, dua) konusundaki telkini, 2-Hz. İsa'nın yaşayan ibâdeti (âyin, dua).

Hristiyan Kutsal Kitab'ında İsa tarafından tavsiye edilmiş dinî bir uygulama bulunmaz. Ancak orada, kalben dua edilmesi yer almaktadır.

Dua konusunda da Hz. İsa'nın telkinleri menfî ve müsbet olmak üzere iki şekildedir. Hz. İsa; putperestler, Ferisiler gibi ibâdet etmemek (21); onu odaya kapanarak ve gizlilik içinde yapmak gerektiğini (22) telkin etmiştir. İsa'nın ibâdet ettiği, namaz kıldığı ve geceyi ibadetle geçirdikten sonra havarilerini seçtiği (23) tartışılan konulardır.

Hristiyanlıkta dua, âyin, 325 İznik Konsili'nde kabul ve tesbit edilmiştir. Vatikan, İznik Konsili'nde kabul edilen dua (namaz) konusunda zaman zaman değişiklik yaparak Katolik Hristiyanlara bildirmiştir. İleri gelen kiliseler de , daha sonra ortaya çıkan protestanlar da kendilerine göre değişiklikler yapmışlardır.

Hristiyanlıkta mevcut ibadet (âyin) şu özellikleri ihtiva etmektedir:

1- Tanrı, İbadetin tek kaynağıdır (Tanrıya yönelmek, vaftiz olmak).

2- İbadetin gayesi, Tanrı'da birleşmektir (Ekmek-Şarap âyini, kurban yolu ile).

3- İbadet nitelik bakımından hayatı değiştirici olacaktır (Ruh, yeni dünyaya yönelmeli, gözler de o dünyaya çevrilmelidir).

4- Tanrı'nın iradesinde birleşme, ancak Kutsal Ruh'un öncülüğünde gerçekleştirilebilecektir (Kurtuluş, Kutsal Ruh'un öncülüğünde olabilecektir).

Bu dört husus, Hristiyanların kurtuluşlarının temel dört noktasıdır. İbadet; Tanrı'nın Hristiyanlara bir sırrıdır. Bu sır, Tanrı'ya varmak ve onu tanımaktır. Tanrıya varmanın ve O'nu tanımanın yolu da duadır. Dua İsa merkez olmak üzere, Tanrı (Peder) ve Kutsal Ruh etrafında dönmektedir.

Bugün Hristiyanlıkta, özel âyin vardır ve buna Katolik Kilisede "Messe" (Mass) denilmektedir. Âyin, kiliselerde cemaatle ve papaz nezaretinde yapılmaktadır. Bu âyinler; günlük, haftalık ve yıllıktır. Kiliseler arasında uygulamada bazı farklılıklar bulunsa da, genelde öz aynı sayılmaktadır.

Günlük ibadet (âyin): Sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa yapılmaktadır. Kilise, toplu halde yapılan ibadeti ferdî yapılandan üstün görmüştür. Bunun için, mecburî olmasa da ibâdet, sabah ve akşam, kilisede, papaz nezaretinde yapılmaktadır. Zamanı, iklime ve hayat şartlarına göre ayarlanmaktadır.

Haftalık İbâdet (âyin): Pazar günleri sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakittir ve kilisede yapılmaktadır. Pazar günü yapılan âyinin (Messe) özel bir yeri ve önemi vardır.

Yıllık İbâdet (âyin): Noel, Paskalya ve Haç Yortusu'dur.

Kiliselerde yapılan âyin; rahiple cemaat arasında konuşma; tevbe, günahların bağışlanması için dua ve Kitab-ı Mukaddes'ten parçalar okuma şeklindedir. Kutsal kitap okunurken ayağa kalkılır. Pazar ayininde (Messe), diğer günlerdekinden farklı olarak, duruma göre, bir vaaz ve inanç tazeleme vardır. Hz. İsa'nın sıfatları sayılırken, cemaat (isteyen) diz çökmektedir. Mess âyininde, ayrıca, oturma ve ayakta durma da bulunmaktadır. Fakat cemaatin buna uyma mecburiyeti yoktur. Âyin; "Ekmek-Şarap" dağıtılarak ve dua edilerek bitirilmektedir.

ac. Hinduizmde İbadet (dua):

Hinduizmde ibâdet, inandırıcı ve tutarlı sözler vasıtasıyla haberleşmedir. Bu haberleşme, büyülü sözler söyleme, dilekte bulunma, ya-karma, tavassut, övgü ve bilhassa tapınma şeklinde icra edilmektedir.

Hinduizmde ibadet her yerde yapılabilirdir. Mabed vardır, fakat cemaatle ibâdet yoktur. İbadet, ferdîdir. İbadetin belirli bir şekli yoktur. Tanrı'nın her yerdeki ibadeti gördüğüne inanılmaktadır. Bundan dolayı, ibâdet, her yerde, her zaman ve her şekilde yapılabilir. Bu Hintli, kendisi ile tapındığı tanrı arasında zihninin odaklaştıracağı bir vasita aramaktadır. Bundan dolayı çok sayıda tanrı tasvirleri bulunmaktadır.

Hinduizm'e mensup olan biri, sabah şafaktan önce kalkar, evde veya nehir kıyısında, yapacağı sabah ibadetine hazırlanır; tanrısının adını zikreder ve yıkanır. Yüzünü doğuya dönerek oturur. Vücuduna su sepeler. Nefesini kontrol eder. Tanrısının putuna yakarır. Öğle ve akşam yaptıklarını tekrarlar. Evlerde, genellikle, tapınılan puta tahsis edilen bir oda veya köşe bulunur. Onun önünde tefekküre dalar. Hintli, tanrısını evindeki bir misafir olarak kabul eder, ona hoşgeldin der. Tanrısının putunun ayaklarını yıkar, güzel kokulu bir ağaç ve pirinç takdim eder. Puta ipten gerdanlıklar takılır, alnına koku sürülür, tütsü verilir, fener yakılarak etrafında dolandırılır. Önüne yemek, meyve konulur, çiçek sunulur. Sonunda vedâ edilir.

Mabedlerde yapılan ibadetler, evdekinin biraz gelişmiş şeklidir. Brahmanlar gecenin sekizinci saatinde kutsal kitap okuyarak putu uyandırır. Boru çalınarak dışarıdakilere ibadetin başladığı bildirilir. Put yıkanır, yağlanır, elbise giydirilir. Önünde ışıklar yakılır; çiçek ve yemek sunulur. Put, gündüz istirahat, gece uykuya bırakılır. Put, bayram ve özel günlerde bir kral gibi gezmeye çıkarılır; arabalarla çekilerek ırmaklara götürülür ve törenle yıkanır.

Hinduizmde ibadette kurban önemli yer tutar. Tanrılara sunulan her türlü takdime "kurban" olarak kabul edilir. Tanrının öfkesini gidermek için özel hediyeler de "kurban" olarak sunulur.

Hinduizmde ibadet eden kimse, özellikle dinine bağlı olan, tapınmaya başlamadan önce büyük bir hazırlık yapar: yıkanır, temizlenir, yiyeceklerini sınırlar, nefsini frenlemeye çalışır. Sükunet içinde kutsal sözleri durmadan tekrarlar. Kutsal kitapları okumak da ferdî ibadettir. Yapılması gereken ibadetler, ferdin evinde yapılacak cinstendir. Kişi bunları sabah, kuşluk ve akşam olmak üzere günde üç vakitte yapar.

Ölüler yakılır, külleri Ganj nehrine dökülür. Yakılamayanlar Ganj'a bırakılır.

ad. Buddizm'de İbadet (dua)

Buddizm'de "Yüce Varlığa" karşı belirli bir ibâdet ve dua söz konusu değildir. Budda tanrılaştırılmış ve ibâdet ona yöneltilmiştir. Budda'ya dua edilmekte ve ondan bazı şeyler istenmektedir. Bir Budist, tapınağa (Pagoda) girdiğinde, Buda'nın heykeline ta'zimde bulunmaktadır. Budda'nın putuna çiçek, tutsü, meyve, sebze sunulmakta ve tefekküre dalmakla ibadet yerine getirilmektedir. Buddist'in evinde Budda'nın heykeli bulunmaktadır.

Buddizm'de tek ibadet; rapihlerin ayda iki defa, aybaşı ve ayın ondördüncü günlerindeki "Oruç günü" bir araya gelip yaptıkları "alenî ve resmî itiraf"dır.

Budist için üç şey önemlidir: Budda'nın heykeli, Budda'nın hatıraları ve Budda'nın altında ilhama kavuştuğu Bodhi Ağacı.

.ae. Caynizm'de İbadet:

Caynistlerin idaresi rahip ve rahibelerin elindedir. Önceleri gezici zahitler olarak yaşayan rahipler, daha sonra manastırlara yerleşmişlerdir. Rahip ve rahibeler kutsal yazıları okuyarak, ruh ve bedenlerini terbiye ederek vakit geçirirler. Halk da, bunlar gibi günlük belirli ibadetleri yerine getirir; Tirtankaralar ile ilgili ilâhiler söyler, tefekküre dalar ve tövbede bulunur; belirli hareketleri uygular; hiç bir canlıyı incitmemeye gayret eder. Onlar, "Ahimsa Prensibi"ni sıkı bir şekilde yerine getirir, nebatî besinlerle beslenirler. Caynistler, mabetlerinde bulunan heykelleri takdis eder; önlerinde ilâhiler söyler, meyve ve sebze sunarlar. Putların önlerine lamba, tütsü koyar; yıkar, yağlar ve çiçeklerle süslerler.

af. Sihizm'de İbadet:

Tek tanrıya inanan Sihlerin ibadetleri basit ve sadedir. Dinî ve içtimâî faaliyetlerinin merkezi Amritsar Altın Mabedi'dir. Altın Mabetin havuzunda ibâdet kastiyle yıkanılır.

Âyin ve ibadetleri basit bir duadan, bir nevi abdest almaktan (yıkınmak) ve Amritsar'a "hac" için gitmekten ibarettir. Dindar bir sihin gölük ibadeti, üç dinî hüküm altında toplanır: 1-Adi Grant'tan ve Gru Nanak'a ait pasajlardan ezber okumak, 2- Ailevî bir vecibe olarak, her sabah toplanıp, Adi Grant'tan herhangi bir yer okumak, 3- Mabede (gurdwara) ibadet için gitmek.

ag. Şintoizm'de İbadet (dua):

Şintoizm'de ibadet, tapınak veya evde yapılmaktadır. İbadet, dua ve kurbanlardan (bilhassa yemek kurbanları) ibarettir.

Tanrılara ibadet; dua etmek, pirinç ve pirinç şarabı sunmakla yerine getirilir. İbadet için tapınağa girecek bir Şintoistin, ağzını su ile çalkalamış ve özel âyin temizliğini yapmış olması gerekir. Bazı özel durumlarda bir nevi "gusül" de yapılır. Özel tören temizliğini yaptıktan

sonra tapınağa giren, dua salonu önüne gelip sunacağını sunduktan sonra, el çırparak tanrının dikkatini çeker ve dua etmeye başlar.

ah. İslâmdaki Namazın Diğer Dinlerdekilere Göre Değerlendirilmesi:

Namaz; ergenlik çağına gelmiş akıllı her kadın ve erkek üzerine farz olan bedenî bir ibâdettir. Tek başına da cemaatle de, kılınmaktadır. Günlük namaz dışında, haftada bir kılınan Cuma Namazı, yılda iki defa kılınan Bayram namaz ve vakte bağlı olmayan Cenaze Namazı vardır.

Namaz dinin direği, mü'min'in miracıdır. Namazın içinde İslâm'ın şartlarını teşkil eden diğer esaslar da bulunmaktadır. Namaz kılan bir şey yiyip içmediği için, namazda bir çeşit "Oruç"; namazda, Tahiyat-Duası'nda şehadet kelimesi yer aldığından "Kelime-i Şehadet"; namaz kılan Ka'be'ye yöneldiği için namaz içinde sembolik bir "hac"; namaz kılan maddî gelirini bir tarafa bırakıp namaza vakit ayırdığı için namazda bir çeşit "Zekât" da vardır. Bunun için namaz; vakit vakit kılınan ve kulun Yüce Allah'ın divanına durarak O'nun rızasını aradığını isbat ettiği bir ibadettir.

Hiçbir dindeki ibadette namazın 12 farzının tamamı bulunmaz. Ancak bunlardan biri veya birkaçı bulunabilir. Vakıt kavramı, hiç bir dinde İslâm'daki kadar belirli ve disiplinli değildir. Çünkü Allah, vakitleri belli bir farz olarak namazı bildirmiştir (Bkz. Nisa, 103). Hiçbir dinde niyet, İslâm'daki kadar ibadetin ana rüknü olmamıştır. İslâm'da ibadet şuuru, niyetle başlar. Yine hiçbir dinde ibadetten önce İslâm'daki hadesten ve necasetten temizlenme kadar titiz bir hazırlık göze çarpmaz.

Namazın dışındaki farzlar, namaz süresince devam eden farzlardır. Namazın içindeki farzlar ise, intikalî farzlardır; biri diğerini takip eder. Böylece namazda hem ayakta durma, hem de oturma; hem rükû, hem de secde bulunur. Öte yandan namazda, okuma da, yer yer sessizlik de vardır. Bütün bunlar, niyeti takip eden başlangıç tekbi-riyle başlar.

Namazda kul Rabbinin huzurunda olduğunun şuurundadır. Bu şuur, onun kalbini ve fiillerini nurlandırır.

Bütün bu özellikleriyle, İslâmdaki namaz, diğer dinlerle mukayese kabul etmez ve İslâm'a has bir ibâdetir.

b. Oruç:

Kur'ân'da, Allah, şöyle buyunmaktadır: "Ey İnananlar! Sizden öncekilere olduğu gibi Oruç size de farz kılındı. Olur ki sakınırsınız" (Bakara 183).

Aklı selim tarafından açık olarak görülen faydaları ile fıtrata uygun düştüğü için olacak ki Allah, kullarına rahmet, ihsan, siper ve kalkan olarak orucu her millete farz kılmıştır.

Tarihte bilinen hemen hemen bütün dinlerde oruç var olmuş ve mensuplarından da tutmaları istenmiştir. Bugün de mevcut dinlerin çoğunda oruç veya perhiz şeklinde bir ibâdet yer almaktadır.

ba. Yahudilikte Oruç:

Yahudilik, Hz. Musa tarafından emredilmiş "kefare"t" orucunu benimser. Yahudiler, belirli ve alışılmış birçok bayramdan, özellikle Yom Kippur'dan önce oruç tutar. "Keffaret" orucu tutulması mecburî olan oruçtur.

Bunun yanında Yahudi takviminde belirtilmiş oruç günleri de vardır. Meselâ, Babil esaretinde çekilen ızdırapları hatırlatan (Temmuz, Ağustos, Tishril, Tebet aylarına rastlayan) oruçlar bu çeşittendir. Bazı Talmud yorumcuları, Yahudiler başka devletlerin hâkimiyetleri altında yaşarken bu oruçların mecburî, bunun dışında mecburî olmadığı kanaatinde idirler. Yahudilerin maruz kaldıkları diğer felâketleri hatırlatmak için tutulan oruç günleri zamanla ötekilere ilâve edilmiş, fakat çoğunluk tarafından ilgi görmediği için mecburî sayılmamıştır. Bazı küçük değişikliklerle bu çeşit oruç sayısı 25 güne ulaşmıştır.

Yahudilerin ikâmet ettikleri çeşitli ülkelere göre değişen mahallî oruçları da vardır. Bu oruçlar, Yahudilerin o ülkelerde çektikleri

ızdırapları sembolize etmektedir. Diğer taraftan aynı amaçla bazı Yahudi zümrelerince tutulan oruçlar da vardır. Bunlar sadece, matem için değil, bazı kişilerin yaşadıkları müstesna günler içindir. Bazı Yahudi zümreleri arasında sene başında oruç tutma geleneği yaygındır. Bunlardan başka halka ağır gelen kanun ve emirleri protesto etmek veya ülkede yağmur yağmayıp kıtlık başgösterdiğinde yalvarmak gayesiyle hahamlar tarafından konulan ve tutulması emredilen oruçlar da vardır.

Yahudi tarihinde öteden beri yaygın olan oruç çeşitlerinden biri de bazı şahısların tuttuğu oruçtur. Bu oruç ferdidir; günahları affettirmek veya bir musibet anında Allah'ın rahmetini celbetmek gayesini taşımaktadır. Ancak bu oruçta, bu konuda, bilgili ve söz sahibi olma şartı vardır. Korkulu rüya gören kimsenin de arkasından hemen oruç tutması gerekmektedir.

Yahudilerde oruç, şafağın sökmesinden ilk yıldızın doğmasına kadar devam eder. Keffaret günü orucu ile Ağustosun 9'una rastlayan oruçlar bir akşamdan ötekine kadar devam eder. Mutad oruçlar için konulmuş ayrı bir hüküm ve gelenek yoktur. Yahudilerin, Kutsal Kitaplarında oruç, nefislerin alçaltılması, ona azab edilmesi ve oruçlunun hiç bir iş yapmaması olarak belirtilir (Bkz. Levililer, XVI/29-31; XXIV/26-28; Sayılar, XXIX/7).

Ağustosun ilk 9 günü ile 17 Temmuz ve 10 Ağustos arasındaki bazı günler yalnız et yeme ve içki içme yasağını taşıyan kısmî oruç günleridir. Ayrıca, "Beyt Ha-Kineset"te (Mabed'de-Sinagog-Havra) Tevrat yere düşerse haham (Rav) alır. O kimse ve orada bulunanlar (bütün cemaat) 30 gün oruç tutmaya mecbur olur. Buna Cumhur (cemaat) orucu (Taanit Tsibur) denir. Taanit, nefse eza etmek demektir. Yalnız cemaat reisi (rav), taanit orucu (topluluk orucu) koyabilir.

Yahudiler ve Hicazdaki Arapların birçoğunun tutageldikleri "Aşure Orucu" vardı. Hz. Muhammed Medine'ye geldiğinde Yahudilerin Aşure Orucunu tuttuklarını gördü. Bunun üzerine "Bu nedir?" diye sordu. "Bu hayırlı bir gündür; Allah'ın Benî İsrail'i (İsrailoğullarını) düşmanlarından kurtadığı gündür. Hz. Musa da bu günde oruç

tutmuştur" dediler. Hz. Muhammed, "Ben, Musa'ya sizden daha yakın ve lâıyığım" buyurdu; o günün orucunu tuttu ve tutulmasını da emretti. Ramazan Orucu farz kılınınca bu orucun üç gün olarak (birgün önce ve bir gün sonra olmak üzere) tutulmasını tavsiye etti.

bb. Hıristiyanlıkta Oruç:

Hıristiyanlıkta oruç, tarihî gelişimi içinde çeşitli değişikliklere uğramıştır. Hz. İsa, peygamberliğinden önce 40 gün oruç tutmuş ve bunun dışında Yahudilikteki "Keffaret" orucunu da yerine getirmiştir. İsa döneminde ve Hıristiyanlığın ilk yıllarında oruç çok takdir edilen bir ibadet şeklidir.

Kur'ân, önceki milletlere de orucun farz kılındığını belirtmektedir. Ancak, bu orucun mahiyeti ve şartları hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Hz. İsa'nın oruç konusunda hükümler koymadığı, geride bazı prensipler bıraktığı ve bu konuda kiliseye serbestiyet tanıdığı belirtilmektedir. Bununla beraber Tertullien, "Oruç Üzerine" başlıklı eserinde havarilerden kalma mecburî bir oruçtan bahsetmektedir.

Bugün Hıristiyanlıkta iki çeşit oruç vardır: Okaristik (Le Jeûne Eucharistique), Eklesiyastik oruç (Le Jeûne Ecclesiastique).

Ökaristik Oruç: Bu oruç, Kominyondan (Ekmek-Şarap âyini) önce belirli bir süre katı besinlerin yenilmesinin yasaklanmasıdır. Ökaristiya'yı (Ekmek-Şarap âyini) karşılamaktan dolayı "Ökaristik Oruç" diye adlandırılmıştır. Bu oruç, eskiden gecenin saat 12'sinden Kominyon zamanına kadar hiçbir şey almamak (yememek-içmemek) şeklinde iken şimdi, II. Vatikan Konsilinden sonraki değişiklikle, Kominyondan 1 saat önce hiçbir şey yememek ve 3 saat öncesinden alkol almamak şeklinde icra edilmektedir.

Eklesiyastik Oruç (Le Jeûne Ecclesiastique) : Bu oruç, Katolik kilisesinde 40 günlük perhiz dönemidir. Kilise takvimine göre yılın belirli dönemlerinde yerine getirilen bir "Keffaret" (Tevbe) uygulamasıdır. Bu oruç, günümüzde, oldukça hafifletilmiş ve azalmıştır. Tutulması; gündüz tek bir yemek almak, sabah ve akşam da hafif yiyeceklerle yetinmek şeklindedir.

Ortodokslar oruçta eski geleneğe bağlıdır. Onlarda orucun daha sert ve uzun dönemleri vardır. Bazı cemaatler (gruplar) hariç, Protestanlar orucu reddederler. Bunlardan Anglikan Kilisesi oruç günlerini tayin ve tesbit etmiş; fakat takip ve tatbik edilecek hükümleri oruçlunun vicdanına ve sorumluluğuna bırakmıştır.

Hristiyanlıkta orucun ülkelere göre değişen hüküm ve gelenekleri vardır. Bazıları yumurta ve meyve yemekten kaçınır; bazıları yalnız kuru ekmek yer; bazıları da bunların hiçbirini yemez. Bazıları hayvanî besinleri yemeyip nebatî besinleri yiyerek orucu gerçekleştirir.

bc. Hindulzm'de Oruç:

Hinduizm'de nefis temizliği için senenin belirli günlerinde ve bayramlarda oruç tutulur. Hinduizm mensuplarının dua ve ibadetle geçirdikleri özel günleri vardır. Bu günlerde çoğunluk yemek yemez, bütün gece kutsal kitaplarını okuyarak ve tanrıyı düşünerek vakit geçirirler. Oruç daha çok, çok sayıda besini yememe şeklindedir (bir nevi perhizdir). Bu hal, bütün Hinduist gruplarda yaygındır.

Bazı günlerde yalnız kadınlar oruç tutar ve "Tanrının kadınlık sıfatlarının tecelligâhı" olan tanrıçaya dua ederler. Bu günlere, özel bir önem verildiği için, "Âhd" denilir. Bu günler nefsi temizlemeye ayrılmış günlerdir. Gayeleri de ruhanî (manevî), bir gıda ile ruhu gıdalandırmaktadır.

Brahmanlarda oruç geniş bir yer tutmakta ve uygulanmaktadır.

Brahmanlar, hâlâ mahallî ayların 11 ve 12'inci gülerinde oruç tutarlar. Böylece tuttukları orucun sayısı, bu geleneği devam ettirenlere göre, 24 güne ulaşmaktadır.

bd. Caynizm'de Oruç:

Caynistlerde oruç geniş bir yer tutar. Daha ağır şartlar ve hükümler taşır. Caynistler arka arkaya 40 gün oruç tutarlar. Bu oruç, çok sayıda besini yememe şeklindedir. Caynistler haklı bir sebep için oruçla intiharı kabul ederler. Ayrıca Caynistlerdeki "Ahimsa Prensibi" yaygındır. Bu prensibe göre hiçbir canlıya zarar vermeme bir ibadettir.

be. İslâm'da Oruç ve Diğer Dinlerdekilerle Bir Mukayese

Orucun en belirli ve en mantıkî şekline İslâm'da rastlanmaktadır. İslâm'daki orucun şartları, zamanı ve hükümleri açıktır. İstisnâlar bir tarafta, keyfî bir durum söz konusu değildir. Hiçkimsenin, hiçbir kurumun belirtilen hükümleri değiştirme yetki ve selâhiyeti yoktur. Kitap ve Sünnetle tesbit edilmiştir.

İslâm dışındaki dinler, oruç günlerini başlangıç ve sonuçlarıyla belirlememiş, bağlayıcı hükümler koyarak tam bir ibâdet disiplini haline sokamamış; işi tamamen olurlarına bırakmıştır. Birçok dinde insanlar, oruç tutacakları günleri seçmekte, sayılarını tayin etmekte, tamamen veya kısmen yeme ve içmeden kesilme şekillerinden birini tercihte serbest bırakılmıştır. Bu din mensupları bazı yiyecekleri bırakmak ve bazılarını tercih etmekle emrolunmuşlardır. Hint dinlerinde bu şekildeki uygulamalara rastlanmaktadır. Bu din mensuplarının bazıları et, bazıları ateşte pişeni yemezler; bazıları da yalnız bir kaç çeşit yemekle veya tuzlu suyla yetinirler.

Bu keyfî durumlar orucun kıymet ve kuvvetini zayıflatmış; oruçtan bekleneni verememiştir. Orucun isteğe bırakılması insanların haddi aşmalarına, oruçtan beklenen ahlakî fayda ve fonksiyonların kaybolmasına sebep olmuştur.

İslâm, bütün ibadetlerde olduğu gibi oruçta da köklü bir yenilik ve tamamlama getirmiştir. İslâm, orucu belirli bir disiplin ve kuralla bağlamış; insanların keyfî tasarrufundan çıkarmış, fıtırata en uygun, en kolay, manevî faydaları en fazla içinde bulunduran, fert ve topluma en çok etkili bir hale sokmuştur.

İslâm'ın yaptığı yeniliklerden biri de; Yahudilikte matem ve tarihî felâketlerin hatırası olan orucu, uğursuz ve karanlık bir çerçeveden kurtarıp iyimserliğin hakim olduğu aydınlık ve sevinç verici, sonu bayramlı bir devreye dönüştürmesi ve umûma şâmil kılmasıdır.

Yahudi Kutsal Kitabında oruç nefsi alçaltma, ona eziyet etme olarak yerilmiş; mukîm olsun, misafir olsun oruçlunun hiçbir şey yapmayacağı belirtilmiştir (24).

İslâm, bütün lüzumsuz kayıt ve hükümleri kaldırarak orucu nefse işkence etmekten ve ceza olmaktan çıkarmış; Allah'a yaklaşma vesilesi olan bir ibâdet kılmıştır. İslâm akıl bâliğ olan her Müslüman için, istisnalar bir yana, orucu mecburî kılmış; insanın gücünün dışında kalan, nefse eza verecek şeylerle mükellef tutacak hükümler koymamış; sahurun geciktirilmesini müstahap saymış; sahura kalkmayı, iftar da acele etmeyi sünnet kılmış; gece ve gündüz uyumayı, istirahat etmeyi mübah addetmiş; san'atla, ticaretle ve faydalı işlerle uğraşmayı serbest bırakmıştır. İslâm dışındaki dinlerin çoğunda oruç, güneş aylarıyla hesap edildiği için, belirli bir mevsimde donup kalmasını gerektirmiş, matematik hesaplara, astronomik bilgilere ve bir takvimin yapılmasına ihtiyaç hissettirmiştir. İslâm'da oruç hilâle bağlanmış, kameri aylar esas alınmış ve bundan dolayı en az 45 yıl yaşayan insan, her mevsimde oruç tutmanın zevkini tadabilmiştir.

c. Zekât:

İslâm'ın beş şartından biri olan zekât Kur'ân'da genel olarak, namazla birlikte zikredilir. Kelime olarak zekât; artma, çoğalma, temizleme anlamına gelir. Terim olarak, İslâm'da nisaba mâlik olan bir Müslümanın malının belirli bir kısmını fakirlere veya ihtiyaç sahiplerine vermesidir.

İslâm'daki zekâtın bir benzerine hiçbir dinde rastlanmaz. Zekâtın hem ibâdet olarak uhrevî yönü, hem de sosyal ve iktisadî bir nizam olarak dünyevî bir yönü vardır. Yahudi ve Hristiyan Kutsal Kitaplarında İslâm'daki zekât benzeri mecburî bir ibadet sistemi bulmak zordur. Ancak ahlâkî ve ruhî yönelmelerden öteye geçmeyen genel mahiyette bazı tavsiyeler serpiştirilmiş olarak bulunur. Kimlere, hangi maldan ve ne kadar olduğuna dair bir şey çıkarılamaz. Halbuki İslâm'da Kur'ân, Hadîs ve Fıkıh kitaplarında açık olarak belirtilmiştir. Hristiyanlar tarafından hazırlanmış Fransızca bazı lügat ve ansiklopedilerde zekât karşılığı kelimeye ya rastlanmamakta veya "aumone lé'gale: mecburî sadaka" kelimesi altında sadece İslâm'daki zekat ele alınmaktadır.

Bazı araştırmacılar; Yahudilerde zekât mallarının Beyt-i Mukaddes'in zekât sandığına verildiğini; 1/10'u veraset yoluyla haham olan Harun soyundan kabul edilen Levililere taksim edildiğini; 1/60'ı diğer dinî makam sahiplerine ayrıldığını ve çok az miktarı da Beyt-i Mukaddes'i (Beyt-Ha-Miktaş-Süleyman Mabedi) ziyarete gelenlerin ağırlanmalarına harcandığını belirtmektedirler.

Allah, Kur'ân-ı Kerim'de, Yahudilerden Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceklerine, ana babaya, yakınlara, yetimlere ve yoksullara iyilikte bulunacaklarına; insanlara iyi söz söyleyeceklerine, namazı dosdoğru kılıp zekat vereceklerine dair söz aldığını, çok azı hariç, yüz çevirdiklerini beyan etmektedir (Bkz. Bakara, 83).

Yahudiler, kendilerine vazifelerini hatırlatanları, üzerlerine farz kılınmış olan zekât ve sadakaların verilmesini isteyenleri terslemiş; bazen de kovmuşlardır. Allah'a fakirlik isnad etmiş, Allah'a "Zorla almak" suçlamalarında bulunmuşlardır. "Gerçekten Allah fakirdir, biz zenginleriz" (Al-i İmrân 181); bazen de "Allah'ın eli bağlıdır" (Maide 64) demişlerdir. Kur'ân, Yahudi ve Hristiyanlara bildirilen hükümlerin gerçeğini de ortaya koymakta ve Müslümanlara şu husûsu hatırlatmaktadır: "Ey iman edenler! Hahamların ve Rahiplerin çoğu, insanların malların batıl sebeplerle yerler. (Onları) Allah yolundan men ederler. Altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda harcamayanları elem verici bir azab ile müjdele" (Tevbe 34).

Yukarıda belirtilen âyetlerde Yahudi ve Hristiyanlara zekât ve sadakanın emredildiğini, ancak onların buna uymadıklarını görmekteyiz.

Bugün Yahudilerde olduğu gibi Hristiyanlarda da farz olan bir zekâta açık olarak rastlamak mümkün değildir. Hristiyan Kilisesi, oruç günlerinde, yemediklerini başkalarıyla bölüşmeyi mensuplarına tavsiye etmekte ve bunu da herkesin vicdanına bırakmaktadır.

d. Hac:

Hac, genel olarak, dinî mecburiyet veya mucize elde etmek gayesiyle kutsal bir yere doğru gerçekleştirilen yolculuktur.

Tarihin her döneminde, büyük saygı duyulan bu yerlere doğru yolculuk yapıldığının izine rastlanmaktadır. Hac olayı, dinî antropolojinin temel konularından biridir. Dinî akd olarak hac, övgülü bir karakter taşımaktadır. Hac, bir kurtuluş vasıtası, temizleme vesilesi ve bir ibadet törenidir. Haccın insan hayatında ayrı bir yeri ve önemi vardır.

Hemen hemen her dinden insanların gidip ziyaret ettiği "Mukaddes yerler" bulunmaktadır. Bu yerlerin ziyaret edilmesi teşvik edilmekte, bunun için de bir takım şartlar ve hükümler konulmaktadır.

İnsan, daima ta'zim edeceği ve yaklaşmak konusundaki isteğini tatmin edeceği, aşkını söndürebileceği, arzularını yönelteceği ve gözüyle görebileceği bir şey aramaktadır. Aynı şekilde günahlarını affettirebilmek, hatalarını bağışlatabilmek için uzun ve yorucu bir işi, meşguliyeti de arzulamaktadır. Bunun yanında insan, her zaman, din kardeşleriyle ve manevî bağlarla bağlı bulunduğu kimselerle bir araya gelebileceği büyük toplantılara da ihtiyaç duymuştur. Bundan dolayı tarihin her döneminde insanlar, Allah'a ve inandıkları kutsal varlıklara ibadet etmek ve kurban kesmek için büyük toplantılar yapmışlardır. Zaten Allah, Hac Suresi 34. Âyette bunu şöyle belirtmektedir. "Biz, her ümmete, ibadet mahiyetinde kurban kesmeyi meşru kıldık".

Tarihî eserler ve arkeolojik kazılar, geçmiş topluluklarda da bu çeşit toplantı ve ibadetlerin bulunduğunu göstermektedir. Tarih de aynı hususta bilgi sunmaktadır. Eski dinlerin toplantı ve ibadetlerinin tam olarak, nasıl olduğunu, zamanını, hükmü ve kurallarını ortaya koymak oldukça zordur. Bunun için ilâhî menşeli dinlerden başlayarak dünyada mevcut olan dinlerdeki "Hac" ibadetine göz atmak uygun olacaktır.

da. Yahudilikte Hac:

Yahudilikte hac, Beyt-i Mukaddes'e (Bet ha Mikdaş=Süleyman Mabedi) yapılmaktadır. Hac, Şavvat (Gül Bayramı), Pesah (Mayasız ekmek, Fısıh) ve Kipur (Kefaret, günah çıkarma) bayramlarında yapılmaktadır. Bu hac; küçüklükler, körler, kadınlar, akıl ve beden hastalıkları olanlar hariç, her Yahudiye farzdır. Yahudilik, ibadeti yerine ge-

tirecek herkesin beraberinde Tanrı'ya sunacağı bir takdime götürmesini gerekli kılmıştır.

Kadın ve çocuklar hariç tutulmuş olmasına rağmen, birçok kadın kocaları, çocuklar da ebeveynleri ile haccedeabilmektedirler. Bu ziyarette büyük sayıda kurbanlar kesilmekte ve derileri de karşılıksız olarak hacıların hizmetinde bulunanlara verilmektedir.

Yahudi Kutsal Mabed'inin Romalılar tarafından yakılıp yıkıldıktan sonra (M.S. 70), bir müddet oraya bağlı ibadetler yapılamamış ve kurbanlar sunulamamıştır. Mabed'in yıkılmasından sonra geriye kalan Batı Duvarı, "Ağlama duvarı" (Hakotel ha-Mavravi) olarak görülmüş ve ziyaret edilmiştir. Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethetmesi ile Yahudiler hac etme serbestliğine kavuşmuş; 1492 yılında İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğuna sığınan Yahudilerden hac için Kudüs'e gidenlerin sayısında artışlar olmuştur.

Yahudilerde meşhur olan kral peygamber ve veli kimselerin kabirlerinin ziyaret edilmesi de yaygındır: Sion Dağı'nda Hz. Davud'un mezarı, Karmel Dağı'nda İlyas Mağaraları, Meymonides'in mezarı, Haham Meir ve Talmudik önemi olan diğer yerler.

Yahudiler Süleyman Ma'betinin "Batı duvarı"nın karşısında, 17 Temmuz akşamından 19 Ağustos'a kadar 23 gün devamlı toplanmakta ve bu ibadeti yerine getirmektedir.

Belirtilen bu yerlerin dışında Yahudilerin çeşitli ülkelerde ziyaret ettikleri kabirler ve mahallî ziyaret yerleri de bulunmaktadır.

db. Hristiyanlıkta Hac:

Hristiyanlıkta, Hz. İsa'nın yaşadığı ve hatıralarının bulunduğu yerler ile ilk Hristiyan azizlerinin mezarları hac yerleridir. Hz. İsa'nın doğduğu Bethlehem (Beytlahim) en büyük saygı gören "hac" yerlerinden biridir. İsa'nın yaşadığı yerler ile Kudüs'ten sonra Roma en çok ziyaret edilen yerlerden olmuştur. Kudüs'ten sonra Roma'nın "hac" merkezi olması Petrus ve Pavlus'un mezarlarının orada bulunmasından kaynaklanmıştır. Bu gelenek yerleşip yaygınlaştıktan sonra Roma'ya

ziyaret hiç eksik olmamıştır. Hac gayesiyle Roma'ya böylece akın edilmesi "Bütün yollar Romaya çıkar" atasözüne konu olmuştur.

Günümüzde Hristiyan hac yerlerinde bazı değişiklikler olmuş, yeni yeni ve mahallî ziyaret yerleri ortaya çıkmıştır.

dc. Hindulzm'de Hac:

Hindistanda ziyaret edilen yedi kutsal yer bulunmaktadır. Himalaya'nın yüksek tepeleri, Ganj ve Jamna nehrinin kıyıları, Brindaban ve bilhassa iki bin tapınağın bulunduğu Benares bunlardandır. Bu kutsal yerlere yapılan ziyaretler, "hac" seferleri Hinduların hayatında önemli rol oynamaktadır.

dd. Buddizm'de Hac:

Sadık Budistler için Budda'nın hayatının geçtiği ve hatıralarını taşıyan yerler kutsal ziyaret yerleridir:

Budistlerin hac yerleri şunlardır: 1- Budda'nın Nepal'deki doğum yeri olan Lumbini.

2- Budda'nın altında ilhama kavuştuğu Bodhi ağacıyla Bodh Gaya.

3- Budda'nın "nirvana"ya ulaştıktan sonra ilk vaazını verdiği Benares yakınındaki Sarnath Geyik Parkı.

4- Budda'nın öldüğü Uttar-pradeş şehri. Ganj da kutsal yerlerdendir.

Ayrıca Budda'nın kutsal eşyalarının bulunduğu stupalar ziyaret yerleridir (Efsaneye göre 84.000 stupa vardır). Ancak bütün Budist gruplar "hacca" aynı önemi vermezler. Bunun yanında her Budist memlekette kutsal hac yerleri bulunmaktadır. Meselâ Tibette: Lhosa, Samye, Gaden, Tashilimpo, Sera. Bugün Hindistanda ise şu yerlerdir: Benares yakınında Sarnath, Modh-Gaya, Ajanta, Sanahi ve eski Stupalar. Bu yerler, Budda'ya ait tapınmada önemli bir yer tutar.

Bu kutsal yerlerde bayramlar yapılır, panayırılar kurulur.

de. Caynizm'de Hac:

Ziyaret edilen çok yer bulunmaktadır.

Hindistanda Buddizm, Caynizm ve Hinduizm'de mabetler ve mukaddes yerler çoktur. Oraların büyük şerefe ve özel kutsallığa sahip olduğuna inanılmaktadır. Dinî önderlerin oralarda hakîkata ulaştığı, bazı ilâhların oralarda özel olarak tecelli ettiği inancı bulunmaktadır.

Bu yerlerde dinî havaya bürünen bayramlar ve panayırlar yapılmaktadır. Kutsal yerlerin büyük çoğunluğu Ganj nehri kıyısında bulunduğundan, Ganj nehrinde yıkanmanın da büyük bir fazilet sayıldığından kalabalıklar halinde buralarda toplanılmaktadır. Bu toplantıların bazısı senede bir, bazısı birkaç defa ve bazısı da, Ganj'la Jamna nehrinin birleştiği yerde olduğu gibi, oniki yılda bir yapılmaktadır.

df. Islâm'da Hac ve Değerlendirme:

Islâm'da hac, Mekke'ye yapılmaktadır. Hacceditmeğe en lâyük yer de Beytullah'dır (Kâ'be). Orada açık âyetler vardır. Burası ilâhî menşeli üç dinde de kabul edilen Hz. İbrahim'in hatırasını taşımaktadır. Bunun dışında, Müslüman tarafından mukaddes kabul edilip ziyaret edilen Madîne, Kudüs gibi yerler de vardır; ancak bunlar haccın rükünlerinden değildir.

Islâm; hayalde mücerretliği, düşüncede yüceliği, irade ve niyette temizliği, amel ve tatbikatta ihlâsı, Allah'dan başkası ile alâkıyı kesmeyi isteyen bir dindir.

Diğer din mensuplarında olduğu gibi, Yahudi ve Hristiyanlar hac ve ziyarette aşırı gitmişlerdir. Ziyaret yerlerine verdikleri önem, oraları takdis etmeleri, bu yerlerin uğrunda katettikleri uzun ve meşakatli yolculuklar, onların duygu ve düşüncelerine hâkim olmuş, takdis ve ta'zimde haddi aşır şirke düşmüş ve Allah'tan başkalarına tapmalarına yol açmıştır. Hz. Muhammed, bu gibi aşırı davranış ve âdetlere karşı tepki göstermiş, böyle âdetlerin ümmetine sirâyet etmesinden endişe duymuş; kendi kabrinin her türlü şirk ve tapınmadan uzak kalması için

gayret göstermiştir. Bu endişeler son hastalığında bile onu meşgul etmiştir. Buna sebep de; Yahudi ve Hristiyanlardaki mezar ve türbelere tapınma fitnesinden ümmetini korumak istemesidir.

Hz. Muhammed; Yahudi ve Hristiyanların peygamberlerinin, azizlerinin mezarlarını secde yeri yaptıklarını belirterek, kendi kabirinin tapılan bir yer yapılmamasını istemiştir (Bkz. Buharı, Tecrid-i Sarîh Tercümesi, Ank. 1972, II/367-381).

2. DİNLERDE MABED

Kur'ân'ın temiz elbiselerle girilmesini istediği Mabel, genel olarak bir ulûhîyete, yüce bir varlığa saygı göstermek için yapılmış önemli yapıdır. Özel olarak, Mabel, Allah'a karşı kulluk görevini yerine getirmek için insanların biraraya geldikleri yerdir.

Din deyince, akla o dine inanan insanların yerine getireceği görevler ve bu görevlerin ifâ edileceği mabeller gelmektedir. Her din, insanların biraraya gelip ibadet edecekleri, kendi aralarında toplanabilecekleri yer mes'elesini ortaya çıkarmıştır. Hemen hemen bütün dinler, ilk ortaya çıkıp yayılmaya başladığı sıralarda, belirli bir toplantı yerine sahip olmamıştır. Biraraya gelmeler inananlardan birinin evinde veya müsait bir yerde olmuştur. Zamanla mensupların sayısında artış olunca, umûma şâmil yerler ortaya çıkmıştır.

Yeryüzünde ilk "mabel"in Hz. Adem ile başladığı ileri sürülmekte; Kur'ân, bu yerin "Allah'ın evi" Kâbe olduğunu belirtmektedir (25). Dünyada meşhur olan, bütün peygamberlerce hürmet gören bu makam, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail ile yüceltilmiş (26); sonunda putlardan tamamen temizlenerek asıl gâyesine hizmet etmesi Hz. Muhammed ile gerçekleşmiştir.

Yahudi Kutsal Kitabı'nda (Tanah), Allah'ın Hz. İbrahim'e, Hz. Ya'kub'a Allah için bir mezbah yapmayı emrettiği; onların da bu emri yerine getirdikleri (27); Hz. Yakub'un yaptığı yerin adını "el Beytel" koyduğu (28); Tanrının evinin istenilen şekilde bir "Mabel" olarak Hz. Süleyman tarafından gerçekleştirildiği (29) görülmektedir.

Kur'ân'da Ka'benin yüceliği, fazileti ve haccedilmesi dışında bir bilgiye rastlayamıyoruz. Fakat Tanah'ta, Süleyman Mabedi'nin (Bet ha-Mikdaş) yapılışı, eni, boyu, yüksekliği ve diğer teferruat yeralmaktadır. Kutsal iki kitapla belirtilen bu mabedler sonrakilere model alınmıştır. O dinin mensupları arttıkça mabedler de çoğalmıştır.

Yeryüzündeki mabedleri iki kısma ayırabiliriz: 1) Allah tarafından yapılması emredilen mabedler (Ka'be ve Yahudi Kutsal Kitabı'ndaki bilgilere itibar edilirse Süleyman Mabedi gibi). 2) Sonradan ortaya çıkan mabedler.

Her dinin veya her toplumun kendine mahsus ibâdet yerleri, mabedleri vardır. Her mabed; o dinin muhtevasına göre şekillenmekte; ya aslî görevini, yani "Allah'ın evi" vazifesini ifâ etmekte (İslamdaki gibi); ya bir toplanma yeri, "Tanrının bulunduğu yer" fonksiyonunu icra etmekte (Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki gibi); ya da sadece dinî liderlerin heykellerinin bulunduğu yer, "putevi" hüviyetini taşımaktadır (Buddizm, Caynizm, Hinduizm vb. olduğu gibi).

Aşağıda bugün yeryüzünde mevcut olan dinlerden bazılarındaki mabedler hakkında bilgi verilecektir.

a) İslâm'da Mabed (Mescit, Cami)

İslâm'da ibadet yeri cami veya mesciddir. Cami, "bir yere toplayıcı ve bir araya getirici" anlamındadır. İslâm'da cami ile eşanlamda olan mescid, "dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alını yere koymak" gibi anlamlara gelen bir mekân ismidir.

Mescit kelimesi, Kur'ân'da, "Mescidu'l Harâm" (30), "Mescidu 'l Aksa" için kullanılmıştır (31). İslâm'dan önce mukaddes bir türbe de, Tanrı'ya adanmış ve içinde Tanrı'ya dua edilen ibadet yerleri de "mescid" ile ifade edilmiştir. Şu âyette umûmî anlamda kullanılmıştır: "Allah insanların bir kısmını diğer bir kısmıyla savmamış olsaydı herhalde manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah ismi çokca anılan mescidler yıkılıp yok olurdu..." (Hac, 40).

Mekke'de, ilk Müslüman cemaatin husûsî bir ibadet yeri yoktur. Peygamber, Ali ve en eski arkadaşlarıyla birlikte, Mekke'nin dar sokaklarında, gizlice namaz kılmaktaydı. Hz. Muhammed, umumiyetle bazen Ka'be civarında, bazen kendi evinde, tek başına namaz kılmıştır.

İslâmî hükümler, esas olarak, bir ibâdetgâhın mevcudiyetini zarûrî kılmıştır. Allah nazarında her yer birdir ve namaz vasıtası ile Allah'ın huzurunda secdeye varmak her yerde mümkündür. Peygamberimiz bütün dünyayı bir mescid olarak tanıdığını belirtmiş; bunun yanında Namaz zamanı geldiğinde namazın kılınmasını ve bir mescidde kılınmasını istemiştir (32).

Mescid, daha başlangıçta, cemaat halinde ibadet için kullanılmıştır. Cemaat arttıkça mescid, cemaatin dinî ve siyasî merkezi haline gelmiştir. Cami, mü'minlerin, namaz kılmak için, peygamberlerin etrafında toplandıkları yer olmuştur. Peygamber orada, Mü'minleri Allah'a itaate davet etmiş, Müslümanların dinî ve siyasî meselelerini halletmiştir.

İslâm'da ibadet yeri mescid ile başlamıştır (Mescid-i Nebevî, Kuba Mescidi). Medîne Mescidi, İslâm'daki camilerin umûmî şekline örnek olmuş; ibadet yeri vasfı ağırlık kazanmıştır. Bu ilk mescidler, Müslümanların çoğaldığı, İslâm'ın yayıldığı yerlerde, yenileriyle takviye edilmiş ve büyük camiler ortaya çıkmıştır. Bu camiler, İslâm'ın işareti ve o bölgenin Müslüman olduğunun delili olmuştur. Müslüman olan toplum, İslâmî duygusunu camilere yansıtmış; işlemeleriyle, yapı tarzlarıyla ona verdiği önemi göstermiş; fethettiği yerlerde camileri vücuda getirmiştir. Zamanla millet mabedlerle bir ve aynı sayılır hale gelmiştir. Böyle mabedlerin inşası dinî sevap vesilesi olmuş ve hayırda yarış başlamıştır. Hatta Türk şairlerinin, düşünürlerinin şiirlerine millî marşlarına konu olmuştur. Yahya Kemal, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinde,

"Ulu mâbed, seni ancak bu sabah anıyorum;

Ben de bir varisin olmakla bugün mağrurum";

Mehmet Akif Ersoy da, "Değmesin ma'bedimin göğsüne nâmahrem eli

Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli"

diyerek mabede verilen önemi en iyi şekilde göstermişlerdir.

b) Yahudilerde Mabed

Yahudilerde mabed önemli bir yere sahiptir. Mabed, Yahudilerin dinî merkezi olmuştur. Yıllarca kendilerini mabedle bir ve aynı gören Yahudiler, Babil Sürgünü (M.Ö. 586) dönüşü "Mabedi" yeniden yapmış ve M.S. 70 yakılıp yıkılıp yok edilmesinden sonra, hep onun hayaliyle, onu yeniden ihya etmenin ülküsü ile yaşamışlardır. Bu mabed Yahudilerin gönlünde taht kurmuştur. Yahudiler, Beyt-ha Mikdaş denilen Süleyman Mabedine Bağlı olarak yaptıkları ibadetleri (Kurban gibi) bir müddet yapamamışlardır. Sonraları bu mabed örnek alınarak, gittikleri yerlerde, ibadet yeri olarak "Beyt-ha-Knesset" (Sinagog, havra) vücuda getirmişlerdir.

Sinagog, Yahudilerin toplanma yeridir. Kudüs Mabedi'nden uzakta kaldıkları sürece, ibadetlerini yerine getirecekleri, Ahit Sandığını muhafaza edecekleri yer olarak büyük mabed modeli sinagoglar inşa etmişlerdir. Buralarda, ibadetler, dualar yerine getirilmekte ve kutsal kitap okunmaktadır. Mabedler, Yahudilikte, Ahd-i Atik'in (Tanah) sembolü, "İsrail'in gerçek tanrısı", Tanrının görünmez varlığın bulunduğu yerdir, Tanrının evidir.

Yahudiler için Süleyman Mabedi, bir Tanrı ile bir ma'bed aynı övgüde birleşmiştir. Her yıl çok sayıda Yahudi, Süleyman Mabedi'ni ziyaret eder, mecburî dualarını yerine getirir. Batı Duvarı (Ağlama Duvarı) önünde geleneklerini sürdürürler.

Sinagog (Beyt-ha Knesset), ibadet yapılması, kutsal kitapların okunması ve dinî emirlerin öğrenilmesi için Yahudi cemaatinin toplandığı yapıyı ifade eder. Toplanmalar, Şabbat günü ve günde üç defa olur. Bu sinagoglarda yapılan ibadetlerde kurbanlar yer almaz. Kurbanlar ancak Kudüsteki Süleyman Mabedinde icra edilebilir.

Sinagogda, Tevrat özel bir dolapta saklanır, törende okunur ve dua edilir. Sinagogdaki tören son derece sadedir. 12 yaşını bir ay geçmiş 10 erkekle sinagogda ibadet yapılır. Kadınlar ibadete katılamaz ve erkeklerle bir arada olamazlar. Kadınların yeri ya arkada, ya da perde veya kafesle kapatılmış yan taraflardadır. Bugün din, Yahudilerin tek devleti olan İsrail'in temelidir. İsrail, bir bakıma dinî devlettir. Hastanelerde, her yapılan mahallede muhakkak bir mabed (Bet-Ha-Knesset) vardır. Her üniversitenin de bir mabedi bulunmaktadır.

İslâmdaki cami disiplini Yahudi mabedlerinde yoktur. Halk sohbet için de buraya gelmektedir.

c. Hristiyanlıkta Mabed

Hristiyanların ibadet yerlerine, mabedlere Kilise denilir. Kilise, Tanrı'nın evi kabul edilir. Kilise, meclis veya cemaat anlamına gelmektedir. Hristiyanlıkta Kilise'nin fonksiyonu diğer ibadet yerlerinden farklıdır. Kilise'nin hem bina, hem de teşkilat anlamı var. Bina olarak, Hristiyanların ibadet ettiği yeri kasdettiği gibi, teşkilat olarak, "Ruhban sınıfı"nın da ifade etmektedir. Kilise, İsa'nın manevî vekili kabul edilmektedir. Katolik, Ortodoks, Anglikan vb. kiliseler vardır. Kiliseler arasında yapılan ibadetlerde bazı farklar bulunmaktadır. Sabah, akşam ve pazar günleri ibadet kiliselerde yapılmaktadır. Mabed, "Kominyon Âyini", tevbe ve benzeri ibadetlerin yapıldığı yerdir.

Hristiyanlıkta da ilk zamanlar bir mabed yoktur. İbadet, evleri müsait olanların evlerinde veya katakomp denilen yeraltı mabedlerinde yapılırken, daha sonra muhteşem kiliseler ortaya çıkmıştır. Hristiyanlar millî kültürlerinin temelini kiliselerde atıldığını kabul ederler. Kilise, hem milletin, hem de dinin odak noktasıdır.

d. Hinduizmde Mabed

Hinduizmde ibadet her yerde yapılabilir anlayışı olmakla beraber, mabed de vardır. Mabedlerde ibadet, evdekinin biraz gelişmiş şeklidir. Ma'bedlerin yıllık şenlikleri vardır. Bu şenliklerde putlar arabalarla çekilerek, ırmaklara götürülür, yıkanır.

Tapınsız köy yoktur. Kasaba ve şehirlerde büyük mabedler vardır. Bu mabedlerin yanında, kutsal yıkanmaya elverişli, havuz bulunmaktadır.

e. Buddizm'de Mabed

Buddizmde mabed, putevi anlamında "pagoda" kelimesiyle belirtilir. Pagodalarda Budda'nın heykelleri bulunur. Pagoda'ya giren bir Buddist, Budda'nın heykeline ta'zimde bulunur; ona çiçek ve tûtsü sunar.

f. Caynizm'de Mabed

Caynist Mabedlerinde heykeller bulunmaktadır (Tirtankaralar). Bu heykeller önünde ilâhiler söylenir, onlara meyve ve sebze sunulur; önlerine lamba ve tûtsüler konulur. Bu heykeller yıkanır, yağlanır ve çiçeklerle süslenir. Mabedlerdeki ibadetler rahipler tarafından değil, halk tarafından idare edilir.

g. Sihizm'de Mabed

Sihlerde dinî ve içtimaî faaliyetlerin merkezi Amritsar Altın Mabe-di'dir. Kutsal kitapları bu mabedde muhafaza edilir. Buraya "hacı" olmak için gidilir. Bunun yanında gurdwara denilen mahallî mabedleri de vardır. Bunlar, sihlerin hayatında önemli rol oynar. Gurdwara'da yapılan ibadet, Kutsal Kitaptan pasajların okunmasından ibarettir. Buraya giren bir Sih, hemen Kutsal Kitab'a kadar ilerler, alnını yere dayar ve bir takdimde bulunur. Cemaat, sihlerin geçmiş sıkıntılarını dile getiren ve muzaffer olmasını isteyen duaları beraber okur.

h. Şintoizmde Mabed

Japonya'da 100.000 Ma'bed bulunmaktadır. Bunların en önemlisi Ise'deki Amaterasu adına yapılmış olanıdır. Mabedlerde genellikle ayna, kılıç, mücevherli taç ve Amaterasu'nun heykeli bulunur. Ma'bedler tanrıların mekânı olarak görülür. Ma'bedlerde ibadet edenlere ayrılmış salonlar vardır. Tanrılara tapınma, dua okumak, pirinç ve pirinç şarabı sunmakla olur. Mabed işlerini rahipler idare eder.

İslâm'daki ma'bed disiplini ve ma'bedi "Allah'ın evi" kabul edip saygı gösterme anlayışı hiç bir dinde yoktur. Yahudilerde ma'bed, sohbet yeridir. İbadette bir disiplin söz konusu değildir. Hristiyanlarda da kiliseler bir toplantı, papazla cemaat arasında konuşmaların cereyan ettiği; diğer dinlerde sadece tanrı heykellerine hizmet sunma yeridir.

DOKUZUNCU BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

- (1): André Dodin, "Priere Chrétienne", Dictionnaire des Religions, France 1934, 1352.
- (2): Kehf, 110; Meryem, 65.
- (3): Yunus, 29; Meryem, 32; Ahkâf, 5.
- (4): A. Hamdi Akseki, İslâm Dini, Ankara-1976, 110.
- (5): Belâd, 10
- (6): Nahl, 36
- (7): İsrâ, 15
- (8): İbrâhim, 4.
- (9): Al-i İmrân, 52; Yunus, 84; Kasas, 53; Saf, 6.
- (10): Mâide, 3
- (11): Al-i İmrân, 19.
- (12): Rum, 30.
- (13): Nisâ, 43; Hac, 77
- (14): Ankebût, 45.
- (15): Enbiya, 73; Bakara, 83
- (16): Al-i İmrân, 43
- (17): Meryem, 31-32, 55-59.
- (18): Meryem, 55-59.
- (19): Enfâl, 35.
- (20): Rum, 31.
- (21): Matta VI/5-7; XV/7; XXII/13-15

- (22): Matta, VI/6-8
- (23): Matta III/7; XIV/22; XVII/5; Markos I/35;III/13; VI/45-48;
Luka V/16; VI/12-14; IX/18; XXI/37.
- (24): Levliler XVI/29-31; XXIII/26-28; Sayılar XXIX/7.
- (25): Al-i İmrân, 96-97.
- (26): Bakara, 124, 128.
- (27): Tekvin, XII/7-10; XXVIII/18-20; XXXV/1
- (28): Tekvin, XXXV/5-8
- (29): I. Krallar, Bap: VI ve VII.
- (30): Bakara, 143-191; Maide, 2; Enfâl, 34-35; Tevbe, 17, 19,
28; İsrâ, 1; Hac, 25; Fetih, 25-27
- (31) İsrâ, 1
- (32) Buhârî, Enbiya, 40; Müslim, Kitabu'l-Mesacit, 4,9.

GENEL HATLARIYLA YAŞAYAN DİNLER HAKKINDA ŞEMATİK BİLGİ

	Dinin Adı	Çıktığı Yer	Çıkış Tarihi	Kurucusunun Adı	Kurucusunun Lakabı	Dinin Adının Kaynağı	Dinin Tipi	Hususi Yolu
1	Hinduizm	Hindistan	M.Ö. 2000–1500	–	–	ırka nisbetle (Millî)	Monist, Panteist (Aynı Zamanla Politeist–Monoteist)	Brahma Bilgisi (Aynı Zamanla, Vişnu ve Şiva'ya Ubudiyet)
2	Buddizm	Hindistan	M.Ö. 6. Yüzyıl	Siddhartha Gotama	Budda (Aydınlanmış)	Kurucusunun Lakabına Nisbetle	Teolojisi yok. Hakikati ruhi tecrübeye bulur.	İzdirabı giderici sekiz kollu yol
3	Caynizm	Hindistan	M.Ö. 6. Yüzyıl	Kurucusu: Parsva Reformcusu: Vardhamana	Reformcusu Mahavira (Büyük Kahraman), Cina (Muzaffer)	Kurucusunun Lakabı "Cina"ya Nisbetle	Teolojisi yok (Hakikati gösteren Tirtankaraları takib eder)	Zühd, Ahimsa (Canlı varlıklara zarar vermemek)
4	Sihizm	Hindistan	M.S. 15. Yüzyıl	Nanak	Guru (Rehber)	Mensuplarına Nisbetle (Sih: Tilmiz, Şakird)	Monoteist	Guru'yu takip etme ve Tanrı adını Zikretme
5	Taoizm	Çin	M.Ö. 6. Yüzyıl	Li-Poh–Yang	Lao–Tzu veya Lao–Tse (Eski Üstad–Yaşlı Bilgin)	Temel Doktrine Nisbetle (Tao)	Monist	İç huzura kavuşma ve Tao ile yakın temas
6	Koçfüçüvsçülük (Konfüçyanizm)	Çin	M.Ö. 6. Yüzyıl	Kung–Fu–Tzu	–	Kurucusuna Nisbetle	Eski Monoteizm Üzerine Kurulu Ahlâk Sistemi	Eskilerin faziletine dönme, üstün insan olmaya çalışma
7	Şintoizm	Japonya	Tarih Öncesi	–	–	Temel Özelliğine göre (Budizm Japonya'ya girdikten sonra bu adı almış)	Politeist	Kami'lere perestij, ta'zim.
8	Zerdüştilik (Parsilik)	Iran	M.Ö. 7. Yüzyıl	Zerdüst (Zarathustra)	–	Kurucusunun adına nisbetle (Nisbet edildiği ülkeye göre)	Temelde Monoteist, Sonra Dualist	İyi Tanrı'ya Tapınma ve Yardım
9	Yahudilik	Filistin	M.Ö. 13. Yüzyıl	Musa	–	ırka nisbetle (Millî)	Monoteist	Yahve ve Musa Kanununa İtaat
10	Sâbîiler	Harran	M.Ö. 2000'den Önce (?)	–	–	İnançlarının Bir Kısmina Nisbetle	Monizm, Gnostik Dualizm	Yüce Varlığa İbadet ve Tapınma
11	Hristiyanlık	Filistin	Miladî 1. Yüzyıl (M.S. 30)	İsa	Mesih (Yağlanmış)	Kurucusunun Lakabına Göre (–İristos: Christ)	Teslisli (Üçlü Monoteizm)	İsa'nın hayatını takip ve Onun hatırasıyla kurtuluş
12	İslâm	Arabistan	M.S. 7. Yüzyıl	Hız. Muhammed (Ahmed)	Mustafâ, Hâtemü'l–Enbiyâ, Resûl–Nebî, Resûlullah, Nebiyyi Ummi	Kur'ân–ı Kerim'de Allah Tarafından	Tevhid (Monoteizm)	Allah'ı Bir Bilme ve Hız. Muhammed'i O'nun Elçisi kabul etme
13	İlkel Kabile Dinleri	Mahallî Muhtelif	–	–	–	Kabile Adlarına Göre	Politeist–Henoteist	Ortak Kurtuluş
14	Bililmeyenler Ateistler	–	–	–	–	–	–	–

Tanrı Adı	Kutsal Kitabı	Mensuplarının Sayısı	Dünya Nüfusuna Göre Yüzdesi	Sembolleri	Yayıldığı ve mensuplarının Bulunduğu Yerler
Brahma Vişnu-Şiva	Vedalar	500.000.000.	11.1	ॐ	Hindistan
-	Ti-Pitaka (Tripitaka)	250-300 Milyon.	5.5		Hindistan, Japonya, Çin, Tibet, Seylan, Tayland, Mongolya, Mançurya, Burma, Vietnam, Kore, K. Amerika, Britanya
-	Agama'lar = (Siddhanta) (Beyaz Giyinenlere Ait)	3.000.000.	0.06	卐	Hindistan
Allah-Rama Nam	Granth (Adi Granth)	9.000.000.	0.2		Hindistan-Pencap vdy.
Tao	Tao-te-King	70.000.000.	1.5		Çin
Tien	Klasikler (5 Klasik, 4 Kitap)	550-650 Milyon	12.2		Çin
Kami (Büyük Tanrıça Ameterasu)	Kojiki ve Nihongi	63.000.000	1.4		Japonya
Ahura Mazdah (Ormazd=Hürmüz)	Avesta	250.000.	0.005		Hindistan, İran
Yahve	TANAH (Tora= Tevrat) = Hristiyanlara Göre Eski Ahid ve Talmud	15.000.000.	0.3		İsrail (Tamamı), Amerika, Avrupa, Türkiye, Rusya ve dağınık olarak değişik yerlerde.
Mârâ Drabâtâ (Büyüklüğün Rabbi) veya "Baiye" (Hayat)	Ginzâ	14.000.	0.0003		Dicle ve Fırat kıyıları, Irak'ın Güneyinde Eski Kuzistan'ın Karun Nehri Boyu
Baba-Oğul- Kutsal Ruh	Kitab-ı Mukaddes (Bible=Eski ve Yeni Ahid)	1.000.000.000.	24.4	IHS	Avrupa, Amerika, Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da, az sayıda Asya'da.
Allah	Kur'an	1.000.000.000.	22.2		Asya, Afrika, Endonezya, Malezya, Cava, diğer kıtalarda dağınık olarak bulunmakta ve çoğalmakta.
Her kabîleye göre değişir.	-	225.000.000.	5		Avustralya ve Okyanus Adaları, Güney Amerika, Afrika, Japon Adaları vby.
-	-	719.000.000.	15.9		Dağınık olarak değişik yerler